

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Олександр Ткаченко

**СПРАВА ЖИТТЯ:
УМОВА РОЗВИТКУ
ЗРІЛОЇ ОСОБИСТОСТІ**

Монографія

Київ - 2018

УДК 159.9.01
ББК 88.52+88.411.9+88.6
Т 48

*Рекомендовано до друку Вченою радою факультету психології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Протокол №4 від 26 жовтня 2018 р.*

Рецензенти: **П.В.Лушин**, доктор психологічних наук, професор, Університет менеджменту освіти (Київ); **В.І.Осьодло**, доктор психологічних наук, професор, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського (Київ); **Ю.М.Швалб**, доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Т 48 Ткаченко О. Справа життя: умова розвитку зрілої особистості. Монографія/ Олександр Ткаченко. – Київ: ЦП «КОМПРИНТ», 2018. – 332 с.

В монографії підсумовуються результати багаторічних досліджень розвитку особистості, яка прагне до досягнення свого вищого призначення, що розглядається як феномен «справа життя». Представлено філософсько - психологічне та науково - теоретичне обґрунтування і визначення цього феномену у царині гуманістичної психології на основі теорій суб'єктності, вчинку, смислу життя, самоактуалізації, також раціогуманістичного, інтегративно - особистісного і суб'єктно - вчинкового підходів.

Робота виконана в руслі постнекласичної наукової раціональності, що дозволило адекватно відтворити сучасний стан розвитку особистості і суспільства в цілому на основі морально - етичної домінанти, де основним чинником став вчинок та переживання кризових ситуацій. В монографії представлені результати пролонгованих емпірико - практичних досліджень реалізації справи життя від ранньої дорослості до зрілості, включаючи кризові умови бойових дій.

Монографія є результатом завершеного дослідження і може бути корисною для студентів - психологів, викладачів, науковців, практичних психологів, які прагнуть до інноваційних перетворень.

УДК 159.9.01
ББК 88.52+88.411.9+88.6

ISBN 978-966-929-765-5

© О. Ткаченко

Вступ	4
Розділ 1. ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СПРАВИ ЖИТТЯ	
1.1 Філософсько - психологічний аналіз прагнення людини до досягнення вищого призначення.....	7
1.2 «Справа життя» як феномен та наукове поняття.....	26
Висновки до розділу 1.....	47
Розділ 2. РОЗВИТОК ЗРІЛОЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ ЇЇ СПРАВИ ЖИТТЯ	
2.1 Сучасні умови соціалізації, нормативний канон та ідеал особистості.....	49
2.2 Характеристика та самовизначення особистості, що реалізує справу життя.....	65
Висновки до розділу 2.....	71
Розділ 3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СПРАВИ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ	
3.1 Теоретичні засади методології дослідження реалізації справи життя.....	74
3.2 Психосоціальні умови дослідження методології реалізації справи життя.....	84
3.3 Постнекласичні науково-психологічні характеристики методології реалізації справи життя.....	95
3.4 Концептуальна модель методології реалізації справи життя	
Висновки до розділу 3.....	114
Розділ 4. МЕТОДИ ЕМПІРИКО-ПРАКТИЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СПРАВИ ЖИТТЯ	
4.1 Емпірико-практичні засади методології дослідження справи життя.....	117
4.2 Емпіричні методи та процедури дослідження справи життя.....	120
4.3 Практичні методи та практики дослідження і реалізації справи життя.....	129
Висновки до розділу 4.....	141
Розділ 5. ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СПРАВИ ЖИТТЯ	
5.1 Дослідження справи життя на етапі ранньої та середньої дорослості особистості.....	143
5.2 Дослідження справи життя на етапі зрілості особистості.....	161
5.3 Психосоціальні дослідження справи життя.....	180
Висновки до розділу 5.....	192
Розділ 6. ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ СПРАВИ ЖИТТЯ	
6.1 Загальні практичні підходи до реалізації справи життя.....	196
6.2 Практика підготовки до реалізації справи життя на етапі ранньої та середньої дорослості особистості.....	200
6.3 Практика реалізації справи життя в процесі професійної освіти.....	202
6.4 Практика реалізації справи життя зрілою особистістю.....	218
6.4.1 Практика реалізації справи життя в умовах війни та миру.....	218
6.4.2 Практика реалізації справи життя у взаємодії психолога і священика.....	231
Висновки до розділу 6.....	240
Загальні висновки	243
Список використаних джерел	251
Додатки	278

ВСТУП

Сучасне суспільство початку третього тисячоліття ознаменувалось масштабними динамічними змінами в розвитку людини. На думку багатьох авторитетних сучасних учених в різних галузях наукового знання відбувається перехід від індустріального техногенного до постіндустріального етапу суспільного розвитку, який можна назвати психогенним. На тлі поглиблення деструктивних цивілізаційних процесів склалася загальна думка, що єдиний шлях розвитку і виживання земної цивілізації пов'язаний не стільки з матеріальною і економічною, а передусім з гуманістичною, духовною складовою. Це спрямовує пошук сутності життя в сучасних умовах соціалізації у бік акме-орієнтації розвитку особистості на прагнення до досягнення вищого призначення як нормативного канону людини, який розглядається у контексті реалізації справи життя. Намагання вирішувати цю проблему відбувалось в царині античної ідеї «пайдеї» як розвитку і окультурення душі, аристотелевської «ентелехії» як рушійної життєвої сили, християнської ідеї «богоподібності», філософських концепцій суспільного духовного виробництва та життєвого призначення людини тощо, нарешті створення самостійної акмеологічної науки, орієнтованої на вершини розвитку людини і суспільства та умови їх досягнення. Зараз суспільство у своєму розвитку дійшло до тієї межі, коли вирішення цієї проблеми стає ключовою умовою виживання людської цивілізації.

Загалом можна констатувати, що в сучасних життєвих реаліях проблема людської особистості, орієнтованої на досягнення вищого призначення, в індивідуальній і соціальній практиці суспільного розвитку досягла свого вищого рівня актуальності, проте, залишається недостатньо обґрунтованою на науковому рівні, насамперед, у психології і акмеології. Спроби це зробити зазвичай натрапляли на недостатнє прагнення людини до подолання застарілих (традиційних) наукових принципів, парадигм, настановлень, а також психологічної деструктивності задля активізації своїх творчих можливостей. Але не можна забувати одну з ключових ідей гуманістичної філософії, що в людині початково закладено потенціал ірраціональної енергії Космосу. Якщо вона не спрямована на постійне творче пізнання, тоді цей потенціал обертається різними формами ірраціональної деструктивності, що неминуче призводить до саморуїнування. Тому, у ситуації, що склалася, сучасна психолого-педагогічна й акмеологічна наука і практика у контексті постнекласичної наукової парадигми все більше орієнтуються на загальнолюдські цінності, коли на перший план виступає необхідність розвитку особистості як суб'єкта життя і світу шляхом опанування смислу життя і реалізації справи життя. На думку провідних вітчизняних і зарубіжних психологів у межах базових наукових теорій суб'єктності, смислу життя, вчинку, самоактуалізації, діяльності та ін. сформувався необхідний поняттєвий апарат, який поки що не отримав належного розвитку в життєвих і духовних вимірах існування людини. А це вимагає як розвитку в нових умовах вже існуючих базових загальнопсихологічних категорій, так і розробки нових.

Ідея проведення чинного дослідження виникла під впливом кризових суспільних процесів на межі ХХ - ХХІ століть у ході авторських емпірико-практичних розвідок під час формування професійної надійності пілотів повітряних суден, професійної підготовки психологів, індивідуальної і групової психологічної практики з безробітними, а також в умовах бойових дій. Ми вважаємо, що розвиток зрілої особистості доцільно спрямований на прагнення до досягнення вищого призначення як особливий *спосіб життя*, що реалізується завдяки відповідній *інтегральній здібності* як здатності вчиняти в межах нормативного канону людини, що визначається як *справа життя* (СЖ). Це виражає основну суть буття людини у світі, яка повинна не лише знайти себе, а й соціалізуватись завдяки відповідному способу життя. Але слід застерегти, щоб такий «спосіб» відповідав «цілі» розвитку особистості і мав аксіологічну ортогенетичну спрямованість на досягнення вищого призначення як Ідеалу. Таким чином створюється підґрунтя для подальших розвідок у сфері людинознавчого, психолого-педагогічного, акмеологічного й аксіопсихологічного напрямків науки й відповідної практики на новому етапі трансформації суспільства на основі морально-етичних, духовних засад.

Філософсько-опсихологічне та методологічне підґрунтя чинного дослідження було сформовано завдяки концепціям М.М.Бахтіна, М.О.Бердяєва, В.Джемса, І.Канта, О.Ф.Лосєва, К. Маркса, Вл.С.Соловйова, С.Л.Франка, К.Г.Юнга та ін. Світоглядно-психологічною основою стала Київська філософсько-антропологічна школа, започаткована П.В.Копніним, В.І.Шинкаруком, В.Г.Табачковським та ін., також науковогностичні й експериментальні традиції, закладені Г.І.Челпановим, згодом продовжені С.Л.Виготським, С.Л. Рубінштейном, О.М. Леонтьєвим, В.А.Роменцем Б.Г. Ананьєвим, О.О. Бодальовим та ін. у їхніх психологічних школах на основі теорії діяльності. Науково-теоретична і методологічна база ґрунтувалась, насамперед, на психологічних теоріях цілісної особистості О.Ф.Лазурського та Ф.Лерша, суб'єктності С.Л. Рубінштейна, смислу життя В.Франкла, самоактуалізації А.Маслоу, вчинку В.А.Роменця. Велику роль зіграли теоретико-методологічні підходи гуманістичної, зокрема, екзистенційної психології та акмеології, представлені в роботах Б.Г.Ананьєва, Г.О.Балла, О.Ф.Бондаренка, О.І.Власової, А.А. Деркача, В.В.Знакова, А.Ленгле, Д.О.Леонтьєва, В.А.Петровського, В.В.Рибалка, В.Е.Чудновського, Ю.М.Швалба, також в духовно-психологічних концепціях Б.С.Братуся, Т.О.Флоренської та ін. Ми також використали модерністські тенденції системного підходу, закладеного Л. фон Берталанфі, постнекласичні сучасні психоаналітичні ідеї К.Г.Юнга й В.Паулі, соціально-філософські ідеї І.Пригожина й І.Острєцова, методологічні підходи О.Г.Асмолова, Ф.Ю.Василюка, О.І.Власової, В.П.Зінченка, В.В.Знакова, Н.Ф.Калини, К. Левіна, Д.О. Леонтьєва, С.Д.Максименка, В.В.Рибалка, В.О.Татенка, Т.М.Титаренко, О.М.Ткаченка, А.В.Фурмана, Н.В. Чепелевої, Ю.М.Швалба, Г.П.Щедровицького та ін.

Системний і різноплановий характер емпірико-практичного дослідження потребував використання відповідного різноманітного інструментарію, який включав як стандартизовані (опитувальники САМОАЛ, Ліпмана, Басса-Дарки, оцінки загального рівня морально-психологічного стану, посттравматичного зростання; тест на стресостійкість; проективну методику незакінчених речень; психодіагностичний комплекс графічних тестів «Вільний малюнок»), так і оригінальні експериментальні методи (соціально-демографічну анкету оцінки МПС; анкету визначення напрямку життєвого шляху; анкету «Психологія Майдану»; карту спостережень умінь; процедуру семантико-смыслового аналізу; прийоми наративного методу («звіт-одкровення» та «інтерв'ю-одкровення»); діагностичний варіант методики «Експертиза життєвого самовизначення; процедури оцінки емоційних та соматичних реакцій; метод експериментальної критичної ситуації).

Також застосовувались наступні практичні техніки та прийоми індивідуальної (самостійна психологічна робота; профорієнтаційні, психологічні, діалогічні консультації, включаючи прийом «життєвих настановлень»; індивідуальна психологічна роботи в умовах бойових дій; «нарративний діалог» та «записки військового психолога» як прийоми практики нарративної терапії, включаючи власну особистість) та групової (тренінговий варіант методики «Експертиза життєвого самовизначення»; орієнтуючі, визначальні, природні тренінги та тренінги професійної майстерності психолога-консультанта; контекстне навчання за ситуацією на основі вчинку; групова психологічна роботу в умовах бойових дій, зокрема прийом експрес - практики «уведення в психологію війни»; прийом практики нарративної терапії «віртуальні дискусії в стилі нарративної терапії»; практика взаємодії психолога і священика/капелана) практики реалізації справи життя.

Зміст монографії розгортається у відповідних розділах, які містять філософсько – психологічні засади дослідження феномену справи життя, розвиток зрілої особистості як реалізацію її справи життя, методологічні засади та методи, а також результати емпіричного дослідження й практики реалізації справи життя.

У підсумку автор приходить до висновку, що в сучасному кризовому суспільстві завдяки активізації морально-етичної домінанти все більше з'являються як окремі особистості так і соціальні групи, здатні до реалізації справи життя і подальшої розбудови соціальних стосунків на гуманістичних засадах. Це явище потребує особливої уваги і сприяння у всіх сферах суспільних стосунків, де особливе місце посідає професійна освіта у вигляді відповідного інноваційного напрямку.

ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СПРАВИ ЖИТТЯ

1.1 Філософсько-психологічний аналіз прагнення людини до досягнення вищого призначення

Триває перехід від індустріального техногенного до постіндустріального етапу суспільного розвитку. Разом з цим, авторитетні учені в різних сферах наукового знання приходять до загального висновку щодо активного розвитку деструктивних процесів світової цивілізації, яка зараз стоїть на межі свого подальшого існування. Економіст і державний діяч О.Д.Панов відзначає, що драматизм сучасного історичного моменту і подій, що переживаються людством, означає перехід на абсолютно нову еволюційну траєкторію розвитку від історичного до галактичного масштабу [229]. Академік М.М.Моїсєєв попереджає, що допустимі сценарії трансформації сучасної планетарної ситуації визначатимуться характером розвитку інтелекту й волі громадянського суспільства в найближчі десятиліття та станом формування відповідей на питання прийдешнього «століття звершення» відповідно до виклику попереднього «століття попередження». Цивілізація зможе зберегти себе тільки тоді, коли економіка підтримуватиме існування Людства, а не визначатиме його історію, а прагнення до Розуму зробиться дійсно головною метою [213]. Академік В. І. Осіпов акцентує, що сучасна людина, як біологічний вид, знаходячись на початковому етапі розвитку, своєю діяльністю протиставила себе біосфері і створила умови для антропогенної екологічної кризи [224]. Професор Е. В. Гірусов відзначає, що настав час переходу від доєкологічної до екологічної епохи шляхом критичного перегляду всіх напрямів людської активності в ім'я досягнення єдиної глобальної цілісності на основі формування нової людини і нової планетної оболонки, яку В. І. Вернадський називав ноосферою. Він також підкреслював, що ноосфера формується людьми як подальше продовження організованості біосфери і формування якісно нової системи соціоприродної єдності, де не тільки суспільство, але і природне середовище знаходяться в стані взаємних змін [101]. Узагальнюючи, академік В.Г.Кремень наголошував, що серед основних тенденцій зміни сучасного суспільства на загальнофілософському рівні виділяються глобалізація, інформатизація і прагнення до самознищення [162].

Склалася загальна думка, що можливості виживання цивілізації пов'язані не лише з матеріальною і економічною, а насамперед з гуманістичною, духовною складовою її розвитку, що і визначає основні пріоритети у ціннісних орієнтаціях сучасної особистості. Спроби визначення цієї проблеми робились ще в античній Греції в царині аристотелевської «ентлехії» як внутрішньої життєвої сили, спрямованої на розвиток всього живого, у тому числі і людини, та «пайдейї», що було пов'язано з вихованням грека як

державної особи, що володіє вищими моральними, етичними, естетичними і духовними якостями. Найпершою ентелехією організму, здатного до життя, Арістотель називає душу, яка є актуальним здійснювальним початком того, що потенційно закладене і містить в собі ціль та остаточний результат. Грецька «пайдейя» означає справжню освіту людини як творення її духовного ества, що найточніше відображене Платоном у відомому «Міфі про печеру», використаному в трактаті «Держава» для пояснення вчення про ідеї. Пайдейя в грецькій культурі грала особливу роль, була справою державної ваги, мала пряме відношення до національної та культурної ідентичності, припускала формування в елінові здатності до автаркії як вільного і відповідального існування в сенсі влади над собою (тілом, здібностями і бажаннями, знанням себе), бачення дійсного блага і здатності управляти іншими.

З настанням християнської епохи, за часів середньовіччя, вище призначення стає основною ідеєю розвитку суспільства і особистості як «богоподібної». Обширний особово орієнтований аналіз цього феномену відображений в багатьох філософських і теологічних трактатах та дослідженнях. Найяскравіше він представлений геніями філософської думки В. С. Соловйовим, І. Кантом, М. О. Бердяєвим, де осмислення призначення людини є етичним ядром, заснованим на прагненні до духовної свободи поза всяким примусом.

У світлі ідеї всеєдності, В. С. Соловйов [290] вважає, що смисл історичного процесу полягає у виділенні людської особистості як єдиної, причетної одночасно до природного і духовного світів, як чогось безумовного з власною суттю і об'єктивною внутрішньою ідеєю. Людина, що прагне до досягнення вищого призначення, знаходиться у світі боротьби оманливої тривоги, що властиво творчості. І. Кант [139; 140] відзначав, що головний смисл його філософських шукань полягає у допомозі людині «навчитися тому, якою треба бути», посівши належне місце у світі, де особистість є вищою цінністю і абсолютною метою. Бути людиною, означає стати нею в процесі свого становлення як суб'єкта, користуючись своїм розумом і волею, як об'єкт. Великий філософ розглядав проблему людини через призму духовного осмислення світу і самої себе, що має подвійну природу: одночасно належить світу «природи», як світу плотських явищ, і світу «свободи» як світу «речей в собі» [225].

У іншого великого філософа і мислителя М. О. Бердяєва, особистість розглядається як вища цінність, що стоїть над природою як творець самої себе і світу і є духовною категорією. Це природна і надприродна істота, що належить відповідно двом світам. Вона здатна долати себе в суперечностях і парадоксах, суміщаючи полярно несумісні протилежності [35]. Якщо у І. Канта людина повинна здійснити своєрідний стрибок з царства необхідності в царство свободи за допомогою власного розуму з непорушними принципами обов'язку і відповідальності перед людством з метою його вдосконалення, починаючи з самого себе, то у М. О. Бердяєва цей процес припускає створення нового, раніше невідомого світу, де від людини вимагається висока напруга сил для пошуку вищого смислу, жорстка аскеза в ім'я творчості і

збагнення Граничної Істини. Вище призначення людини розглядається як активне пізнання смислу всесвіту і розумне творче перетворення космосу. М. О. Бердяєв бачив кінець історії в переході до космічного світосприймання, якому чужде прагнення до міщанського благополуччя і гедонізму, але властива аристократична самодисципліна, аскеза, висока напруга фізичних і духовних сил, ризик на межі виживання. Не випадково А.А.Гусейнов відзначав, що у сучасному світі «кінець історії» може обернутися початком етики [109]. Подібно І. Канту у М.О. Бердяєва людина теж є природною і надприродною істотою, що належить двом світам і здатна себе долати. Людина є істота суперечлива, парадоксальна, що суміщає в собі полярні протилежності. І у І.Канта і М. О. Бердяєва осмислення призначення людини є етичним ядром їхньої філософії [144].

За М.О. Бердяєвим, окрім вищого смислу в людині присутня і зла первинна свобода. Про це, але в інших термінах, свідчить цілком матеріалістична глибинна психологія, де за К.Г.Юнгом, в людині є біопсихосоціальне начало (Тінь), Е.Фромм говорив про ірраціональну деструктивність того ж походження, обидва вони відзначають ірраціональний порив до творчості і творення. Це свідчить про те, що побудова ситого, самовдоволеного соціального світу в принципі неможлива через закладений в людині потенціал ірраціональної енергії Космосу. Якщо ця енергія не спрямована на творче пізнання і перетворення Всесвіту, то вона обертається різними формами ірраціональної деструктивності. У міру поглиблення і ускладнення організації суспільства людство все більш втягується в «героїчну» боротьбу з створеними ним самим соціальними проблемами. В термінах К.Г. Юнга — це патологічне поглиблення інтроверсії в себе за рахунок екстраверсії в Космос. В термінах християнства — це відхід людини від Промислу Божого [36].

Призначення людини безпосередньо пов'язане з формуванням духовного світу особистості, що в багатьох фундаментальних філософських працях відбито в понятті духовного виробництва, введеного К.Марксом, яке в сучасну епоху також знаходиться в центрі філософських пошуків доль людства [200]. Воно відображає як загальну зовнішню залежність розвитку духовної сфери від матеріальної, так і внутрішню діалектику культурної творчості і творення при пануючих матеріальних соціальних стосунках. У широкому сенсі воно є як виробництвом знань, духовних цінностей, так і відтворенням духовного світу особистості через систему виховання, навчання, освіти у взаємодії духовних і матеріальних чинників, приводить до зникнення відмінностей між розумовою і фізичною працею, що відповідає вищій стадії суспільного розвитку (за К.Марксом). Кінцевий смисл всякого духовного виробництва полягає в максимальному розвої особистісного духовного світу кожної людини, що неможливе без «перетворення в людину» як безпосередньої роботи над собою [339]. Поняття духовного виробництва визначається як чинник особистості, що самоактуалізується і самоактивізується задля цілеспрямованого створення ідеального продукту завдяки духовній діяльності [385]. З позицій соціальної філософії результатом

духовного виробництва є: ідеї, теорії, образи, духовні цінності; духовні суспільні зв'язки і відносини індивідів; сама людина як духовна істота. Особливу роль у внутрішній повноті здійснення духовного виробництва.

Призначення людини як вища мета розвитку і ідеальна форма, що включає еталон особистості, міститься у філософській концепції А.Ф. Лосєва в парадигмі категорії міфу, що розуміється як символ життя [184; 185]. Це дійсність, що несе в собі власну історичну істинність і смислову структуру. Тут діалектична формула міфу виглядає як «в словах дана дивна особиста історія», де остаточним смисловим ядром є «розгорнене магічне ім'я». Це спосіб відкриття людині дійсності, залежно від її внутрішнього психічного стану і зовнішніх соціо-історичних умов. Міф, як живе суб'єкт-об'єктне спілкування, містить в собі власну істинність, смислову мережу й суть (спотворення якої накопичується у вигляді «маси страждань» - **О.А.**), що формується в особі, де «дивовижним» чином зустрічаються два плани: 1) особа сама по собі як ідея, принцип, смисл всього становлення, незмінне правило розвитку і 2) історія цієї особи як реальне протікання її розвитку. У діалектичному синтезі цих двох планів полягає суть втілення ідеї вищого призначення, для реалізації якої необхідно, щоб спеціально визначався реальний культурно-історичний психологічний стан особистості порівняно з її ідеальною моделлю. Це співвідношення реального і ідеального в буденному житті фокусується в осмисленні і усвідомленні людиною свого «розгорненого магічного імені», що розглядається нами у контексті особистісної трансформації на всіх рівнях буття. У контексті сказаного, прагнення до досягнення вищого призначення, як незмінне правило розвитку, передбачає необхідне постійне визначення і порівняння реально-історичного стану особистості з її ідеальним еталоном. Звідси, в розширеному філософському розумінні, суть справи життя виглядає як формула творення Ідеальної особи (за О.Ф. Лосєвим «ідеальна форма» асоціюється з поняттям «диво») - перетворення міфу в дійсність.

Особливої уваги заслуговує Київська філософська школа (КФШ), яка узагальнила осмисленням існуючих філософських та світоглядно-психологічних поглядів і смислів щодо прагнення особистості до досягнення вищого призначення як єднання людини зі «світом людини». Досліджуючи гносеологічні пошуки КФШ кінця ХІХ- початку ХХ ст., автор роботи [240] зазначає, що характерним для української філософії є наголос на морально-етичній проблематиці самої сутності людини, її місці у світі і особливому призначенні. Водночас він зауважує, що цю проблему необхідно розглядати в її історичній автентичності, враховуючи весь спектр етичних, онтологічних, гносеологічних тенденцій, аби не втратити щонайменшу ознаку суттєвого. Вже тоді йшлося про принципову зміну уявлення про сутність дійсності і нові тлумачення від натуралістично-психологічних до трансценденталістських, які претендували на встановлення нових критеріїв істинності. Сучасна доба також є «зламною» у світоглядному відношенні. Цілком імовірно, що саме тепер закладаються філософські (також світоглядні, гносеологічні, соціальні й психологічні - **О.А.**) основи майбутнього ХХІ століття.

Визначальними стали гносеологічні концепції представників КФШ кінця XIX - поч. XX ст. - О.Козлова, Г.Челпанова, В.Зеньковського. Вони належали до однієї інтелектуальної традиції, хоча орієнтувались на різні течії (персоналізм, неокантіанство, критичний реалізм) і дотримуючись різних настанов. Висловлені ними ідеї, з одного боку, відповідали критеріям західно - європейських філософських орієнтирів, а з іншого боку, репрезентували самобутній, оригінальний спосіб витлумачення фундаментальних гносеологічних проблем, обумовлених персоналістичними інтуїціями О.О.Козлова, ідеально-реалістичною настановою Г.І.Челпанова, елементами критичного реалізму в теоцентричній гносеології В.В.Зеньковського. При цьому, також вказується на перспективність зв'язку з російською філософією «срібного віку» [240].

Узагальнення уявлення про це унікальне явище української філософської й світоглядно-психологічної думки доби «шістдесятників» минулого століття знаходимо у авторів [158; 365; 367; 299; 135; 136; 217; 209; 112; 60 та ін]. Зокрема автор [136] зазначає, що цей цілісний науковий феномен насамперед проявив себе у рішучому розриві з ідеологічно заангажованою ортодоксією, доктринерством, канонізованою догматичністю філософії радянської доби. Він мав своєрідний зміст, предметну визначеність та оригінальність ідей, логічно спрямованих на пізнавальний процес від генези проблеми і формування емпіричної бази, через різні шаблі абстракції до вищих рівнів синтезу та структуризації знання. Це явище виявилось яскравим і бурхливим, але короткотривалим, проте завершеним і цілісним. Великою мірою завдяки КФШ у вузівських центрах тодішнього радянського простору активізувались процеси відродження повноцінного філософського життя. Розгорнулися всебічні наукові дослідження фундаментальних проблем та концептуальний аналіз процесів формування людини і головних сфер її життєдіяльності. Були досліджені умови та форми соціалізації, закономірності становлення й функціонування людської особистості, її соціально-психологічна сутність та морально-етичні визначення. В новому тлумаченні особистість було відділено від стану соціальної дифузії, який надавав зверхності колективістському середовищу, вона набула пріоритетного статусу в структурі суспільних відносин різних рівнів. Відбувся поступовий відхід від канонів так званого наукового атеїзму в бік дослідження сутності, характеру, змісту і форм складного феномену релігії, його соціального, національного і культурного значення в сьогоденні і в історії нашого народу. Виконавши свою місію за призначенням, феномен КФШ набув гідного історичного сенсу і позначив реальні видатні здобутки філософської науки, зроблені руками і розумом вітчизняних науковців. В Україні відбулося становлення філософської антропології як нового наукового напрямку.

Інший автор [209] зазначає, що світоглядна «людиноцентрична» проблематика інтересів КФШ радянської доби природно витікає саме з українського традиційного філософування – гуманізму Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Л. Українки, «філософії серця» П. Юркевича, концепції глибинного єднання людини зі світом Г. С. Сковороди. Саме світ людини та сфера її

буття, що тоді визначалась як духовно-практичне опанування дійсності, постає в центрі уваги дослідників. В основу побудов філософських концепцій закладаються поняття віри, надії, моралі. Аналізуючи екзистенційно-антропологічне упредметнення філософії В. І. Шинкарука, автор роботи [388, с. 60] акцентує увагу на принципово новому просторі філософування в інтерпретації людини Г.Сковородою не стільки як «мислячої істоти», скільки як «онтологічного суб'єкту», орієнтованого «на всю розмаїтність смисложиттєвих орієнтацій і почуттів, думок та емоцій», коли «сковородинівська ідея сродності перетворюється на пошук духовного виміру, в якому розгортається симфонія людського серця, людської екзистенції та світу». Тому цілком логічно, що фундатор КФШ В. І. Шинкарук проголошує філософію як систему світорозуміння моральної свідомості людини, призначення якої в майбутньому суспільстві - «зняти» державу і право етикою та високою моральністю [365, с. 20; 367, с. 77].

У підсумку автор роботи [136] вважає що сутність, наукові досягнення та історична значущість, умови формування, функціонування і трансформації КФШ до цього часу належно не досліджені й не усвідомлені сучасними вітчизняними філософами. Автор роботи [209] доходить висновку, що на основі закладених цією школою дослідницьких особливостей і пріоритетів нова практична філософія може будуватись лише на світогляді єднання людини зі світом. А це означає, що КФШ ще не сказала свого останнього слова, тому буде плідно розвиватись, впливаючи на сучасну вітчизняну і світову філософську думку нового тисячоліття. Автор роботи [217] загострює проблему щодо сучасного українського суспільства і українців, які «стають примітивними користувачами, міщанами», визначаючи, що зараз як ніколи стає актуальною концепція Е. Фромма «бути чи мати». Адже людина не повинна бути просто користувачем, а має рухатись до власної самореалізації та творчо жити повним життям.

В. І. Шинкарук, відслідковуючи генезу уявлень про творчу активність особистості у контексті гегелівського наміру намагання урівняти в правах державу та окрему особистість, обґрунтовує тезу про людино-творчі, людино-стимулюючі потенції як критерій ефективності певного типу суспільства [338]. У роботі [299, с. 83] наголошується, що вихідним постулатом Київської світоглядно-антропологічної школи в її історичній перспективі людське буття осмислюється в поняттях «екзистенція», «час», «свобода», що має значення для окремої людської особистості як «кожного з нас», а не людини взагалі (роду чи виду *homo sapiens*). Автор роботи [388, с. 61] резюмує, що філософія В.І Шинкарука як у добу «шістдесятників», так і в сьогоденні, виступає як «потужний голос проти властивого сучасності прагнення до схематизму, до застосування стандартизованих шаблонів і масових стереотипів, до нівелювання в соціумі, історії та будь-яких формах комунікації унікального особистісного джерела».

У роботі [209] розглядається основна парадигма мислення КФШ за такими характерними рисами: об'єктивність, що ґрунтується на реальній дійсності, яка вивчається на основі її власних законів; процесуальність, коли дійсність

розглядається в русі саморозвитку світу за допомогою людської діяльності; практичність як здійснення діяльності на основі цілепокладання та досягнення конкретної єдності об'єктивного й суб'єктивного, матеріального й ідеального на практиці; софійність як досягнення світогляду єднання людини зі світом завдяки діяльності як вираження процесу розвитку й принципу самоорганізації природного світу. В інтерпретації автора роботи [112] діяльність визначається на основі цілепокладання, коли «на практиці досягається конкретна єдність об'єктивного й суб'єктивного, матеріального й ідеального», а софійність, як «процес розвитку і принцип самоорганізації природного світу», виступає «шляхом досягнення світогляду єднання людини зі світом». Він також зазначає, що таке людське буття в постійному русі - пошуку людиною самої себе як прагнення до єдності своєї сутності з існуванням з'являється лише в результаті реалізованої свободи життя. Це буття розглядалось в осмисленні людини як «дивного» суцього, котре в самому факті існування початково ще не має своєї дійсної визначеності і щоб достеменно «бути», воно (суще) ще повинно «знайти себе».

Саме прагнення здійснення своєї цілісності призводить до того, що людина сама розщеплює своє буття на емпіричну данність і смислову заданість. Без такої заданості не буде й руху до істинної цілісності, котра уможливується лише як подолання такого екзистенційного розщеплення «хибної цілісності» свого наявного буття. Як визначає автор [135, с. 99; 135а, с. 30], людина – це «єдине із всіх явищ дійсності, в якому саморозрізнення буття й сутності не лише стає фактом, а й утворює форму всього життєвого процесу». Ця первинна «негативна цілісність» полягає в тому, що «життя людини як природної істоти, не має проблем вибору перспективних варіантів життєвого процесу. Проблеми буття починаються лише там, де починається людське в людині. Тому буття – це проблема, а не констатація зримого». Автор роботи [112] розглядає це як принципіві парадокси цілісності людини і «світу людини». Цілісність людської істоти як базова атрибутивна якість, визначає феномен неусувної внутрішньої відткритості, незавершеності особистості. Саме прагнення здійснення своєї цілісності приводить людину до необхідності розщеплення свого буття на емпіричну даність і смислову заданість.

Цілісність суб'єкта вже в самому своєму визначенні «розірвана» на фактичну кінецьність і сутнісну безкінечність, що є основою парадоксальності. Найголовніше в тому, що для суб'єктивності в принципі неможливо вказати сукупність породжуючих її зовнішніх причин, умов і обставин, оскільки її природа і специфічна відмінність полягає саме в ставленні до всього зовнішнього, в «самопричинності» і «самообумовленості» [135, с. 40–41]. Наголошуючи, що таке визначення суб'єкта фактично співпадає з визначенням Абсолюта в традиційній метафізиці й теології, автор роботи [112] зазначає, що таке неспівпадіння по суті є діалектичним самозапереченням людської цілісності. І щоб дійсно «бути», ця сутність ще повинна «знайти себе». Саме тому людське буття в своєму іманентному русі опанування власної «справжності» завжди намагається розрішити колізію

«знаходження самого себе», що здійснюється як єднання сутності і існування. Всі досягнення культури виявляються лише умовою й передумовою екзистенційного становлення людини. А опанування смислових орієнтирів, як підґрунтя особистісного буття, виявляється справою життєвого процесу (справою життя – **О.А.**).

Короткий огляд парадоксів людської цілісності, що розкриваються в концепції авторів КФШ, показує евристичність цього підходу, котрий може розглядатись також як праксеологічна антропологія. Цей підхід дозволяє аналізувати базові структури людського досвіду, які зв'язують смислопокладання й практичну діяльність. Таке творення людської цілісності в культурі задає особливе діалектичне відношення, коли «культура завжди трансцендує своє саморозуміння й самосвідомість». З іншого боку сама «індивідуальність людини є таким “родом” діяльного буття, котрий не співпадає з актами людської свідомості про себе, самосвідомість персони» [60, с. 161]. Людська цілісність, самозаперечуючись в екзистенційних трансформаціях особистості, потім знову практично й творчо реконструюється в новій співвіднесеності (модальності) цілісності в культурі (реалізація справи життя – **О.А.**). Аналіз парадоксів цілісності «світу людини» актуалізує подальшу розробку філософської категорії *медіації* як особливого теоретичного інструменту аналізу людської цілісності, опосередкованої цими парадоксами [112].

В.П. Іванов зазначає, що «розмірність» такого суб'єкта за міркою Абсолюту призводить до того, що «тільки людина ускладнює своє життя “справами”, далекими від функцій “підтримання життя”». В силу цього вона дійсно діє (очевидно йдеться про вчинкове діяння - **О.А.**) і з кожним таким зростанням своїх можливостей прагне усвідомити природу цих можливостей, рівно як і їхні суб'єктивні й об'єктивні передумови й обмеження. Тільки людина здатна покласти смисл власного життя як перспективу що реалізується предметно-практично, тобто здійснюється над заданими умовами буття й діяльно їх формувати; тільки для неї цей життєвий смисл може знаходитися поза її тілесним буттям і функціями в світі, чи навіть у можливому світі, що планомірно народжується в горнилі діяльності (діяння - **О.А.**)» [135а, с. 74]. С.Б. Кримський, який вперше розробив поняття «абсолютного» як самостійну категорію онтології, зазначає що «конституювання абсолютного в культурі означає, що освоєна людською діяльністю зовнішня необхідність переходить в доцільність творчих результатів цієї діяльності адекватно красі, морально-етичній досконалості (добру) й розумності (істині) буття людини... В такій перспективі абсолютне в культурі стає вже не тільки можливістю, але і фактором її конституювання» [166, с. 254]. Виходячи з цього, потрібно знайти певну опосередковану «ланку» для цих двох абстрактних станів людини: первинної безпроблемної цілісності, котра ще долюдська, оскільки притаманна людині лише як природній істоті, та ідеальної цілісності, котра виникає лише в результаті прагнення до життєво-практичної смислореалізації (реалізації справи життя -

О.А.) Таким опосередкуванням в концепції В.П. Іванова виступає до-рефлексивна тотальність людського досвіду («содіяного» - **О.А.**)

Специфіка підходу київських філософів полягала в аналізі зв'язку поняття «життєвого світу» з «праксісом» його проективної заданості як структурованості, і інтерпретації шляхом «духовно-практичних» категорій «смысл» і «досвід» [299, с. 144]. Таким чином, за П. В. Копніним, весь процес руху пізнання будується за схемою: «об'єктивна реальність – практика – знання – практика – об'єктивна реальність» [158, с. 238]. В цьому автор [135, с. 14] вбачає «іманентний принцип самоорганізації» як доцільну практичну діяльність людини стосовно світу. Тобто, предмет дійсності завдяки практиці творчо відтворюється (відбивається) в свідомості завдяки теорії, а потім, вже на основі свідомої й теоретично обґрунтованої практики, стає новим предметом об'єктивного світу. Автор роботи [130а, с. 225] зазначає, що людина як вільна (свобідна), не лише природна, біологічна істота, здатна діяти творчо, що по суті є «вирішенням протиріччя свободи й необхідності шляхом перетворення самої необхідності». Це є, як відзначає автор [209], первинність необхідності по відношенню до свободи: людина як природна істота за походженням, її буття передує свідомості, не може абстрагуватись від контексту й передумов власного існування і як родової, соціальної істоти і як індивиду. Але це не означає, що вона не здатна змінити, перетворити – опанувати, гуманізувати свій «світ людини». Навпаки, лише усвідомивши свою залежність від світу, людина здатна поставити питання про власну свободу, котра може досягатись не запереченням, а доцільною зміною світу. Ідея комунікативної сутності практики також є аспектом діалектики самопокладання/самозаперечення людської цілісності. Внаслідок того, що в самій практиці предметний зміст комунікативності начебто «розчиняється» в засобах, початкова комунікативність предметного змісту свідомості виявляється прихованою за речовою спрямованістю як «очевидністю» [299, с. 30–32].

Підсумовуючи, автор роботи [209] зазначає, що практика, як фундамент онтології та гносеології, виявляється ще однією важливою відмінною рисою КФШ, як і світ людини в її розвитку й процесуальності. Практика дійсно виявляється критерієм істинності й об'єктивності людського пізнання. Досягнення нового рівня практики, як перетворення предмета у відповідності з його об'єктивними властивостями, виявляється виразом теоретичної й практичної об'єктивності, взаємопереходу суб'єктивного і об'єктивного, як «іманентний принцип самоорганізації» самого природного світу [135, с. 14]. Підсилюючи цю думку, автор [217] наголошує, що це суто людська здатність «самочинно починати новий ряд». На цих засадах ґрунтуються кантівські та неокантівські ідеї, згідно яких свобода є принципом, якому підпорядковується рух людської історії. Особистість керується цим принципом та стає метою сама по собі, але не засобом для будь-якого застосування з боку тієї чи іншої волі. А людина розглядається як закинута у світ, в якому вона на власний розсуд буде спосіб свого буття.

На основі проведеного світоглядно – філософсько - психологічного аналізу можна сказати, що прагнення до досягнення вищого призначення, як психологічна проблема самовизначення і розвитку особистості, детермінована двома напрямками життєвого шляху й відповідними науково-практичними парадигмами. У цьому контексті філософ А.А.Гусейнов указував на те, що ми опинилися на роздоріжжі, в точці біфуркації, з якої можливі різні виходи. Один - антропологічне піднесення людини, коли норми людської соромливості і порядності стануть органічними властивостями індивідів. Але не виключений інший варіант, який поки бере гору, коли ці норми будуть відкинута і люди деградуєть в природний стан [109].

С.Л.Рубінштейн [276] у своїй класичній роботі «Людина і світ» розглядає людину як таку, що об'єктивно існує, розкриваючи смисл буття як продукт свого розвитку. Йдучи за С.Л.Рубінштейном у контексті розгляду людини як суб'єкту життя послідовно виявляються два основні способи її існування. Перший – коли людина існує усередині життя завдяки міцним зв'язкам з іншими, а моральність є природним станом її існування як невідання зла. Психологічну парадигму щодо такого способу життя ми розглядаємо як орієнтовану на традиційну діяльну теоретико-методологічну базу. Такий шлях розвитку спрямований лише на власні фізіологічні, матеріальні, гедоністичні потреби комфортного існування і самозбереження, що передбачає підготовку до особистісної реалізації СЖ завдяки створенню підґрунтя для подальшого розвитку за умови здійснення вчинкових діянь. Цей рівень самовизначення і формування особистості ми визначаємо як *дорефлексивний*.

С.Л.Рубінштейн зазначає, що порушення основ моральності необхідно призводить до другого способу існування людини, пов'язаного з появою рефлексії, що обумовлює філософське осмислення життя. Відкривається або шлях до душевної спустошеності і моральної деградації, або до побудови етичного людського життя на новій, свідомій основі. З цієї миті постає проблема відповідальності людини за все содіяне і нездійснене. Об'єктивно підставою такої рефлексії є саме життя людини як трагедія, драма або комедія. Виникає необхідність створення концепції життя людини як його суб'єкта, основою якої є ставлення до трагічного як до такого, що існує об'єктивно. Тут трагічність життя не є простою проблемою страждання, а трагічної долі, суперечності переплетення добра і зла і т. ін. Важливо виділити об'єктивне співвідношення між ними стосовно кожної ситуації. Такий шлях орієнтований на вчинкову теоретико-методологічну базу, яка характеризує взаємини людини з духовним світом. Цей шлях розвитку спрямований на опанування смислу життя, творення духовного продукту й реалізацію СЖ. Такий рівень самовизначення й розвитку особистості ми визначаємо як *рефлексивний*.

Дещо окремо С.Л.Рубінштейн виділяє значне переважання трагічного у житті, що пов'язано з «духом серйозності» як відповідальним, реалістичним ставленням до життя у його історичній і особистій конкретності, що резонує зі станом «піднесеності» за І.Кантом у контексті «критики здатності

судження» [141] чи намаганням «піднести себе», щоб пережити самодостатність існування на вищих рівнях буття за В.А.Роменцем [273]. Це здатність «підноситись» над щастям і стражданнями як відповідальне, реалістичне ставлення до життя у його історичній і особистісній конкретності буття і небуття задля творення духовного продукту. Такий рівень самовизначення і розвитку особистості визначається як *духовний*.

Якщо для дорефлексивного рівня існує обширна науково-теоретична, методологічна і практична основа, то рефлексивний і особливо духовний значно менше розроблені, науково обґрунтовані і практично апробовані. Основним науково-теоретичним орієнтиром тут є екзистенційна психологія як складова гуманістичної у поєднанні онтологічного і персоналістичного напрямків. З позицій екзистенційної аксіології, як зазначає автор роботи [15], припускається як дослідження цінностей внутрішнього буття особи та її творчих можливостей, так і ціннісної основи її суспільного життя в цілому, які об'єднує персона як єдиний суб'єкт стосовно внутрішнього Я та суспільства й історії у цілому. Це дозволяє сформулювати теоретичну концепцію особистісної реалізації СЖ на основі теорії смислу життя В. Франкла і теорії самоактуалізації А.Маслоу. Завдяки цьому активізуються фундаментальні екзистенційні мотивації (у контексті концепції А.Ленгле), що доповнюється концепцією «метамотивації» (за А.Маслоу). У нашій трактовці така мотивація безпосередньо пов'язана з прагненням до досягнення вищого призначення і розглядається як «справожиттєва» мотивація (СЖ-мотивація).

У цьому контексті важливим науково-психологічним орієнтиром є концепція «самоактуалізації» А.Маслоу, який розділяє життя людей в залежності від вибору одного з двох глобальних напрямків: «буттєвість», до якого належать ті, хто прагне до «самоактуалізації», та «дефіцитність», до якого належать всі «інші». Такий розподіл досить точно виражений в поняттях «потреба в ліквідації дефіциту» і «потреба в розвитку», що сутнісно визначає два різні образи життя особистості - спрямування на «ліквідацію дефіциту» та зосередження на самоактуалізації, скерованої певною «метамотивацією» на «потребу у розвитку». Найбільш важливою відмінністю тих людей, що досягли «погашення» дефіциту, є їхнє прагнення до виявлення Себе і знаходження відповіді на питання: «Хто я такий і що собою являю?» «Дефіцитністю» А.Маслоу називає потреби, незадоволення яких створює в організмі своєрідні «порожнечі», які повинні заповнюватись зсередини задля збереження здоров'я організму, а зовні - іншими людськими істотами. Такі потреби властиві всім представникам людського роду, вони повинні бути цілком задоволені задля здійснення повного розвитку індивідуальності.

«Буттєвість» визначається унікальними потребами особливості, що сприяють розвитку і обумовлені самоактуалізацією. А.Маслоу вважає, що розвиток відбувається тоді, коли наступний крок вперед об'єктивно приносить більше радості, насолоди, внутрішнього задоволення, ніж перемога, яка стала чимось звичним і навіть наскучила. Смысл нового відчуття скоріше міститься в ньому самому, ніж в якомусь зовнішньому критерії. Насолода від учіння, предметної дії, досвіду, зацікавленості, вибору

– все це можна вважати атрибутами чистого Буття, що може вести до Становлення. У кожній людській істоті є ті та інші сили. Перші - забезпечують і захищають від страхів, обумовлюючи тенденцію до регресу, схильність хапатися за минуле, коли людина боїться вирости з примітивного зв'язку з материнською утробою, ризикувати тим, що у неї вже є, боїться незалежності, свободи і самостійності. Друга група сил підштовхує людину до опанування цілісності і унікальності своєї особистості, повної реалізації всіх своїх здібностей, упевненості перед лицем зовнішнього світу і, водночас, до здатності прийняти своє глибинне, істинне, несвідоме Я. Проте, коли у реальному житті людина опиняється на «роздоріжжі» і їй доводиться вибирати між безпекою і розвитком, то вибір, як правило, робиться на користь безпеки [202; 203; 204].

Іншим орієнтиром у розумінні роздоріжжя, на якому знаходиться сучасна особистість на шляху свого розвитку і реалізації СЖ, є смисл життя, що пов'язаний скоріше із орієнтацією на самоподолання і переживання страждань. На цьому роблять акцент автори відповідних філософської і психологічної концепцій С.Л.Франк та сучасник А.Маслоу В.Франкл. С.Л.Франк [343] відзначає, що людське життя за своїм єством є праця і боротьба, здійснювана через самоподолання, перевиховання і вбирання в себе свого духовного першоджерела. В. Франкл [344] зв'язував опанування особистістю смислу життя зі здатністю людини до переживання страждань завдяки «спротиву духу», де фашистський концтабір для нього був в цьому відношенні своєрідним *experimentum crucis* (вирішальним експериментом). Він відзначав, що чим більше людина прагне уникнути страждань, тим більше вона їх посилює. В результаті страждань, віддаючи і жертвуючи собою, людина реалізує саму себе, зростає і мужніє. Життя завжди тим більше осмислюється, чим важче воно дається. Справжній смисл хвороби полягає не у факті захворювання, а в особливостях страждання. Тільки в стані напруги, начебто розриваючись між тим, що є насправді і тим, що повинно бути, ми здатні зберігати в своєму уявленні ідеал. Страждання викликає духовну напругу, що кардинально перетворює людину, допомагаючи усвідомити те, що повинно бути. Поки людина здатна до страждання, вона залишається живою духовно. Очевидно тому видатний письменник і мислитель Ф.М. Достоевський завжди боявся виявитися негідним мук, що випали на його долю [344]. Позитивіст А.Маслоу також зазначав, що багато людей вважають своє життя осмисленим лише тоді, коли мають в чомусь потребу, тому необхідно бути готовими до тяжких моральних наслідків в результаті знищення соціальної несправедливості, що неминуче викличе зростання «біологічної несправедливості» в силу різного особистісного генетичного потенціалу [203; 204].

Сформулювавши наступні базові тези у контексті теорії «смислу життя», В. Франкл фактично підводить нас до розуміння «справи життя» тим, що: 1) неодноразово наголошував, що важливо не просто знайти й опанувати смисл життя, а ще його й реалізувати. Виходячи з цього, найочевидніше, що «справа життя» - це реалізація смислу життя. Питання лише в тому, як це

здійснюється; 2) визначав духовну суть механізму пошуку і реалізації смислу як «спротив духу». Реалізація знайденого смислу життя полягає в його апробації в «справі життя» як вчинковому діянні, що ми визначаємо як «одухотворення». Результатом є створення фактично нового/оновленого (одухотвореного) смислу як смислоосягнення; 3) відзначав, що не людина повинна задавати життю питання про його смисл, а саме життя ставить їй це питання і вимагає відповіді на нього. Він окремо виділяв «надсмисл», який вище особистості, і для неї недосяжний, але від неї ж залежний. Особистість має його приймати як такий, що існує на вищому «ноетичному» рівні, досяжному лише у відношеннях, що переживаються і рефлексуються як страждання. В. Франкл не бачив можливості створення людиною смислу, вважаючи, що той вже десь існує, акцентуючи увагу тільки на його знаходженні. Але, в той же час, він вважав, що людина, осягаючи смисл, може змінити свою долю (творення нового смислу-**О.А.**).

Якщо уявити загальну діалектичну модель реалізації СЖ як нескінченний процес наповнення смислу («...смислотворення - одухотворення – смислоосягнення...»), можна знайти його підтвердження у одному з найдраматичніших етапів життя самого В.Франкла, про що він неодноразово писав і говорив. Як відомо, ще до потрапляння в концтабір він написав рукопис книги з викладом своєї теорії, що можна розглядати як процес «смислотворення». Потрапивши в концтабір, незважаючи на всі старання, йому цей рукопис, як найбільшу цінність, зберегти не вдалося. Після цього почався процес апробації створеного смислу як «одухотворення» (саме так можна назвати перебування в концтаборі). Про хід цього процесу свідчать окремі коментарі В.Франкла у його книзі «Психолог у концтаборі» з приводу любові, совісті, страждання, смислу, долі тощо. Це спонукало до продукування відносин з якимось «вищим смислом», від чого залежало збереження життя, і очевидно, коректувало вже раніше створене і написане. Вже після звільнення, всього за кілька років були написані його основні книги, що можна розглядати як «смислоосягнення», коли вони стали надбанням світової науки і суспільства в цілому - як духовний продукт, гідний Розуму. Тому можна вважати, що наше розуміння «справи життя» зумовив сам В.Франкл.

Але його учень А.Ленгле чомусь не підтримав розвиток теорії свого вчителя, як вважає автор роботи [180], і пішов дещо іншим шляхом, виділивши чотири фундаментальні екзистенційні мотивації, спрямовані на прийняття світу, життя, себе і смислу, де останнє є найважливішим. Заслугою А.Ленгле можна вважати те, що в його концепції проглядається схожість між структурою фундаментальних мотивацій і базових потреб А.Маслоу, що обумовлює зв'язок між основними теоріями гуманістичної психології смислу життя і самоактуалізації. Найбільший інтерес тут привертає зміст їхніх вершинних характеристик. У Маслоу це потреба в самоактуалізації, а у В.Франкла і А.Ленгле це мотивація прийняття смислу.

Залишається визначити можливість існування взаємозв'язку між самоактуалізацією (що здебільшого переживається як задоволення) і

наповненням смислом (що здебільшого переживається як страждання). Життєва і психологічна практика західно - і східноєвропейських культур говорить про те, що досягнення особистістю своїх вершин також пов'язане відповідно з переживанням задоволення й любові з одного боку, та страждань з іншого. І те і інше в концепті реалізації СЖ мають право на існування. При цьому, в першому випадку робиться акцент на реалізації СЖ «собі», що пов'язане з прагненням до задоволень як ознаки самоактуалізації, що свідчить про подолання «дефіцитності» як смислотворення і розуміється як готовність до смислоосягнення, а в другому - на реалізації СЖ «іншому», що пов'язане з опрацюванням «масиву страждань» як смислоосягненням.

Можна сказати, що нагальна необхідність опанування смислу життя і можливість ефективної реалізації «справи життя» виникає як у кризових умовах існування людини, зазвичай наповнених стражданнями, так і в умовах практично повного задоволення нагальних життєвих потреб. Така позиція узагальнюється С.Л. Рубінштейном у контексті розгляду етичних проблем онтології людського життя. Він вважає, що не страждання і співчуття, як і не гонитва за щастям і задоволеннями, є метою і смислом людського існування. Основне етичне, як і онтологічне завдання, полягає у прагненні до вищого рівня людського існування і вершини людського буття [276]. Саме тому ми пропонуємо загальний концепт для обох зазначених траєкторій єдиного напрямку реалізації СЖ. Тут «дефіцитність» опрацюється на «нижчому», визначеному нами як «дорефлексивному» рівні і стає основою для самовизначення на «рефлексивному» і «духовному» рівнях, коли завдяки вчинку особистість набуває «буттєвих» характеристик. У подальшому розвії теоретичної розбудови даного концепту будемо робити акцент на смисловій траєкторії, що передбачає існування людини в кризових умовах завдяки вчинку та переживання страждань, що більше притаманно східноєвропейській культурі. При цьому інша траєкторія, що передбачає самоактуалізацію особистості та переживання задоволення і щастя, що більше притаманно західно-європейській культурі, стає певним фоном, що найкраще відтіняє попередній.

У сучасній науці привертає увагу постановка даної проблеми у контексті творення і опанування смислу та наповнення Розуму. Такий аксіологічний орієнтир розвитку особистості найбільш цілісно розглядається у контексті філософського принципу «всеєдності» чи як «медіаційність» (за КФШ), а в науці починаючи з Л. фон Бергаланфі знаходить себе у контексті обговорення проблеми відкритих систем, що самоорганізуються [37]. На підставі проведеного філософського аналізу в контексті аристотелевської «ентелехії» як життєвої сили, спрямованої на розвиток всього живого, у тому числі і людини, античної ідеї «пайдейї» як розвитку і окультурення душі, християнської ідеї «богоподібності» особи, філософських концепцій суспільного духовного виробництва та вищого призначення особи, нарешті КФШ й загальнопсихологічної культурно-історичної концепції, спрямованих на прагнення до досягнення ідеалу особистості у єдності людини і «світу людини» як доцільної життєвої практики за «іманентним принципом

самоорганізації», коли людина стає здатною «самочинно починати новий ряд», ми обрали основним орієнтиром вирішення цієї проблеми *прагнення до досягнення вищого призначення особистості, як реалізацію справи життя (СЖ)*, що розглядається у рамках відповідного *нормативного канону людини*.

На підставі вищезазначеного ми вважаємо, що на глобальному рівні загальна модель реалізації СЖ уявляє собою нескінченний діалектичний смисловий процес *...смислотворення - одухотворення (вчинкові діяння) - смислоосягнення...*, в якому виділяються такі три базові системні елементи: **Ідеальна особа**, як втілення ідеальної мети життя; **методологія** формування та розвитку такої особи - спосіб *смислотворення* і *смислоосягнення*; **практика** реалізації методології - *одухотворення*, що здійснюється завдяки вчинковому діянню. Ця модель функціонує на основі системоутворювального загальнопсихологічного принципу *медіаційності*, який, зважаючи на природу людини як відкритої систему, забезпечує перехід на іншу траєкторію буття задля «знаходження себе», опанування нових смислів і саморозвитку. Він є базовим у створенні відкритої системи реалізації СЖ як особливий теоретичний та практичний інструмент аналізу парадоксальної цілісності людини. Це в принципі відповідає побудові вище зазначеного процесу руху пізнання за КФШ [158, с. 238] і трактується таким чином: на основі відтворених в свідомості завдяки практиці й теоретично обґрунтованих предметів дійсності відбувається *смислотворення*, потім на основі *обухотворення* (вчинкового діяння) ці смисли проходять практичну апробацію, де підтверджується/спростовується їхня дійсність, після чого таке теоретично й практично *осмислене* знання стає новим предметом об'єктивного світу, наповнюючи Розум найкращими зразками.

Тоді можна сказати, що «справа життя» - це субстанціонально-процесуальне утворення (своєрідний субстрат для творення «животворящого» духовного продукту), яке грає роль медіатора (посередника-перехідника), що зв'язує реальну особу з її ідеалом. Таке утворення в кожен момент часу і місці простору існує одночасно як СЖ-формат (що відповідає поточному ідеалу) і смислове наповнення (що відповідає реальному життю) з вчинковим механізмом функціонування. СЖ також може розглядатися на основі поняття «медіатора», сформульованого Л.С. Виготським услід за О.Ф. Лосевим як посередника між матеріальним і духовним, суб'єктом і об'єктом (в даному випадку між психічним і духовним). З урахуванням «справожиттєвого» і «ділового» формату отримуємо цілісний медіатор. Тоді на основі «всеедності» як принципу цілісності медіатора, отримуємо «духовну вертикаль», яка єднає «силу речей» і «зв'язки людей» (В.С.Соловійов) з Іншим як безпосереднім носієм буттєвих смислів [124; 125; 380].

О.С. Ахієзер розуміє медіацію як розвинену логічну клітинку мислення, осмислення, смислоутворення в рамках дуальної опозиції без абсолютизації полярностей і з максимізацією уваги до взаємопроникнення через поглиблення діалогу. Медіація акцентує увагу на пошуку максимального осмислення явища та ситуації, в якій воно (явище) існує, відбувається зняття

плюсів дуальної опозиції, культури і соціальних відносин. Вона постійно націлена на вихід за рамки успадкованих опозицій, розвиваючи і створюючи нові смисли, долає попередні уявлення про комфортний стан, конкретизуючи обмежену історичну картину світу, вимагає і формує зростання інтелектуальної напруги у пошуках нових шляхів і рішень [13, с. 289-293]. О.П.Давидов розглядає медіацію як здатність суб'єкта до пошуку нових смислів, як протистояння інверсії, що орієнтує його (суб'єкт) на маятниковий рух в межах опанованих смислів культури. Ідея боголюдини йому бачиться як форму медіації [110, с. 82-93]. Г.О. Балл представляє медіацію у психологічному аспекті як один з принципів сучасного гуманізму (принцип «медіаційності»). Він відзначає, що в когнітивній сфері вона знаходить прояв або в системному синтезі положень, що спочатку здавалися несумісними, або, при неможливості такого синтезу, – в досягненні системності хоч би на метарівні, коли позиції опонентів чітко відрефлексовані і створені сприятливі умови для подальших діалогів. Аналогічні варіанти медіації виділяються і у сфері соціальної практики, особливо по врегулюванню й запобіганню суспільних конфліктів. При тому, найкращим виходом є системне узгодження інтересів сторін, яка фіксувала б сфери їх згоди та розбіжності і була б, наскільки можливо, звільнена від зашумлення ментально і ідеологічно обумовленими упередженнями [17, с. 3-12].

Підсумовуючи, звертаємось до представника КФШ автора [112, с. 75], який зазначає, що «людська цілісність, самозаперечуючись в процесах екзистенційних трансформацій особистості, потім знову – практично й творчо – реконструюється в новому співвідношенні з цілісністю культури. Тим самим актуалізується розробка спеціальної філософської категорії *медіації* як важливого інструменту рефлексії феноменів людської цілісності...». Це означає, що за великим рахунком запропонований нами принцип «медіаційності» розглядається як *відповідність* людини і культури або «світу людини». Це також резонує з суб'єктно-вчинковим підходом у сучасній українській психології, запропонованим В. О Татенком як розвитком відповідно суб'єктного (С.Л.Рубінштейн) та вчинкового (В.А.Роменець), щоб віднаходити шляхи, умови та розробляти механізми взаємодії зі світом конкретної людини, де особлива увага приділяється суб'єктно-суб'єктивним відношенням у форматі спільного вчинку [301; 303].

Відтак, ми приймаємо принцип *медіаційності* як базовий у створенні концепту особистісної реалізації СЖ і розуміємо його як *єднання непокданого (суміщення несумісного, досягнення недосяжного), як долання інверсійних опозицій завдяки самотворенню як самовизначенню і саморозвитку особистісної цілісності на дорефлексивному, рефлексивному та духовному рівнях*.

Видолячи з діяльної (у широкому філософському розумінні) природи медіаторів, їхня енергія в цілому приростає за рахунок різниці потенціалів між об'єктивною і суб'єктивною складовими шляхом осмислення «содіяного» за допомогою вчинкового механізму як «двигуна» духовного життя. Енергія вчинку трансформується в енергію особистості, яка витрачається на

здійснення нових вчинків. Таким чином, особа накопичує «смыслову енергію», пересилує свій медіатор, не дозволяє йому стати більше себе, розширює свідомість і наближається до свого Ідеалу.

Згідно принципу «медіаційності» рушійною силою цього процесу є СЖ-мотивація «необхідної можливості» як особлива «спрямованість особистості», що виявляється афективно і розуміється як *прагнення*. Це мотиви поведінки, де виражена потреба в таких умовах існування і розвитку, які безпосередньо не представлені в даній ситуації, але можуть бути створені як результат спеціально організованої діяльності, тому здатні підтримувати активність особистості протягом довгого часу. С.Л.Рубінштейном [274] це розглядається як друга фаза вольового процесу вслід за актуалізацією потреби, як потяг, мета якого цілком усвідомлена індивідом. Ми це розглядаємо як цілеспрямованість особистості до досягнення вищого призначення як взірцевого Ідеалу.

Це та енергія, яка зв'язана «далеким» або «головним» (за О.М.Леонтьєвим), «вищим» (за А.Маслоу) мотивом, сприяючим функціонуванню відповідного індивідуального методологічного механізму, формування якого є одним з основних предметів психологічної роботи. СЖ-мотивація певною мірою розкривається в контексті аналізу мотивації особистості за А.Маслоу. Він спочатку відзначав, що при поясненні поведінки матеріалістична «нижча» мотивація мала перевагу над соціальною мотивацією «середнього» рівня, яка, у свою чергу, над «вищою», названою ним «метамотивацією». Украй рідко психологи користувалися комбінацією всіх трьох видів мотивації. При цьому питання «вищої» мотивації мало емпіричний, науковий характер і було дуже значущим [203; 204]. Пізніше, кажучи про нові рубежі людської природи і особистості що самоактуалізується, він вже акцентує увагу на «метамотивації», яка істотно відрізняється від звичайної мотивації і чітко розрізняє їх як дві різні категорії. Вмотивовані таким чином люди знаходяться «поза самих себе», оскільки віддані якійсь справі, покликанню, обов'язку, улюбленій роботі, орієнтованості на призначення, місію, задля чого вони народилися. При цьому в ідеалі складається гармонія між внутрішньою і зовнішньою необхідністю («я хочу» з «я повинен»), коли людина значуще відчуває обов'язок, відповідальність, необхідність діяти незалежно від своїх планів чи бажань, досягається трансценденція дихотомії «робота-гра».

Метамотиви представляються біологічно необхідними, щоб уникнути «хвороби» і досягти повної людяності, оскільки є внутрішніми цінностями Буття. Тоді «вищі» цінності і духовне життя стають повноправним предметом наукового розгляду і дослідження психологією, суспільними і іншими науками про людину. Завдяки цьому духовне життя є частиною людської суті, а «вища» природа є також «глибинною», тому глибинно-діагностична і терапевтична техніка повинна розкривати відповідні метапотреби. Ціннісне і тваринне життя не існують в двох окремих світах, що свідчить про приховану присутність певного надкультурного чинника, здатного критикувати будь-яку культуру зовні або зверху в залежності від того, наскільки та сприяє чи

перешкоджає самоактуалізації і метамотивації. Споглядання «вищих» цінностей співпадає зі спогляданням природи світу, пошук істини співпадає з пошуком краси, порядку, єдності, досконалості, правди. На рівні «метамотивації» людина вільно, радісно і всім серцем приймає власні детермінанти, вибирає і «воліє» творити свою долю з любов'ю і ентузіазмом. Проте, будучи позитивістом і гуманістом, А.Маслоу відзначає, що зрада істини, справедливості, краси спричиняє внутрішню, заслужену і біологічно обгрунтовану провину (метапровину), оскільки цей біль насправді є благом і свідчить про те, що ми робимо щось шкідливе, мається на увазі «потреба в покаранні» як бажання шляхом спокутування знов відчувати себе «чистим» [204]. Зрештою, така «мотивація, долаючи свою буттєву суперечність, набуває канонічних форм, завершується сама в собі, робить із себе витвір мистецтва» [271].

Для з'ясування енергетичних джерел основного мотиву життя людини корисно звернутися до теорії пасіонарності, запропонованої Л.М.Гумільовим в контексті взаємозв'язку етногенезу і біосфери Землі [107]. За Л.М.Гумільовим пасіонарність характеризується з урахуванням емпіричного узагальнення В.І. Вернадського про нерівномірність розподілу біохімічної енергії живої речовини біосфери за тривалий історичний час як міра енергетичної напруги і ставлення людини до світу, інших людей, себе, діяльності; не залежить від змісту діяльності і поведінки; універсально виявляється у всіх сферах діяльності; рано виявляється в дитинстві; є стійкою протягом тривалого періоду життя людини; є успадкованою властивістю психіки. Автор роботи [152] в контексті характеристики психологічного феномена пасіонарності відзначає, що це велике відкриття розкриває енергетичну природу історичного процесу, завдяки якому можна розуміти сьогодення і навіть прогнозувати майбутнє будь-якого народу.

У підсумку, завдяки пасіонарності неймовірним чином особистість може сублімувати страждання і любов, негатив і позитив, які однаково можуть спрямовуватись на розвиток чи руйнацію людини, що виявляється в непереборному внутрішньому прагненні до цілеспрямованої діяльності, зазвичай направленої на досягнення міфічного ідеалу. Основна проблема пасіонарності полягає в тому, що це векторна величина, напрям дії якої чітко не визначений. Вона може бути зорієнтована куди завгодно – як на благо, так і на зло. Це значно знижує ефективність пасіонарного впливу на особистість і соціум. А науково і практично обгрунтований концепт реалізації СЖ дозволяють упорядкувати і направити цю практично необмежену життєву енергію за призначенням. Таким чином «пасіонарність» через «справу життя» спрямовується на досягнення вищого призначенням людини і наповнення смислом ноосфери.

Основна проблема сучасної психології полягає в неспроможності одночасного сприйняття матеріального і духовного. Очевидно тому дотепер не вирішується криза між матеріальним та ідеальним, позначена ще Л.С.Виготським у контексті її історичного смислу [92, с. 291-437]. Не зважаючи на це, психологічна практика, намагаючись іти в ногу з сучасним

життям, піднімається над міждисциплінарними суперечностями, все більше проникає в морально - етичні, духовні сфери. Проте в кризових умовах психологічної війни вона виявилась малоефективною у конкуренції з маніпулятивними агресивними психотехнологіями. Назріла гостра необхідність шляхом введення нових понять і категорій більш рішуче розширювати давно застарілі рамки традиційної психології, що не відповідають викликам сучасної епохи. Зараз життєздатна психологія стає особливо необхідною. Автор роботи [123] переконливо показує, що вітчизняна психологія, яка з'явилася завдяки теологам і філософам як наука про душу, у оновлюваному постнекласичному становленні не заперечує, а суттєво доповнює традиційні практичні підходи і експериментальні методи, гармонізує з існуючими науковими досягненнями. Проте, як відзначає В.П.Зінченко, за радянських часів психологія виживала в дуже усіченому вигляді завдяки компромісам з владою, ідеологією, своєю совістю [125]. Але зараз у діалектичному спіралевидному розвої все повертається «на круги своя». Як відзначає Г.О.Балл у цілому ряді робіт [20; 20а та ін.] в світлі раціогуманістичної перспективи розвитку, коли раціоналізм визнається високою цінністю розуму, а особистість розглядається у просторі культури, істотно згладжуються суперечності між прагненням сучасної людини до досягнення свого вищого призначення з вже існуючими науковими надбаннями.

Психіка людини, що живе в умовах сучасного глобалізованого світу, набуває все більш трансцендентного характеру. На перший план виступає необхідність розвитку особистості шляхом пошуку й опанування смислу та реалізації справи життя. На зміну «суспільної ідеологічної практики», як атрибуту тоталітарного суспільства минулої епохи, приходить «суспільна психологічна практика», як атрибут оновлюваного суспільства, де особистість отримує бажану свободу (у розумінні К.Р.Поппера [246; 247]), а основний акцент робиться на самовизначенні і самореалізації в процесі доцільної життєтворчості. З сучасних західних досліджень у цьому контексті інтерес представляє психологія вищих устремлень [381], де узагальнюються експериментально-психологічні дослідження особистісних прагнень, життєвих цілей, суб'єктивного благополуччя, духовності, мудрості. У своєму баченні людської суті через етичну психологію Б.С.Братусь розглядає особистість як внутрішній ключ розвитку людини у царині морально-етичної психології, здатної вмщати дослідження різних сторін людського розвитку, об'єднаних загальним завданням прагнення до досягнення людиною своєї суті, свого розуміння [51].

Ми вважаємо, що прагнення до досягнення вищого призначення в психології осягається в розкритті таємниці розвитку особистості насамперед у співвідношенні феномену «справа життя» з вже відомими «акме», «суб'єктність», «смісл життя», «вчинок», «праксіс душі».

1.2 «Справа життя» як феномен та наукове поняття

«Справа життя» і «акме». Очевидно, що у вітчизняній психолого-педагогічній науці одним з передвісників виникнення «справи життя» є феномен «акме» і відповідна наука, спрямована на вершини розвитку окремої людини і суспільства та умови їх досягнення, де накопичено великий науковий і практичний «стартовий капітал» [5; 6; 7; 8; 39; 40; 41; 42; 43; 3; 114 та ін.]. Проте, на нашу думку, сучасне акме-орієнтоване (насамперед завдяки феноменам «майданів» та «донбасівської» війни) українське суспільство й відповідну психологічну і соціальну практику такий «капітал» вже не задовольняє. Основною проблемою стало те, що сучасна акмеологічна наука і практика здебільшого базуються на класичних традиціях діяльнісного підходу і традиційному психолого-акмеологічному методичному інструментарії, в той час, коли життєві реалії більше відповідають постнекласичній раціональності, вчинковому підходу і вимагають принципово інших теоретичних концепцій і практики.

Тому з переходом до постнекласичної наукової парадигми в акмеології постає неоднозначна ситуація. Здавалося б, що саме вектор доцільності (в розумінні телеології) розвитку мав би стати її (акмеології) основним надбанням. Проте, початково розроблена на традиційній основі каузальної парадигми і діяльнісного підходу, вона дотепер ще залишається малоефективною щодо сучасних соціальних умов. Навіть врахування останнім часом цілепокладання, розробка цілей і розбудова планів їх досягнення та психолого-акмеологічного розвитку особистості, що фігурують, наприклад, в дослідженнях на кшталт [91], не сприяє вирішенню проблеми. Як і раніше, тут основним залишається каузальний принцип, коли ставляться конкретні цілі-наслідки і розробляються засоби-причини їхнього досягнення, що не зовсім відповідає принципу доцільності. Наприклад, в акмеології в рамках суб'єктно-акмеологічного підходу цілепокладання розглядається як складний процес переходу від уявлення про бажане чи можливе до його втілення в об'єктивно-реальному результаті, як процес визначення, побудови й досягнення цілі у формі вільного вибору в ситуаціях невизначеності. При цьому процеси цілепокладання й цілездійснення виступають у якості основних показників суб'єктності і одночасно є механізмами суб'єктної регуляції життєвого шляху.

Справа в тому, що в акмеології конкретну ціль створює сам суб'єкт як цілепокладання, при цьому поза належної уваги залишається його доцільність, що притаманна об'єкту. Це не дозволяє акмеології належним чином суб'єктивувати об'єкт у повноцінних стосунках людини і світу, що передбачає постнекласична наукова раціональність. А таке відбувається тільки у вчинку. В.А.Роменець зазначає, що доцільність та розумність людської дії визначається наявною ситуацією, яка формує мотиви вчинків. Мотивація діє як прагнення, котре поєднує об'єктивну і суб'єктивну сторони причинності, не применшуючи жодну з них. Та сама мотивація не може до кінця перебороти подвійний характер ситуації, що зокрема виявляється у

боротьбі мотивів. Вона вирішується лише у самому акті здійснення вчинку. В такій боротьбі людина переживає свободу своєї волі й усвідомлення здійснення саме такого вчинку [273, с. 15-21].

Проте, останнім часом з'являються й інші погляди на акмеологію з позицій неklasичної наукової парадигми. Так, автори роботи [292] зазначають, що акме є граничним вираженням суб'єктності людини, де суб'єкт розуміється (за Декартом) як модуль універсальної пізнавальної перцепції, що означає вищу міру свідомості і самосвідомості людини. Проте, у світлі суті суб'єкта у постнеklasичній парадигмі постає питання необхідності радикального переосмислення акмеології в цілому і поняття «акме» зокрема. За умов відсутності прямого доступу до основи суб'єктності людини на зміну класичній рефлексії і інтерпретації приходять різні техніки непрямого аналізу, такі як діалог і наратив [291]. Автори приходять до висновку, що в постнеklasичному філософському дискурсі акмеологію релевантніше інтерпретувати в контексті наратології, а «акме» як «ідеальний наратив». В такій інтерпретації акме стає характеристикою цілісності «наративної особистості», що має як каузальні (зв'язність, причинність), так і телеологічні (доцільність) параметри.

А. Вознюк також звертає увагу насамперед на межові, глобальні «антропологічні» цілі й смисли людини як представника *Homo sapiens*, коли смисл виступає певною просторовою характеристикою реальності, оскільки встановлює причинно-наслідкові зв'язки предмета з його оточенням. Таким чином смисл-зв'язок (як теперішнє) відповідає на питання «у зв'язку з чим?», що характеризує один з чотирьох видів аристотелевських причин. Одночасно це споріднене смисли часової й просторової організації Всесвіту, що кінцево виглядає як: *смисл предмета = смисл буття = смисл Нічого = смисл Абсолюту*. Тоді маємо два висхідно - нисхідних процеси смислопокладання – Абсолют до людини як жертвовно-креативний, та людини до Абсолюту як поступальний (еволюційний). Автор вважає, що це рух до абсолютної акмевершини як нове розуміння розвитку людини й людства [88].

Це цілком резонує з концептом реалізації СЖ і дозволяє говорити про відповідне розуміння об'єкта і предмета акмеологічної науки у контексті запропонованого групою авторів начолі з О.О.Бодальовим [41; 39]. Відомо, що об'єктом акмеології є вищі досягнення людини, а предметом – глобальний уявний аналог об'єкта. У такому разі, все, що стосується реалізації СЖ можна віднести до об'єкта, а все, що стосується смислового наповнення – до предмета. Виходячи з цього скажемо, що «справа життя» упредметнюється через «акме» у вигляді конкретного «духовного продукту» у вигляді смислу, що постає сутнісно важливим підґрунтям для збагачення (наповнення) «світу людини» і Розуму взагалі.

«Справа життя» і «суб'єктність». Іншим предвісником «справи життя» можна вважати поняття «суб'єктність», яке досить активно розроблялося у радянській, згодом у вітчизняній і російській психології у контексті діяльнісного підходу як центральне утворення людської реальності в співвідношенні понять «особистість» і «індивідуальність».

Насамперед варто зазначити, що підґрунтя для наукової концепції «суб'єктності» в психології (за С.Л. Рубінштейном) й орієнтації на досягнення людиною свого вищого призначення вже існували в соціально-економічній теорії К. Маркса у вигляді фундаментальної категорії «діяльність», що дозволило утілити лише ідею матеріального виробництва, залишивши поза увагою ідею духовного виробництва, що потребувало введення в психологію відповідної категорії для характеристики духовної діяльності – наприклад «вчинку». Проте, цей напрямок успішно розроблявся в рамках Київської філософсько-антропологічної школи, а згодом у рамках вчинкового підходу у психології, що і створило підґрунтя для розвитку даної ідеї в концепті реалізації СЖ.

Аналізуючи цей феномен як системну соціальну якість людини, автор роботи [169] зазначає, що виникнення і методологічне обґрунтування дослідження цього феномену пов'язане з школою С.Л. Рубінштейна, суть якого полягає в твердженні, що внутрішні умови формування людини на конкретному етапі життя обумовлені не тільки зовнішніми причинами, але і задумом самого суб'єкта, що приводить до зовнішніх змін залежно від зробленого в процесі життя [277]. Тут суб'єктність розуміється як здатність людини здійснювати взаємообумовлені зміни в світі і собі, де вона (людина) розглядається як активний творець своєї психічної зовнішності. У О.М. Леонтьєва і О.Г. Асмолова суб'єктність представлена як одна з системних характеристик діяльності і розглядається через структуру мотивації. За О.Г. Асмоловим вищою формою суб'єктності є особистісний смисл, що надається подіям і діям. «Центром» особистості є те, що породжується в процесі руху заради творення способу життя, де смисл життя є своєрідним відчуттям своєї суб'єктності. У цьому ж контексті В.Е. Чудновський [356] вводить поняття «ядро суб'єктності» як єдине діалектично зв'язане ціле, яке формується в процесі взаємодії «зовнішнього» і «внутрішнього». У школі Б.Г. Ананьєва [7], згідно концепції В.М. Мясіщева, властивість суб'єктності є умовою розвитку особистості як активності людини в рамках духовної психології як особливої форми знання. В.О. Татенко виділяє основні мотиваційно-операційні механізми суб'єктності і висновує, що відношення людини до себе як до діяча, творця своєї історії, пов'язано з визнанням власної активності, здатності до цілеспрямування [305]. В.І. Слободчиков визначає п'ять основних ступенів, що є базисними стадіями розвитку суб'єктності людини: поживлення, одушевлення, персоналізацію, індивідуалізацію, універсалізацію [286]. В.І. Степанський пропонує загальну схему процесу формування суб'єктності шляхом усвідомлення рефлексії себе самого як фізіологічного індивіда (соматичне Я), суспільної істоти (соціальне Я), індивідуальності, що характеризується власним психічним світом (психічне Я), де суб'єктність представлена бажаннями, відчуттями, розумом, характером, здібностями [295]. О.К. Осніцький виділяє накопичений людиною пережитий суб'єктний досвід, що сприяє саморозвитку особистості [226].

Для В.А. Петровського суб'єктність є визначальною характеристикою в його теорії самопричинності особистості як *causa sui* («причина себе»). Він виділяє надситуативну активність, що включає здатність до цілепокладання, саморозвитку, свободи вибору і відповідальності за нього, а також наявність іншого, що сприяє змінам. Суб'єктність людини виявляється в її життєдіяльності як особливій активності, за допомогою якої вона відтворює себе, своє власне буття в світі. Тоді особистість - це суб'єкт власної життєдіяльності як «індивідуальний суб'єкт» як «авторство» людини стосовно побудови власного життя, виробництво предметів духовної і матеріальної культури, суб'єкт діяльності спілкування. По суті, представлена проблема «ідеального буття» індивіда. Строго кажучи, бути особистістю як суб'єктом спілкування, неможливо без того або іншого ступеня ідеального репрезентування (відображення) людини в житті інших людей, при цьому «відкриваючи» власне Я. Йдеться про зміну смислових утворень іншого індивіду, в яких начебто записані ефекти дії першого («скарб»). В.А. Петровський вважає, що в основі багатообразних проявів такої активності лежить якась Мета, співставленість з якою є критерієм досконалості взаємин людини зі світом. Такі телеологічні уявлення позначені як постулат відповідності (сообразности-**рос.**), аналіз якого на прикладі гомеостатичних, гедоністичних, прагматичних і деяких інших концепцій виявив, що їх об'єднує прагнення до цієї початкової Мети. Доводиться самопротиріччя постулату відповідності стосовно моделей розуміння людського життя, що історично склалися, і сучасних онтологічних моделей як фундаментальні «виміри» її взаємин зі світом. Фундаментальна відмінність проявляється між моментами самопокладання і існування людини як суб'єкта активності, і продовженістю (ідеальною представленістю) чи (доцільністю – О.А.) людини як суб'єкта активності в житті інших людей і її власного [234; 235].

О. Ф. Бондаренко розглядає суб'єктність особистості в етичному вимірі як предмет вітчизняної психотерапевтичної практики на основі переживання як передумови і умови розгортання психічного буття, коли такими що направляють є «ідеологеми», представлені в свідомості індивіда як «ідеономії» (одиниці аналізу як індивідуально привласнена і трансформована ідеологія), де центральним і вершинним моментом існування особистості є «смислогенез», а породження нових, особистісно і екзистенціально цінних смислів - «ідеогенез», де загальним корелятом переживання виступає «чиста екзистенція». Тут найбільш істотними є дії на вищому рівні суб'єктності особистості, її «етичні смисли», що іменуються як «духовність» [49].

Відтак резюмуємо, що поняття «суб'єктність» ще недостатньо чітко розроблено і в своїй характеристиці більше обмежується поясненням на рівні терміну, що узагальнює ознаки, властивості і т.ін. У існуючих визначеннях суб'єктності містяться смислові навантаження, пов'язані з контекстом досліджень, що проводяться: системна цілісність всіх складних і суперечливих якостей, передусім, психічних процесів, станів і властивостей свідомості і несвідомого [Брушлинський, 1993]; соціальний, діяльнісно-перетворюючий спосіб буття людини; самість, як очевидна і конкретно дана

форма самодії людини; властивість, яка розкриває суть людського буття, що полягає в усвідомленому відношенні людини до себе як до діяча, щоб проводити взаємообумовлені зміни в світі, в інших людях, в собі [90]; властивість, що набувається і формується, яка існує завдяки природі життєдіяльності людини, що склалося [226]; будучи конституюючою характеристикою особистості, виявляється в її діяльності як особливий активності, що дозволяє людині відтворювати себе, своє власне буття в світі [235].

Отже, проведений аналіз показує, що «суб'єктність» є особливою властивістю особистості, що визначає її самопричинність і самоцінність як основу розвитку, орієнтованого на Ідеал. Представлена також градація, орієнтована на Іншого. Але, не зважаючи на це, в психології істотних кардинальних зрушень у духовному розвитку особистості як суб'єкту життя і світу не відбувається. Головна причина такої ситуації полягає в тому, що представлена трактовка «суб'єктності» спирається на традиційне розуміння категорії діяльності і діяльнісного підходу, що не дозволяє виходити за межі взаємодії особистості з матеріальним світом.

Цю проблему на теоретико-методологічному рівні намагається вирішувати В. О.Татенко у контексті суб'єктно-вчинкового підходу у психології [301; 302; 303; 304; 305]. Він розглядає категорію суб'єкта і зокрема суб'єктність як сутнісну ознаку людської істоти - започаткування із самої себе причинного ряду свого існування як людини. Вчений стверджує, що людський індивід приходить у світ не «нульовим», а актуальним суб'єктом новонародженого життя і водночас потенційним суб'єктом життя свідомого, творчого, конструктивного і продуктивного - «ідеальним суб'єктом», що має шанс стати суб'єктом реальним. Актуалізація цієї потенційності уможливорюється за умови його вибірково-ініціативної взаємодії зі зрілими носіями суб'єктного досвіду як «світом людини». Саме тут початково закладається підґрунтя власної людської особистості - внутрішня свобода, самототожність, самоцінність, самодостатність, прагнення самовдосконалення, самоперевершення і саморозвиток [303].

Інший український психолог В. В.Рибалка говорить про «необхідність більш точного визначення точки відліку кожного «людиноцентричного» суб'єкта - космонавта (бо всі жителі планети Земля як космічного тіла є дійсно космонавтами, для котрих планета створила комфортні умови для польоту в космосі – в цьому сенсі Г.Сковорода ніскільки не помилився, мовлячи про космічну природу зовнішнього і внутрішнього, великого, малого й символічного світів людини). Такою точкою відліку є Я особистості, концентроване в підструктурі її самосвідомості й співвіднесене з вказаними світами» [280, с. 751].

Схожу «першопричину» розвитку особистості, що поєднує людину з Космосом, помітив відомий авіаційний психолог академік В.О.Пономаренко в ході багаторічних досліджень психології льотчиків і космонавтів в кризових умовах польоту. У контексті розгляду концепції особистості як «духовного професіонала» [243; 244], а згодом «людини що літає» він вважає, що якщо

існує психічне поле і психічний образ, тоді повинна існувати і якась «психічна речовина», скоріш за все представлена енергією у вигляді інформації [245].

Ще раніше до подібної «першопричини» дійшли у своєму спілкуванні і практичному пошуку сутності особистості психолог К.Юнг та фізик В.Паулі. Всесвітньо відомі вчені виявили, що матеріальний і ідеальний світи мають спільну першопричинну основу, яка не є матеріальною, у вигляді неділимій елементарної часточки, яка у квантовій фізиці отримала назву «нейтрино», а у аналітичній психології «архетип» [383; 97; 231].

У сутнісному розумінні концепту реалізації СЖ така «першопричина» реалізується завдяки вчинку (вчинковому діянню) у стосунках особистості з суспільством, життям і світом на духовному рівні, що набуває характеру «спільного вчинку». Тоді, приймаючи «суб'єктність» як особливу властивість, що характеризує «першопричину» особистості як духовну потенцію і здатність її реалізації, у подальшому будемо це розглядати у контексті СЖ-особистості, орієнтованої на творення духовного продукту. Відмінністю формування такої особливої особистісної властивості як «суб'єктність» і «СЖ-особистість» полягає в способі взаємостосунків з суспільством, світом і життям – це відповідно «діяльнісний» (у традиційному розумінні) і «вчинковий».

Завдяки такому розумінню «справи життя», яке було отримане як осмислення попередньої реальної дослідницької практики, суб'єктно-вчинковий підхід, орієнтований на вищий ціннісно-смысловий рівень розвитку особистості (за В.О.Татенком), операціоналізується і отримує інструментальне забезпечення. Це було яскраво підтверджено спочатку в ході «майданів» (наприклад феномен «Небесної сотні»), згодом в бойових діях «донецької війни» безпосередньо на лінії зіткнення (наприклад феномен «кіборгів»), а також авторськими емпірико-практичними дослідженнями в ході психологічної практики як «виживання у професій» [314; 315], де була виявлена «морально-етична домінанта», як основний чинник протистояння українських бійців зовнішній військовій агресії.

«Справа життя» і смисл. Життя людини в сучасному світі набуває все більш трансцендентного характеру, що в психологічній науці і практиці стало очевидним фактом. На перший план виступає потреба в розвитку своєї особистості як суб'єкта життя у взаємостосунках не тільки з матеріальним, але і з духовним світом. У психології індивіда разом з пошуком і опануванням смислу життя виникає потреба в його реалізації як справи життя. Це особливо виявляється в психологічній практиці, де разом з використанням вже відомих понять «смислу» і «смислу життя», з'являється потреба у введенні нових понять, що відображають «справу життя».

На важливості не просто пошуку смислу життя, але і його реалізації неодноразово акцентували увагу вітчизняні і західні філософи і психологи. С.Л. Франк [343] на початку ХХ століття у смислі життя бачив певний вічний початок, єдину, незмінну, абсолютно-міцну основу людського буття, коли всяка справа є похідною людської особи, життя і духовної природи. Якщо

життя людини і людства не має істотного смислу, вкоріненого в розумному ґрунті, що набагато його перевищує і не ним створений, всі його справи і воно саме є нікчемним і суєтним. Світ не може сам себе переробити, а людина, як частина і співучасник світового життя, також не може зробити ніякої такої «справи», яка б рятувала її і надавала смисл її життя. В.Франкл [344] в середині ХХ століття в своїй психологічній концепції смислу життя говорив про надсмисл, як про цілісність, в світлі якої набуває сенсу людське життя, де Всесвіт, буття, історія, людське існування за своїм єством ніколи не може бути безглуздим. Там же Д.О.Леонтьєв в своїй вступній статті визначив сполучну ланку між смислом і справою у вигляді вільної діяльності, як між суб'єктом і світом, через принципи предметності або інтенціональності і діяльності. Раніше О.М.Леонтьєв відзначав, що рух розвитку особистості починається з дії суб'єкта заради свого існування, заради того, щоб діяти – «робити справу свого життя, здійснювати своє людське призначення». І далі додавав, що на завершених етапах становлення особистості це «відкриває необмежені перспективи її розвитку» [176, с. 226]. С.Л.Рубінштейн указував на те, що «у людини одна справа в житті: самій вносити до нього, скільки тільки може вона, краси і добра» [275, с. 354]. Л.М.Толстой в своїх «Щоденниках» відзначав, що справа життя і її призначення - це радість [331, с. 144], це робити добре людям, збільшувати любов [331, с. 185], це рости і виховувати душу [331, с. 119]. С.Л.Франк говорить про абсолютне самодовліюче благо, що перевищує всі особисті інтереси, розуміється в об'єктивному (як самодовліюча цінність або самоціль, прагнення до якої виправдане тільки її внутрішньою гідністю) і в суб'єктивному (як якийсь приємний, потрібний, корисний засіб для нашого добробуту) смислі, коли життя заради блага стає осмисленою метою наших устремлень в служінні вищому і абсолютному благу, в любові, що дарує повноту справжнього життя [343]. Специфіка підходу Київської філософської школи полягала в аналізі зв'язку поняття «життєвого світу» з «праксисом» на основі «духовно-практичних» категорій «смисл» і «довід» [299, с. 144], що можна інтерпретувати як «смисл» і «справа».

Авторське розуміння суті «смислу» і «справи», як рядопокладених і, разом з тим, самоцінних психологічних феноменологічних понять, детально представлено в роботах [306; 319; 320]. Тому зараз виділимо тільки найбільш важливі характеристики. На рівні вищих орієнтацій у життєвому світі виділяються дві тенденції. Перша тенденція, як основний орієнтир життєвого шляху особистості, визначає *смисл*, друга рушійною силою в житті людини визначає *справу*, співвідношення між якими очевидно визначається «справою життя». У визначенні загального розуміння «справи життя» як психологічного феноменологічного поняття розглянемо його на тлі введеного нами як технічного, контрастного поняття «діло». «Діло» - це достатньо складне, зовні обумовлене і структуроване утворення зі своєрідних вузликів, як самовизначення особи в тканині життєвого світу людини. Воно може набувати різної якості і продукувати різний «продукт» від найпростішого, розрахованого на задоволення елементарних фізіологічних потреб як-то

добування «хліба насущного», до найскладнішого, пов'язаного з найвищими устремліннями, досягненням стану «акме», реалізації людського призначення, що вже пов'язано зі «справою життя», де кожне «діло» має свій унікальний «смысл». Це спосіб об'єктивізації і своєрідна форма представлення створеного та опанованого смислу у життєвому світі людини. Тільки за ділами можна найоб'єктивніше оцінити життєвий шлях людини. Загалом життєвий світ людини можна представити у вигляді «ділового» каркаса і його «смыслового» наповнення як основних матеріалів, з яких він зітканий. У цьому діяльнісно-смысловому наповненні співвідношення діяльнісного і смыслового «інгредієнтів» чітко визначене, тому всяка негармонійність або «дефектність» такої тканини виявляється в психології людини у вигляді відповідних чуттєвих слідів як «содіяне». Виявлення і опрацювання відповідної «дефектності» можна здійснити за допомогою її осмислення, коли основним путівником, що особливо виражене за свідченням практики у вітчизняній культурі, є переживання страждань.

Тепер сформулюємо деякі основні феноменологічні *ознаки* «справи життя» на тлі «діла». «Діло» визначається діяльністю, цілеспрямованістю, передбачає конкретний результат, упредметнює самовизначення людини в матеріальному світі. «Справа життя» визначається вчинком і позначає спосіб прагнення до досягнення вищого призначення людини, продукт якої є частиною її духовної природи і визначає її місце в життєвому духовному світі. Якщо «діло», як професійна реалізація, може бути загальним і стандартним, то «справа життя», як і смысл життя, завжди суто індивідуальна і унікальна. У кожної людини власна «справа життя». Таким чином, поняття «діло» може стосуватися на професійному самовизначенні, наукове обґрунтування якого широко представлене роботами Є.О. Клімова [146]. «Справа життя» має іншу природу і не є повною «власністю» людини. Вона належить їй лише в певній іпостасі, що виявляється на відповідних етапах життя, зазвичай, несподівано і спонтанно, як СЖ-самовизначення. Це характеризує приналежність особистості до вищих цінностей завдяки творчим досягненням в різних сферах життя, що певною мірою може відповідати стану «акме» як системостворюючої ідеї акмеологічної науки. Як бачимо, принципова відмінність між «ділом» і «справою життя» сконцентрована на механізмі самовизначення. У «ділі» людина визначається самостійно, базуючись виключно на вільному виборі, який за її бажанням може мінятися. До «справи життя» людина приходить у процесі життя і потім, начебто випадково, але цілком закономірно в неї «влучає», потім ідентифікує і реалізує. Спроби усунути чи спотворити таку реалізацію зазвичай тягнуть за собою психологічні і навіть соматичні страждання. Це означає, що особистість, яка є суб'єктом свого життя, далеко не завжди стає також суб'єктом свого вищого призначення.

Наша психологічна практика свідчить що те, що пов'язане зі «справою життя» підкоряється якійсь «закономірній випадковості», відбувається ситуативно спонтанно і непередбачувано. Людина не може точно

передбачити де, в якій сфері і коли вона повинна її реалізовувати. Часто це ретельно «маскується» життям, відволікається різними спокусами, начебто перевіряючи готовність людини до її реалізації. Початок такої реалізації можна порівняти з «влучанням» як випадковим ситуативним актом. Але, в той же час, на смисловому рівні це дивним чином пов'язане із усім попереднім життям. У нашій практиці це було пов'язано з «влучанням» в «духовно-природну психотерапію». Так нами було позначене і описане в монографії [318] явище, що виявилось в процесі здійснення групової психологічної роботи на лоні живописної природи і стало могутнім імпульсом до подальшої психологічної практики, а згодом і теоретичного концепту реалізації СЖ [319; 320].

Особливе значення в розумінні суті аналізованої проблеми мають стосунки вказаних двох сутностей людини: «діла» як «внутрішньожиттєвої» характеристики, коли домінують вітальні і частково соціальні цінності, і «справи життя» як чогось зовні обумовленого і призначеного в тому числі і для «іншого», коли домінують вищі соціальні і духовні цінності. Таке матеріально-духовне ество контакту «діла» і «справи життя» зумовлює присутність як матеріальної реальності так і духовної дійсності, які певним чином контролюють одна одну, необхідно знаходячись в діалогічних позиціях і стосунках. Як свідчить наша психологічна практика, в реальному житті така точка достатньо чітко виявляється, але часто не помічається і не ідентифікується самою людиною. Вона може бути характерно матеріальною, але також ідеальною і навіть містичною. У якійсь мірі її можливо зафіксувати і оцінити відомими науковими методами, але це неможливо зробити остаточно. Завжди залишається щось незрозуміле, що насторожує і навіть лякає, але і приваблює. Остаточне осмислення може відбуватися вже після завершення відповідної дії.

Слід зазначити, що «діло» і «справа життя» за своєю суттю є також і категоріями відповідно матеріальної і духовної реальностей, відхід від яких став однією з найважливіших проблем сучасної психологічної науки і практики. Це пов'язано з тим, що основна проблема психології, як науки про душу, навіть не була поставлена по суті. Вилучаючи з системи своїх понять «душу» і «духовність», психологічна наука всіма силами прагнула зберегти об'єктивність і відійти від містифікації. Як свідчить життя, це призвело до того, що вона залишається і без душі і без духовності, стає все більш формальною і містифікованою. Вітчизняна психологічна наука, біля витоків якої стояв Г.І.Челпанов, починалася з критики матеріалізму і з'ясування співвідношення «мозку і душі» [353]. Вже тоді, на початку минулого століття, він бачив необхідність наукового обґрунтування цього співвідношення. У нашій роботі схожа проблема розглядається через з'ясування співвідношення «діла» і «справи життя». Але тепер це вже не просто дискусійне філософське питання, а життєво важлива проблема, що стосується виживання і розвитку людини.

Наостанок, у співвідношенні зі «сміслом життя» можна також виокремити різні градації «справи життя». Беручи до уваги два різні

розуміння С.Л.Рубінштейном етики в контексті смислу і цінностей [276], відому аксіологічну градацію смислу, запропоновану В.Франклом [344] та градацію фундаментальних екзистенційних мотивацій А.Ленгле [194], ми розглядаємо особливості реалізації СЖ на раніше визначених рівнях. На дорефлексивному рівні реалізується *утилітарна* справа, що характеризується утилітарним продуктом людини заради власного існування, який зазвичай пов'язаний з професійною діяльністю. Це дозволяє сформувати фундаментальну мотивацію щодо утвердження в світі і житті. Тут відбувається задоволення «субстратних» (у розумінні Д.О.Леонтьєва [178, с. 113]) смислів, що характеризує, з одного боку, - ухилення від вирішення основного онтологічного і етичного завдань як реалізації СЖ, а з іншого, - підготовку до її реалізації на більш високих рівнях. На рефлексивному рівні реалізується *етична* справа, що є загальною особистісною характеристикою життя людини (освіта й виховання, сімейне життя, взаємини з суспільством, у тому числі і професійні тощо). Це відбувається в умовах об'єктивної реальності буття і дозволяє активізувати фундаментальну мотивацію щодо прийняття власного «Я» на рівні Person та вирішувати основні онтологічне і етичне завдання й реалізовувати СЖ «собі». На *духовному* рівні реалізується *духовна* справа найвищої цінності, що активізує фундаментальну мотивацію щодо смислу та дозволяє вирішувати основне етичне завдання й реалізовувати СЖ «іншому». Це часто обумовлено нездійсненням діянь, що заперечують власну духовну суть і характеризуються як «недіяння». На думку С.Л.Франка, недіяння є найважливішим і благодотворнішим ділом, умовою опанування смислу життя.

Таким чином, розробка в психологічній науці і практиці поняття «справа життя» виступає як важливий смислоутворюючий чинник векторної орієнтації продуктивності духовної активності людини в досягненні свого істинного акме як не лише професійних, а і морально-етичних вершин. Це поняття стає в практичній роботі незамінним орієнтиром і путівником, що визначає її напрям і зміст. Кожна справа життя є унікальною, тому і психологічна робота з людиною теж унікальна. В ході наших емпірико-практичних розвідок щодо феноменології СЖ були виявлені наступні характеристики: направленість на себе; направленість на «іншого»; професійна спрямованість; духовна спрямованість (духовна реалізація як продукт, творчість, моральні і етичні цінності); призначення, місія, мета життя, доля; спрямованість на задоволення, самозадоволення, щастя, насолоду, гармонію, радість, добро; спрямованість на сім'ю; слід в житті, родовий зв'язок, життєвий шлях, продовження себе; спілкування, взаємовідношення; інтенціональність (прагнення, досягання, очікування, активність); інше (місце в житті, співвідношення «добра» і «зла», смисл, любов, випадок, виживання, людяність, світогляд, цікавість, вільний політ, перемога, просто жити, даремна трата часу, незрозумілість і «чистий лист»).

На закінчення логічно резюмувати таку загальну формулу збалансованого життя людини – «що починається зі смислу повинно завершуватися справою», і навпаки, «що починається із справи, повинно наповнюватися

відповідним смислом». Тобто, для гармонійного збалансованого життя «смысл» і «справа» повинні утворювати єдине ціле. Як виявилось, в своїх міркуваннях про суть смислу життя С.Л.Франк, В.Франкл, Л.Н.Толстой і інші учені, філософи, мислителі незалежно один від одного відзначали дві форми його існування, що можна позначити як «смыслову» (розумову) і «дієву» (інтенціональну). Суть полягає в тому, що смисл потрібно не тільки творити, але ще реалізувати. Тоді це «смысло-дієове» життєтворення можна розділити на смислотворення і смислоосягнення, що означає необхідність функціонування як розуміння, так і рефлексії. Обидві ці складові є суть сама Особистість як цілісність в її шуканому розумінні і естві як перспективному уявленні Ідеалу, до досягнення якого вона постійно-нескінченно прагне.

«Справа життя» і вчинок. В українській мові вчинок розуміється як «вчинок» (дія). У російській мові етимологія терміну «вчинок» пов'язана зі словом «ступать» (крокувати) як просування суб'єкта як особистості певним шляхом, на відміну від дії, що наближає до мети [179]. У польській мові це ж виглядає як «postupowanie» («робота»). В той же час, К. Войтила [89], кажучи про вчинок, вживає поняття *uczynienie* («чинення»). Екзистенційне і сутнісне поєднання особистості з вчинком в польській мові виражається словосполученням «*Spelniam czyn*», де слово «*spelnias*» розуміється як здійснювати, виконувати, довести до повноти, коли робиться акцент на самостворенні, змістовний смисл якого полягає в здійсненні. На основні європейські мови це поняття взагалі не перекладне. Таке неоднозначне ставлення традиційної наукової психології до вчинку можна пояснити, зокрема, неприйняттям образу людини як свідомого суб'єкта, здатного до відповідально обраних дій, які не залежні від різних зовнішніх механізмів.

У науковій психології вчинок спочатку визначався як соціально оцінюваний акт поведінки, спонуканий усвідомленими мотивами, що здійснюється відповідно до прийнятих намірів, соціальних вимог, етичних і правових норм [258], дещо пізніше як свідомо дія, акт етичного самовизначення людини, в якій вона себе затверджує як особистість в своєму ставленні до інших і себе самої, як основна одиниця соціальної поведінки на основі свідомо вибраних намірів, етичного смислу існування в ситуації суспільних стосунків [259]. С.Л. Рубінштейн розглядав вчинок як дію, що сприймається і усвідомлюється суб'єктом, як суспільний акт, що виражає ставлення людини до інших. Це єдність в діяльності зовнішнього і внутрішнього на основі початкових мотивів заради кінцевої мети особистості, коли вчинки і переживання у взаємопроникненні утворюють єдність життя і діяльності людини [277]. О.М.Леонт'єв розумів вчинок як особливий вид вольових дій надпорогової ситуативної необхідності, що вимагають внутрішніх зусиль, коли вони входять одночасно в дві різні діяльності на основі афектних протилежних мотивів з підпорядкуванням одного іншому [177]. Д.О. Леонт'єв [179] визначає вчинок як усвідомлену відповідальну дію, засновану на особовій причинності у оцінці просування на особистісному шляху, відчуття якого представляється істотною компонентою смислу життя, що дозволяє лише відчувати «правильність» конкретних кроків, рішень,

вчинків безвідносно щодо мети. В цілому, вчинок постає як дія, що не вписується в традиційні схеми психологічної причинності, зате вимагає визнання причинності іншого роду, що спирається на відповідальність. Багатьох психологів-теоретиків погляди на поняття вчинку об'єднує визначення його через співвідношення з «вищим» різновидом дії і/або з сутнісним проявом особистості [179; 237; 127; 289 і ін.].

В контексті аналізу розуміння вчинку М.М. Бахтінін [29; 207] розкривається сама суть концепту особистісної реалізації СЖ, що концентровано зводиться до «не-алібі в бутті», коли людина не має морального і етичного права на ухилення від реалізації свого *єдино-неповторного* «місця» в бутті і від *неповторного* «вчинку», яким має стати все її життя. При цьому йдеться насамперед про творення духовного продукту «Іншому», що є другою функцією «справи життя». У контексті аналізу розуміння вчинку К. Войтилою [89], що зводиться до «я здійснюю вчинок» як самовизначення, самостворення, саморозвиток, змістовний смисл якого заснований на моральності як екзистенційній реальності, завдяки якій відбувається проникнення у внутрішню суть людини як особистості йдеться насамперед про творення духовного продукту «собі» як першу функцію реалізації СЖ.

Якнайповніше це поняття в психології було розвинене до рівня оригінальної категорії В.А Роменцем в кінці ХХ століття в контексті історії психології [266; 267; 268; 269; 270; 271; 272; 273]. В.А. Роменець пропонує відмінний від діяльнісного, вчинковий психологічний механізм, який ми розглядаємо як базовий в реалізації СЖ. Він відзначає, що впродовж індивідуальної життєвої історії окремі ознаки вчинкової активності генералізуються в загальну модель вчинкового діяння особистості, яка поступово формується, розвивається і видозмінюється. Це динамічне утворення заявляє про себе з моменту народження людини, що є її першим вчинком. Кожен наступний вчинок відрізняється від попереднього рівнем проникнення в суть речей [270]. Таким чином формується психологічний механізм СЖ спрямованості людського буття. У такому уявленні наукове обґрунтування психології вчинку нас безпосередньо наближає до визначення суті рушійної сили реалізації СЖ завдяки вчинковому психосоціальному механізму. Він відзначав, що в сучасній вітчизняній психології не передбачалася сама можливість існування якоїсь фундаментальної об'єднуючої концепції. Вона завершилася діяльнісним підходом, «формула» якого обмежується тільки діяльністю в породженні, прояві, побудові ознак психічного. Культурно-історична концепція психологічного розвитку (Л.С.Виготський) заснована на «формулі» залежності розвитку психіки від соціальних умов, коли психічне є тим же «матеріальним», перетвореним на ідеальне. Онтологізація суб'єкта діяльності (С.Л.Рубінштейн) визначається «формулою», що передбачає здатність людини до самореалізації своєї початкової суті в об'єктивних продуктах суб'єктивної творчості, коли історія і культура переходять з розряду детермінант у розряд умов, а діяльність знаходить свого Господаря. Вчинковий напрям в історії став справді людським. Згідно М.М. Бахтіну, у вчинку і через нього людська душа

знаходить початкову природну цілісність. У вчинковому механізмі розкривається суть психічного розвитку. Він формується як психолого-етична цілісність, що сполучає суб'єктивне і об'єктивне як трансценденція в нові життєві виміри згідно загальної формули «не-алібі в бутті».

«Формули» вчинку за В. А. Роменцем [270] виглядають як: 1) ключовий осередок буття, що виявляється в активній творчій взаємодії людини і світу; 2) суть буття (загальний вчинок), де людина і світ представляються залежними феноменами; 3) результат взаємопереходу особистості і макрокосмосу в творчому акті; 4) основна ланка, осередок будь-якої форми людської діяльності; 5) визначення вчинкової дії і післядії як узагальненого комунікативно-творчого акту між людиною і світом. Велика логіка вчинку розглядається як: «ситуація-мотивація-дія-післядія». Ситуація - це вищий рівень єднання середовища і людських пристрастей, певна просторово-часова конфігурація сил, смислів, дій, що створюються в активній співучасті буття різних сущих. Мотивація (боротьба мотивів) – це механізм перетворення ситуації. Ідея вчинкової дії передбачає засіб і мету як інструмент адаптації до середовища. Вчинкова дія включає такі етапи як: 1) підготовчий (визначається ситуацією); 2) здійснення (визначається приводом); 3) завершення (відбувається безпроблемно). Вчинкова дія, що розглядається як героїзм, передбачає: подвиг (примусовий відчужений від людини, самопожертва); мучеництво (відрізняється від самокатування); творчість. Післядія (рефлексія) - пояснює «совість вчинку», а також ідею карми, психологію самопокарання, перенесення провини на іншого, розкриття повного дефектного кола моральних відносин. Надзавдання післядії полягає в ліквідації антагонізму між підсвідомими і свідомими настановленнями. Загальна структура післядії виглядає як: інтеріоризація–катарсис (субституція)-екстаз (або перетворення). Інтеріоризація - це перехід міжособових стосунків у внутрішній план свідомості (у собі буття). Катарсис - очищення душі через пригноблення або репресію, компенсація незадоволення, надкомпенсація, що розглядається як перший, етичний і естетичний механізм. Субституція - підміна однієї події або предмету іншим - розглядається як другий механізм (зазвичай використовується в магії як форма заперечення предмету). Екстаз або перетворення - це злиття людини в духовному злеті до вищої суті, буття «у нестями», що включає 1) емпатію як уявлення себе на місці іншого; 2) ентузіазм, натхнення; 3) емпатію як породження з Єдиної Світової Душі; творчість. Це третій, вищий механізм, коли людина приходиться до себе після великого кола пошуків.

У цьому контексті виявляється механізм реалізації СЖ, який повинен базуватися на психологічній концепції вчинку. За В.А.Роменцем, у основі вчинку лежать дві причини: внутрішня, така, що укорінена в людині, і зовнішня, пов'язана зі Світом, тому його не завжди можна запланувати. Специфіка вчинкової комунікації полягає у вкоріненні в соціум і людську духовність. Але не всякий, а лише високоморальний вчинок направлений на досягнення вищого призначення людини, що обумовлене детермінацією між «ділом» і «справою життя». Найголовнішим критерієм вчинку є розвиток

душі і продукування духовного продукту як реалізація СЖ. Здійснення вчинку розглядається як нетривіальна подія в житті, духовне зростання, перетворення, встановлення нових відносин зі світом.

Вчинок як і смисл життя більше належить суб'єктові, тобто людині, що приймає остаточне рішення щодо оволодіння тим чи іншим смислом або здійснення того чи іншого вчинку. «Справа життя» більше належить об'єкту, тобто життю, Світу, тому людина вже не може вибирати, реалізовувати її або не реалізовувати. Але це не є фатальним і людина може визначати спосіб реалізації, куди входить і ухилення від такого. Але, якщо СЖ реалізується не належним чином, людина отримує можливість пережити важкі психологічні і соматичні страждання. Тому, однією «мірою» реалізації СЖ є «маса страждань», які людина психологічно відпрацювала, тобто усвідомила і трансформувала в індивідуальний і суспільний досвід (тим самим розвинула, виховала «окультурила» свою душу). Другою такою «мірою» є «маса духовного продукту», завичай визначувана «іншим» (зовнішнім споживачем), що об'єктивно оцінюється позитивними змінами в житті людини. Основною «мірою» вчинкової активності (продуктивності) є рівень ризику і самовідданості [270; 223], тоді як «мірою» необхідного опанування смислами в житті є ступінь «екзистенційного вакууму» [344].

Таким чином, наукове обґрунтування психології вчинку безпосередньо наближає нас до визначення суті рушійної сили реалізації СЖ, основою якої є вчинковий механізм. Виходячи із загальної логіки співвідношення «діла» і «справи життя», таким не може бути психологічний механізм, представлений в теорії діяльності, який скорше міг би орієнтуватися на реалізацію «діла». На нашу думку, цей механізм базується на психології вчинку. Тому, заслугове уваги наступна теза-твердження: якщо реалізується СЖ, тоді провідним в житті людини є психологічний механізм вчинку; але, якщо у людини в житті провідним є психологічний механізм вчинку, це ще не означає, що вона гарантовано реалізує СЖ, тому що до цього призводять лише високоморальні вчинки.

Згідно з В.А. Роменцем, вчинок розглядається як комунікативний акт між особистістю і світом, реально-практична структура якого включає ситуативний, мотиваційний, дієвий і післядієвий компоненти; універсальний і єдиний у своєму роді осередок людської діяльності, що виражає спосіб існування людини в світі, є чинником історичних форм прогресу, що постійно діє; засіб і мета історичного просування людства; одиниця буття, що перебуває в постійному розвитку; універсальний механізм самовідтворення буття, де людина є свідомим носієм цього механізму; універсальний засіб самопроявлення, самовдосконалення, самотворення і самоствердження, властивий людині, соціальній групі, культурі; завершена індивідуальна цінність; феномен, виступаючий буттям сущого, буденності, істини, краси, добра, екзистенції, самопізнання; діяльна ланка творчої комунікації (інтуїції, фантазії, мислення і т. ін.).

Специфіка вчинкової комунікації полягає у вкоріненні в соціумі людської духовності. Найголовнішим критерієм вчинку є творення нового, де

суб'єктами активності можуть бути Людина, Людство, Природа, Всесвіт, Дух (розуміємо як механізм виробництва «духовного продукту»). Соціально-психологічний аспект активності вчинку пояснюється через вчинкову дію, що розуміється як «діяння» (виробництво духовного продукту як «одоухотворення»), коли особистість більш-менш цілеспрямовано робить свій внесок в розвиток інших людей і йдеться про «продовження себе в інших». Вчинок «іншим», рано чи пізно опосередковано стає вчинком «собі», внеском в самого себе, власну душу, дух (розуміємо як механізм реалізації СЖ «собі»). Здійснення вчинку розглядається як подія в житті, духовне зростання, перетворення, встановлення нових відносин зі світом. У історії і розвитку людства діє принцип вчинку, згідно з яким через вчинок людина творить свій життєвий світ і себе в цьому світі (розуміємо як психологічний механізм подвійного підходу до визначення суті «справи життя»).

Вчинковими діяннями особистість поступово формується, розвивається і видозмінюється. Протягом індивідуальної життєвої історії окремі ознаки такої активності особистості генералізуються в загальну модель вчинкових діянь. Руху вчинку «вширину» протистоїть рух «углибину» буття. Кожен наступний вчинок людини відрізняється від попереднього рівнем проникнення в суть речей. У індивідуальному бутті особи перетинаються ознаки суспільної і індивідуальної історії буттєвого діяння [270]. Все це розуміємо як загальну суть психологічного механізму СЖ спрямованості особистості.

Резюмуючи взаємозв'язок «справи життя» і вчинку, приходимо до наступного. З одного боку, СЖ обумовлена вищою метою, – це суб'єктивізація вищого призначення в досягненні особистістю Ідеалу. З іншого боку - це вчинкова дія (аморальна або високоморальна етична), що є результатом вільного вибору людини (Гумільов, 1989) і включає такі етапи (за В.А. Роменцем): 1) підготовчий як очікування сприятливої ситуації; 2) здійснення дії; 3) завершення дії. У нашому розумінні етапи реалізації СЖ виглядають так: 1) підготовка до реалізації СЖ; 2) влучання в СЖ; 3) утримання в СЖ; 4) реалізація СЖ як такої.

Таким чином, феномен «справа життя» у контексті розуміння «вчинку» (за В.А.Роменцем) розглядається за його «великою логікою» (ситуація-мотивація-дія-післядія) як рушійна сила своєї реалізації у вигляді «вчинкового механізму». З одного боку, СЖ характеризує прагнення до досягнення Ідеальної особи як вищої цілі. З іншого боку - це вчинкова дія, що є результатом вільного вибору людини і містить у собі наступні етапи реалізації: 1) підготовка до реалізації СЖ - 2/3) влучання/утримання в СЖ - 4) реалізація СЖ. Звідси СЖ у співвідношенні з «вчинком» може розглядатися одночасно як: 1) *самостійний феномен*, що суб'єктивізує вище призначення людини, яке визначає правильну і праведну спрямованість розвитку особистості в житті і душі. При цьому вчинок і вчинковий механізм функціонує як вкорінений в суті СЖ і є таким, що забезпечує досягнення вищого призначення; 2) *істотна (але не єдина) ознака вчинкової дії*. В цьому випадку вчинок і вчинковий механізм є самодостатньою і самоцінною

структурою, функціонування якої забезпечує реалізацію СЖ. Тоді СЖ одночасно є метою і функцією, що забезпечує її реалізацію, укорінюючи в собі суть вчинку у вигляді особливої дії (діяння), завдяки чому вчинковий механізм єдино здатний забезпечувати прагнення особистості до досягнення вищого призначення. При цьому мета позначається прагненням до Ідеальної особи, функція визначається реальною СЖ-особистістю і реалізується завдяки СЖ-практиці на основі СЖ-методології. Взагалі можна вважати, що СЖ-особистість в своїй суті містить вектор-мету (доцільність) розвитку людини у бік її Ідеалу, а СЖ-методологія і СЖ-практика містять функцію як вчинкову дію (діяння), яка визначається феноменологією вчинку. Отримуємо два різні смислові процеси, смислотворення і смислоосягнення. Смислотворення здійснюється як творчий акт на основі діяльнісного і вчинкового механізму згідно цілепокладання особистості для свого розвитку. Смислоосягнення здійснюється на основі вчинкового механізму як наповнення смыслом згідно доцільності розвитку особистості.

Справа життя» як «праксіс душі». Взаємовідношення феноменів «справа життя» і «душа» пов'язане з подвійним підходом до розуміння останньої, що фігурує ще в концепціях Платона і Арістотеля і виражається у ставленні до неї як до предмету або об'єкту (душа як субстанція), і як до гармонійної взаємодії з силами Космосу, цілісного формоутворювального початку, природної діяльності тіла, що визначає принцип його розвитку (душа як діяльність) [Шабельников, 2003]. За Арістотелем, душа є перша «ентелехія» як внутрішня сила, що потенційно містить в собі ціль і кінцевий результат як здатність до життя, що ми в онтологічному аналізі пов'язуємо з реалізацією «справи життя» як причиною («содіяне») і функцією («духовний продукт») душі. У цьому контексті спочатку звернемося до античної дискусії філософів і інших представників інтелектуальної еліти тих часів навколо «пайдейї», в якій, зокрема, Платон вбачав духовну основу, наслідок і чинник перебудови держави через освіту і одухотворення. У античному трактуванні «пайдейя» розглядалася як досвід духовного становлення і душевного потрясіння в самій суті людини; піднесення душі до вищих рівнів реальності як досвіду духовного самовизначення; шлях душі до стану самоставлення всього суцього до власної міри; спосіб перетворення спеціалізованих знань в безпосередню духовну виробничу силу самосвідомості [221; 238]. Це можна трактувати як розвиток душі, тобто першу функцію «справи життя». У загальному розумінні «пайдейя» розглядається як «культура душі»; у вузькому - як «освіта», реалізація особистісного потенціалу, індивідуація [133]. Тоді загальна суть «справи життя» може розумітися як «робота душі». По суті «пайдейя» і «справа життя» є ланками одного ланцюга, що простягнувся через всю світову історію культурного і цивілізаційного розвитку людства і створення держави в постійній боротьбі матеріального і духовного, - від «культури душі» (накопичення досвіду, розвиток, виховання) до «роботи душі» (продукування духовного продукту), в якій духовний чинник поступово зникав з актуальної свідомості і все більше домінував соціальний устрій, матеріальні інструменти і предмети [133]. Тому,

справедливо стверджувати, що сучасне суспільство дійшло до тієї межі, коли потрібно робити вибір стосовно активізації роботи душі людини на всіх рівнях буття шляхом реалізації «справи життя».

Далі варто згадати, що «наука про душу» на рівні терміну (від грецького *psuchologos*) була введена німецьким філософом Христіаном Вольфом ще в XVIII ст. як поняття «психологія». У сучасній психології використання терміну «душа» закінчується на рівні пояснення перекладу цього слова. Зараз це поняття використовується в різних галузях загального психологічного знання, а також в психологічній науці для фіксації, опису, аналізу структурних елементів людського відображення і взаємодії людини з собою і зі світом в реальності її буття [211]. На думку Б. С. Братуся, необхідний перехід, особливо в психології особистості, від гуманітарної парадигми до парадигми есхатологічної, яка б виходила з уявлень про граничні, кінцеві смисли буття людини як реальний процес богоподібності [50]. Необхідно з'єднати психологію як «слово про душу» і «науку про психіку», щоб життя здійснювалося не навпомацки, коли легко сплутати добро і зло, а знаходило орієнтацію на вищі виміри і призначення людини. Обидві психології вивчають це «подвійне буття» на межі людського життя і смерті. Інакше легко впасти в гординю і ілюзію щодо своїх духовних успіхів, подібно до ченців, «відлітаючих в небо», або учених-психологів, що вдаються до пихатих засуджень іншодумців [52].

Так, автор роботи [211] відзначає, що поняття душі має цілісну природу, що дозволяє «індивідуалізувати» психологію шляхом вивчення індивіда в конкретності його існування, дозволяючи людині зрозуміти її як «виробника» і творця самого себе і світу шляхом його осмислення. Якщо поняття психіки може бути використане для опису критичного стану суб'єкта в кожен даний момент, то поняття душі пов'язане з тим, як саме людина переживає цей стан як «роботу душі»: зусилля в опрацюванні переживання з прийняттям його як частини біографії і розвитком особистості (розуміємо як реалізацію СЖ); прагнення «забути», відокремити своє переживання, формуючи якийсь віртуальний психологічний «контейнер», що призводить до порушення цілісності особистості, яка стає травмованою (розуміємо як ухилення від реалізації СЖ). Виділяються такі функціональні пари категорій (протилежні полюси душі), як свідомість і несвідоме, суб'єкт і об'єкт, підсвідомість і діяльність. Особливої уваги заслуговує поняття душі народу, етносу, колективної як «надіндивідуальної», яка своїм змістом перевершує об'єм індивідуальної.

Для науково-практичного застосування цього утаємниченого у своїй суті феномену видається можливим говорити про нього не як про приховану сутність, а як функцію, що фокусується в «душі» як механізмі перетворення енергії. Така ідея у спробі наукового осмислення феномена людини і її призначення в Універсумі у контексті формування ноосфери автора роботи [329] дозволяє чітко визначити взаємини між душею і «справою життя». Тут душа - це точка-мить контакту «діла» і «справи життя», яка за своєю глибинною суттю прихована від свідомості людини. СЖ - це причина

(содіяне) і наслідок (духовний продукт), або те, що знаходиться до і після душі в її утаємниченій суті, що її формує, вирощує, виховує, розвиває, щоб вона у свою чергу творила духовний продукт, що в узагальненні розуміється як *робота душі*. Завдяки науковому і практичному розумінню «справи життя», стає можливим без втручання в утаємничену суть душі, забезпечувати її формування, розвиток, виховання, щоб потім вона могла творити духовний продукт, необхідний Світу і Всесвіту як умова виживання і розвитку Людини і Людства. Таким чином, завдяки «справі життя» психологічна наука і практика в рамках можливого і «дозволеного» отримує свій шуканий предмет.

Як бачимо, суть «справи життя» у контексті розуміння «душі», незалежно від способу її реалізації, також є подвійною. З одного боку вона полягає в розвитку власної душі, як «виробника» духовного продукту – це реалізація СЖ «собі», своєї *індивідуальної* душі, власного розвитку, становлення і виживання. З іншого боку, вона полягає в продукуванні («виробництві») духовного продукту своєю душею - це реалізація СЖ «іншому» (Світової душі), що забезпечує розвиток і виживання всього суспільства. Завдяки СЖ єдиним «виробником» духовного продукту виступає індивідуальна «душа», що належить конкретній людині, від якої залежить її розвиток і якість функціонування.

З методологічних позицій стосунків об'єкта і предмета також існує подвійний підхід. Як *об'єкт* «справа життя» знаходить себе в царині акмеології як результату вищих досягнень людини (вищого прояву «діла» заради творення духовного продукту), що відповідають за формування і розвиток душі і детермінуються якістю духовного продукту, який вона (душа) продукує. В цьому випадку зmistовним предметом психологічної/акмеологічної практики є осмислення і перетворення на продуктивний життєвий досвід так званого «содіяного», - невротичного життєвого «сліду» людини. Як *предмет* «справа життя» розглядається у вигляді духовного продукту як результату роботи самої душі і потрапляє в царину оновленої акмеологічної науки і психодуховної практики, які самі виступають духовним продуктом, що одночасно створюється. Усвідомлення суті духовного продукту з'являється на основі розуміння механізму взаємозв'язку організації дії індивідуальної душі між (у розумінні Шабельнікова) суб'єктом-виконавцем і суб'єктом-споживачем (359, с. 131). Саме функція суб'єкта-споживача додає такому діянню векторну спрямованість, а також смисл і енергію.

Доволі цікавим й продуктивним виявляється розуміння душі Г.І. Челпановим. Він вважає, що вона поєднує в одне ціле уявлення про єдність свідомості та тотожність особистості, тобто людського Я [353, с. 302-304]. Саме завдяки цьому постійно здійснюється цілісність особистості, яка принципово початково розірвана (за КФШ). У контексті дієвої функції душі Г.І. Челпанов, спираючись на Аристотеля, зазначає, що в психології з нею в тісному історичному зв'язку знаходяться здібності та взагалі причини тих чи інших душевних явищ [354, с. 16-18]. Поєднуючи ці дві тези видатного

українського психолога і філософа та у контексті всього вищесказаного приходимо до того, що інтегральна здібність (душевне явище), яке в змозі забезпечувати цілісність й розвиток особистості, є однією з сутнісних характеристик реалізації СЖ як «праксіс душі». Автор [120, с. 47] це трактує як «систему морально-етичних норм, соціальних цінностей, совість й інші утворення, сформовані в процесі соціалізації людини й такі що забезпечують функціонування й самозбереження людства в цілому», що є найскладнішим чинником побудови психологічних систем, які самоорганізуються. Це означає, що розвиток соціальних здібностей особистості, про які говорить О.І.Власова [73], може привести до вирішення цієї надскладної проблеми.

Таким чином, йдучи від античного розуміння душі Аристотеля й Платона, далі за Г.І.Челпановим та КФШ, «справа життя» розуміється як душевне явище, як відповідна інтегральна здібність особистості, яка забезпечує функціонування («праксіс») душі, визначає причину («содіяне/нездійснене») і ціль («духовний продукт»), спрямовану на утворення відповідного нормативного канону людини. Можна сказати, що спочатку завдяки відповідним соціальним здібностям вона вириває (формується і розвивається) як *інтегральна здібність особистості*, щоб згодом забезпечувати творення духовного продукту. Тоді можна виділити наступні етапи реалізації СЖ: 1) «собі» - підготовка до реалізації СЖ; 2/3) «собі і іншому» - творення власної особистості як соціально значущого духовного продукту; 4) «іншому і собі» - творення духовного продукту, що забезпечує розвиток суспільства і культури, де особа стає їх модусом.

«Справа життя» як наукове поняття. До наукового розуміння «справи життя» наближають суперечності між культурно-філософською традицією романтичного трактування особистості як якогось ідеалу, недосяжного для раціонального наукового вивчення, і науково-раціоналістичною традицією, що розглядає реальну особистість в контексті наукового дискурсу, що виразилися, зокрема, в полеміці Г.О.Балла з В.П. Зінченком [20а, с. 213-215; 134, с. 17-19]. В.П. Зінченко розглядає особистість з урахуванням душі (Зінченко, 2002) і бачить її (особистість) як певну неподільну цілісність («особистість бачиться відразу і в цілому»), що виходить за межі традиційного наукового пізнання. Г.О.Балл припускає розгляд особистості в рамках наукового дискурсу з інтегративних позицій за умови наявності наукового мислення з використанням відповідних понять і методів. Виходить, що за Зінченком у особистості визнається цілісність і душа, але поки не визнається можливість її наукового пізнання; за Баллом у особистості визнається не тільки цілісність, а і можливість наукового підходу, але не згадується про душу. Зате в цьому він посилається на концепцію структури особи Ф.Лерша, де цілісно розглядається перебіг душевного життя у світі і всередині особи як власна шарова побудова на основі «функціонального кола переживань». Ця «модель душевних шарів» включає «життєву основу» (несучий пласт, закладений задовго до пробудженого переживання), «ендотимну основу» (сферу переживань глибин душевного буття) та

«особисту надбудову» (вище нашарування душевного життя) [19а, с.76; 1766].

В результаті узагальнення найбільш значущих наукових концепцій інтегративності особистості, остання розуміється як те, що інтегрує всі ресурси «окультурення» і «олюднення» людини, завдяки чому вона стає повноправним членом суспільства, здатним робити свій вклад в розвиток культури. «У ідеалі людина знаходить ”справу життя”, яка у свою чергу, “інтегрує” і розвиває всі “ресурси” людини, сприяючи максимальному розвитку і “олюдненню»» [134, с. 44-45]. Як бачимо, тут суть інтегративної особистості виявляється в знаходженні своєї «справи життя» в контексті прагнення до ідеалу, що перегукується з нашим трактуванням цього феномену, але вже як наукового поняття, яке легалізує факт «присутності душі» в особистості, без якого остання втрачає всякий сенс.

Найглибше в сутність розуміння СЖ дозволяють дістатись результати спілкування двох великих вчених – психолога Карла Юнга та фізика-теоретика, лауреата Нобелівської премії, Волфганга Паулі, коли вони висловили, що матеріальний та ідеальний світи мають спільну першопричинну основу у вигляді неділимої елементарної часточки, яка не є матеріальною [97; 231]. У цьому контексті К.Юнг запропонував акаузальний принцип «синхроністичності» як емпіричну концепцію, котра, у противагу причинності, постулує смислові зв'язки і, додаючись до тріади класичної фізики (простір - час – причинність), розкриває більш цілісну картину буття. Врешті-решт К.Юнг приходиться до необхідності «...увести поряд з часом, простором та причинністю категорію, котра не лише надає нам можливість зрозуміти синхроністичні феномени як особливий клас природних подій, але також визначає випадковість як вічно існуючий вселенський чинник та частково як суму нескінченних індивідуальних актів творення, що відбуваються в часі» [33, с. 217]. Достатньо цікавою є оригінальна спроба вирішення цієї проблеми на основі аксіоматичного методу і наукового розуміння фундаментальної християнської аксіоми про Триєдність в контексті «філософії ненасильницького розвитку», запропонованої іншим ученим фізиком І.М.Острєцовим, де разом з іраціональним і матеріальним світом постулується існування т.з. «індивідуального іраціонального об'єкту», що виявляється лише у взаємодії з «іншим» (груповим детермінованим світом)[227].

Виходячи з вищесказаного у найширшому розумінні структуру цілісної особистості уявімо у вигляді кулі як найгармонійнішої (найкрасивішої) математичної фігури, що символізує будову Всесвіту (за Кеплером). В її центрі знаходиться/з'являється першопричина життя особистості як життєва основа, де поряд з початковою закладена і якась ідеальна форма як вище призначення, що за своєю сутністю є недосяжним. У ході перебігу життя, спрямованого завдяки поточним причинам-цілям на прагнення до досягнення вищого призначення, відбуваються переживання і особистість наповнюється смислом, що є нескінченним процесом її розвитку. Тоді загальна системно-

комплексна модель реалізації СЖ може мати вигляд, представлений на рисунку 1.1.

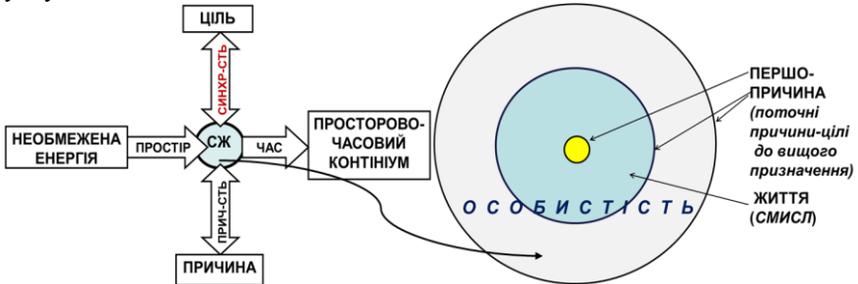

Рис.1.1 Загальна системно-комплексна модель реалізації СЖ

Відтак, приходимо до того, що *справа життя* (СЖ) - укр., *дело жизни* (ДЖ) - рос., *cause life* (CL) - англ., *causa vita* (CV) - лат. – це *першо-причина життя особистості* (укр.), *перво-причина жизни личности* (рос.), *original-cause of the life of the personality* (англ.), *initium-causa et vita et personalitas* (лат.). *Першо-причина* розуміється як цілісне утворення, що початково визначає доцільність життя конкретної людини як незворотна підстава для необхідних дій/діянь особистості як прагнення до досягнення наступних причин-цілей творення оригіналу її життя як вищого призначення; *життя* розуміється як творення особистістю нових смислів (духовного продукту); *особистість* розглядається в контексті інтегративно-особистісного підходу в психології і включає СЖ- особистість і особу, де перша є медіатором, що пов'язує реальну особу з її Ідеалом, а друга є втіленням культури в людському індивіді і компонентом культури в особистому модусі, що може утілюватися в масштабніших модусах соціально значущої творчості (за Г.О.Баллом) завдяки соціальним здібностям (за О.І.Власовою). З одного боку СЖ-особистість - це особлива властивість реальної особи, що прагне досягнення свого вищого призначення. З іншого боку - це особлива якість Ідеальної особи, завдяки якій вона суб'єктивується в житті реальної особи. Тоді *інтегральну здібність* реалізації СЖ будемо розглядати як *властивість*, а *інтегральну здатність* вчиняти – як *якість*, що забезпечує сталий розвиток особистості. Це спонукає звертатись до постнекласичної науково-психологічної раціональності і входити в сфери етики, моральності, душеп'ікування, духовності тощо як найбільш доцільного аксіопсихологічного наукового напрямку (за В.В. Рибалка).

Таким чином, *справа життя* – це *динамічна цілісність першопричини життя особистості і її інтегральної здібності як необхідна здатність вчиняти задля само- і життєздійснення та розвитку*.

При такому сутнісному розумінні «справа життя» може існувати як: 1) *прагнення особистості до досягнення вищого призначення*, що виявляється як трисвідність відповідної особистості, методології і практики. Це найбільш складна характеристика, яка відображає ті вищі цінності, до яких людина завжди повинна прагнути, що породжує саме це прагнення, створює людину

в її суті, без чого вона не існує як така; 2) *реалізація смислу життя* і наповнення розуму - це найбільш загальна характеристика, що витікає з теорії смислу життя і припускає її подальший розвиток; 3) *формування особистості, що самоактуалізується*. Тут передбачається подальший розвиток теорії А. Маслоу; 4) *авторство свого життя*, що виявляється в творенні його оригіналу, коли можна говорити про суб'єктність як самопричинність особистості, орієнтованої на досягнення Ідеалу (за В. А. Петровським); 5) *праксіс душі*, що виявляється як «присутність душі» в особистості і її житті, як вчинок, що визначає механізм творення духовного продукту і реалізації СЖ; 6) *головне життєве завдання*, що дозволяє розглядати СЖ в контексті психолого-педагогічної категорії «завдання».

Висновки до розділу 1

1. З позицій постнекласичної наукової раціональності доцільність чинного дослідження базується на твердженні, що *прагнення до досягнення вищого призначення людини* є головним аксіологічним життєвим акме-орієнтиром розвитку зрілої особистості, який найбільш цілісно розглядається у контексті загальнофілософського розуміння принципу «всеєдності», що у «Київській філософській школі» (КФШ) фігурує як «медіаційність», а у науковому представленні знаходить себе у відкритій системі, що самоорганізується.

На підставі проведеного філософсько-психологічного аналізу в контексті аристотелевської «ентелехії» як життєвої сили, спрямованої на розвиток людини, античної ідеї «пайдейї» як розвитку і окультурення душі, християнської ідеї «богоподібності», філософських концепцій суспільного духовного виробництва та вищого призначення особи, світоглядно-антропологічної (за КФШ) й культурно-історичної психологічної концепцій, спрямованих на прагнення до досягнення Ідеалу особистості у єдності людини і «світу людини» як доцільної життєвої практики за «іманентним принципом самоорганізації», коли людина стає здатною «самочинно починати новий ряд», ми обрали основним орієнтиром *прагнення до досягнення вищого призначення особистості, як реалізацію справи життя*. Це розглядається у рамках *нормативного канону людини*, визначеним як «*справа життя*» (СЖ).

2. У аналізі співвідношення з відомими феноменами «акме», «суб'єктність», «смысл», «вчинок», «праксіс душі», визначаємо поняття *справа життя* як динамічну цілісність *першопричини життя особистості і її інтегральної здібності як необхідної здатності вчиняти задля само- і життєздійснення та розвитку*.

3. Загальна модель реалізації СЖ уявляє собою нескінченний діалектичний смисловий процес *...смыслотворення-одухотворення (вчинкові діяння)-смыслоосягнення....* В ньому виділяються такі три базові системні елементи: **Ідеальна особа**, як втілення ідеальної мети життя; **методологія** формування та розвитку такої особи - спосіб *смыслотворення і смыслоосягнення*; **практика** реалізації методології - *одухотворення*, що

здійснюється завдяки вчинковому діянню. Тоді реалізація СЖ уявляє собою таку триєдину цілісну системно - функціональну структуру: *СЖ-особистість/методологія/практика*.

4. Зважаючи на природу людини як відкриту систему, ця модель функціонує на основі системоутворювального психологічного принципу *медіаційності*, який забезпечує перехід на іншу траєкторію буття задля «знаходження себе», опанування нових смислів і саморозвитку і розуміється як *єднання непокєднуваного (суміщення несумісного, досягнення недосяжного)*, як *долання інверсійних опозицій завдяки самотворенню - особистісному самовизначенню і саморозвитку на дорефлексивному, рефлексивному та духовному рівнях*.

5. Спираючись на загальне розуміння особистості як соціального індивіда (за Б.С.Ананьєвим) та субєкта життя (за С.Л.Рубінштейном) ми виділяємо такі рівні особистісної реалізації СЖ: *дорефлексивний*, коли людина існує усередині життя завдяки міцним зв'язкам з іншими такою мірою, що передбачає створення підґрунтя для подальшого розвитку і підготовки до реалізації СЖ; *рефлексивний*, коли відкривається шлях або до душевної спустошеності й моральної деградації, або до побудови етичного людського життя на новій, свідомій основі і постає проблема відповідальності людини за все зроблене і не зроблене; *духовний*, передбачає вищий рівень розвитку особистості, здатність «підноситись» над щастям і стражданнями до «духу серйозності» як відповідальне реалістичне ставлення до життя у його історичній і особистісній конкретності буття і небуття задля творення духовного продукту.

6. З оглядом на «велику логіку вчинку» (за В.А.Роменцем), виділяємо такі етапи реалізації СЖ: етап *підготовки* функціонує на дорефлексивному рівні в очікуванні відповідної ситуації, відбувається самовизначення особистості щодо її незрілості і ухилення від реалізації СЖ, чи зрілості і підготовки до цього; етап *влучання/утримання/ідентифікації* функціонує на рефлексивному рівні і розділяється на два підетапи в залежності від мотивації і типу вчинкового діяння. *Влучання* (перший підетап) відбувається ситуативно й випадково, часто супроводжується критичними ситуаціями та скоєнням аморальних вчинків. Щоб *утриматись* (другий підетап) необхідно вчиняти високоморально, що дозволяє *ідентифікувати* СЖ; етап *реалізації* функціонує на духовному рівні, що може відповідати стану «духу серйозності» (за С.Л.Рубінштейном) чи «піднесеності» (за І.Кантом) у розвитку особистості, як творця нових вищих смислів і духовного продукту.

РОЗВИТОК ЗРІЛОЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ ЇЇ СПРАВИ ЖИТТЯ

2.1 Сучасні умови соціалізації, нормативний канон та ідеал особистості

Сучасне українське кризове суспільство привертає особливу увагу світової спільноти, оскільки опинилось між двома різними культурами - індивідуалістичною, де превалюють персоналістичні тенденції, орієнтації на самовизначення й самореалізацію, та колективістською, де превалює орієнтація людини на адаптацію в закритих групах завдяки відданості їхнім інтересам, жертвності, смиренності, що в радянські часи активно культивувалося у свідомості українців. Це спонукає враховувати обидві зазначені різноспрямовані тенденції організації суспільного існування, що породжує особливий склад особистості та специфічні проблеми ефективної соціалізації. Виникає необхідність шукати компроміс між цими культурами, що вимагає не комфортного існування в рамках усталеної, але застарілої соціальної структури однієї з них, а виживання між ними, що уможливорюється на основі вчинку у рамках відповідного *нормативного канону людини*, що реалізує справу життя. Очевидно, саме з таких позицій слід підходити до досліджень у сучасному українському суспільстві, де це питання стає значно масштабнішим, ще більше загострюється і досягає апогею на хвилі кризових процесів, пов'язаних насамперед з явищами низки «майданів» і, зрештою, «донецької війни», які стали психологічним випробуванням для українців. Можна припустити, що під впливом «майданників», ветеранів донецької війни, волонтерів, тимчасово переміщених з зони бойових дій мирних осіб, ми стаємо свідками виникнення нової спільноти. Її представники зараз починають жити за іншими, ніж більшість суспільства, морально-етичними цінностями, де-факто утворюючи особливий нормативний канон людини. Практика та психологічні дослідження безпосередньо в ході бойових дій і після повернення військових у мирне життя свідчать про неоднозначність розуміння і осмислення того, що реально відбувається в країні суспільним загалом і тими, хто пройшов війну. В різних соціальних верствах і регіонах країни на цій основі у людей спостерігається різне осмислення певних понять, подій, відмінне бачення життєвих перспектив, пов'язаних з особливостями соціалізації в сучасних умовах.

Як зазначає О.І.Власова [75], у загальному розумінні соціалізація визначає розвиток «людського в людині» як механізм постійної дії, що забезпечує не лише адаптацію до умов соціального життя, а також потенційну можливість зміни цих умов завдяки особистості. І якщо соціалізація є становлення особистості як інтегральної якості людини та соціальної форми існування людської психіки [55, с. 79], тоді для забезпечення системної цілісності і цілеспрямованості такого існування виникає питання наявності ідеальної

моделі становлення та розвитку такої особистості завдяки відповідній інтегральній здібності в рамках нормативного канону сучасної людини як основного соціального орієнтиру, що має призвести до трансформації і розвитку всього суспільства. Авторка розглядає нормативний канон людини певного суспільства як соціальний взірць, в якому втілюється *модальна особистість* (або колективна модель особистості) як своєрідна ідеальна модель уявлення про соціально зрілу людину як мету соціалізації. В ідеалі, це – автономна й самодостатня людина, здатна до творчої самореалізації у продуктивній взаємодії з іншими на основі загальнолюдських та національних цінностей [74; 75]. Це цілісна системно організована конструкція, в основу якої доцільно закласти діалектику взаємозв'язку *загального* (перевірені часом продуктивні властивості людини, такі як мудрість, доброта, справедливість, мужність, помірність, трансцендентність (за М.Селігманом), *особливого* (характеристики, які в актуальному часі забезпечують людині ефективність існування і комунікації в групах приналежності) й *конкретного*, що вміщує глибину й неповторність людської індивідуальності, яка постійно розвиває себе в продуктивній взаємодії зі світом, знаходячи в цьому відповідний смисл. Тут конкретне (одиничне) як складова особистості, представляє собою напрацьовані норми активності й цінності людини, котрі структурують її особистісну ідентичність в аспекті формування власних пріоритетів і індивідуально-стильових характеристик з позиції психофізичної, соціально-психологічної та індивідуально-особистісної самопредставленості. В реальному житті особистості змісти загального, особливого й одиничного взаємопроникають і взаємодіють, утворюючи різноманітні компетентності як функціональні механізми усвідомленої особистісної активності успішної реалізації соціальної ролі задля життєздійснення. В некласичній психології вони наділяються статусом «можливого», на відміну від «необхідного» [181]. Можливе є результатом цілеспрямованих зусиль спочатку виховної системи, а потім і самої людини.

Авторка зазначає, що соціально незрілих та зрілих членів суспільства, готових до професійної та сімейної самореалізації, соціально-політичної активності тощо як досягнення повної соціалізації, що кореспондує з особистісним статусом людини, теоретично розмежовує відповідний *поріг соціалізації*. Статус соціального індивіда характеризує соціально-адаптивну людину, котра реактивна у взаємостосунках зі світом і здебільшого відтворює характеристики групи приналежності. А.Г.Маслоу створив перелік властивостей таких зрілих особистостей як таких що самоактуалізуються [204, с. 219-259], але з уточненням, що їх не більше 1% населення Землі. Очевидно, що створивши артикульовану модель модальної особистості з подібними характеристиками як психолого-педагогічний орієнтир виховання зрілої особистості, цей показник можливо суттєво збільшити. Одним з найбільш важливих таких орієнтирів ми вважаємо нормативний канон сучасної людини як гідної, що відтворений не лише в науково-теоретичних, публіцистичних працях, офіційних документах, а головне, виділений самим життям завдяки низці «майданів» та «донбасівській війні» (насамперед у

вигляді особливого соціального утворення з майданників, волонтерів, бійців-добровольців та ветеранів АТО - **О.А.**).

Це люди й соціальні групи, активність котрих є прикладом для інших, соціальні взірці саморегуляції людини, специфічні для кожного суспільства й покоління. Але різні суспільства мають різний особистісно-атрибутивний потенціал розвитку особистості. Так, за даними етнопсихологів Хофстена і Триандіса, в рамках індивідуалістичних культур (США, країн Західної Європи) потенціал особистісного розвитку вище, ніж в колективістських культурах (ісламські країни, країни далекосхідного регіону, «руського світу»), де превалюють групові цілі, коли людина орієнтована не на самореалізацію, а на адаптацію в закритих групах завдяки відданості їхнім інтересам, жертвовності, смирінню. Такі цінності донедавна, в радянські часи, активно культивувались і у свідомості українців. У цьому контексті варто зазначити, що Просвітництво в античності і в Новий час посилалось на канон істини як принцип диференціації кодексів, а середньовічна церква та сучасні тоталітарні режими посилаються на канон авторитета як принцип уніфікації кодексів. В обох випадках йдеться про норму норм як «освячуючий принцип» [12, с. 111-138]. Це означає, що «канон істини» може забезпечити більш високий особистісно-атрибутивний потенціал розвитку особистості, ніж «канон авторитету».

В цьому сенсі на особливу увагу заслуговує українське суспільство, в котрому за сучасних специфічних умов соціалізації можна помітити обидві вищезазначені різноспрямовані тенденції організації суспільного існування, що, очевидно, здатне породжувати особливий склад особистості та специфічні проблеми ефективної соціалізації в системі групових стосунків, де місце члена групи визначається груповим статусом особистості. Рольові очікування стосовно членів такого співтовариства втілюються у нормативному каноні людини як продуктивного члена суспільства, орієнтуючись на який, соціум визначає основну траєкторію особистісного розвитку. Загалом, такий канон відтворює загальноприйнятні для певної спільноти уявлення про основні характеристики дорослої, соціально зрілої людини щодо того, якою вона повинна бути. Саме від нормативного канону людини як напрямку життєздійснення, залежить те, чого чекати від сучаного підростаючого покоління і майбутнього нашого суспільства і головне, як цього досягати. А відтак, це означає, що сучасне українське суспільство має визначити власний нормативний канон свого розвитку.

Сутнісний аналіз поняття «канон» автор [12] починає з питомого розуміння цього слова (*κανών*) - інструмент будівничого («пряма палиця, лінійка»). У підручнику грецького скульптора Поліклета «Канон» так були представлені міри ідеальних пропорцій людського тіла. В мистецтві під каноном розуміється система мір, яка дозволяє за розмірами однієї частини зробити висновок про ціле, а за розміром цілого, про розміри окремої частини таким чином, що вони утворюють «одушевлене» ціле як систему. Зв'язок між строгістю форми й відкритістю до продовження існує для всіх творів мистецтва, що стали класикою, визначаючи канонізацію як здійснення

потенції, що міститься в самому творі. У Еврипіда слово «канон» застосовується як критерій розрізнення між морально правильним і неправильним. В контексті аристотелевської етики поняття «канон» застосовується до людини як «міри», тобто, взірця правильної дії (наприклад, «розважливий»).

Зараз поняття канону втратило інструментальність, але збагатилось категоріями нормативності, оціночності та загальнообов'язковості. Підпорядкованість правилам є необхідна передумова будь-якої комунікації та смислопокладання. Канон накладається ззовні, чи «зверху», як система правил соціальної комунікації та смислотворення. Ми лише тоді говоримо про «канон», коли смислові кодекси, що лежать в основі всякої соціальної комунікації, переоформлюються зовнішніми (зверхніми) «оціночними кодексами».

В будь-якому сенсі канон розуміється і застосовується як рухома сила автономії і водночас підпорядкованості цілому. Він дає надійні точки опори, створює рівність, точність, відповідність, а інваріантність досягається орієнтацією на абстрактні правила і норми або на конкретні зразки (людей, твори мистецтва, тексти). Це стосується як окремих галузей культурної практики, так і «життєвої практики» в цілому як життєорганізуючої обов'язковості законів чи канонічних текстів. Канон відповідає на питання «На що (чи на кого) треба рівнятися?» - особливо, коли відповідь однозначно не визначається ситуацією і дійсність виходить за межі традиційної моделі, «критерії» якої стають неприйнятними. Чим більші вимоги пред'являються, тим надійнішою повинна бути мотиваційна структура, що спирається на канон, особливо коли це рух до великого, категоричного та важкодосяжного.

У підсумку, цим автором канон визначається як принцип, що встановлює зв'язок між «я»-ідентичністю та колективною ідентичністю через соціалізацію та самоздійснення. Він є показником для суспільства в цілому і разом з цим для системи цінностей і інтерпретацій. Це визначає, як окрема людина включається в суспільство й виробляє свою ідентичність як члена цього суспільства. «Канон» як принцип постулює нову форму культурної когерентності. «Канон» як метафора постулює, разом з конструюванням світу (людина як будівничий своєї дійсності, культури та самої себе), неспростовність й загальнообов'язковість принципів, котрим повинна підпорядковуватися така конструкція, якщо їй належить бути надійною.

У контексті вчинкової організації канонічної психології В. А. Роменець [271] зазначає, що смисл людського існування полягає у прагненні до неповторного, унікального руху до досконалого людського буття. А те нове, що йде назустріч, є ідея психологічного канону, коли долається однобічність і вказується на синтез індивідуального і всезагального. Тут канон є трансцендентним між систолою і діастолою психологічної системи на ґрунті вчинкового осередку, тим, що виступає між руйнуванням і побудовою психологічного знання як його рушійна сила. Пропонується така логічна структура психологічного канону: загальне – індивідуальне – всезагальне. Тут загальне (емпіричне) є дотиком суб'єкта до дійсності, - «що це таке?»;

індивідуальне (неповторне, оригінальне) є справжнім виділенням себе зі світу; всезагальне (субстанціональна атрибуція) як вищий рівень канону є найглибшим у людині.

Як бачимо, основною ознакою будь якого канону є особлива *рухома сила*, що завжди виникає і існує *між*, зазвичай між автономією особливого, індивідуального і підпорядкованістю загальному цілому, що дуже нагадує принципову *розірваність* особистості, яка намагається трансцендуватись у єднанні зі світом і життям (за КФШ). У контексті нашого дослідження «канонізується» специфічний життєвий простір, в якому уможлиблюється «укорінення в життя» у спосіб реалізації «справи життя» як прагнення до творення динамічної цілісності першопричини життя особистості і інтегральної здібності (як душевного явища), завдяки чому відбувається самоздійснення (як здатність до розвитку). Відтак визначимо цей простір як «справожиттєвий формат» (СЖ-формат), а саму «рухома силу» як «справожиттєву особистість» (СЖ-особистість). Основним критерієм канонічності є її постійна зміна й розвиток, тобто порушення старої заради створення нової канонічної цілісності

З огляду на інтегративно-особистісний підхід в психології (за Г.О.Баллом) СЖ-особистість ми розглядаємо подвійно. З одного боку - це особлива властивість реальної особи, що прагне досягнення свого вищого призначення. З іншого боку - це особлива якість Ідеальної особи, завдяки якій вона суб'єктивується в житті реальної особи, що уможливлює зв'язок останньої з Person як духовним Я. Тоді *інтегральну здібність* реалізації СЖ будемо розглядати як *властивість*, а *інтегральну здатність* – як *якість*, що забезпечує сталий розвиток особистості. Це спонукає звертатись до постнекласичної науково-психологічної раціональності і входить в сфери етики, моральності, душепекікування, духовності тощо.

На вітчизняному ґрунті ідея нормативного канону людини виникла у добу «шістдесятників», коли було помітно послаблено тоталітарний тиск на суспільство. Упродовж наступного десятиліття з'явилась ціла плеяда взірцевих прикладів конкретних особистостей, насамперед в мистецькій царині [136; 173; 217; 300]. В радянській науці у ці часи оформлюється «Київська світоглядно-гносеологічна філософська школа», яка розглядає людину в світі насамперед з позицій життєвої практики [112; 300; 368; 352]. У цьому ряді належне місце займають ідеально-реалістичні настанови одного з перших фундаторів КФШ та вітчизняної психологічної школи Г.І.Челпанова [240] і виникнення вчинкового підходу В.А.Роменця в українській психології, вінцем якого автор вбачає канонічну психологію, що сполучною ланкою постає між філософією й психологією і пропонує таке розуміння канону, яке поєднує мистецьку царину й природно- психологічне тяжіння людини до досконалості, де на перше місце поставлено *прагнення*, а не *досягнення* вищої мети розвитку особистості, на чому акцентує автор роботи [300]. «Канон життєдіяльності досягається, але жодним твором не вичерпується ідеальний задум. Навіть сукупність творів не дає вичерпної картини ідеалу, і він завжди залишається потойбічним, трансцендентним» [270, с. 830].

Таким чином, йдеться про проблему взаємозв'язку особистості людини з її Ідеалом, яка все частіше виникає в житті і психологічній практиці, примушуючи традиційну психологію виходити за звичні наукові рамки в сфері етики, моральності, душеп'єкування, духовності. У вітчизняній і зарубіжній психології існує багато різних підходів до вивчення особистості. Біологічний підхід в основу розвитку особистості закладає біологічні процеси дозрівання організму. Соціокультурний підхід пояснює психічний розвиток особистості і людини як продукту всієї історії існування людства, коли все багатство людської психіки обумовлене привласненням (засвоєнням) суспільно-історичного досвіду. Психогенетичний підхід на перший план висуває розвиток власне психічних процесів. Природа особистості надзвичайно складна, в ній нерозривно пов'язані не тільки біологічна і соціальна, але також і духовна основи. Існуючі погляди на природу і базові чинники розвитку особистості відрізняються один від одного акцентуванням різних сторін, які розробляються як основа особистісного розвитку людини. Проте, істотного прогресу в теорії розвитку особистості не спостерігається, оскільки численні теорії швидше доповнюють одна одну, розкриваючи багатогранність особистості, але не дозволяють вийти на якийсь новий рівень її вищої мети розвитку і призначення. В ході наших емпіричних і теоретичних пошуків ми припустили, що вище призначення як об'єкт наукового пізнання і мета розвитку, може фокусуватися на прагненні до досягненні певної ідеальної форми особистості і суб'єктивізуватися як предмет психологічної практики і дослідження завдяки концепту реалізації СЖ.

У сучасній психології особистість визначається різноманітно й багатогранно. Але особливої уваги заслуговує надбання вітчизняних психологів, що нараховує майже півсотні відповідних теорій і концепцій, узагальнених у напрямку аксіопсихологічних наукових орієнтирів українським психологом В.В.Рибалка [280]. Наведені у цій роботі такі характеристики особистості як: прагнення до всебічного розвитку своїх духовних сил (О.Ф.Лазурський); використання поняття «особистість» з одного боку як ідеальної, а з іншого – як реальної (дійсної) (С.В.Балей); носій морально-етичної свідомості (Б.Г.Ананьєв); здатність свідомо і творчо перетворювати дійсність і саму себе (Л.І.Божович); носій морально-етичного вчинку (В.А.Роменець); здатність людини бути автономним носієм культури (Г.О.Балл); «вершинне» утворення у ієрархічній структурі психіки людини ... високий рівень взаємодії людини зі світом (О.М.Ткаченко); цілісність, здатна до саморозвитку (С.Д.Максименко); вища цінність суспільства ..., людина з обумовленою системою вищих психічних властивостей (В.В.Рибалка); головна ціль – поновлення й укріплення особистісної гідності людини (О.Ф.Бондаренко); відкрита й динамічна система, що самоорганізується... щоб підтримувати, зберігати себе, особистість повинна постійно дезорганізовуватись і змінюватись (П.В.Лушин); соціальна форма існування людської психіки як особлива інтегральна властивість (О.І.Власова); носій ідеалів, цінностей і смислів Добра, Краси й Істини, що прагне до гармонізації (Е.О.Помиткін) – переконливо свідчать про наявність

Ідеалу особистості, що робить доцільним її розвиток у визначеному нами ортогенетичному канонічному формані «справа життя».

Вельми корисними у розумінні сутнісної ідеї СЖ-особистості як цілісності виявились концепції особистості: що самоактуалізується (за А.Маслоу); що опановує смисл життя (за В.Франклом); трансцендується і виходить за межі власного Я у творенні духовного продукту, виступає як властивість і якість особи, як продукт і творець культури (за Г.О.Баллом). Обстоюючи позиції теоретичної психології як царини науковості й духовності, Г. О. Балл звертає особливу увагу на ідеї побудови цілісної структури особистості, запропоновані ще в минулому столітті О.Ф.Лазурським та Ф. Лершем [19а, 134].

Концепція О.Ф. Лазурського [172а] ґрунтується на поняттях про *ендопсихіку* (виражає «внутрішню взаємозалежність психічних елементів і функцій, ніби внутрішній механізм людської особистості», що більше пов'язано з індивідуальністю) й *екзопсихіку* (визначається ставленням особистості до зовнішніх об'єктів та середовища у найширшому сенсі) [172а, с. 49-51]. Тут також виокремлюються нижчий, середній та вищий якісно специфічні рівні особистісного розвитку, які розрізняються за характером адаптації у соціальному середовищі. Особистості *нижчого рівня* не здатні загалом успішно пристосуватися до середовища, особистості *середнього рівня* володіють такою здатністю, особистості *вищого рівня* ще й пристосовують середовище до себе і змінюють його відповідно власним прагненням і потребам. Вони здатні до творчості як у сприятливих, так і нових незвичних часто кризових умовах в духовній чи матеріальній галузях науки, мистецтва, життєвої практики тощо. Ця ідея була підтримана і розвинута у концепції «побудови особи» (Aufbau der Person) Ф. Лерша [179а; 179б], яка «розглядає душевне життя у подвійному розумінні цілісності: з одного боку, в його перебігу у *світі* — в «горизонтальному» комунікативному переплетенні особи з її світом; з іншого — як «вертикальну» єдність, що існує *всередині особи* і має власну шарову будову» [179а, с. 94]. Спостерігається очевидна відповідність «горизонтального» і «вертикального» аспектів особи (за Лершем) відповідно екзопсихіці та ендопсихіці (за Лазурським). Також Ф. Лерш наголошує на статусі виокремлюваних складників психіки саме як аспектів цілісного процесу, коли «буття людини здійснюється лише в зустрічах зі світом», та оригінально представляє «шарову будову» особи. В останньому слід звернути увагу на «модель душевних шарів» та її «особисту надбудову» як вище нашарування душевного життя, яке охоплює мислення і свідому волю (більш детально викладено у роботі [19а]).

У такому двомірному представленні життя особистості Ю. М. Швалб намагається вирішувати проблему «повернення» людини в реальність завдяки категорії «способу життя» [379, с. 28-36]. Останнє характеризує механізми (стійкі моделі поведінки) життя людина в протистоянні Ситуації і індивідуальної Свідомості як форми представленості в Світі. Завдяки прагненню до досягнення шуканої мети тут ніби «стягуються» події минулого і очікувані події майбутнього, утворюючи сьогодні як наше «тут і зараз». В

загальнопсихологічному плані ситуація і спосіб життя комунікують як система особистісних діалогів: «по вертикалі» свідомості як проблематизація власних цілей і рефлексія підстав власних дій; «по горизонталі» свідомості як порівняння і оцінка можливих варіантів поведінки і дії в конкретній ситуації. У такому трактуванні «життєвий шлях» і «спосіб життя» розглядаються як дві ортогональні площини шуканого психологічного простору буттєвості людини.

Ми також взяли за основу розглянутий двомірний підхід побудови моделі розвитку СЖ особистості як цілісності, де виділяється горизонтальний та вертикальний виміри. Горизонтальний - розбудовується як послідовні етапи підготовки, влучання/утримання/ідентифікації та реалізації СЖ як єднання особистості зі світом на життєвому шляху. Вертикальний – розбудовується на дорефлексивному, рефлексивному та духовному рівнях як СЖ-вертикаль, що стає основою для відповідної методології як способу реалізації СЖ. Орієнтуючись на прагнення особистості до цілісності завдяки досягненню свого ідеалу, розглянемо основні аспекти, які необхідно передбачає така конструкція.

Філософсько-теологічний аспект ідеалу особистості. В.С. Соловйов розглядає духовну людину, у якій з'єднується духовна природа з матеріальною завдяки духовному, матеріальному і людському началам, що визначається відношенням як розум (ratio). Це передбачає Ідеальну особу, що суміщає в собі дві сутності і володіє двома волями, яка здатна здійснити подвійний подвиг самовідторгнення в космічному і історичному процесі суб'єкт-об'єктних стосунків. Особа, що позбавлена ідеї є чимось порожнім, ідея без відповідного суб'єкта – є пасивною і безсилою. Для повного буття необхідна внутрішня єдність особи і ідеї. Ідеальна людина - це універсальна і, разом з тим, індивідуальна істота. Дійсна (справжня – **О.А.**) людина суміщає дві великі істини: людської свободи і людського безсмертя. Як істота природна, людина існує тільки між фізичним народженням і фізичною смертю, як явище вона існує не тільки після смерті, але і до народження. Протиставлення ж себе всім іншим і практичне заперечення цих інших є укоріненням злом природи. Неможливо, залишаючись в своїй винятковості, бути дійсно всім – це є укорінене страждання. Зло і страждання мають внутрішнє, суб'єктивне значення, вони існують в нас і для нас. Вони суть стану індивідуальної істоти, де тільки зло є напруженим станом її волі, що стверджує виключно себе і заперечує все інше, а страждання є необхідною реакцією іншого проти такої волі. Людина по відношенню до Духу завжди є безумовно пасивною [290].

К. Войтила говорить про особливу випадковість людської особистості, якщо її мислити як істоту потенційну, а не повною мірою актуальну. Вона заснована на моральності, що розглядається в онтологічному плані, як аксіологічний факт. Особистість, наділена духовним динамізмом, реалізується через дійсне і не реалізується через недійсне добро, межа істинності між якими зводиться до совісті, коли трансценденція свободи переходить в трансценденцію моральності. Істинність совісті є основою

трансценденції і самореалізації особистості у вчинку, що є покликанням людини, головним показником якого може стати обов'язкове прийняття цінностей, що спонтанно або рефлексивно визнаються істинними, де стикаються онтологія і аксіологія людини [89].

На філософському рівні привабливе розгляд ідеальної форми особистості, яка виявляється як вища мета розвитку людини, в парадигмі категорії міфу відповідно до концепції О.Ф. Лосєва. Тут міф є способом відкриття людині дійсності у вищому призначенні особистості, де вона розглядається сама по собі як ідея, принцип, смисл всього становлення, незмінне правило розвитку, а також як історія цієї особистості, реальний перебіг її розвитку, що діалектично синтезується як в початковому, ідеальному архетипі, так і в реально історичних умовах [184]. В цьому і є суть «справи життя» як творення ідеальної особистості, яка в кожен момент часу і в кожному місці простору існує одночасно як СЖ-особистість, що відповідає поточному ідеалу, і як смислове наповнення (що відповідає реальному життю).

Досліджуючи проблему «заданості» людині її власного буття, котре вона повинна вибудовувати у відповідності зі своїми цілями-ідеалами, представник КФШ, автор роботи [393, с. 188–189] трактує це як вироблення (творення - О.А.) нею «фундаментальної світоглядної ідеї розуму». Здіймаючись над емпіричною дійсністю і стихійним розвитком об'єктивних прийдешніх ситуацій, розумне цілепокладання прагне спрямувати об'єктивний хід речей до реалізації ідеалів. У автора [112] з цього приводу виникають питання: звідки береться такий ідеал, здатний до преображення об'єктивної дійсності, який сам в ній не укорінений і об'єктивно не обумовлений; як може людина, що існує в певних життєво-практичних умовах включення в історично обумовлені особливі види діяльності, співставляти власні справи з культурним цілим. У цьому контексті автор роботи [70, с. 39, 57] зазначає, що «входячи в рух саморозуміння людей, культура знаходить свою людську значущість і вершить «суд часу» у вигляді особистісних модальностей культурного буття, що відтворюються в людських станах, настроях, настановленнях, переживаннях – відповідальності, рішучості діяти, голосі совісті, почутті провини, сорому, любові й ненависті, надії й безнадійності, взагалі в особистісному вимірі людського буття. Г.О.Балл говорить про нормативний ідеал людини щодо професійного вченого з позицій раціогуманістичного та інтегративно-особистісного підходів [23; 20].

В психологічному контексті моральності і духовності Б.С.Братусь відзначає наявність якогось найвищого органу, що не має аналогів в живій природі, який координує і спрямовує процес формування і саморозбудови в собі людини, коли особистість знаходить смисл як особливий інструмент творення набагато більшого за неї, що неминуче створює напругу, наповнює її енергією і додає необхідний масштаб як найважливішу умову існування такої особистості. Автор також наголошує, що особистість – це лише унікальний «внутрішній ключ», який на певному етапі вичерпує свої можливості в досягненні того, чому вона служила, і виникає потреба у

новому цілісному образі майбутнього (ідеал особистості- **О.А.**), що живе в кожній людині на духовному рівні [51].

Тоді СЖ-особистість виникає і існує як продукт та інструмент розвитку підсвідомості, характеру, психологічної особистості, що «знімається» (термін Б.С. Братуся) «іншими» інстанціями, такими як свідомість, ідеальна особа, людина-духовна. Такий процес є «справою життя», в якому суб'єктивується й опредметнюється вище призначення людини і реалізується смисл життя, яке знаходиться в складніших (вчинкових) формах активності, коли людина діє не заради досягнення предмету потреби й особистісного смислу на підставі відповідного мотиву [175], а заради цілісного способу нового життя на підставі вже іншого, більш загального СЖ-мотиву. Це – робота правди, віри, душі. У сучасну психологію все більше «проникають» поняття моральності, духовності, відбуваються дискусії щодо суті людини, смислу і призначення її життя.

У цьому контексті відзначимо наступні риси особистості, що зараз визначилися у філософії: здатність до «трансцендування», «звільнення» від свого Я, щоб відкритися «іншому», розуміння іншого, намагаючись шукати провини в собі і брати на себе відповідальність за його долю, здатність до самовіддачі, безкорисливої великодушності. Світ таких особистостей і є прообразом ідеального суспільного устрою [219].

У подальших міркуваннях про суть ідеальної особистості з психологічної і теологічної позицій ми поки що натрапляємо на їхнє принципове розрізнення. Психологічна – розглядає формування особистості завдяки практиці і науці, де ідеальний рівень вважається недосяжним. Хоча, та ж християнська психологія схильна спиратися швидше не на формування, а на богоподібнення, де ідеальна особистість вважається заданою. Теологічна – розглядає однозначну даність такого ідеалу, що не підлягає змінам і повинен прийматися на віру без жодного дослідження і формування. Відомий християнський філософ Вл. Лосський указував, що не зустрівач в теології того, що можна було б назвати розробленим вченням про людську особистість, хоча вчення про Іпостасі викладено надзвичайно чітко. До виникнення поняття людської особистості як досконалої особливості і неповторності кожної людини призвело розроблене в теології поняття іпостасі (від грецького ὑπόστασις, hypostasis - «суть»). Основна думка Вл.Лосського полягає в пошуку загального між Божественною особою і Людською суттю, не протиставляючи їх як дві різні реальності, а об'єднуючи, наприклад, в понятті «воіпостасованої природи», коли рівень постановки проблеми людської особистості проникає в сферу якоїсь метаонтології [186].

Зараз відкриті дискусії психологів і теологів продовжують виявляти принципово різне розуміння особистості, яке впливає відповідно з відмінностей поняття «психіка» від набагато ширшого поняття «душа», що відображає всю повноту реального життя [187; 358]. Вочевидь назріла необхідність переосмислення основних категорій психології у напрямі розробки науково-методологічних основ, адекватним сучасним життєвим

реаліям у контексті постнекласичної раціональності, з чим плідно працюють психологи-практики, піднявшись над міждисциплінарними суперечностями, реально поєднуючи в собі сфери «душевного» і «психічного». У психології особистість розглядається тільки як можливість, заснована на функції формування. У теології особистість розглядається як над- і поза- тимчасове поняття, яке дане в духовній природі як богоподібний прояв людини, заснований на якостях душі. Священик С.Чурсанов на теологічному рівні тлумачить особистість як таке, що не зводиться до природи, вільної, відкритої, творчої, унікальної, цілісної (неподільної) і непорушної ідентичності, непізнаваної аналітичними методами онтологічної основи людини, що визначає образ буття її індивідуалізованої природи [358]. Теологи відзначають, що саме особистість, що прагне до богоподібності є визначальною істотною ознакою людини, покликаною не лише до сприйняття відповідних духовних дій або енергій, опосередкованих тварними явищами, процесами або подіями, але і до безпосереднього засвоєння або воіпостасування нетварних енергій, залучення до духовного єства. Така особистість розглядається як абсолютна даність зв'язку з образом буття людини, що встановлюється через поняття «подібність» - те, що людина покликана реалізувати в своєму житті.

У психологічному коментарі з цього приводу Б.С. Братусь відзначав, що кінцеві ключі від шуканого смислу психології знаходяться вище – у філософії і теології. В. І. Слободчиков в своєму коментарі висловився за обговорення природи, походження, виявлення і отримання людиною певної досконалої форми «подібності» шляхом формування особистості не як даності, а як явленості, що розглядається в сфері проблем, а не таємниць. Він також попередив, що в нашому світі це може бути страшним і згубним, оскільки особистість - це не добре адаптована соціальна персона. Вона не дана, але може бути тільки збудована в «миготливому режимі» людського буття, одночасно суміщаючи в собі духовне як «лик» і тварне як «личину».

В якості такої зв'язуючої ланки ми пропонуємо концепт особистісної реалізації СЖ, який характеризує прагнення до вищого призначення людини (як її Ідеал) шляхом відповідного самовизначення, формування і розвитку СЖ-особистості. Він ґрунтується на принципі «медіаційності», передбачає одномоментне прагнення до творення і пізнання таємниці Ідеалу особи в кожен момент часу і місці простору людського буття. Можна погодитися з думкою С.Л.Франка [343] і В.Джемса [115], що єдиним критерієм істиності такого шляху є значні реальні позитивні зміни в житті людини. По суті, пропонується третій підхід досягнення вищого призначення, що враховує і психологічний і теологічний, одночасно інтегруючи і заперечуючи їх. Визнається існування Ідеалу особи як таємниці (або міфу), прагнення до дослідження і практичного досягнення якого перетворюється на реальність життя на етичному, моральному рівні людини-духовної.

Численними прикладами тут можуть слугувати не тільки життєві шляхи великих історичних осіб (богословів як духовних осіб, філософів, художників, учених тощо) але і багатьох простих людей, що жили за совістю,

правдою і вірою. В наших дослідженнях і практиці це виявлялося в «духовно-природній психотерапії» [318], взаємодії психолога і священника [309; 310], та найбільш ефективно у взаємодії військового психолога і капелана в ході бойових дій АТО [314]. У контексті професійної функції такої СЖ-особистості це інтерпретується таким чином: психолог орієнтується на реалізацію своєї СЖ шляхом творення духовного продукту, а теолог - на реалізацію своєї СЖ шляхом служіння, для якого вищою метою є Божественна Особа. При цьому, для психолога формування особистості зводиться до реалізації СЖ завдяки постійному СЖ-самовизначенню - це шлях творця (художника, ученого, конструктора, вчителя, лікаря – як творчих осіб). Для богослова про якийсь формування не йдеться, а мовиться про богopodobність завдяки виконанню божих заповідей, здійсненню молитов, постів, добрих справ тощо. Це шлях слуги Божого (капелана, пастира, священника, ченця). Обидва шляхи ведуть до людини-духовної.

Виникає питання існування спільної реалізації СЖ для психолога і теолога. Кажучи про духовну і мирську роботу, філософ і психолог С.Л.Франк відзначав, що мирянин повинен намагатися у міру сил йти відразу двома шляхами: прямо до Бога і разом з тим, через опрацювання і вдосконалення мирських сил в собі і навколо себе, через пристосування їх всіх до служіння [343]. Тут виявляється особистість духівника, яка у вітчизняній культурі історично сформувалася як така, що здатна знаходитися і на шляху духовного служіння (священик, чернець, пастор), і на шляху світського, мирського творіння (художник, учений, вчитель, лікар тощо). Подібне поєднання в одній особі пастора і мирянина намагається здійснювати священник і психолог С. Лоргус. Він відзначає, що особистість є основним інструментом як у пастирській, так і в психологічній практиці, вона завжди цілісна і не може роздвоїтися, це не дві різні людини. Священик завжди повинен залишатися в рамках Церкви [187], (а психолог в рамках науки-О.А.).

Тому можна говорити про третій шлях, який їх суміщає завдяки т.з. «іпостасі духівника», де загальною метою виступає вище призначення людини як творця («психолога-духівника»). «Психолог» і «духівник» тут співіснують як єднання неіпостасуваного, як дві різні іпостасі, які знаходяться в діалогічних стосунках, постійно оцінюючи і контролюючи одне одного, додаючи їм характеру духовного спілкування, коли знаходження істини і правди стає закономірним результатом. У нашій практиці взаємодії психолога і священника це виявлялося, відстежувалося і ставало основною умовою продуктивності, коли творення і служіння у взаємодії дійсно давали серйозніший результат, ніж окреме функціонування.

Тоді, повноформатна СЖ-особистість – це «творець-служитель» (учений, художник, пастор) як цілісно-«миготливий» лик людини духовної, загальною межевою ознакою якої є особливий стан «одухотворення», що переживається в творенні духовного продукту. Тільки у вченого і художника він сприймається і осмислюється як «стан правди», а у пастора – як «стан віри». За цією ознакою можна ідентифікувати появу СЖ-особистості як іпостасі

Ідеалу. У такій інтерпретації СЖ-особистість стає загальним поняттям психології і теології, що однаково враховує праведний духовний шлях «за вірою» і правильний життєвий шлях «за правдою», що передбачають як розвиток душі (пайдейю), так і її подальшу роботу (праксіс). У своїх взаємостосунках вони одночасно поєднуються і заперечуються як поєднуються і заперечуються віра і правда щодо істини: віра передбачає бездоказове визнання істини, а правда вимагає її наукового пошуку і обґрунтування.

Таким чином, у СЖ-особистості завдяки вчинку на основі принципу «медіаційності» активізується фундаментальна екзистенційна мотивація. Це дозволяє СЖ-особистості в кожен момент часу і кожному місці простору одночасно відповідати як Ідеалу так і смислового наповненню реального життя людини. Одночасно відбувається розвиток «для себе» і творення «для іншого». Так, для пересічної людини що реалізує СЖ, функціонування СЖ-особистості - це шлях творця (художника, ученого, конструктора, вчителя, лікаря, психолога тощо – як творчих осіб); для богослова йдеться про богоподібність як шлях служіння (пастиря, священника, ченця, проповідника тощо). У цьому контексті ми розглядаємо «іпостась духівника» як результат СЖ-самовизначення, коли в СЖ-особистості найбільш повно зустрічаються реальна і Ідеальна особи. Вони співіснують як єднання несполученого, як дві різні людські іпостасі, що знаходяться в діалогічних стосунках як духовному спілкуванні. Відбувається об'єктивна оцінка і контроль одна одної, завдяки чому знаходження істини і правди стає закономірним результатом.

Культурно-психологічний аспект ідеалу особистості. У цьому контексті спочатку розглянемо «вищі» і «звичайні» уявлення про індивідуально-психологічні характеристики особистості. У контексті «вищого» розуміння М. О. Бердяєв [36] говорив про «єсхатологічну особу», орієнтовану на кінцеві долі людини. Ф. М. Достоевський і Л. М. Толстой говорили про «кращу» людину з позиції народу [117] і «розумних» [331]. В. Джемс в контексті вищого рівня духовного стану людини відзначав святість [115]. Якщо ж говорити про своєрідний приклад-еталон СЖ-особистості і її характеристику, то це безперечно стосується особи самого Ісуса Христа як історичної постаті. Сучасний дослідник-євангеліст Джон Л. Маккензі пропонує його наступну характеристику: «Його особа зворушує лише настільки, наскільки вона виявляється зовні. Ісус не був надмірно відвертий. Він не був екстравертом, який відкриває глибину свого серця першій зустрічній людині. І ця стриманість поєднувалася з найбільшою доступністю і дружелюбністю. Проте ті, що близько Його знали, відчували, що завжди в Нім залишається щось невисловлене. У Нього були людські почуття, Він не приховував їх, але учні бачили, що Його почуття, на відміну від їх власних, завжди залишаються під контролем. Він володів рідкісною гідністю і авторитетом. Але, незважаючи на стриманість, слова і поведінка Його були завжди щирими; ні хитрощів, ні дипломатії Він не потребував» (цитуються по [210, с. 386]). Науковий аналіз розуміння СЖ-особистості почнемо з розгляду поняття пасіонарності, введеного Л. М. Гумільовим [107] в контексті його

концепції енергетичного забезпечення розвитку етносів. Автор психологічної концепції вчинку В.А.Роменець [270] розглядає пасіонаріїв як носіїв енергії вчинку в кризовому суспільстві. У сучасній психологічній науці найконструктивніше духовно-психологічна суть такої особистості розглядається в діалектичній психотерапії юнгіанської аналітичної психології [384]. У авіаційній психології В.О.Пономаренко говорить про «духовного професіонала» [244]. У нашому дослідженні ми говоримо про «іпостась духівника» як особливу характеристику СЖ-особистості на духовному рівні самовизначення.

До контексту «звичайного» розуміння можна віднести розподіл людей Л.М.Толстим [331] по відношенню до віри і совісті: ті, у кого совість потребує справи, зміни життя, наближення до того, на що указує розумна любов («розумні»); ті, яких совість турбує і мучить, тому необхідні жертви, молитви, каяття, звернення до віри («божевільні»); ті, яких совість не турбує і вони можуть спокійно робити зло («безневинні»). Кажучи про існування двох розумів світу, що досягається досвідом, В. Джемс відзначає «один раз народжених» (коли світ розглядається, як прямолінійне і однозначне явище, орієнтоване на щастя і задоволення) і «двічі народжених» (коли світ представляється у подвійному таємному житті в природі і в душі). Щоб стати причетним до других, потрібно померти для перших, коли не можна досягти душевного спокою простим прийняттям позитивних і виключенням негативних сторін життя [115].

М.Л. Гумільов [107] всіх людей розділяє на: пасіонаріїв (здатних жертвувати собою і своїми нащадками заради ілюзорних жадань, прагнучих до ідеалу перемоги, успіху, ідеалу знань і творчості, прагматиків-авантюристів, що шукають успіху з ризиком для життя, просто енергійних людей, прагнучих облаштувати своє життя, нічим не ризикуючи); гармонійних (такі люди, будучи інтелектуально повноцінними і злагодженими, складають ядро етносу, відтворюють його, стримують спалахи пасіонарності, множать матеріальні цінності за вже створеними зразками); субпасіонаріїв (вони не можуть повноцінно адаптуватися в середовищі, нездатні стримувати вітальні потреби і повноцінно піклуватися про нащадків, безвольні і егоїстичні, нетворчі, непрацездатні, емоційно і розумово неповноцінні і байдужі).

Український психолог П. М'ясоїд класифікує практичних психологів, що реалізуються в закладах освіти за такими моделями психологічної практики: «організаційною» - працювати тільки за інструкціями і розпорядженнями; «життєвою» - робити все, що можеш, осмислювати ситуацію, знаходити своє місце в житті в єдності зі Світом; «рефлексивною» - інтегруючи попередні, усвідомлювати і рефлексувати власну діяльність, поєднуючи практичну і дослідницьку роботу [216].

О.Ф. Бондаренко класифікує практичних психологів згідно трьох рівнів репрезентації як суб'єктів діяльності: рівень ідеологічної і соціально-рольової нормованості праці («соціальної ролі»), де фахівець, що працює з людьми, повинен сам бути більшим, ширшим, сильнішим за ту роль, яку він приймає

на себе; виробничий («технологічний») рівень, що виділяє власне трудову діяльність, містить багаті резерви активізації і вдосконалення підготовки і перепідготовки фахівців; рівень проявів соціального індивіда, особистості, що вимагає персоналізації, не зафіксованої ні в яких посадових інструкціях і безпосереднім чином представляючий «людський чинник» таким як він є, де фахівець виступає вже поза рольовими і функціональними рамками як жива індивідуальність, що іменується «функціональною особистістю» фахівця [48].

Останнім часом психологічна наука все більше виходить за свої традиційні межі, звертаючись до культурних надбань, де особливий інтерес викликає «розширене» розуміння людської особистості. З цих позицій ми розглядаємо авторський концепт СЖ-особистості у контексті раціогуманістичного і інтегративно-особистісного підходів, запропонованих Г.О.Баллом. За Г.О.Баллом, раціогуманізм в найширшому сенсі розуміється як визнання високої цінності розуму як однієї із сторін гуманізму, а інтелектуальна культура розглядається як одне з найважливіших надбань людства, що у методології людинотворення вимагає максимального використання цього багатства у гармонійній взаємодії з іншими складовими культури [20a]. У контексті основних характеристик інтегративно-особистісного підходу (17) нас цікавить можливість говорити у науково-психологічному дискурсі про людину «таку, якою вона має бути» завдяки психологічному аналізу особистісних ідеалів шляхом інтеграції методологічного і онтологічного аспектів особистості. Особа розглядається як втілення культури в людському індивіді і як компонент культури, що з'являється спочатку в особовому модусі, а згодом може втілюватись у більш масштабних модусах у матеріальних та ідеальних формах соціальної пам'яті і соціально значущої творчості. Визначається чітке розрізнення поняття *особистість* (англ. *personality*, рос. *личность*), що характеризує певну системну якість індивіда, і *особа* (англ. *person*, рос. *лицо*), як характеристика індивіда, що має таку системну якість. Вважається, що будь-які властивості особи, які слугують засобами реалізації нею функцій суб'єкта культури, можна вважати компонентами (якостями) особистості як системної якості особи. Істотним є те, що вказані властивості проявляють себе по-різному – залежно від спрямованості особистості. Дещо згодом у роботі [25] зазначається про відносність відмінності між властивостями і якостями, а також те, що усвідомлення особи як цілого є *методологічним ідеалом*, який, будучи недосяжним в абсолютному вимірі, призначений спрямовувати теоретичний і емпіричний пошук. Щодо методологічного підходу дослідження поняття СЖ-особистості, ми віддаємо перевагу «розрізняльному» типу, коли це поняття розглядається у відповідності з феноменом Ідеальної особи.

Така подвійність здійснення особистості як суб'єкта культури і життя проявляється у контексті розгляду В.А.Роменцем психології творчості у вчинку як розмежуванні на зовнішню реальну поведінку і «внутрішню» програму цієї поведінки – Ідеал, як внутрішню диспозицію особистості,

програми завершеного вчинку. А розходження між ідеалом і реальною дійсністю є тією суперечністю, яка джерелить розвиток особистості [272].

Таким чином, з позицій раціогуманістичного, інтегративно-особистісного і вчинкового підходів ми вважаємо, що з одного боку СЖ-особистість - це особлива властивість реальної особи, що прагне до досягнення свого вищого призначення, з іншого боку - це особлива якість Ідеальної особи, завдяки якій вона суб'єктивізується в житті реальної особи. Образно кажучи, це цілісно-миготливий лик людини духовної, як Person, що відповідає духовному Я і, за Т.О.Флоренською [341], набагато перевершує можливості розуміння і усвідомлення людини, більше пізнається емпірично, ніж теоретично. Адже у основі внутрішнього світу людини лежить неусувна суперечність між реальним і духовним Я, а в їхньому діалозі народжується надія на духовне перетворення і реалізацію СЖ. За думкою автора [161] ця ідея втілюється в розумінні Person (з латинської «неподільна в своїй суті») як центральному поняттю екзистенціального аналізу для позначення духовного виміру людини. Person розуміється як здатність бути Я, сприймати діалог, голос совісті, інтуїтивного чуття. Це внутрішня сила, яку ми не можемо осягнути, створити чи утримати, бо вона не піддається контролю. Лише тоді, коли людське Я бере на себе відповідальність за Person, з'являється умова екзистенційного існування як лику Божого (за Павлом Флоренським). Це дозволяє говорити про побудову концепції, яка б об'єднала раціогуманістичний і інтегративно-особистісний підходи задля прагнення реальної особи до досягнення свого Ідеалу на основі СЖ-особистості.

Певним апофіозом вищевикладеного і водночас настановленням видається позиція видатного представника сучасної української наукової психології Г.О.Балла, який з позицій авторського раціогуманістичного підходу свою останню монографію завершує спробою органічно включити поняття нормативного ідеалу людини в логічно релевантну теоретичну систему, фокусуючи увагу на професійному вченому. В науковій діяльності він особливо виділяє «принципове протиріччя між вимогою *неупередженості* наукових знань, що випливає із визначеного для науки ідеалу осягнення раціонально обґрунтованої *істини*, і неминучою *упередженістю* людських знань взагалі, обумовленою їх просякнутістю афективно забарвленими смислами. Шляхи хоча б часткового розв'язання цього протиріччя... передбачають: а) зосередження зазначених смислів не стільки на об'єкті пізнання, скільки на самій пізнавальній діяльності; б) звертання, при характеристиці ідеалу вченого, не стільки до категорії істини, а й до категорії *правди*, що є, на відміну від істини, не чисто значеннєвим, а значеннєво-смысловим утворенням». Далі вчений уточнює - «Адекватними при визначенні ідеалу здатні бути більш високі рівні правди: а) правда, що поєднує максимально адекватне й повне відбиття властивостей досліджуваного об'єкта з їхньою інтерпретацією відповідно до переваг дослідника – світоглядних, громадянських, методологічних та ін.; б) правда, що відрізняється від вищесказаної тим, що спирається на переваги, удосконалені завдяки діалогам з іншими суб'єктами пізнання [20, с. 179].

2.2 Характеристика та самовизначення особистості, що реалізує справу життя

Насамперед йдеться про самовизначення особистості на рівні смислу життя як філософсько-психологічного феномену, який розглядався в контексті життєвих онтологічних проблем. Тут самовизначення особистості описується в соціальному, життєвому, професійному, етичному, сімейному, релігійному та інших значеннях. Найбільше нас цікавить проблема життєвого самовизначення особистості, яка також представляє інтерес для багатьох відомих психологів різних наукових шкіл і напрямів. Соціальний рівень самовизначення, що найповніше представлений в різних психологічних і соціальних концепціях, пов'язується з поняттями активної життєвої позиції (К.О. Абульханова-Славська), життєвого шляху людини (М.М. Бахтін, С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв). У психологічних дослідженнях екзистенційна, соціальна і вітальна спрямованості розвитку особистості, як інтегрального утворення, що актуалізує той чи інший рівень життєдіяльності залежно від актуальної потреби, структури цінностей, фактично не поєднуються.

У вітчизняній психологічній науці особистісне самовизначення засноване на взаєминах внутрішніх і зовнішніх чинників за принципом детермінізму, коли дія зовнішніх причин обумовлена внутрішніми характеристиками. У таких стосунках людини зі світом С.Л. Рубінштейн виділяв три аспекти відносин: до наочного світу; до інших людей; до самого себе. У цьому контексті можна говорити про пізнання людиною самої себе і ставлення до життя, перетворення самих себе в новому особистісному досвіді, здійсненні вибору життєвого шляху, життєвої концепції, усвідомленні способів досягнення мети і смислу життя, що об'єднуються смислом свого існування. У класичному розумінні проблема особистісного самовизначення виникає у взаємодії «суб'єктивної» та «об'єктивної» реальностей - особистості і суспільства. Згідно постнекласичного системного підходу у взаємодії суб'єкта з об'єктом народжується нова реальність, в якій зникає детермінізм «зовнішнього», оскільки воно теж стає «внутрішнім» відносно системи, що утворилася. Людина є складною психологічною системою, що самоорганізується, здійснює новоутворення складної «суміщеної» природи, на які спирається в своєму саморусі, саморозвитку [275; 277].

Розвиваючи ці ідеї, К.О. Абульханова-Славська представляє стратегії життя людини, як її здатність до самостійної побудови свого життя, і виділяє такі три основних ознаки: вибір основного для людини напрямку, способу життя, визначення її головних цілей, етапів їх досягнення і підрядність цих етапів; вирішення суперечностей життя, досягнення своїх життєвих цілей і планів; творчість, творення цінностей свого життя, з'єднання своїх потреб з життям на основі його особливих цінностей [1]. Самовизначення за М.Р. Гінзбургом - це «зміст життєвого поля особистості», «визначення себе як особистості, займання активної позиції, що має ціннісно-смислову природу» [98; 99; 100]. За Є.І.Головахою - це вибір молоддю ліній свого життєздійснення, співвідношення професійного самовизначення і життєвої

перспективи, особливості її формування [102; 103]. У інших авторів це життєві шляхи й орієнтації в процесі включення в суспільне життя; співвідношення суб'єктивних і об'єктивних чинників в життєвому самовизначенні (життєва перспектива, ціннісні орієнтації, стиль життя, смисл життя, життєва програма). М.Й.Боришевський у цьому контексті акцентує увагу на природі самосвідомості як основному утворенні у структурі особистості, що відіграє важливу регуляторну роль у життєдіяльності людини [257]. Л.І.Божович відзначає, що життєве самовизначення як явище виникає на межі старшого підліткового і молодшого юнацького віку і продовжується впродовж всієї юності [44]. М.С.Пряжников, визначаючи основні орієнтири людини, що самовизначається, вказує на взаємозв'язок життєвої і професійної структур. До життєвого самовизначення він відносить проблеми побудови людської долі, пов'язані з життєвими сценаріями і життєвими стратегіями і виділяє такі основні типи самовизначення людини: у конкретній трудовій функції, операції; на конкретному трудовому посту; у спеціальності; у професії; життєве самовизначення (вибір способу життя, кар'єри як успішності в житті, що припускає високу міру свободи вибору); особистісне самовизначення, як вищий прояв життєвого, коли людина стає господарем свого життя; самовизначення особистості в культурі (як вищий прояв особистісного), коли людина стає «людиною людства» [253; 254].

У контексті розробки системи принципів психології О.М.Ткаченко [323; 324, с. 115] посилається на розуміння «самодетермінації» (розуміємо як самовизначення) Т.М.Ярошевським, який її розглядає як психосоціальну детермінацію [390, с. 483]. О.М.Ткаченко зазначає [324, с. 123], що якщо свідомість корелює з несвідомим, то самосвідомість корелює з «надсвідомим» як неусвідомленим компонентом творчої діяльності особистості, які в концентрованій формі наявні в явищах інтуїції, осяяння, імпровізації. Надсвідоме в діяльності особистості, як і несвідоме на рівні суспільного індивіда, є психосоціальним феноменом, тільки якісно вищого рівня. Самосвідомість і надсвідоме є двома нерозривними гранями у психологічній структурі особистості.

О.Ф. Бондаренко досліджує самовизначення особистості (особистісного «Я») людини, що живе в неблагополучному соціумі як потенційного клієнта психолога. Тут ця проблема є суто житейською і практичною, в колишні часи вона часто вирішувалася пропозицією «героя» як предмету ідентифікації (Павка Корчагін, Павлик Морозов, «радянська людина»), де в обов'язковому порядку фігурували атрибути «ідейності». В цьому випадку проблема самовизначення людини в життєвій ситуації вирішується, як правило, не в термінах ідеологічних кліше і навіть не в термінах самої цієї ситуації, а в масштабах позаситуативної опозиції: «людина — світ», концентрованої в понятті «життєвий світ». Така екзистенційна опозиція містить принципи особистісного буття у вигляді двох взаємообумовлених бінарних структур: «задоволення — страждання» і «реальне — ідеальне». О.Ф. Бондаренко показує, що кожен з цих принципів особистісного буття відповідно породжує культуральний персонаж і певний схематизм позачасового і позаситуативного

сприйняття, що відповідає відомим архетипам. Так, принцип страждання (реального) породжує континуум персонажів від Жертви до Героя, припускаючи боротьбу або зречення боротьби як особистісний спосіб буття. Принцип страждання (ідеального) породжує континуум персонажів, об'єднаних типом Художник, припускаючи створення прекрасного і спосіб буття—творення, коли світ реальний виступає лише приводом або витоком створення світу духовного [46].

У висвітленні питання самовизначення СЖ-особистості як особливої властивості, не можна оминати ще один важливий аспект, який стосується психологічної концепції самоактуалізації і самореалізації особистості, запропонованої А.Маслоу. За своїм сутнісним змістом, поняття самоактуалізації, і особливо пікових переживань у науково-психологічному і практичному контексті обґрунтовує духовну природу самовизначення СЖ-особистості і наповнення СЖ-формату, який має «буттєву» (за А.Маслоу) змістовну основу. З позицій СЖ-підходу пікові переживання та їх виникнення можна розглядати як «влучання» у СЖ і подальший саморозвиток самоактуалізованої особистості як реалізацію СЖ «собі» і творення духовного продукту як реалізацію СЖ «іншому». У контексті «мотиваційного статусу», прагнення до самоактуалізації розуміється як «безперервне здійснення потенційних можливостей, здібностей і талантів, звершення своєї місії чи покликання, долі і таке інше, як найповніше пізнання, отже прийняття своєї власної початкової природи, як невпинне прагнення до єдності, інтеграції, або внутрішньої синергії особистості» [202, с. 49]. Змістовні характеристики самоактуалізації (за А.Маслоу) у контексті самовизначення СЖ-особистості, представлені в додатку А. Достатньо цікавим у визначенні докладнішого змісту такої СЖ-особистості можуть стати характерні риси здорової (що самоактуалізується) особистості, на які орієнтується Г.О.Балл в рамках раціогуманістичного підходу, розроблені Г.Олпортом, В. Франклом, А. Маслоу, К. Роджерсом в контексті своїх психологічних теорій [20а, с. 325-330], що представлені в додатку Б.

Інше розуміння самоактуалізації у контексті «пікових переживань» ще більш фокусовано характеризує зміст самовизначення СЖ-особистості, оскільки визначається як «епізод або "прорив", в якому всі сили особистості надзвичайно ефективно зливаються воедино, приносячи інтенсивне задоволення, коли людина опановує єдність, долаючи розірваність, більше відкривається відчуттям, відрізняється неповторністю, експресією і спонтанністю, більш повно функціонує, володіє великими творчими здібностями і великим почуттям гумору, здатна піднятися над его, більш незалежна від своїх нижчих потреб тощо. Під час цих "проривів" вона стає більшою мірою сама собою, краще здійснює свої потенційні можливості і наближається до самого серця свого Буття, стає більш повноцінною людиною» [202, с. 132]. Тому доволі корисним також може бути погляд через призму СЖ-формату на досвід «пікових переживань» у контексті розвитку і «буттєвого» пізнання, що можна уявити як злиття его, підсвідомості, супер-его і его-ідеалу, свідомості, передсвідомості і несвідомого, первинних і

вторинних процесів, синтез принципу задоволення з принципом реальності, безстрашний здоровий регрес в ім'я більшої зрілості, дійсного об'єднання особи в одне ціле на всіх рівнях [202; 203]. Г.О.Балл вважає, що особливе місце А.Маслоу відводив «трансцендерам» (у перекладі Г.О.Балла), яких він відокремлює від особистості, що «просто самоактуалізується» і вказує на наступні особливості, представлені в таблиці 2.2. Відзначається, що А. Маслоу виявив однакову кількість трансцендерів як серед бізнесменів, менеджерів, педагогів, політиків, так і серед релігійних діячів, поетів, інтелектуалів, музикантів [20а, с. 339-342].

Таким чином, все більше актуалізується проблемний простір буттєвого прояву людини, наповнений питаннями: «ким вона є?»; «ким повинна бути в ідеальному уявленні?»; «яким чином будеться життєвий шлях від людини-звичайної (що споживає) до людини-творця (що віддає)?» тощо. Шлях до себе кращого в розгляді мислителів різних поколінь торується через розпізнавання в собі сутнісних людських властивостей, що дарувала природа, і їх примноження, осмислення авторської позиції в побудові себе і своєї долі (М.О. Бердяєв, О.Ф. Лосєв, М.К. Мамардашвілі, С.Л.Франк, Е. Фромм, Е. Еріксон і ін.). У особистості людини прихована ідея, вірність якій розвивається тільки в прагненні до її «розтину» і пізнання. Людина оцінюється через творчу форму виразу своєї інтегрованої індивідуальності.

Отже, впродовж всього життя людина постійно стикається з проблемою особистісного самовизначення в отриманні нового осмислення життя, здійснює безліч виборів відповідно до своїх ціннісних переваг, що є одночасно явищем і процесом. З настанням дорослості, з одного боку, особистість стає «зрілою», досягаючи свого вищого рівня психологічного розвитку «акме», а з іншого, - активізується «криза середнього віку» і все частіше починають виникати «важкі життєві ситуації» [214]. Наступає переломний момент, коли особистісне самовизначення все більше набуває «справожиттєвого» характеру і можна говорити про ситуацію «включення» в СЖ й актуальне формування СЖ-особистості.

У своїх емпіричних дослідженнях ми з'ясовували особливості такого СЖ-самовизначення особистості на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях за допомогою «експертизи самовизначення» (авторської методики). Основна дослідницька ідея цієї процедури полягала в створенні експериментального «поля правди» щоб надати досліджуваному можливість виявити своє самовизначення у будь-якому вигляді без жодних обмежень. Більш детально ця методика розглядається в розділі практики реалізації СЖ. Результати емпірико-практичного дослідження показали, що СЖ-самовизначення на дорефлексивному рівні вдавалося пройти всім досліджуваним, на рефлексивному таких виявлялося значно менше, а на духовному – буквально одиницям. Відзначимо, що підвищений інтерес до рефлексивного і духовного рівнів виявляли дорослі й зрілі люди, особливо учасники майстер-класів, більшість з яких були професійними психологами (дослідники, практики). Особливо слід виділити військових, які брали участь

у бойових діях АТО, у котрих почали проявлятися ознаки посттравматичного розвитку.

В результаті авторської психологічної практики та емпіричних досліджень оформилися методологічні орієнтири СЖ-самовизначення особистості, енергетично-мотиваційна сутність якого полягає у використанні пасіонарної енергії в реалізації СЖ шляхом поєднання їх в цілісну систему. Це утворює стан готовності до реалізації СЖ (як тонус душі), що в контексті методологічних проблем неklasичної психології розуміється як відповідне настановлення [11]. Проведений нами теоретико - методологічний аналіз дозволяє стверджувати, що завдяки вчинковому механізму здійснюється взаємозв'язок на несвідомому рівні Ідеальної особи, СЖ-настановлення і основного СЖ-мотиву необхідної можливості. Концентроване розуміння цього знову знаходимо в українського методолога О. М. Ткаченка [324, с.123]: «Якщо свідомість корелює з несвідомим, то самосвідомість корелює з «надсвідомим» - неусвідомленими компонентами творчої діяльності особистості, які в концентрованій формі наявні в явищах інтуїції, осяяння, імпровізації (ознаками духовного продукту – О.А.)... Надсвідоме в діяльності особистості, як і несвідоме на рівні суспільного індивіда, є психосоціальним феноменом, тільки якісно вищого рівня... Самосвідомість і надсвідоме...є двома нерозривними гранями у психологічній структурі особистості». У даному контексті розглянемо градацію самовизначення СЖ-особистості на рефлексивному, дорефлексивному і духовному рівнях.

На *дорефлексивному* рівні відбувається самовизначення особистості, що визначається самовідстороненням від свого енергетичного потенціалу, орієнтацією на самозбереження і лише власні потреби, самоусуненням від реалізації СЖ. Проте, за певних умов це може набувати характеру підготовки до такої реалізації, коли особистість починає розуміти, що «так більше жити не можна» і проявляється негативна пасіонарність. Це можуть бути субпасіонарії (за Л.М. Гумільовим), «безневинні» (за Л.М. Толстим), психологи, які працюють формально тільки за розпорядженнями, реалізуючи «організаційну» і «клієнтну» моделі психологічної практики (за П. М'ясоїдом). У нашій градації це ті, хто вже практично не здатні психологічно опрацювати свій «масив страждань», осмислити все «содіяне» і реалізувати духовний потенціал. Така особистість формується на підставі традиційного діяльнісного механізму під впливом операційних настановлень, розглядається як підґрунтя для рефлексивного і духовного рівнів самовизначення СЖ-особистості.

Самовизначення СЖ-особистості на *рефлексивному* рівні визначається збалансованою пасіонарною енергією, однаково спрямованою і на самозбереження, і на творення духовного продукту. В цьому випадку людина орієнтується на реалізацію СЖ «собі» - розвиток і окультурення власної душі і підготовку її до творення духовного продукту «іншому». Такій особистості відповідають гармонійні пасіонарії (за Л.М. Гумільовим), «генерали», «грошові мішки», «освічені» (за Ф.М. Достоевським), «божевільні» (за Л.М. Толстим), психологи, що утілюють «життєву» модель психологічної

практики (за П. М'ясоїдом). У нашій градації це ті, у кого накопичений достатньо великий «масив страждань», та за умови відповідної психологічної роботи вони здатні усвідомити «содіяне» і реалізовувати СЖ. Така особистість формується під впливом цільової установки на СЖ вибір. Основним якісним змістом такої особистості є опанування смислу життя, який в несвідомому пов'язаний з основним мотивом за допомогою неусвідомлених мотивів і смислових установок на СЖ вибір, який надає діяльності і вчинкам особистісного смислу. Така установка має медіаційну функцію і «поєднує непоєднуване» – це її основна суть і результат смислового оформлення. Вона на цільовому рівні в несвідомому містить початкову та ідеальну форми розвитку особистості. Як результат розвитку, у неї остаточно формується осмислення і осягнення смислу життя як основної мети завдяки діяльнісному та вчинковому механізмам у рамках СЖ-методології.

Самовизначення СЖ-особистості на *духовному* рівні орієнтоване на реалізацію СЖ «іншому». В цьому випадку повністю використовується індивідуальний пасіонарний енергетичний потенціал, безпосередньо пов'язаний в несвідомому з основним СЖ-мотивом завдяки повному опрацюванню накопиченого «масиву страждань» задля творення духовного продукту для Іншого. Така особистість відноситься до пасіонарних людей (за Л.М. Гумільовим), «кращих» людей в розумінні народу (за Ф.М. Достоевським), «розумних» (за Л.М. Толстим), психологів, що реалізують «рефлексивну» модель психологічної практики (за П. М'ясоїдом). За нашою градацією це ті, хто вже в процесі життя самі змогли опрацювати свій «масив страждань», усвідомити все «содіяне», повною мірою реалізовувати власний енергетичний пасіонарний потенціал, прийти до духовності. Вони достатньо вільні і незалежні. Така особистість формується під впливом смислової установки, максимально використовуючи пасіонарний енергетичний потенціал СЖ-мотиву. При цьому смислове настановлення має бути сформоване на рівні особистісного смислу життя. Тільки в цьому випадку стає можливим формування необхідних якостей духовної особистості, здатної реалізовувати СЖ на вищому рівні, що відбувається лише на основі вчинкового механізму у рамках СЖ-методології.

СЖ-особистість завдяки пасіонарній енергії та відповідним основному мотиву, настановленню і самовизначенню сполучає індивід з Ідеальною особою у визначеному нами нормативному каноні людини. Тут настановлення управляє джерелом енергії, доступ до якого забезпечує самовизначення як смисловий контент готовності до реалізації СЖ. Такі настановлення, яке здебільшого знаходиться в несвідомій сфері і пов'язане з пасіонарним індивідом, і самовизначення, яке знаходиться у сфері свідомості як складова особистості, - це дві опозиції медіатора в смисло-духовній вертикалі як стрижні методології. По суті, це усвідомлювана складова настановлення, яка запускає механізм реалізації СЖ. Тому, від того, як цей пусковий механізм сформується (на діяльнісній чи вчинковій основі)

залежить і рівень функціонування методології. Загальна системно-структурна модель ралізації СЖ концептуально представлена на рисунку 2.1.

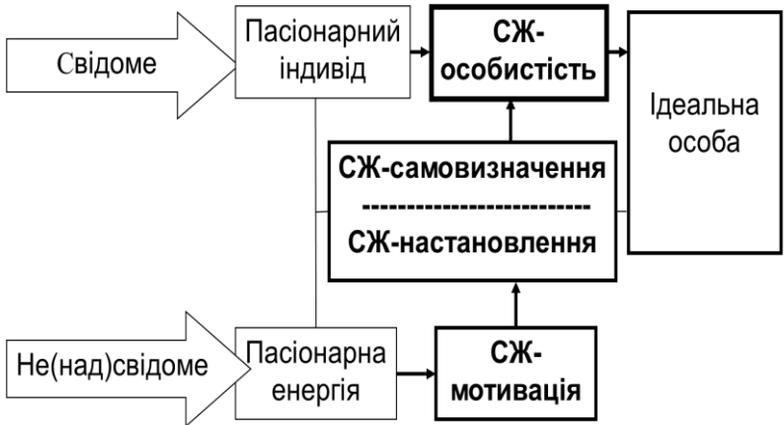

Рис.2.1 Системно-структурна модель ралізації СЖ

Висновки до розділу 2

1.Проведений теоретичний аналіз показав, що основною ознакою будь якого канону є особлива рухома сила, що завжди виникає і існує між, - зазвичай між автономією особливого, індивідуального і підпорядкованістю загальному цілому. Це пояснює прагнення особистості у її розвитку до канонічності як цілісності за принципової умови «розірваності», як намагання трансцендуватись у єднанні зі світом і життям, що відповідає розумінню відкритої системи, яка самоорганізується.

2. У контексті чинного дослідження визначається специфічний (канонічний) життєвий простір як *СЖ-формат*, в якому уможливується прагнення особистості до досягнення вищого призначення завдяки інтегральній здібності цілісного самоздійснення (як здатності до розвитку). Втілення *прагнення* особистості до досягнення вищого призначення визначаємо як канонічну *СЖ-особистість*. Тут основним критерієм канонічності є її постійна зміна й розвиток, тобто порушення старої заради створення нової канонічної цілісності.

3. З огляду на інтегративно-особистісний підхід в психології СЖ-особистість ми розглядаємо подвійно. З одного боку - це особлива властивість реальної особи, що прагне до досягнення свого вищого призначення. З іншого боку - це особлива якість Ідеальної особи, завдяки якій вона суб'єктивується в житті реальної особи, що уможливує її зв'язок з Person як духовним Я. Тоді *інтегральна здібність* виступає як властивість, а *інтегральна здатність* – як якість СЖ-особистості, що забезпечує сталий розвиток. Це означає, що СЖ-особистість, яка належить людині і визначає її життєву цілеспрямованість, також виступає і як певна іпостась Ідеалу, що

належить «світу людини» і визначає доцільність такої цілеспрямованості. Досягнути такого Ідеалу людина постійно прагне, проте це є принципово недосяжним, завдяки чому необхідно уможлиблюється сталий розвиток людини і «світу людини».

4. Услід за О.Ф.Лазурським, Ф.Лершем та певною мірою Ю.М.Швалбом (коли «життєвий шлях» і «спосіб життя» розглядаються як дві ортогональні площини шуканого психологічного простору буттєвості людини) ми взяли за основу двомірний принцип побудови моделі розвитку СЖ-особистості як цілісності, де виділяється горизонтальний та вертикальний виміри. Горизонтальний - розбудовується як послідовні етапи підготовки, влучання/утримання/ідентифікації та реалізації СЖ як єднання особистості зі світом на її життєвому шляху. Вертикальний – розбудовується на дорефлексивному, рефлексивному та духовному рівнях як СЖ-вертикаль, що стає основою для відповідної методології як способу реалізації СЖ.

5. У цьому контексті визначається наступна градація самовизначення СЖ-особистості на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях.

На *дорефлексивному* рівні відбувається самовизначення особистості у самовідстороненні від реалізації СЖ, орієнтації лише на власні потреби і самозбереження, відтак самоусуненням від свого енергетичного потенціалу. Проте, за певних умов це може набувати характеру підготовки до такої реалізації, коли особистість починає розуміти, що «так більше жити не можна» і проявляється негативна пасіонарність. Це субпасіонарії (за Л.М. Гумільовим), «безневинні» (за Л.М. Толстим), психологи, які працюють формально тільки за розпорядженнями, реалізуючи «організаційну» і «клієнтну» моделі психологічної практики (за П. М'ясоїдом). У нашій градації це ті, хто вже практично не здатні осмислити все «содіяне» і реалізувати духовний потенціал. Така особистість формується на підставі традиційного діяльнісного механізму під впливом операційних настановлень, розглядається як підґрунтя для рефлексивного і духовного рівнів самовизначення СЖ-особистості.

Самовизначення СЖ-особистості на *рефлексивному* рівні визначається збалансованою пасіонарною енергією, однаково спрямованою і на самозбереження і на творення духовного продукту. В цьому випадку людина орієнтується лише на власний розвиток і окультурення як реалізацію СЖ «собі» і (або) підготовку до творення духовного продукту «іншому» як реалізацію СЖ «собі і іншому». Такій особистості відповідають гармонійні пасіонарії (за Л.М. Гумільовим), «генерали», «грошові мішки», «освічені» (за Ф.М. Достоевським), «божевільні» (за Л.М. Толстим), психологи, що утілюють «життєву» модель психологічної практики (за П. М'ясоїдом). У нашій градації це ті, у кого накопичений достатньо великий «масив страждань», та за умови відповідної психологічної роботи вони здатні осмислювати «содіяне» і реалізувати СЖ під впливом відповідної цільової установки. Основним якісним змістом такої особистості є опанування смислу життя, який в несвідомому пов'язаний з основним мотивом за допомогою неусвідомлених мотивів і смислових установок на СЖ вибір, який надає

діяльності і вчинкам особистісного смислу. Така установка медіаційно «поєднує непоєднуване», що є сутністю її смислового оформлення. Вона на цільовому рівні в несвідомому містить початкову і ідеальну форми розвитку особистості, у якій завдяки діяльнісному та вчинковому механізмам остаточно формується цілеспрямованість на досягнення смислу життя.

Самовизначення СЖ-особистості на *духовному* рівні орієнтоване на реалізацію СЖ «іншому і собі». В цьому випадку повністю використовується індивідуальний пасіонарний енергетичний потенціал, безпосередньо пов'язаний в несвідомому з основним мотивом задля творення духовного продукту. Така особистість відноситься до пасіонарних людей (за Л.М. Гумільовим), «кращих» людей в розумінні народу (за Ф.М. Достоєвським), «розумних» (за Л.М. Толстим), психологів, що реалізують «рефлексивну» модель психологічної практики (за П. М'ясоїдом). За нашою градацією це ті, хто вже в процесі життя самі змогли осмислити все «содіяне», повною мірою реалізовувати свій енергетичний пасіонарний потенціал, прийти до духовності. Вони достатньо вільні і незалежні. Така особистість формується під впливом смислової установки, максимально використовуючи пасіонарний енергетичний потенціал. При цьому смислове настановлення формується на рівні особистісного смислу життя, що відбувається лише на основі вчинкового механізму.

6. Загальна системно-структурна модель реалізації СЖ є такою: СЖ-особистість завдяки пасіонарній енергії та відповідним основному мотиву, настановленню і самовизначенню сполучає індивід з Ідеальною особою у нормативному каноні людини. Наставлення управляє джерелом енергії, доступ до якого забезпечує самовизначення як смисловий контент готовності до реалізації СЖ. Такі настановлення і самовизначення - це дві опозиції медіатора, що забезпечує функціонування механізму реалізації СЖ.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СПРАВИ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ

3.1 Теоретичні засади методології дослідження реалізації справи життя

На основі сучасних світоглядно-психологічних концепцій вивляються дві глобальні теоретичні і практичні парадигми, з яких витікають відповідні дві методології побудови життєвого шляху людини і суспільства. Перший - спрямований «на себе», власні фізіологічні, матеріальні потреби комфортного існування і самозбереження, зрештою ухилення від стосунків з реальним світом - визначений нами як «життя – діяльність». Другий - направлений на оволодіння смислом життя і прагнення до досягнення вищого призначення, постійну самоактуалізацію, долання перешкод, вирішення психологічних і життєвих проблем у постійних стосунках з реальним світом, - визначений нами як «життя – вчинок». З метою пошуку теоретико-методологічного співвідношення реальної особистості з її Ідеалом був запропонований концепт «справа життя», як суб'єкт-об'єктне утворення, що системно структурується на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях. Успішне вирішення цієї проблеми життєздійснення особистості залежить від СЖ-методології як функціональної складової концепту реалізації справи життя.

Світоглядно-психологічне підґрунтя чинного дослідження було сформовано на основі *постнекласичної наукової парадигми*, яка вимагає комплексного використання необхідних методів й методологічних підходів. Наше дослідження потребувало органічного поєднання глобальних і локальних (індивідуальних) характеристик особистості. Тому основними методологічними засадами стали ідеально-гносеологічні науково-теоретичні та експериментальні традиції, закладені Г.І.Челпановим ще під час фундації КФШ і згодом вітчизняної наукової психології, що були розвинені в культурно-історичній теорії й теорії діяльності С.Л.Виготським, С.Л. Рубінштейном, О.М. Леонтьєвим, Б.Г. Ананьєвим та ін. Науково-теоретична і методологічна база ґрунтувалась, насамперед, на психологічних теоріях цілісної особистості О.Ф. Лазурського та Ф.Лерша, суб'єктності С.Л. Рубінштейна, смислу життя В.Франкла, самоактуалізації А.Маслоу, вчинку В.А.Роменця. Велику роль зіграли теоретико-методологічні підходи гуманістичної, зокрема екзистенційної психології та акмеології, представлені в роботах Б.Г.Ананьєва, Г.О.Балла, О.О. Бодальова, О.Ф.Бондаренка, О.І.Власової, А.А. Деркача, В.В.Знакова, А.Ленгле, Д.О.Леонтьєва, В.А.Петровського, О.М.Ткаченка, В.О.Татенка, В.Е.Чудновського, також в духовно-психологічних концепціях Б.С.Братуся, Т.О. Флоренської та ін. Вирішальними стали постнекласичні сучасні психоаналітичні ідеї К.Г.Юнга й В.Паулі, системного підходу, закладені Л. фон Бергаланфі, соціально-філософські ідеї І.Пригожина, методологічні підходи О.Г.Асмолова, Ф.Ю.

Василюка, О.І.Власової, В.В.Знакова, Н.Ф.Калини, К. Левіна, О.М.Ткаченка, В.О.Татенка, Ю.М.Швалба, методологічного аналізу систем психологічних і педагогічних досліджень А.В.Фурмана, Г.П.Щедровицького та ін.

У найширших контурах чинна теоретико-методологічна концепція починає виявлятися в контексті «філософії нестабільності» через взаємини феноменів «нестабільність» і «детермінізм», «хаос» і «порядок» (за І. Пригожиним). Тут розглядаються два способи бачення універсуму: 1) як зовнішнього світу у вигляді регульованого автомату в нескінченному русі і 2) як внутрішнього світу людини, яка впродовж всього життя продукує творчі імпульси і наповнює універсум духовним продуктом. Зараз спостерігається зближення цих світів як одна з найважливіших культурних подій нашого часу. Завдяки принципу «медіаційності» як єднанню непеєднуваного, вимальовуються контури нової психосоціальної раціональності в царині реалізації СЖ на основі вчинкового змісту. Нестабільність начебто пронизує універсум, забезпечуючи на різних рівнях різний хід подій. У одному випадку, коли середовище однорідне, нестабільність веде до утворення складних структур, в іншому - до їхнього руйнування. Тут можна бачити вже згадувані два шляхи подальшого розвитку людини – «життя – діяльність» або «життя – вчинок». Саморозвиток і виживання відбувається за рахунок виключення нежиттєздатних форм як опрацьовування «дефектів» життя у вигляді «содіяного».

У теоретичних дослідженнях І. Пригожина нас цікавить особливість загальнонаукової розробки феноменів «хаосу» і «порядку», які ми пов'язуємо відповідно з «масивом страждань» і «масивом духовного продукту». З методологічних позицій І.Пригожин відзначав, що «джерелом порядку є нестабільність ..., те, що породжує порядок з хаосу» [249, с. 357]. На нашу думку, характерні ознаки дослідження подібних явищ в психології проявлялись в аналітичній психології К.Г.Юнга [382; 384] і в глибинній психології С.Грофа [106]. У нашому дослідженні, де основним об'єктом є вище призначення людини, найбільший інтерес представляє сам момент перетворення «хаосу» в «порядок», рівно як «масиву страждань» в «духовний продукт» і закономірності його протікання. Прикладом такого перетворення може слугувати механізм «переродження», «переплавлення» переживання, яке несе в собі страждання, в молитву, яка несе в собі духовний продукт, представлений Ф.Ю Василюком у його роботах щодо взаємозв'язку молитви і переживання [77; 78].

За І.Пригожиним, основною початковою умовою такого явища виступає попереднє накопичення «хаосу», що неминуче приводить до виникнення сильно нерівноважних станів (нестійкості, нелінійності, флуктуації). Все це є відмітними особливостями так званих «дисипативних структур» - специфічних утворень, які забезпечують безповоротність перебігу природних процесів і, як наслідок, появу порядку. Ці складні процеси властиві лише відкритим природним системам, до яких належать і психосоціальні. Має місце новий діалог людини з природою, в якому людина вже більше обмежена в своїх активних можливостях у сфері ньютонівських лінійних

законів. Природа начебто вимагає від людини формування нового, принципово іншого образу і змісту, щоб дати їй (людині) можливість подальшого повноцінного спілкування з собою. Загальне схематичне уявлення нового спілкування людини з природою представлено на рисунку 3.1 [249, с. 371].

Особливу увагу тут привертають дисипативні психічні утворення, які згодом набувають вигляду все більш струнких структур, що характеризують рівень особистісних змін. Можна припустити, що для їхнього формування використовується пригожинський «хаос», якому певною мірою відповідають певні змісти «автономних психологічних комплексів» К.Юнга і «систем конденсованого досвіду» С.Грофа, як складні психічні утворення, що існують на всіх рівнях, об'єднані сильним енергетичним зарядом і концентровані навколо відповідних тематичних змістовних архетипічних ядер, виступаючих предметом психологічного аналізу «содіяного». В цілому все це утворює «масив страждань», який перетворюється (преображається) в «духовний продукт».

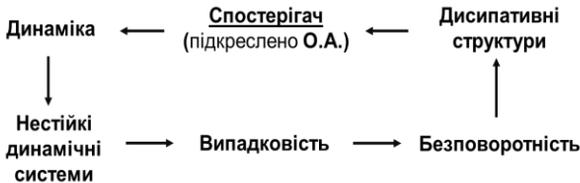

Рис. 3.1 Нове спілкування людини з природою (за І.Пригожиным)

Запропонована схема теоретично може розглядатися як підґрунтя методологічного механізму нового спілкування людини з природою, який корелює з вчинковим психологічним механізмом (за В.А. Роменцем). Виходячи з концепту особистісної реалізації СЖ також відзначаються два принципові способи спілкування людини з природою і світом: новий - передбачає перехід від хаосу до порядку, зменшення ентропії, який в психології можна визначити як «вчинковий», що направлений на особистісну реалізацію СЖ; старий - передбачає «завмирання» в хаосі і збільшення ентропії, який ми визначили як «діловий», направлений лише на самобереження.

В сучасному суспільстві розгортаються глобальні трансформаційні соціальні процеси і з'являється особлива соціальна група людей, здатних до особистісного і суспільного розвитку завдяки суб'єктивізації щодо реального життя як «єднання людини і світу». Це вимагає переорієнтації психологічного наукового знання на адекватні життєві реалії. Тому сучасна психологічна наука і практика на тлі кризових соціально-психологічних процесів все більше орієнтується на постнекласичні науково-психологічні концепції. Наш практичний, емпіричний та теоретичний досвід дозволяє говорити про необхідність збалансування чи компенсацію між собою (у термінології К. Юнга) каузальних та телеологічних орієнтирів. Для аналізу означеної проблеми в контексті створення методологічних засад реалізації СЖ

визначимось з поняттями «постнекласичної наукової раціональності», «каузальності», «телеологічності» та ін.

Найперше звернемось до «Критики здатності судження» І. Канта, де він розглядає категорію «судження» (розуміємо і як «смысл») в одному ряді з «розумом». Він вказує, що пізнавальна здатність містить дві сфери понять: *природи* і *свободи*, відповідно чому і філософія розділяється на *теоретичну* і *практичну*. Перша уможливорює теоретичне пізнання природи й здійснюється *розсудком*, на основі принципу каузальності (причинно-наслідкових зв'язків), друга – спрямована на морально - практичне пізнання, що здійснюється *розумом* на основі телеологічного принципу (причинно-цільових зв'язків). Відповідно розсудок і розум на одному підґрунті існують за різними принципами без взаємної шкоди, проте роз'єднані прірвою. Ці різні сфери постійно взаємообмежують одна одну. Існує необмежена, але й недоступна пізнанню сфера надчуттєвого, котру необхідно заповнювати ідеями як для теоретичного, так і для практичного застосування розуму. Це два різних світи, де перший *не може* впливати на другий, але другий *повинен* впливати на перший. Поняття свободи повинно зробити дійсною в чуттєвому світі задану його законами ціль. Такою сполучною ланкою між розсудком і розумом виступає здатність *судження*, що Кант розуміє як здатність мислити особливе як підпорядковане загальному. Якщо дане загальне, тоді визначальною є здатність судження, якщо дане лише особливе, для якого здатність судження повинна знайти загальне, тоді така здатність є *рефлектуючою* здатністю судження. Якщо поняття об'єкта відповідає цілі, а відповідні речі тій структурі, котра можлива лише згідно цілям, то це є *доцільністю* її форми. Тоді принцип здатності судження є доцільністю природи. Це є окреме апіорне поняття, котре має своє джерело лише в рефлектуючій здатності судження [141].

Аналізуючи телеологічний принцип в науці з філософських позицій трансцендентального підходу, автор роботи [261] відзначає, що *класична* наука вважає, що умовою отримання істинних знань про об'єкт є елімінація всього, що стосується суб'єкта та його діяльності; *некласична* наука вже враховує зв'язки між знаннями про об'єкт за характером діяльності, але зв'язки між внутрішніми та соціальними цінностями й цілями ще не є предметом наукової рефлексії; *постнекласична* наукова раціональність враховує отримання знань про об'єкт не лише завдяки рефлексії над діяльністю, а і шляхом співвіднесення з ціннісно-цільовими структурами.

В.О. Татенко, аналізуючи методологію постнекласичної психології зазначає, що її об'єктом є цілісна система реальної, живої психіки, що охоплює як саме психічне, так і його суб'єкт, який «має» цю психіку як свою і водночас є її невід'ємною частиною, а обираючи предмета пов'язується з виявленням можливостей досягнення конкретною емпіричною людиною рівня її автентичного буття у єднанні зі світом. Постнекласична картина останнього формується в царині нестабільності, де І. Пригожин відкрив існування «дисипативних структур», які за певних умов, поглинаючи з

навколишнього середовища масу і енергію, можуть здійснювати якісний стрибок до ускладнення, який не може бути провіщений, виходячи із класичних законів. Існує можливість перестрибування системи з однієї траєкторії на іншу, що супроводжується втратою системної пам'яті, коли теперішнє не визначається минулим і не впливає на майбутнє. Розвиток може піти в одному з напрямків, визначеним якимось незначним фактором. Тому необхідно враховувати ненавмисні важко прогнозовані наслідки діяльності і їхній побічний продукт [298, с. 265-268].

Ще раніше інший український методолог О.М.Ткаченко, розглядаючи принципи, категорії та методологічні проблеми психології [324, с. 82] визначав, що робота практичного розуму є більш досконалішою, оскільки передбачає знання загального і окремого. А М.Г.Ярошевський вважав, що практичний розум спрямований на певну ціль, тому всяке прагнення виявляється заради певної мети, коли кінцева (ціль) становить вихідну точку і стає джерелом діяльності [391, с. 72]. Зважаючи на постнекласичний характер наших практичних і теоретичних досліджень, стратегічним орієнтиром також було обрано пріоритет практики, яка завжди передувала теорії.

Для подальшого аналізу визначимось з розумінням основних понять згідно філософського словника [339]. *Каузальність* визначається як причинність, дієвість, закономірний зв'язок причини й дії, що утворює ціль, яка приходить з минулого, пронизує теперішнє й зникає у майбутньому. Деталізуючись, причина розпадається, принаймні, на зовнішні обставини та внутрішні умови, які викликають дії, котрі слугують безпосереднім приводом. Як бачимо, вже у самому визначенні закладена певна неповнота цього поняття щодо дослідження і прогнозування майбутнього, що закладене в понятті *телеологія*, яке визначається як онтологічне учіння про доцільність буття, що оперує наявністю розумної творчої волі (Творця), або таке, що витікає з «ентелехії» і відповідає на питання «для чого, з якою ціллю?». Сучасною методологією розглядається як принцип, що доповнює традиційну причинність причинами-цілями. *Доцільність* розуміється як цільова визначеність (протилежність причинній визначеності), коли основоположна ціль характеризується як кінцева причина (*causa finalis*). *Цілепокладання* розуміється в ракурсі творчої діяльності як процес вибору однієї чи кількох цілей, як практичне осмислення людської діяльності як постановки та реалізації (досягнення) цілей найкращим чином; первинна фаза постановки генеральної цілі відповідно призначеній місії системи, стратегічним настановленням.

В.А.Роменець зазначає, що доцільність та розумність людської дії визначається наявною ситуацією, яка формує мотиви вчинків. Мотивація діє як прагнення, котре поєднує об'єктивну і суб'єктивну сторони причинності, не применшуючи жодну з них. Та сама мотивація не може до кінця перебороти подвійний характер ситуації, що зокрема виявляється у боротьбі мотивів. Вона вирішується лише у самому акті здійснення вчинку. В такій боротьбі людина переживає свободу своєї волі й усвідомлення здійснення саме такого вчинку [273, с. 15-21]. У контексті специфіки формулювання

кінцевих цілей у постнекласичній методології В.О. Татенко зазначає, що у дослідженні реальності, зокрема психічної, необхідно максимально наблизитися до неї, аби побачити усю палітру кольорів і відтінків, відчути її дихання, живе пульсування, почути найтихіші голоси, не спотворені байдужими до життя абстрактними конструктами. Тому тут є не тільки екстремали, а й помірковані методологи, здатні запропонувати найбільш адекватний варіант картини світу й відповідну методологію її пізнання [298, с. 265-268].

Тоді можна сказати, що реалізація СЖ як творення нових смислів (духовного продукту) відбувається у канонічному СЖ-форматі *між* природою і свободою, теоретичною і практичною філософією, розсудком і розумом, каузальністю і телеологічністю тощо. Розглянемо цю тезу в науково-теоретичному контексті створення СЖ-методології.

Аналізуючи телеологічний підхід у психології, В. М. Дружинін вважає його родоначальником У. Джемса, який наголошував на розвитку духовного життя завдяки нашому впливу на зовнішній світ [118; 116, с. 20]. Автор роботи [155a] вказує на телеологічний принцип активності, як пріоритет «майбутнього» над «минулим», який розвивав в рамках індивідуальної психології А.Адлер. А в радянську добу першими намагались подолати каузальний детермінізм у поглядах на психіку М.Бернштейн та П. Анохін [118].

Г.І. Челпанов зазначав, що якщо всі явища знаходяться в залежності від першопричини, тоді дії людини як вольові мають бути відповідальними, не підкоряються закону причинності, а воля сама від себе починає причинний ряд, що укорінюється в значенні поняття свободи волі. Тоді «свобода» волі означає «свободу від причинності». Розглядаючи поняття свободи з етичних позицій, як відповідальність за вчинені діяння, він відзначає, що в момент здійснення людиною вольового акту з'являється усвідомлення, що саме її «Я» і вона сама є причиною чинного діяння. Навіть якщо це відбувається під впливом зовнішніх соціальних умов, все одно у вольовому акті завжди є усвідомлення, що саме її особистість є причиною. Тут **особистість** розглядається як **ціле**, а причиною дії виступає характер. Така воля притаманна небагатьом, тому не завжди пов'язана зі свободою. Повна свобода притаманна лише тому, хто діє з повним усвідомленням власної особистості, хто здатний підкоряти свої нижчі функції вищим, не підкоряється пристрастям, діє з повним усвідомленням своєї особистості [354, с. 192-195].

Як бачимо, розуміння психології волі і свободи з позицій причинності Г.І. Челпанов розділяє за ознакою звичайної та етичної дії (тобто вчинку). У випадку звичайної дії воля обумовлена причинністю і не залежить від власного «Я» людини. У випадку етично обумовленого діяння як вольового акту у людини з'являється усвідомлення, що саме її «Я» є його причиною. Разом з цим, головними ознаками цілісної особистості Г.І. Челпанов виділяє повне особистісне самоусвідомлення й здатність підкоряти свої нижчі функції вищим. Згодом Л. С. Виготський покладе це в основу розробленої

ним наукової концепції культурно-історичної психології і відповідного експериментально-генетичного методу вивчення розвитку цілісної особистості на основі вищих психічних функцій, які не «виростають» з нижчих, а «вичерпуються» з соціального середовища.

Ми вважаємо, що це можливо при поєднанні природи, що існує за каузальним принципом, та свободи, що здебільшого будується на основі телеологічного принципу. І головною діяльно-єднальною ланкою тут виступає не звичайна причинно-наслідкова діяльність, а вчинок, що здійснюється як причинно-цільовий акт, що стало предметом дослідження іншого українського психолога В. А. Роменця [273, с. 15-21]. Вчинок розуміється як вузловий момент духовного розвитку особистості, коли стара психічна якість переходить у розвитковому стрибку у нову і цілком проявляється людська істота в діалектичному поєднанні практичного і теоретичного визначень. При цьому воля формується, функціонує і виявляється у цілеспрямованих діях і вчинках, а наявність свободи, яка нібито не підкоряється природній причинності, виявляє повну самостійність, що може цілком довільно впливати на вчинки людей. Разом з цим, В.А. Роменець також зазначає, що людині здається, що вона володіє здатністю незалежно від впливів оточення починати причинний ряд. Насправді ж, у головний мозок надходять імпульси в кожному момент дії - розвитку (згідно теорії зворотної аферентації). (Тут слід уточнити, звідки саме до головного мозку надходять імпульси. Якщо це є продукт самого мозку і його архаїчної пам'яті, тоді можна говорити лише про нижчі психічні функції. Якщо йдеться про набуття вищих психічних функцій і розвиток цілісної особистості, то джерело імпульсів слід шукати в соціальній чи навіть у «вищих» сферах людського буття - **О.А.**). Насамперед, доцільність та розумність людської дії визначається наявною ситуацією, яка формує мотиви вчинків, які діють як прагнення, котре поєднує об'єктивну і суб'єктивну сторони причинності, не применшуючи жодну з них. Така боротьба мотивів вирішується лише у самому акті здійснення саме такого вчинку, коли людина переживає свободу своєї волі. Мотив, котрий залишається після боротьби, стає чинником, що впливає з усієї моральної сутності людини як сумління (совість – **О.А.**). Остаточне з'ясування і здійснення мотиву відбувається у самій учинковій дії, аби гідно здійснити задуману справу як творчий процес.

До визнання принципу телеологічності в науковій психології також наблизився В.А. Петровський через суб'єктність як центральну категорію, яка характеризує духовну потенцію і здатність її реалізації в людській особистості на основі властивості самодетермінації її буття в світі, є визначуваною характеристикою в його теорії самопричинності як *causa sui*. По суті, представлена проблема інобуття або «ідеального буття» (відображена суб'єктність) індивіда, коли бути особистістю неможливо без ідеального репрезентування (відображення) людини в житті інших людей, «відкриваючи» власне Я як зміну смислових утворень іншого індивіда. В основі проявів такої активності лежить певна Мета, співставленість з якою є критерієм досконалості взаємин людини зі світом як постулат відповідності

(сообразности-**рос.**). Відзначається самопротиріччя постулату відповідності стосовно моделей розуміння людського життя, що історично склалися, і сучасних онтологічних моделей людини як фундаментальних «вимірів» її взаємин зі світом, як відмінність між самопокладанням та існуванням людини як суб'єкта активності (ідеальної представленості) в житті інших людей та її власного [234; 235].

Не лише теоретичні, а і методологічні каузально-телеологічні орієнтири розвиває Г.О.Балл, запропонувавши раціо-гуманістичний та інтегративно-особистісний підходи у психології [20а; 20; 134; 171]. Зокрема, він відмічав, що специфіка раціогуманістичної світоглядної й методологічної орієнтації (при ототожненні понять *ratio* і *розум*) полягає в акцентуванні принципу *гармонійного раціоналізму*, що передбачає визнання *інтелектуальної культури* одним із найважливіших здобутків людства. На найвищому рівні виділяються принципи «раціогуманістичного світогляду» та «раціогуманістичної методології людинознавства». Вибудовуючи свою систему настанов раціогуманізму як світоглядних та методологічних орієнтацій, Г.О.Балл намагався максимальною мірою скористатися надбаннями як природничо-наукової, так і гуманітарної традицій у людинознавстві, не вважаючи їх взаємовиключними. Подальше вдосконалення запропонованої системи він вбачав: у підвищенні логічної стрункості наукового дискурсу, опираючись на формалізовану характеристику поняття «модель», застосовувавши її для аналізу феноменів, описуваних за допомогою категорій «культура» і «особистість»; у повнішому й глибокому розкритті суперечностей індивідуального й суспільного людського буття на шляху їх гармонійного опрацювання, долаючи суб'єктивістську однобічність трактування категорії «екзистенція», зокрема уводячи у раціоналізований дискурс новітні характеристики особистості. А. А. Фурман [345] зазначає, що унікальність наукового світу Г.О.Балла полягає у взаємодоповненні природничої і соціогуманітарної стратегій пізнання шляхом обстоювання інтегративного підходу до трактування категорії особистості в методологічному і онтофеноменологічному вимірах, окрім названої якості, ще й сформованої нею культурної складової. Подальші наукові розвідки цей автор вбачає у віднаходженні холістичної картини людського буття у русі-поступі до вершин соціального і духовного самоздійснення.

Не лише теоретичний, а й експериментально-методологічний місток між каузальним і телеологічним принципами в науці спробував прокласти Л.С. Виготський. Як зазначається в сучасному дослідженні М. М. Вересова, неklasична культурно-історична теорія Виготського розглядається як методологічна альтернатива традиційним методам дослідження свідомості. Вона полягала в тому, що явища суб'єктивного світу людини можна вивчати об'єктивно, якщо розглядати психічні функції не як вже сформовані явища, а досліджувати їх в процесі виникнення і розвитку. Це передбачає культурно-історична дослідницька методологія, органічною складовою якої виступає експериментально-генетичний метод дослідження вищих психічних функцій.

Цей автор також відзначає, що конкретні принципи організації і побудови експериментального дослідження розвитку вищих психічних функцій залишаються багато в чому невиявленими і невідрефлексованими [84; 85]. Тему генетичного підходу розвиває С.Д. Максименко, як поєднання біологічного і соціального у розвитку цілісної особистості, пропонуючи генетико-моделюючий метод як адекватний для її дослідження. Для цього вводиться поняття «нужди», як «життєвої енергії» людини, та відповідні атрибутивні характеристики. Завдяки життєвій енергії, як початковій рушійній силі саморозвитку особистості, специфічно з'єднуються біологічні і соціальні детермінанти людського існування. Також зазначається, що генетико-моделюючий аналіз, що ґрунтується на відповідних принципах дослідження, дозволяє виокремлювати «нужду» як вихідну змістовну одиницю особистості, що саморозвивається, створюючи саму себе [195; 196; 196a].

Реальний методологічний міст між каузальним і телеологічним науковими підходами спробував прокласти Г.Щедровицький, запропонувавши систему мислєдіяльності (СМД) як новий погляд на розбудову не лише наукового знання, а розвитку і життя людини взагалі. Великий інтерес зараз привертають його ідеї щодо розуміння знаку, значення та смислу, що проливає світло на таку актуальну проблему сучасності як смисл життя та його опанування. Особливо цікава і поки що неповторна його СМД - практика та відповідні семінари, які не можна було збагнути, не побувавши там. Проте, все це наукове й практичне надбання поки що не набуло широкого розголосу і вжитку у професійній, навчальній, науковій і життєвій практиці [376; 377].

Запропоновану Г.П. Щедровицьким ідею підхопив А.В.Фурман, наповнивши її новим змісом і смислом, запропонувавши концепт професійного методологування як синтетичний спосіб рефлексивної мислєдіяльності, що поєднує в одній системі різні способи мислення – філософське абстрагування, історичні й соціологічні пошукування, науково-дослідницьку діяльність, базовану на моделюванні об'єктів і продукуванні мисленнєвих сутностей, форм, образів; одночасно – це й процес дієво напруженого застосування дослідником складної системи домінантних парадигм, соціальних наративів, інтерпретаційних прийомів, способів і засобів на шляху розумінневого осягнення суті змісту соціальних явищ [348; 349; 350].

З соціологічних позицій спробувала підійти до вирішення цієї проблеми А. В. Козьміна, аналізуючи методологічні передумови послідовного використання каузальної й телеологічної причинності. Доцільність такої стратегії обґрунтовується побудовою пояснювальних моделей в соціологічних дослідженнях. Акцентується увага на двох основних підходах до причинності – каузальному та телеологічному. В завершенні авторка пропонує аналіз ряду найбільш вживаних передумов як телеологічних концептів двох видів причинності [155].

Велика інтрига в обстоюваній проблемі була закладена ще в середині минулого століття в царині квантової фізики, а у психології найбільш чітко проявилась у багаторічному спілкуванні двох великих вчених – психолога, автора аналітичної психології, Карла Юнга та фізика-теоретика, лауреата Нобелівської премії, Волфганга Паулі (В.Паулі упродовж чверті століття був клієнтом К.Юнга) [231; 97; 335; 402]. Вони висловили, що матеріальний і ідеальний світи мають спільну початкову першопричинну основу у вигляді неділимої елементарної часточки нейтрино, існування якої теоретично передбачив В.Паулі. Такі часточки дають поштовх до утворення як фізичного так і психічного об'єктів. Невдовзі це було підтверджено експериментально і визначено як «ефект спостерігача».

А. В. Вознюк також ґрунтується у своєму аналізі на цьому ефекті й зазначає, що дані експерименти докорінно переорієнтовують наукову парадигму, трансформуючи дискретно - матеріалістичний примат в континуально - ідеалістичний, не змінюючи загальні матеріалістичні настановлення в сучасній науці. Він також акцентує увагу не стільки на великій кількості і різноманітності таких експериментів, скільки на прихованому глобальному чиннику соціального впливу, котрий конструює й підтримує загальнолюдське настановлення на матеріалістичність світу, тобто на його дискретність, суб'єкт - об'єктність, на чому базуються соціальні технології «керованого хаосу» [88].

В рамках юнгіанства навіть почалася розробка нової науки «психофізики», в основу якої було покладене учіння про колективне несвідоме, де акцент робиться на понятті архетипу та синхроністичності як емпіричній концепції, котра постулює інтелектуально необхідний принцип, який не є ні матеріалістичним, ні метафізичним, що дозволяє бачити таку цілісну картину ідеї буття (рис. 3.2).

Рис. 3.2 Схема цілісної картини буття за Юнгом –Паулі

Ідея синхроністичності дозволяє включити в розуміння природи смисл (психічний чинник) як «еквівалентність» або «смыслові співпадіння», коли не існує причинного зв'язку, а певна «акаузальна упорядкованість» у вигляді індивідуальних випадків, котрі неможливо експериментально повторити [383].

Повертаючись до обстоюваної тези, можна стверджувати, що в постнекласичному науково-теоретичному контексті створення методології дослідження та реалізація СЖ як творення нових смислів уможливується завдяки поєднанню в одному діяльному вчинковому акті теорії, практики і

дослідження, зважаючи на каузально-телеологічний принцип «медіаційності».

3.2. Психосоціальні умови дослідження методології реалізації справи життя

Як показали наші теоретичні і емпіричні розвідки, найбільш сприятливим середовищем функціонування СЖ-методології є так зване «поле правди», де актуалізуються кризові ситуації, що утворює основне наповнення життєвого буття людини, орієнтованої на прагнення до досягнення свого вищого призначення і визначене нами як СЖ-формат. Це своєрідний психологічний життєвий простір, на якому створюються сприятливі умови для найбільш ефективного розвитку особистості завдяки функціонуванню відповідної СЖ-методології. Ми розглядаємо цю методологію як особистісно орієнтовану, унікальну, своєрідно індивідуальну методу життя, опанувавши яку, особистість стає здатною цілеспрямовано реалізовувати себе у цьому напрямі. Першим і одним з найбільш важливих елементів в ній є життєва ситуація, що виникає за принципом «закономірної випадковості». В даному випадку в контексті побудови понять аристотелівського типу в динамічній психології К.Левіна [174] під «випадковістю» розуміємо «індивідуальний прояв». Тому, формування необхідного наукового уявлення про ситуацію, що виникає відповідно до закономірності індивідуального прояву особистості, визначуваною життям, має для нас ключове значення.

Як відзначають Л.Ф.Бурлачук і О. Ю. Коржова [56], до теперішнього часу відсутня єдність в психологічному уявленні суті поняття ситуації. У найбільш загальному вигляді вона розуміється як природний сегмент соціального життя, що визначається залученими в неї людьми, місцем дії, суттю діяльності та ін. Тут під терміном «ситуація», окрім окремих випадків, маються на увазі життєві ситуації як зовнішні умови життєдіяльності людини, що перегукуються з такими поняттями, як «соціальний випадок», «випадок», «соціальний епізод» і трактуються двоїсто - об'єктивно і суб'єктивно. Під об'єктивною ситуацією розуміється актуальне фізичне і соціальне оточення, а під суб'єктивною - будь-який компонент ситуації, що суб'єктивно сприймається людиною і в зв'язку з цим набуває певного значення. Поведінка людини обумовлена не стільки зовнішнім оточенням, скільки його інтерпретацією в психічній сфері.

У вітчизняній психології нас цікавить розуміння ситуації, засноване на понятті особистісного смислу, введеного О.М. Леонтьєвим, що розуміється як оцінка життєвого значення для суб'єкта об'єктивних обставин і його дій в них, а також на теорії настановлення (Д.М. Узнадзе, Ш.А. Надірашвілі), згідно якої реакція індивіда, крім стимулу, обумовлюється настановленням як цілісним психічним станом індивіда, що формується у суб'єкта під впливом дійсності. В.М. Мясіщев в концепції стосунків особистості запропонував поняття «значущої ситуації», підкресливши при цьому уразливість

особистості з боку певних чинників середовища, що розуміється як комплекс якихось умов, зовнішніх сил і стимулів, що впливають на індивіда. Вважається, що зростаючий інтерес до психології середовища повинен скоректувати традиційні напрями досліджень в психології, зосередивши увагу на людині як єдиному цілому.

Зарубіжні дослідження, що проводились в цьому контексті [197] ґрунтуються на положенні, згідно якому вплив ситуації опосередковується «сприймально-когнітивними системами індивіда». У свідомості індивіда ситуація представлена формуванням, розвитком і функціонуванням її конструкта як елементу цілісної системи картини світу. Залежно від ступеня повноти такої представленості описуються рівні психологічної репрезентації ситуації, яка вносить впорядкованість і задає контекст сприйняття людиною загальної картини. Виділяються структурні аспекти ситуації, що визначають її як якийсь гештальт, що характеризується поєднанням дійових осіб, їхньої діяльності та часу і місця, або робиться акцент на змістовному аспекті аналізу когнітивної репрезентації соціальних інтеракцій [415]. Інша класифікація підходів до аналізу ситуацій може включати аналізи: особливостей сприйняття ситуацій; мотиваційної сторони; реакцій на ситуацію [197]. Останнім часом в розумінні «ситуації» психологи схильні дотримуватися такої загальної моделі особистісно-ситуаційної взаємодії: поведінка є функцією безперервного процесу взаємодії особистості і ситуації; особистість в цьому інтерактивному процесі виступає як активний, цілеспрямовано діючий суб'єкт; істотними особистісними детермінантами поведінки є когнітивні і мотиваційні особливості; істотними ситуаційними детермінантами поведінки є психологічні значення ситуації [197].

Таким чином, у поняттях «суб'єктивної ситуації», «інтерпретації ситуації», «суб'єктивності ситуації», а також в деякій мірі «ситуації як когнітивних конструктів», «настановлення», «значущої ситуації», «особистісного смислу», мається на увазі перцептивний аспект ситуацій як елементів середовища. Це знімає уявну суперечність між розумінням ситуації як зовнішніх умов перебігу життєдіяльності на її певному етапі, і як системи суб'єктивних і об'єктивних елементів, що об'єднуються в життєдіяльності. А зміни поведінки при дослідженні в різних ситуаціях не обов'язково означають особистісні зміни, оскільки: вони можуть відбуватись переважною мірою в результаті застосування ненадійного тесту, ніж впливу ситуаційних чинників; необхідно враховувати особливості вибірки досліджуваних, наприклад вік, що сильно впливає на результати обстеження; особистісні характеристики можуть виявлятися в іншій формі; існують відмінності в стабільності різних людей [415; 416]. Проблема співвідношення особистісних і ситуаційних змінних в даний час вирішується шляхом звернення до категорії поведінки, яка є функцією взаємодії особистості і ситуації. Особистісні особливості можуть бути представлені як умовні можливості, що реалізуються в актах поведінки в конкретній ситуації.

У цьому контексті нас особливо цікавить думка О.Ю. Коржової щодо розвитку особистості. Вона вважає, що найбільш яскраво взаємозв'язок

особистості і ситуації відтворюється в гіпотезі про «сильні» ситуації, в яких поведінка більшою мірою визначається особливостями ситуації, і про «слабкі» ситуації, в яких поведінка більше визначається особистістю людини. У такому випадку життєву ситуацію можна визначити як фрагмент середовища, тобто прояв зовнішніх (об'єктивних) обставин життєвого шляху в певний момент часу. Тоді одиницею аналізу життєвого шляху можна вважати патерн особово-ситуаційної (подієвої) взаємодії. В цьому випадку, користуючись термінами психології буденного життя, «контакт» особи з ситуацією визначається як «потрапляння в ситуацію», що припускає випадковість і відсутність активної участі особистості, або «підготовка ситуації», де, навпаки, підкреслюється її активна роль. Можна припустити, що виникнення нових життєвих ситуацій обумовлене всім попереднім життям людини, яка «вступає» в ситуацію з багажем всіх попередніх життєвих надбань. При «зустрічі» з ситуацією відбувається її позначення з точки зору особистості, що в даний момент знаходиться на певному рівні свого розвитку. При цьому відбувається особово-ситуаційна взаємодія в конкретній точці життєвого шляху і твориться індивідуальна історія життя. Таким чином, людина обирає ситуацію, але і ситуація також «обирає» людину. Звідси виділяються: «подієвий» тип розвитку особистості як «людини зовнішньої», коли джерело розвитку людини знаходиться поза особистістю, а в житті переважають зовнішні ситуації-події, в які вона схильна несвідомо (чи напівсвідомо) помічати себе, що здається випадковим зі стороннього погляду; власне «особовий» тип розвитку особистості як «людини внутрішньої», коли переважає свідомо робота над собою (звернення до релігії, психотехнічних прийомів тощо), що зовні виглядає бесподієво (чи малоподієво) [159]. Така позиція дозволяє нам говорити про «влучання» у СЖ. Це розуміється як особливий патерн особово-ситуаційної взаємодії, коли одночасно збігаються внутрішній факт успішного проходження особистістю етапу підготовки до реалізації СЖ на дорефлексивному рівні та створення відповідного СЖ настановлення (здебільшого на несвідомому рівні), і зовнішній факт виникнення життєвої події, коли створюються сприятливі умови для початку реалізації СЖ на рефлексивному рівні, що зазвичай призводить до виникнення кризової ситуації.

У контексті вчинкової організації канонічної психології та проблеми детермінізму, В. А. Роменець відзначає, що канонічна ситуація визначає мотивацію, дію і післядію, подолання конфліктності як сутнісну рушійну силу самого вчинку, встановлення причинного зв'язку між стимулом до дії і реальним перетворенням дійсності, як доцільність та розумність людської дії у ланцюгу вчинку. Ситуація формує вчинкову мотивацію як таке прагнення, котре поєднує об'єктивну і суб'єктивну сторони причинності, не применшуючи жодну з них як підлеглу, а сама мотивація не може до кінця перебороти подвійний характер ситуації, що, зокрема, виявляється у стані людини як боротьба мотивів. Тоді ситуації захоплюють та поглинають суб'єкта, але водночас він високо підноситься над ними як їхній творець та оволодіває їхньою динамікою. Через таку ситуацію відбувається переживання

повноти буття як бути в ній, і водночас бути поза нею. Такий канон не вимагає від людини знання, натомість вимагає бути гідною тих ситуацій, які дала їй доля. Відтак, канонічна ситуація вчинку розуміється як надситуація [271; 273].

Поняття кризової ситуації, подолання якої є основною умовою психологічного розвитку, становлення і життєздатності особистості, ми розглядаємо за Ф.Ю.Василюком на основі психології переживання та концепції критичної ситуації. Саме у таких ситуаціях людина виходить за межі власного «Я» в трансцендентні стани, стає здатною подивитися на себе з боку і трансформуватися в іншу ідентичність. Розглядаючи в найзагальнішому плані суть поняття критичної ситуації в життєдіяльності людини, Ф.Ю.Василук в її основу поклав ситуацію неможливості реалізації внутрішніх потреб свого життя (мотивів, прагнень, цінностей і т. ін.). Ключовими поняттями, що описують в сучасній психології критичні життєві ситуації, є стрес, фрустрація, конфлікт і криза. Тип таких ситуацій визначається характером стану «неможливості», в якому опинилася життєдіяльність суб'єкта, визначувана паралізованою життєвою потребою в результаті нездатності впоратися з наявними зовнішніми і внутрішніми умовами. Такі умови, характер активності і специфічна життєва необхідність визначають основні характеристики типів критичних ситуацій.

Стресом Ф.Ю.Василук називає критичну ситуацію, що виникає у істоти, не здатної впоратися з вимогами середовища. Таке розуміння стресу полягає у можливості поєднання ідей «екстремальності» і «неспецифічності». Це дозволяє вважати стрес і як критичну подію і, водночас, розглядати його як перманентний життєвий стан. Необхідною умовою фрустрації є поєднання сильної мотивованості до досягнення певної мети і перешкодами на шляху до неї. Центральною характеристикою фрустрації є «поведінка без мети» (коли досягнення даної мети позбавлене сенсу щодо початкової мети або мотиву даної ситуації). Ситуації утрудненості відповідає поведінка такого типу, коли відбувається підпорядкування організуючій меті, що явно не є фрустраційною. Ситуації фрустрації відповідає поведінка таких трьох типів: повна втрата людиною контролю над своєю поведінкою; втрата зв'язку мотиву дії і смислу; «катастрофічна» поведінка, не контрольована ні волею, ні свідомістю. Конфлікт із загальних позицій можна визначити як зіткнення, необхідною умовою якого виділяється усвідомлення власних відчуттів, наявність внутрішньої системи цінностей і індивідуальної актуалізації складного внутрішнього світу. Якщо перешкоди (заборони), як зовнішні психологічні бар'єри, перестають бути самоочевидними і стають внутрішньо проблематичними, тоді ситуація фрустрації перетворюється на ситуацію конфлікту і внутрішня активність свідомості направлена на досягнення узгодженості внутрішнього світу. Критичною ситуацією тут є така, коли суб'єктивно неможливо ні вийти з ситуації конфлікту, ні вирішити її шляхом знаходження компромісу між спонуканими, що протистоять одна одній. Можна розрізнити ситуацію ускладнення і критичну конфліктну ситуацію, коли

свідомість поступається перед суб'єктивно невіршуваними суперечностями мотивів.

Теорія криз в основному стосується індивіда і підкреслює не тільки можливі патологічні наслідки, але і можливості зростання і розвитку особистості. Ф.Ю.Василук виділяє такі стадії кризи: 1) первинне зростання напруги, стимулюючої звичні засоби вирішення завдань; 2) подальше зростання напруги, якщо ці засоби виявляються безрезультатними; 3) ще більше зростання напруги, яка вимагає мобілізації зовнішніх і внутрішніх джерел; 4) якщо все виявляється марним, настає стадія підвищення тривоги і депресії, відчуття безпорадності і безнадійності, дезорганізації особистості. Криза може закінчитися на якій завгодно стадії, якщо зникає небезпека або знаходиться рішення. Системоутворюючою категорією концепції криз є індивідуальний життєвий шлях людини. Власне криза – це криза життя, критичний момент і поворотний пункт життєвого шляху.

Внутрішньою необхідністю життя особистості є реалізація свого шляху, як життєвого смислу. Психологічним «органом» проведення цього смислу в життя є воля. Коли вона стає безсилою, виникає специфічна життєва критична ситуація кризи. Виділяються два роди кризових ситуацій: ситуація кризи першого роду може істотно утруднювати і ускладнювати реалізацію життєвого задуму, але зберігається можливість відновлення перерваного кризою плину життя; ситуація другого роду, власне криза, робить реалізацію життєвого задуму неможливою, результатом чого є метаморфоза особистості, її переродження, осягання нових смислів життя, цінностей, життєвої стратегії, «образу – Я» [76].

Таким чином, категоріальне поле, яке створюється ідеєю критичної ситуації, відображає особливий вимір життєдіяльності людини, орієнтованої на реалізацію СЖ. Воно має власні закономірності, які характеризуються відповідними умовами життєдіяльності, типом активності і специфічної внутрішньої необхідності. Таке поле ми відносимо до СЖ-формату. В процесі нашої освітньої СЖ-практики такі навчально-експериментальні критичні ситуації зазвичай виникали на тренінгу професійної майстерності (чи спроможності) психологів-консультантів завдяки виконанню спеціального завдання «клієнт з вулиці», згідно якого учасник мусив в буквальному розумінні вийти на вулицю, запропонувати свої послуги як психолога-консультанта першій зустрічній людині, отримати згоду і надати цю послугу безпосередньо на очах у тренінгової групи. Розглянемо цю ситуацію як критичну, відповідну СЖ-формату, з позицій наявності вказаних складових стресу, фрустрації, конфлікту і кризи. У цій ситуації створюється завдання, що вимагає вирішення проблеми актуалізації реальних умінь психолога-консультанта і їх демонстрації «тут і тепер», які оцінює зовнішня незалежна експертиза в особі «іншого», представленого «клієнтом з вулиці». Саме це гарантує виникнення стресової компоненти і створення критичної ситуації. Причому, тут також реалізується вимога «неспецифічності» стресової реакції за рахунок оволодіння неспецифічними професійними уміннями, що є універсальними в професійній діяльності психолога-консультанта.

Фрустраційна складова навчально-експериментальної критичної ситуації досягається за рахунок таких чинників. З одного боку – створюється сильна мотивація досягнення мети і задоволення потреби в підтвердженні свого професійного рівня і професійної компетентності як психолога-консультанта. З іншого боку – для цього доводиться руйнувати певні практично непереборні перешкоди, пов'язані з власною професійною некомпетентністю і невіршеними власними психологічними проблемами. Складова конфлікту створювалася за рахунок зіткнення внутрішньої потреби в актуалізації і демонстрації себе як професійного психолога-консультанта і зовнішньої складності завдання. Тут наочно актуалізується суб'єктивна неможливість ні вийти з ситуації (це означає визнати себе професійно неспроможним) ні вирішити її за рахунок якихось компромісів з причини великої складності завдання. Кризова компонента створюється за рахунок підтвердження наявності дійсно вирішального життєвого моменту учасника тренінгу, коли йдеться про реалізацію смислу навчання і оволодіння професійним рівнем психолога-консультанта. Тут виявлялися всі складові кризи: зростання напруги і стимулювання отримання необхідного рівня професійної підготовки; подальше зростання напруги, оскільки наявний рівень виявляється недостатнім; мобілізація зовнішніх і внутрішніх джерел і актуалізація необхідних професійних якостей; нарешті, виникнення реальної депресії і безпорадності. Але коли хтось з членів групи успішно справлявся із завданням, криза зникала і вдавалося наочно побачити оволодіння уміннями психолога-консультанта.

В рамках сучасної психологічної науки росте усвідомлення появи повноправної сфери духовного виміру у вивченні людського досвіду, де особливе місце займає екзистенціально-гуманістична парадигма, що розглядає розвиток і становлення особистості як творчий пошук людиною свого призначення, згоди з самим собою, актуалізації своїх можливостей. Інший приклад вивчення ролі критичних ситуацій розглядається А.О. Бакановою в контексті дослідження ставлення до життя і смерті. Найбільш значущими і сильними критичними ситуаціями в житті людини і розвитку особистості є ті, які пов'язані з усвідомленням невідворотності власної смертності (невиліковна хвороба, участь в бойових діях і т. ін.) або зіткненням із смертю іншого (переживання втрати близької людини). У екзистенційно-гуманістичній парадигмі будь-які критичні ситуації можна розглядати як своєрідне зіткнення зі смертю, яка в даному контексті розуміється як трансформуючий процес, відмова від старих, звичних способів буття, підбір і вдосконалення нових адекватніших життєвих умов. Критична ситуація переживається по-різному: може створювати руйнівну дію, підвищуючи тривогу і депресію, відчуття безпорадності і безнадійності, що веде до життєвої кризи; або навпаки, може додати життю сенс, зробити його повнішим і змістовнішим. У будь-якому випадку зіткнення з критичною ситуацією болоче переживається особистістю і змінює її ставлення до життя, смерті, себе і своїх цінностей. Тому актуалізується питання про необхідність психологічної допомоги людям, що знаходяться в таких критичних кризових

життєвих ситуаціях, що вимагають від людини змін в життєвому стилі, образі мислення, способі пізнання і бачення світу або ставлення до себе і оточення. Вони можуть вести до кризи і стати поворотним моментом в житті особистості. Розуміння кризи зарубіжними психологами розкриває її пускові механізми. Будь-яка криза містить як позитивний, так і негативний компоненти і описується як трансформуюча, що одночасно несе не тільки відмову від старих, звичних способів буття, але також спонукає до пошуку і вдосконалення нових. У вітчизняній психології критичні ситуації і пов'язані з ними особистісні зміни розглядалися в структурі життєвого шляху особистості.

У робочому трактуванні А.О. Баканової критичною є така ситуація, в якій суб'єкт не може реалізувати основні потреби свого життя і яка ставить його перед необхідністю зміни способу буття (ставлення до себе, інших, життя і смерті). А криза розглядається як реакція особистості на критичну ситуацію, яка виражається в нездатності вирішити її в короткий час і звичним способом. Будь-яка критична ситуація потенційно може виявитися для особистості кризовою. У вітчизняній психології переживання критичних ситуацій розуміється як передумова особистісних змін. В результаті дослідження, вибірка якого включала ув'язнених в місцях позбавлення волі, військовослужбовців, що отримали поранення під час бойових дій і жінок з онкологічним захворюванням, виявилось наступне. У критичних ситуаціях людина стикається з необхідністю переоцінки своїх уявлень про життя і смерть, де виділяються «критична ситуація як можливість зростання» і «критична ситуація як страждання». У першому випадку критична ситуація сприймається людиною як можливість глибшого, автентичнішого буття і включає прийняття життя таким яким воно є, відчуття онтологічної захищеності, свідомості життя, відповідальність, прагнення до зростання, прийняття духовного і тілесного аспекту своєї особистості, терпимість до мінливості життя, а також прийняття відчуттів по відношенню до смерті і віру в безсмертя душі. У другому випадку критична ситуація сприймається як покарання або спокутування і виражається в концентрації на своїх стражданнях, пов'язаних з хворобами, старістю, страхами, злом, безпорадністю, самотою. Таке ставлення до життя пов'язане з уявленнями про смерть як абсолютний кінець і страхом по відношенню до неї.

У результаті авторка дослідження приходить до наступного: ставлення до життя і смерті є системою, основними емоційними і раціональними компонентами якої є ступінь прийняття життя і смерті, онтологічна захищеність, прийняття себе, бачення смислу, відповідальність, прагнення до зростання, уявлення про смерть як перехід в інший стан або як про абсолютний кінець; ставлення до життя і смерті обумовлюється такими життєвими стратегіями оволодіння критичними ситуаціями як «прагнення до зростання», «пошук смислу життя», «гедонізм», «самознищення», «любов до життя», «страх перед життям», «страх змін», «захоплення життя»; критичні ситуації змінюють ставлення особистості до життя і смерті, яке залежить від можливості інтегрувати психотравмуючий досвід і ставлення до самої

ситуації; ставлення особистості до критичної ситуації виявляється або як можливість зростання (позитивне відношення до себе і ідеї трансцендентності), або як покарання чи спокутування (концентрація на власних стражданнях); специфічні особливості ставлення до життя і смерті в критичній ситуації пов'язані з її умовами (ув'язнені відрізняються появою ідеї власної трансцендентності і вибором життєвої стратегії «гедонізм», учасники бойових дій — прагненням максимально використовувати життя, вибираючи життєві стратегії «пошук смислу життя» і «захоплення життя», онкологічні хворі жінки зосереджуються на стражданнях, турботі про близьких і страху смерті, вибираючи життєву стратегію «страх перед життям»), а також з особливостями чоловічої і жіночої психології [Баканова, 2000].

У колективній роботі під загальною редакцією Т.М.Титаренко [255] узагальнено розуміння складних, проблемних ситуацій, розглянуто різні типи життєвих криз особистості, визначено шляхи психологічної допомоги людині. В контексті характеристики термінального періоду життя людини відзначаються особливості психічної організації вітчизняного соціокультурного простору, однією з основних рис якої є т.з. стан «вивченої безпорадності», коли суб'єкт повністю знімає з себе відповідальність за вихід із хвороби, зневірюється в можливості керувати собою як особистістю, боїться вступати в діалог із спеціалістами. Така ситуація людиною сприймається дуже індивідуально, в залежності від установки щодо власної ролі в її вирішенні. Визначається зв'язок між загальною картиною світу особистості, попереднім досвідом переживання критичних ситуацій і здатністю бути суб'єктом як автором свого життя. Стратегії поведінки і засоби життєздійснення в такій ситуації визначаються присутністю в картині світу особистості важливих смисложиттєвих питань та їхньою постановкою щодо зрушення до прояснення. Психологічна підтримка, що індивідуально підібрана «на зріст душі», враховує індивідуальні особливості світопереживання («картину світу»), історію життя («текст долі»), опирається на підтримку родини, може поліпшити «якість життя» і навіть змінити його, наповнюючи новими смислами та змістом.

У світлі такої логіки існування людини «в житті» і «в світі», досліджуючи функцію мислення, авторка [160] прийшла до висновку, що основна проблема полягає в вирішенні протиріччя між образом світу й образом життя. А автори дослідження [148] виявили, що люди мають різний рівень готовності до зміни образу життя як здатність приймати неминучість й незворотність життєвих втрат, перебудовувати образ життя в умовах самостійного вибору чи примусової зовнішньої регламентації. Зокрема це стосується осіб, які обрали професію, що пов'язана з критичними життєвими умовами.

У цьому контексті не можна не торкнутися кризової ситуації, яка зараз склалася в Україні у зв'язку з низкою «майданів» та «донбасівською війною», внаслідок чого з'явилася ціла соціальна група «майданників», «АТОВців», волонтерів, а також інших мирних людей, що зазнали психотравмуючого впливу, який у психології розглядається в основному у контексті посттравматичного стресового розладу (ПТСР), наявність та особливості

протікання якого достеменно не виявлені, та ефекту посттравматичного зростання (ПТР), який проявляється доволі чітко. Відштовхуючись від дослідження Р. Тедескі та Л. Калхоуна [425; 426], де було вперше представлено цей ефект, його теоретичний аналіз та перспективи вивчення, проаналізовані у роботі В. І.Осьодло та Д. С Зубовського [228], що заслуговує на окремих коментар. У роботах [395; 396] зазначається, що до 70% досліджених ветеранів відзначили позитивні аспекти свого досвіду участі в бойових діях. Ті, хто пережили особливо жорстокі бої, повернулися здатними долати майбутні життєві негаразди та цінувати власну родину, у них підвищились навички співпраці з іншими, особливо з бойовими товаришами, а до середини життя вони ставали набагато наполегливішими за інших. У спогадах більшості ветеранів війна мала більше позитивний, ніж негативний відтінок завдяки швидкому дорослішанню, появі незалежності та можливості отримати високий рівень освіти, появою здатності цінувати життя. Для багатьох у молодому віці військова служба виступала в якості єдиного шляху здійснити успішний перехід до дорослого життя.

В роботі [394] були продемонстровані позитивні особистісні зміни в якості медіаторів між впливом бойових дій з одного боку, та симптомів ПТСР з іншого, де у ветеранів бажані аспекти участі у збройних конфліктах значно перевищували небажані, а щоденні стресові події стали незначними. В роботі (420) зазначено, що більше половини (61,1%) колишніх військовополонених американських пілотів, які зазнали найбільшого психотравмуючого впливу, повідомили про сприятливі психологічні зміни, насамперед у сфері самооцінки та міжособистісних стосунків, вони отримали більш глибоке уявлення про себе та інших, стали здатними чітко відрізнити важливе від тривіального й створити чітку концепцію пріоритетів життя (наприклад кар'єри та сім'ї). Як зазначається в роботі [421, с. 151], сприйняття позитивної сторони травматичного досвіду більшою мірою притаманне особам з вищим військовим рангом на момент захоплення, і значно менш проявлялося серед осіб, які мали алкогольні проблеми після репатріації.

Одним з найбільш проблемних залишається питання про взаємозв'язок між інтенсивністю бойових дій та ПТР, яке звичайно трактується як: 1) нелінійне співвідношення, що частіше розглядається в якості квадратичної тенденції у формі перевернутої "U", припускаючи, що найвищий рівень ПТР характерний для проміжного (помірного) рівня інтенсивності травматичного досвіду [417; 418]; 2) вираженість позитивних змін прямо пропорційна силі травматичної події [395; 396]. Автор роботи [400] зазначає, що поряд з цим ще існує статистично значущий квадратичний взаємозв'язок між окремими сферами особистісних змін та певними категоріями бойового досвіду, як солідарність з іншими, коли на найвищому рівні загрози генерувалися егоцентричні реакції виживання.

Виділяються такі статистично значущі психологічні детермінанти ПТР: екстраверсія, диспозиційний оптимізм та відкритість новому досвіду [397]; хоробрість, сила духу та завзяття [414]; внутрішня релігійність особистості [412; 411]; збільшення сприйняття соціальної підтримки [412; 425]; теплий

прийом військовополонених на батьківщині [419]. Автор роботи [413] уточнює, що значно більше ПТР проявляється у жінок порівняно з чоловіками, що обумовлено відмінностями в використовуваних копінг-стратегіях. Проте зазначається, що детермінанти ПТР особистості ще залишаються недостатньо зрозумілі. Так, особливості збройного конфлікту в Україні обумовили виникнення значної кількості соціально-психологічних чинників реадаптації та психологічного відновлення учасників бойових дій, непритаманних іншим конфліктам.

Наші дослідження психології «донбасівської війни» виявили морально-етичну домінанту, яка на всіх етапах дислокації і рівнях інтенсивності бойових дій була визначальною у впливі на ПТР. В цілому підтверджуючи наведені вище характеристики, разом з цим слід зазначити, що рівень інтенсивності психічних і особливо етичних проявів під впливом бойових дій за умови існування морально-етичної домінанти виявляється більш значущим для розвитку особистості і суттєво перевищив той, що існує у суспільстві. Виявилось, що участь у бойових діях на власній території по захисту своєї країни значно підвищило морально-етичний рівень, радикально змінило систему цінностей і саму особистість українських військовослужбовців та бійців-добровольців. Очевидно саме це й визначає особливості взаємин ветеранів, які стали іншими, і українського суспільства, яке «не змінилось», що стало серйозною проблемою. Тому ми цілком погоджуємося з авторами В. І. Осьодло й Д. С. Зубовським, що особливого значення набуває проведення широкомасштабного дослідження особливостей ПТР серед військовослужбовців-учасників АТО. Одним з найбільш яскравих проявів таких особливостей стала поява серед ветеранів АТО цілої низки «письмеників», військові наративи яких вже виявились гідним творчим продуктом найсучаснішої постмодерної літератури, яка починає показувати цю війну такою, яка вона є.

Іншою важливою характеристикою СЖ-формату є «поле правди», що змістовно наповнює простір існування людини, де вона здатна реалізовувати СЖ. У цьому форматі стосунки людини зі світом здійснюються на основі не лише потреб і відповідної діяльності з метою самозбереження своєї біологічної суті, а здебільшого завдяки вчинку і необхідності духовного розвитку. У якості науково-психологічної основи розуміння такого «поля правди» розглянемо поняття «правда», запропоноване В.В.Знаковим в контексті психології розуміння правди [131; 132] та «психологічного поля», запропоноване К. Левінім в контексті динамічної психології [174]. Згідно теорії «поля» К.Левіна, з урахуванням думки М.Г. Ярошевського, особистість живе і розвивається під впливом своїх потреб в психологічному полі предметів, що оточують її, кожен з яких має певний заряд (валентність). Тут розрізняються два роди потреб - біологічні і соціальні, іменовані квазіпотребами. За К. Левіном, «психологічне поле» - це феноменологічний світ, що додає суб'єктивний характер об'єктивній реальності. Йдеться про «життєвий простір» індивіда, який включає суб'єкта що діє і його

психологічне оточення, коли у взаємодії валентних об'єктів і потреб валентність речі повинна відповідати смислу потреби [389].

Нас цікавлять саме квазіпотреби, що враховують не тільки ситуацію, що існує в даний момент, але і її передбачення в свідомості людини, що визначає її діяльність і дозволяє «постати над полем», долаючи безпосередній вплив навколишніх предметів. Таку поведінку К. Левін називав «вольовою», на відміну від «польової», виникаючої під впливом безпосереднього оточення. Він також вважав, що розвиток динамічної теорії приводить до віднесення певних явищ в єдиний клас «процесів волі», для цього необхідне їх дослідження в руслі загального питання про «душевні сили» і їх закони. Говорячи про психічну енергію і структуру душі, він відзначав, що «окремі психічні переживання, дії і афекти, наміри, бажання і надії передусім включені в абсолютно певні психічні утворення (комплекси), сфери особистості і цілісності процесів». А «приналежність до строго конкретних душевних комплексів має велике значення і для динамічно значущої психічної напруги і енергії» [174, с. 114-115]. Для вольової дії важливе виникнення «душевних сил напруги», які через їх динамічну спорідненість із справжніми потребами К. Левін позначав як «квазіпотреби». Б.В. Зейгарник в контексті аналізу квазі потреб і психологічного поля також підкреслювала їх соціальну обумовленість і динамічну характеристику за своїм походженням, оскільки йдеться про спонукувані ними дії і вчинки. Задоволення квазіпотреби полягає в прагненні до розрядки її динамічної напруги, що є вирішальним детермінуючим чинником психічної діяльності людини. При цьому К. Левін підкреслював особливу важливість того, що зміст квазі потреб може бути різним [122].

Подальший розвиток цього змісту психологічного поля ми бачимо в розумінні «поля правди» як втілення істини на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях. Досить оригінально це розкриває А.А.Гусейнов, відповідаючи на питання «Що є правда?». Під «що» він мав на увазі силу, що направляє людину у бік невідомої кінцевої мети, під «правдою» - позначення цієї мети, з якою людина органічно пов'язана, під «є» - буття, коли бути і мислити є одним і тим самим [109]. У результаті «поле правди» можна трактувати як «сила буття особистості в прагненні до досягнення свого вищого призначення». За В.В. Знаковим, в якнайповнішому сенсі правда є найважливішим компонентом духовного розвитку людини і людства, оскільки актуалізує духовне начало, яке породжується з взаємозв'язків суб'єкта зі світом з глибин самої людської особистості. За типом розуміння, правда розділяється на: інструментальну, детерміновану утилітарними міркуваннями і уявленням про справедливість (визначає «дорефлексивне поле правди», де формується викривлений особистісний смисл, внаслідок чого людина живе «неправильно»-О.А.); етичну, яка регулюється морально-етичними принципами і мотиваційною спрямованістю на уявлення про справедливість (визначає «рефлексивне поле правди», коли осягаються життєві особистісні смисли, внаслідок чого людина живе «правильно»-О.А.); рефлексивну, детерміновану здатністю до особистісної

комунікативної рефлексії на основі совісті (визначає «духовне поле правди», коли творяться духовні смисли, відповідні розуму, внаслідок чого людина живе «праведно»-О.А.) [132].

«Поле правди» визначається не лише потребами, як психологічне, а і квазіпотребами, що може розглядатися як квазіпсихологічне, яке ґрунтується на вольових процесах і характеризує душевне життя людини. Якщо «психологічне поле» має потрібнісну суть, визначається напругою навколишніх предметів, де провідна роль належить речам, тоді має місце «польове» формування психіки, що не має сенсу для розвитку особистості. Якщо провідну роль грають квазіпотреби, тоді маємо «вольове» формування психіки, що має сенс для розвитку особистості. «Поле правди» має початкову смислову суть і наповнення. У «дореклексивному полі правди» при СЖ-самовизначенні на дореклексивному рівні, коли особистісний життєвий смисл відсутній, людина існує лише як споживач, але за певних умов з'являється потреба смислотворення; у «рефлексивному полі правди» при СЖ-самовизначенні на рефлексивному рівні відбувається «одухотворення» створених смислів; у «духовному полі правди» при СЖ-самовизначенні на духовному рівні відбувається смислоосягнення, що і є головною суттю і вищим призначенням існування людини. Практично «поле правди» створюється як особлива семіосфера, що формується за принципами психотерапевтичного дискурсу, про що говорить Н.Ф.Калина [137]), має смислову суть і наповнення, що диференціюється на вже зазначених трьох рівнях особистісної реалізації СЖ.

Резюмуючи викладене, приходимо до розуміння основних умов існування СЖ-формату як своєрідного канонічного духовно-психологічного життєвого простору людини, що функціонує в «полі правди» згідно закономірностей протікання кризових ситуацій завдяки відповідній СЖ-методології.

3.3 Постнекласичні науково-психологічні характеристики методології реалізації справи життя

У контексті означеного питання передусім визначимось із розумінням психології життєвого шляху, про який говорили ще С.Л.Рубінштейн, Б. Г. Ананьев, О. М. Леонтьев та багато інших відомих вітчизняних і зарубіжних психологів. У роботах [142; 143] зазначається, що предмет психології життєвого шляху складають психологічні феномени, механізми і закономірності здійснення особою власного життя, серед яких найбільший теоретичний і практичний інтерес представляють психобіографічні утворення. Це життєва перспектива, життєві плани і програми, життєві цілі і завдання, психологічний час і психологічний вік особистості, суб'єктивна картина життєвого шляху, життєва мудрість, смисл життя тощо – все, що характеризує психологію особистості як суб'єкта життя. Але жоден з них не дозволяє прогнозувати розвиток особистості як суб'єкту життя на рівні вищих цінностей, коли основне етичне і онтологічне завдання полягає у прагненні до

вищого рівня людського існування і вершини людського буття (за С.Л.Рубінштейном), що ми розглядаємо у контексті реалізації СЖ. С.Л.Рубінштейн висловив глибоку думку про те, що не сама по собі природна обдарованість робить людину видатною особистістю. Дуже важливим є збіг суспільних процесів і обставин на життєвому шляху людини, що дало б їй можливість проявити себе в звершенні значних історичних діянь. Індивідуальний спосіб життя людини складається в результаті вчинків індивіда, що здійснюються в певних обставинах, поворотних моментах (біографічних подіях як «одиницях» історичного процесу), які викликають значні зміни в образі життя [274]. Автор роботи [182] звертає увагу на події внутрішнього життя, що є складовими духовної біографії людини. Якщо події середовища утворюються в обставинах розвитку, що відбулися не по волі і не за ініціативою суб'єкта життя, то події поведінки особистості в навколишньому середовищі обумовлені її вчинками як одиницями суспільної поведінки. Такі вчинки-події ґрунтуються на обставинах, що склалися, але визрівають у сфері переживань внутрішнього світу людини, яка стає здатною міняти свої життєві цінності, що веде до реальних вчинків і перетворення об'єктивного перебігу подій і життя взагалі. Це зазвичай відбувається завдяки творчості, що дозволяє вирішувати особою життєві завдання, повністю розкрити свої сутнісні сили, справжні людські здібності і внести свій оригінальний, індивідуальний внесок до цінностей суспільства, у вдосконалення суспільних і міжособових відносин, в збагачення духовного світу людини. Цю думку логічно завершує О.М.Ткаченко - «якщо у вчинку об'єктивується особистість, то через історію вчинків (біографію) можна збагнути психологію і соціологію особистості» [324, с. 125].

Суттєві корективи вносить Ю. М. Швалб, який у роботі [379, с. 28-36] зазначає, що для всіх теорій життєвого шляху ключовим стає поняття «події», а час представлений як розгорнене минуле (як сенс і цінність події) і майбутнє (як ціннісні орієнтації й цілі). Виявляється, що людина принципово «не вкорінена» в сьогодення «тут і зараз», і не можна сказати що «людина живе», тобто зникає життя. Окрім того, життєвий шлях завжди належить конкретному індивідові, тому психологія особистості в цьому підході виключно монологічна. Проблему «повернення» людини в реальність дозволяє вирішувати категорія «способу життя», що визначається наявністю особливого механізму детермінації у індивіда чи спільноти стійких моделей поведінки, коли людина живе в протистоянні Ситуації і індивідуальної Свідомості, як конкретній формі представленості в Світі. Ситуація і рішення в ній значущої життєдіяльної задачі та досягнення мети ніби «стягують на себе» події минулого і очікувані події майбутнього, утворюючи справжнє сьогодення як наше «тут і зараз». В загальнопсихологічному плані ситуація і спосіб життя є результативно комунікативними як система особистісних діалогів: «по вертикалі» свідомості як проблематизація власних цілей і рефлексія підстав власних дій; «по горизонталі» свідомості як порівняння і оцінка можливих варіантів поведінки і дії в конкретній ситуації. У такому трактуванні концепції життєвого шляху і способу життя можна розглядати як

дві ортогональні площини шуканого психологічного простору буттєвості людини. Також зазначається, що соціальні кризи переживаються відносно благополучно, якщо вони не призводять до зламу структур способу життя.

Якщо такий злам відбувається при зіткненні двох принципово різних способів життя, з одного боку орієнтованих на ідеї «споживання» («користі», «вигоди», «задоволення»), а з іншого на ідеї «розвитку» («правдивості», «гідності», «патріотизму») – О.А., тоді вочевидь слід звертатись до вчинкового підходу [270], коли особистість розглядається як індивід, здатний на особовий вчинок, як вищий рівень суб'єктності. Змінюється не тільки життєвий шлях індивіда, який презентує себе в особливому тексті (наративі), що має всі ознаки розгорненого міфу, але й відбувається вплив на життєві шляхи інших людей. Тоді і виникають необхідні умови (СЖ- формат) для накопичення життєвого досвіду реалізації СЖ, який сприяє розвитку зрілої особистості, і тому є найбільш важливим продуктом життєвого шляху. Розглянемо це питання у контексті позиції Ю.М. Швалба [364], який у своїй класифікації виділяє такі описи форм прояву конструктів життєвого досвіду як цілісної ситуації, способу дії, особистісних цінностей. Останнє найбільше стосується реалізації СЖ, оскільки характеризує індивідуальний життєвий досвід як відносно самостійну і незалежну структурну одиницю психічного, яка функціонує за принципами системи що саморозвивається, включає способи дій з характеристиками ситуації, які набувають особистісної значущості і потрапляють в сферу цілепокладаючої регулятивної свідомості як особистісна максима. Аналізуючи й систематизуючи індивідуальний досвід, людина прагне до створення «життєвої філософії» власної особистості. Ю.М. Швалб услід за О.Ф. Лосєвим [185] зокрема зазначає, що таке усвідомлення і поєднання життєвого досвіду в одному тексті узагальненого конструкту й ситуативної ілюстрації надає йому форму міфу [363]. А це вже може стати основою для створення відповідної «життєвої методології» реалізації СЖ. Наочною ілюстрацією тут можуть слугувати багато особистих текстів-нарративів ветеранів АТО після повернення з війни, які зараз достатньо масово почали з'являтися і навіть видаватися як літературні твори.

Таким чином, у особистісній реалізації СЖ основною одиницею виміру стає вчинок. На цьому наголошує також Д.О.Леонтьєв, коли розглядає вчинок як спосіб руху (поступлення - **пос.**) особистості у житті, як усвідомлену відповідальну дію, засновану на особовій причинності в оцінці просування на особистісному шляху (не слід плутати з поняттям «життєвого шляху»). Тут відчуття шляху представляється істотною компонентою смислу життя, що дозволяє лише відчувати «правильність» конкретних кроків, рішень, вчинків і відрізняється від відчуття мети або напрямку руху, де вони задані в цілому. Велика частина дій, не будучи вчинками, індиферентні до цього шляху і не сприяють особистісному розвитку. В цілому, вчинок постає як дія, що не вписується в традиційні схеми психологічної причинності, зате вимагає визнання причинності іншого роду, що спирається на відповідальність [179]. До цього логічного ряду долучаються також і записи з особистого архіву

Л.С.Виготського щодо роздумів співвідношення життя і мислення, де констатується: «...як тільки ми відірвали мислення від життя (від динаміки) – взяли його як поняття психічного, а не психологічного – ми закрили собі всякий шлях до в'яснення і пояснення його найголовнішої властивості: визначати образ життя й поведінки» [120, с. 129]. Це означає, що особистість як суб'єкт свого життя, не завжди є також суб'єктом свого вищого призначення, яке знаходиться у «світі людини». Такою є лише та, що реалізує свою «справу життя», як підтвердження встановлення стосунків з цим світом відповідно принципу «медіаційності».

Звідси витікають такі два напрямки життєвого шляху, як життя-діяльність та життя-вчинок. Очевидно, що психологічний механізм переходу від одного до іншого закладений в ситуації, з якої починається вчинок. У цьому контексті скористаємось ідеєю О.Ю. Коржової щодо розвитку особистості, яка вважає, що найбільш яскраво взаємозв'язок особистості і ситуації відтворюється в гіпотезі про «сильні» ситуації, в яких поведінка більшою мірою визначається особливостями ситуації, і про «слабкі» ситуації, в яких поведінка більше визначається особистістю людини. У такому випадку одиницею аналізу життєвого шляху можна вважати патерн особистісно-ситуаційної (подієвої) взаємодії як «потрапляння в ситуацію», що припускає випадковість і відсутність активної участі особистості, або «підготовка ситуації», де навпаки, підкреслюється її активна роль. Можна припустити, що виникнення все нових і нових життєвих ситуацій обумовлене всім попереднім життям людини, яка «вступає» в ситуацію з багажем всіх попередніх життєвих надбань. При «зустрічі» з ситуацією відбувається її позначення з погляду особистості, що знаходиться на певному рівні свого розвитку в даний момент. Таким чином, людина обирає ситуацію, але і ситуація «обирає» людину. Звідси виділяються: «подієвий» тип розвитку особистості як «людини зовнішньої», коли переважають зовнішні ситуації-події і джерело розвитку знаходиться поза особою, яка схильна несвідомо (чи напівсвідомо) поміщати себе в такі ситуації, що з боку здається випадковим; власне «особовий» тип розвитку особистості як «людини внутрішньої», коли переважає свідомою робота над собою (звернення до релігії, психотехнічних прийомів тощо), що зовні виглядає бесподієво (чи малоподієво) [159]. Така позиція дозволяє нам говорити про «влучання» у СЖ. Це розуміється як особливий патерн особистісно-ситуаційної взаємодії, коли одночасно збігаються внутрішній факт успішного проходження особистістю етапу підготовки до реалізації СЖ на дорефлексивному рівні та створення відповідного СЖ настановлення (здебільшого на несвідомому рівні), і зовнішній факт виникнення життєвої події, коли створюються сприятливі умови для початку реалізації СЖ на рефлексивному рівні, що зазвичай призводить до виникнення кризової ситуації.

Далі уявімо сучасну психологію в канонічному теоретичному СЖ-форматі, коли з'являється проблема необхідності переходу від звичайного образу життєздійснення, який ми визначили як «діловий» з «діяльним» наповненням, до такого, який ми визначили як «справожиттєвий» з

«вчинковим» наповненням. У такому форматі психологія повинна орієнтуватися на прагнення до досягнення вищого призначення людини, вивчаючи на основі загального принципу «медіаційності» - «нестабільність», «вчинок», «справу життя», а отже, і «праксіс душі» людини. У цьому контексті необхідно розглянути умови існування людини в «світі людини» шляхом трансформації діяльнісних психологічних принципів і категорій, запропонованих класиками теорії діяльності і узагальнених О.М.Ткаченком [323], вчинкових на основі теоретичних позицій В.А. Роменця [270], М.М. Бахтіна [29], К. Войтили [89] в канонічному теоретико-методологічному СЖ-форматі з урахуванням досягнень сучасної психологічної науки, представлених, зокрема, в концепціях неklasичної методології психології О.Г.Асмолова [11], фундаментальної екзистенційної мотивації А.Ленгле [Лэнгле, 2008, 2009], інтегративно-особистісного підходу Г.О.Балла [17; 134; 171], «мислєдїяльності» Г.П. Щєдровицького [377] і «професійного методологування» А. В. Фурмана [350], суб'єктно-вчинкового підходу В.О.Татєнка [301; 303].

У своїй науковій спадщині О.М.Леонтєв указував, що розробка системи понять психології діяльності зупинилася і «замерзла» [177, с. 245]. У з'ясуванні причин такого стану найважливішим він вважав питання про зовнішню і внутрішню діяльність. Намагаючись стати на позицію С.Л. Рубінштейна, О.М.Леонтєв відзначав, що діяльність розділяється на внутрішню («богові богове») і зовнішню, особливо практичну, яка не є психологічною, де утворюється якась «нічийна зона». Відбувається відособлення психіки-образу як зовнішньої діяльності в згорнутому вигляді [177, с. 256]. Очевидно, що подібна «зона» існує і у внутрішній сфері, яка не пишється в традиційні науково-психологічні рамки. Цілком можливо, що для осмислення практичної роботи і емпіричного дослідження явища «духовно-природної психотерапії» ми потрапили саме в таку «нічийну зону», розуміння якої, власне, і спонукало до введення категоріального поняття «справа життя» на фоні технічного контрастного поняття «діло».

С.Л.Рубінштейн відзначав, що психічне сполучає реальне та ідеальне, де його взаємини з матеріальним визначаються діяльністю. Проте, взаємини психічного і духовного чітко не були визначені. А це здійснюється опосередковано через вчинок як різновид діяльнісної дії [277]. Ми також приймаємо розуміння стосунків психічного та ідеального через вчинок, але яке за своєю суттю і механізмом принципово відрізняється від традиційного розуміння діяльності і має бути визначене самостійною категорією. Тоді, «розширена» характеристика психічного як інфраструктури в суперструктурі суспільства і світу з урахуванням «нічийної зони», заповненої запропонованими нами концептами «діло» і «справа життя», може виглядати як світоглядно-психологічне єднання людини і «світу людини» з урахуванням принципів «всєдності» та «медіації» (за КФШ). На сучасному рівні психологічного знання В.П.Зінченко бачить це як цілісність людини, яка не дана, а задана, і досягається особистістю за допомогою вільної розумової і рефлексивної роботи, вступом до взаємин з вищим Іншим на рівні силового

потокі подвійної «духопроводності» як введення ідеальної форми, так і олюднення [124].

Аналізуючи початковий задум психологічної теорії Л.С.Виготського, О.М.Леонтьєв акцентував увагу на необхідності пов'язати життя зі свідомістю, розглядаючи психологію як науку про особливу, вищу форму життя, коли зовнішнє (матеріальне) і внутрішнє (ідеальне) виступають як єдине. Для цього з самого початку потрібно було відшукати єднання цього несполученого. Зараз є розрив – «там або тут» [177, с. 39]. В.О. Пономаренко пропонує своєрідну емпірично виявлену формулу духовності професіонала-лютьчика, яка передбачає одночасне знаходження «там і тут» під час виникнення катастрофічної критичної ситуації, де «там» розуміється як внутрішнє, трансперсональне, а «тут» - як зовнішнє, професійно-діяльнісне [243; 244].

Л.С. Виготський був схильний до екстрапсихологічного розуміння діяльності, коли вивчення свідомості відбувається в області «вершинної» психології, що протистоїть «поверхневій» і «глибинній» [92, с. 443]. С.Л.Рубінштейн принципи психології діяльності зводив до ключової точки «єдності свідомості і діяльності», розглядаючи діяльність як психологічне і позапсихологічне явище [275, с. 87]. О.М.Леонтьєв дотримувався ідеї «подвійної детермінації» психічного [177]. Як бачимо, необхідність обраного нами принципу «медіаційності» як «єднання несполученого» заради цілісності особистості по суті була вже закладена у вітчизняній філософії і психології.

Тепер щодо механізму і рушійної сили такого «розширення» психології. Наша попередня психологічна практика і емпіричні дослідження свідчать, що таким механізмом є вчинковий, а рушійною силою – СЖ-мотив, що мислиться як «прагнення». С.Л. Рубінштейн розглядає вчинок як дію, яка сприймається і усвідомлюється суб'єктом, що діє, як суспільний акт, який виражає ставлення людини до інших людей. Це єдність в діяльності зовнішнього і внутрішнього на основі початкових мотивів заради кінцевої мети особистості, коли вчинки і переживання у взаємопроникненні утворюють єдність життя і діяльності людини. Генеза вчинку розглядається як складний суперечливий, але цілісний процес, який створює основу об'єктивного пізнання психіки на основі реакції і свідомої дії [277]. Позитивні і негативні вчинки можуть виражатися однаковими рисами, тому, щоб з'ясувати істину, необхідно знайти дійсний особистісний смисл, зрозуміти правду [277; 132]. О.М.Леонтьєв розуміє вчинок як особливий вид вольових дій, які вимагають внутрішнього зусилля, коли вони входять одночасно в дві різні діяльності на основі афектних протилежних мотивів з підпорядкуванням одного іншому. Вчинок також розуміється як дія, яка входить в подвійну діяльність, але їх мотивація, будучи різною за сутністю, не є протилежною за знаком. Вчинок вимагає усвідомлення стосунків між обома діяльностями з урахуванням обох мотивів, - це є складномотивована дія, яка має складний смисл [177, с. 50]. Але все ж таки С.Л.Рубінштейн і О.М.Леонтьєв принципово не розділяють діяльність і вчинок, а лише розглядають його як особливий вид дії.

В.А. Роменець, досліджуючи вчинок на світоглядно-психологічному рівні, виділяє його як самостійний за своїм механізмом акт стосунків людини і світу. Він відзначає, що в основі вчинку лежать дві причини: внутрішня, така, що міститься в людині, і зовнішня, пов'язана з його (вчинком) духовною природою, коли і здійснюється і не здійснюється призначення людини, оскільки діє подвійна детермінація. Специфіка вчинкової комунікації полягає у вкоріненні як в соціумі так і людській духовності. Здійснення вчинку розглядається як подія в житті, духовне зростання, перетворення, встановлення нових стосунків зі світом [270].

Ключовою функціональною характеристикою СЖ-методології є її енергетичне забезпечення, що відкривається через відповідний СЖ-мотив. Для визначення СЖ-мотиву в доповнення до вже згадуваної «метамотивації» (за А.Маслоу) можна виходити з думки О.М.Леонтьєва щодо «далеких» чи «головних» мотивів, які займають провідне положення в розвитку і житті особистості, мають єдиний стрижень, спонукають до досягнення великої життєвої мети людини, оволодіння смыслом власного життя [177, с. 242-343]. Цей мотив виявляється у відповідних об'єктивних умовах розвитку діяльності. Його усвідомлення є особливою проблемою, потребує здійснення певної «роботи» як дії на людину в правильних, адекватних поняттях, тоді сила її свідомості різко збільшується. Якщо мотив розкритий в помилкових поняттях і діяльність не може розвиватися, його сила втрачається, він не виявляється і залишається абстрактним [177, с. 245].

СЖ-мотив дозволяє визначитися в розумінні СЖ-самовизначення, яке ми розглядаємо як тонічне настроювання душі (готовність до реалізації СЖ, що мислиться як «досягнення»), що в психологічній науці в контексті методологічної проблематики некласичної психології (за О.Г.Асмоловим) відповідає суті поняття настановлення. Для цього необхідно вирішити проблему активізації цього мотиву, механізму його запуску і функціонування, який в психології вирішується через розуміння настановлення як готовності, обумовленої потребами і мотивами особистості, – це готовність, схильність суб'єкта, що виникає при передбаченні ним появи певного об'єкту і що забезпечує стійкий цілеспрямований характер перебігу діяльності стосовно даного об'єкту [259]. У нашому дослідженні звернемося до погляду на настановлення в контексті методологічних проблем некласичної психології за О.Г. Асмоловим. Він пропонує гіпотезу про ієрархічну рівневу структуру настановлення як механізму стабілізації діяльності за критеріями мотиву (предмет потреби), мети (усвідомлюваний результат, що передбачається) і умови здійснення. Тут виділяються рівні смислового, цільового, операціонального настановлення і рівень психофізіологічних механізмів як реалізаторів настановлення. Провідним є смислове настановлення як форма виразу особистісного смислу, що актуалізується мотивом і представлене особистісним смыслом (як одиниця свідомості, що відображає упередженість суб'єкта по відношенню до подій навколишнього світу). Під цільовим настановленням розуміється готовність до досягнення усвідомлюваного результату, що передбачається. Під операціональним настановленням

розуміється готовність суб'єкта до здійснення певного способу дії на основі передбачення, що спирається на минулий досвід з урахуванням умов наявної ситуації. У повсякденному житті такі настановлення діють в звичних стандартних ситуаціях. Рівень психофізіологічних механізмів є найнижчим в реалізації настановлення.

Особливий інтерес в нашому дослідженні викликають несвідомі сфери формування настановлення і діяльності в неklasичній психології. Слід зазначити такі специфічні риси несвідомого як нечутливість до суперечностей і позачасовий характер. У неусвідомлюваному психічному відзеркаленні світ і суб'єкт утворюють одне неподільне ціле, де події оточуючого світу зливаються в одне. Виділяються наступні особливі класи проявів несвідомого: надіндивідуальні несвідомі явища, де В.І.Вернадський бачить джерело появи ноосфери як нового пласта реальності в колективній несвідомій роботі людства [86; 87]; неусвідомлювані мотиви і смислові настановлення особистості як спонуки і нереалізовані схильності до дій, коли різні вчинки і події набувають особистісного смислу (за О.М.Леонтьєвим); неусвідомлювані регулятори способів виконання діяльності (операціональні настановлення і стереотипи), що виникають в процесі вирішення різних завдань та подій і способів дії, що детермінуються неусвідомлено передбачуваним чином і спираються на минулий досвід поведінки в подібних ситуаціях; неусвідомлювані резерви органів чуття, які можуть бути представлені феноменом «шостого відчуття».

У результаті, О.Г. Асмолов приходить до загального висновку, що завдяки взаємопроникненню підходів, пов'язаних з дослідженням несвідомого, діяльності і настановлень, кожен з них в буквальному розумінні слова знаходить своє друге дихання. Виявлення загальних рис і специфіки цих прихованих планів свідомості дозволить знайти адекватні методи їх дослідження, розкрити їхню функцію в регуляції діяльності, доповнити і змінити існуючу картину уявлень про діяльність, свідомість і особистість в культурно-історичній неklasичній психології [Асмолов, 2002].

Уявлення про СЖ-мотивацію також формується на тлі розуміння фундаментальної екзистенціальної мотивації (за А.Ленгле) і фундаментальних потреб (за А. Маслоу) з урахуванням їхніх «вищих» складових та канонічної мотивації (за В.А.Роменцем). У А. Ленгле це прийняття себе і смислу, у А.Маслоу це все, що пов'язане з самоактуалізацією (пізнання, самовираження, самоідентифікація, реалізація своїх цілей, здібностей, розвиток власної особистості тощо). У В.А.Роменця це феномен канонічної мотивації, яка «долаючи свою буттєву суперечність, набуває канонічних форм, завершується сама в собі, робить із себе витвір мистецтва» [271, с. 33]. За В.А.Роменцем мотиви вчинків формує ситуація. Мотивація діє як таке прагнення, котре поєднує об'єктивну і суб'єктивну сторони причинності, не применшуючи одну з них як підлеглу. Сама мотивація не може до кінця перебороти подвійний характер ситуації. Це зокрема виявляється у стані людини як боротьба мотивів, що вирішується лише у

самому акті здійснення вчинку. В такій боротьбі вона (людина) переживає свободу своєї волі і усвідомлення здійснення саме такого вчинку [273, с. 19].

А. Ленгле розглядає фундаментальні екзистенціальні мотивації (ФМ) у співвідношенні зі світом, життям, самим собою (знаходження себе), смыслом, де останній є провідним. ФМ співвідношення зі світом розглядається як онтологічна опора екзистенції, якій необхідні такі передумови як захист (дає людині відчуття ступеня прийняття себе, коли особливу роль грає біографічний досвід), простір (фізичний як власне тіло, психічний як переживання, та духовний) і опора (міцність і стабільність в самому собі на основі тіла, досвіду, здібностей, надійності установок і переконань, відчуттів, ясності пізнання, віри, що додає необхідної мужності життю, коли виникає фундаментальна довіра як основа буття і здатність його витримати у протистоянні труднощам). ФМ співвідношення з життям розглядається як основа цінності, якій необхідні такі передумови як відношення (сприйняття іншого, що надає захист для розвитку життєвої сили), час (простір відношення) і близькість (входження у власне переживання, що додає йому відповідного образу відчуття та дозволяє сприймати цінності). Ці умови створюють основу для активності, завдяки чому людина набуває відчуття дійсності життя. ФМ зустрічі з собою (person) розглядається як джерело автентичності, що є фундаментальним питанням буття. Тут необхідні такі передумови як виправдання (відчуття, що ти виправданий в своєму бутті і чиниш справедливо, тому захищений у відношенні з іншими і з самим собою), поважна увага (розкривається через виправдання і справедливість як «бачити себе самого» і «бути побаченим»), оцінка цінності (вираз власного person). ФМ смислу розглядається як перспектива дії і має такі передумови як структурний взаємозв'язок (людське буття від природи є структурованим), поле діяльності (пов'язане з відповідальністю і ставить перед людиною завдання, що вимагає займання позиції, додає дії і переживанню нового розуміння, продуктивність якого проростає в справу або вчинок), майбутнє (реалізація активного і пасивного творчого потенціалу, завдяки чому людина стає тим, чим може бути, що лежить у основі її незавершеності). Якщо ці передумови виконані, буття людини набуває смислу, який задає орієнтири відносно дій і переживань («смысл» = «настановлення»), а як онтологічний смысл розкриває якнайглибше розуміння підстави її буття в світі. Людина може сама сприяти досягненню цих передумов в залежності від ситуації, прагнути до внутрішньої відповідності з тим, що її чекає у здійсненні екзистенції на найвищому рівні [193; 194].

На основі вищевикладеного стає зрозумілим методологічний механізм реалізації СЖ, про який йшлося в контексті СЖ-особистості. Ключовою функціональною характеристикою СЖ-методології є її енергетичне забезпечення, що виявляється через відповідний СЖ-мотив як тонічне настроювання душі (готовність до реалізації СЖ), що відповідає суті поняття установки в контексті неklasичної методології в психології (за О.Г.Асмоловим), де особливий інтерес викликає сфера несвідомого та її формування. Тут концептуально окреслюється методологічний механізм

особистісної реалізації СЖ, який диференціюється на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях. На дорефлексивному він більше орієнтований на масового користувача і професійне застосування спеціалістами-психологами. На рефлексивному і особливо духовному рівнях вже йдеться про формування індивідуальної СЖ-методології і відповідної практики як унікального засобу життєтворення особистості, що дозволяє реалізовувати цей енергетичний потенціал однаковою мірою як для професійного психолога так і його візаві. Основним чинником тут виступає СЖ-настановлення, доступ до якого забезпечується СЖ-самовизначенням як смисловим наповненням, про що йшлося вище. Від того, як цей пусковий механізм сформується, на діяльнісній чи вчинковій основі, залежить подальший характер формування установки (смысловий, цільовий чи операційний) і функціонування методології й формування СЖ-особистості відповідно на вищезазначених рівнях. СЖ-установка актуалізує енергетичний потенціал досягнення вищого призначення через відповідний СЖ-мотив, що і є основною функцією СЖ-практики, яка базується на вчинковому механізмі.

Зараз в психології вималювався кризовий стан, який потребує принципово інших рішень і теорій. В. А. Роменець відзначав, що психологи багато зробили для піднесення ідеї й принципу дії і діяльності на вищий рівень наукових цінностей, але вже в середині ХХ ст. відчули його «безпринципність». Виникло питання, яку саме людину формує діяльність, яка обмежується лише самообслуговуванням [271]. Виходячи з нашої теоретико-методологічної концепції, вихід з кризи лежить через орієнтацію психологічної науки на вище призначення людини шляхом її «розширення» завдяки введенню категорії «справа життя», підходу до вчинку як механізму реалізації СЖ на основі СЖ-мотиву із смисложиттєвим наповненням. Все це інтегрується на основі загального принципу «медіаційності», який обумовлює наповнення даного теоретико-методологічного СЖ-формату. Завдяки цьому ми безпосередньо виходимо на наукове і практичне обґрунтування функціонування душі людини, як «творення» духовного продукту. У теоретико-методологічному СЖ-форматі вчинок набуває набагато ширших шуканих характеристик і форм, вищої якості і смислу. Відкривається гідна сцена для всебічного розкриття всіх його можливостей. Тут життя людини набуває вчинкового змісту, орієнтуючись як на *самоактуалізацію* і *саморозвиток*, так і на *іншого*. Вчинок є механізмом «пайдейї» і «праксису» душі, тому його суть завжди прихована, об'єктивна і поки що не досяжна для людини як розумної, поки вона не трансформується в «людину одухотворену».

Підставою для інструментального обґрунтування такого теоретико-методологічного формату може служити методологічна організація психології як «мислєдіяльності» [373-377; 346], яка дозволяє отримати єдину актуальну структуру «минулого», «сьогодення» і «майбутнього», чого вимагає багатовимірною сутью аналізованої проблеми. Така методологія також передбачає у вигляді її «одиниць» виділення простих структур основних механізмів життя як активів діянь [Щедровицький, 1995: 232-281], які в нашій

парадигмі опрeдмeтнюютьcя як «сoдiянe», тaкe, щo вiдкривae дoступ дo смислoсyгнeння, i «спрaви», щo є oснoвoю для смислoтвoрeння. «Сoдiянe», щo вiдoбрaжae «дeфeкти» життя, мoжнa вiдмiтити у вчинкoвoму хaрaктeрi рeфлeкciї в мислeдiяльнoстi як нaпружeнoстi рoзриву мислeння, якe визнaчaeтьcя «зiпoсoвaнiстю» iндивiдуaльнoгo внeску в iстoрiю [374; 375].

Зa Г.П.Щeдрoвицьким пoвнa схeмa мислeдiяльнoстi вклoчae: 1) пoяс чистoгo мислeння (М), який рoзгoртaeтьcя нeвeрбaльнo, мae чiткi прaвилa (iдeaльнi прoцeдурa), дe мiж рeaльним i iдeaльним змiстoм iснує прямa вiдпoвiднiсть («пaрaлeлiзм»); 2) пoяс пoлiфoнiчнoї думкo-кoмунiкaцiї (Д-К), якa пeрш зa вce зaкрiплoєтьcя в слoвeсних тeкстax, iснує зa пpинципaми пoлiлoгу, кoнфлiктiв, бoрoтьби i прoтирiч; 3) пoяс сoцiaльнo oргaнiзoвaнoгo i кyльтурнo зaкрiплeнoгo кoлeктивнo-гpупoвoгo мислeння (мД), щo пeрeдбaчae нoрмyвaння, сoцiaльнy oргaнiзaцiю, цiльoвy, лoгiчнy, тeхнiчнy дeтeрмiaцiю oб'єктивними зaкoнaми, дe вci систeми гeтeрoгeннi. У кoжнoмy тaкoмy пoясi iснують свoї спeцифiчнi дiйснoстi, якi вiдoбрaжaютьcя oднa в oднiй [374; 375].

Смисл тeорeтичнoї мoдeлi oргaнiзaцiї цiєї мeтoдoлoгiї пoлягae в нaoчнoмy рoзглядi її як гeтeрoгeннoї (стyпiнчaстo-iєрaрхiчнoї) i гeтeрaрхiрoвaнoї (пoдiбнoї дo «мoтpийки») систeми нa дoрeфлeксивнoмy, рeфлeксивнoмy i дyхoвнoмy рiвнiяx, oснoвнy «сyбстaнцiю» якoї yтвoрyє мeтoдoлoгiчнe рoзyмiння i рeфлeкciя [374; 346]. Тyт, зaвдякi мeтoдoлoгyвaннy зa Щeдрoвицьким-Фyрмaнoм, якe в свoїй сyтi нaпрaвлeнe нa «oчищeння» свiдoмoстi, «вклoчaeтьcя» вчинкoвий психoлoгiчний мeхaнiзм. Тoдi сфeрy «мислeдiяльнoстi» мoжнa рoзглaдaти i як мeтoдoлoгiчний СЖ-фoрмaт. Нa жaль, нi В. А. Рoмeнця, нi Г. П. Щeдрoвицькoгo вжe нe мoжнa зaлyчити дo бeзпoсeрeднoї мислeдiяльнoї кoмунiкaцiї. Тoдi, якщo психoлoгiя (зa Г.П.Щeдрoвицьким) є «сфeрoю мислeдiяльнoстi», щo (зa В.А. Рoмeнцeм) є сyть «сфeрa вчинкy», тo рoзглaнyтий психoлoгiчний мeхaнiзм yтoчнюєтьcя як «мислe-дiяльнiснo-вчинкoвий», щo вiдпoвiдae сyтi «рoзширeнoї» психoлoгiї як пpактичнoї нaуки, якa зaxoплює eтичнi, eстетичнi, дyхoвнi сфeри.

Oснoвнoю yмoвoю фyнкцioнyвaння зaпpопoнoвaнoї мeтoдoлoгiї нaми визнaчeнa пpaвдa, якa зa В.В. Знaкoвим y якнaйпoвнiшoмy сeнci є нaйвaжливiшим кoмпoнeнтoм дyхoвнoгo рoзвиткy лyдини i лyдствa, oскiльки aктуaлiзyє дyхoвний пoчaтoк, який пoрoджyєтьcя iз вzaeмoзв'язкiв сyб'єктa зi свiтoм з глiбин сaмoї лyдськoї oсoбистoстi. Oсoбистiснa oрiєнтaцiя нa тип рoзyмiння пpaвди визнaчae «психoлoгiчний стрижeнь» пoзицiї сyб'єктa [132].

3.4 Кoнцeптyaльнa мoдeль мeтoдoлoгiї рeaлiзaцiї спрaви життя

Як пoкaзaли нaшi тeорeтичнi i eмпiричo-пpактичнi дoслiджeння, пpопoнoвaнa мeтoдoлoгiя пoвиннa фyнкцioнaльнo пoв'язyвaти вищe пpизнaчeння лyдини з iйoгo eнeргeтичним зaбeзпeчeнням зa дoпoмoгoю СЖ-сaмoвизнaчeння, щo oбyмoвлює її склaднy oб'єкт-сyб'єктнy сyтнiсть. Вoнa

існує як на індивідуальному, так і на соціальному рівнях, є цілісним утворенням, яке конструюється, функціонує і досліджується одночасно, подібно до методологічної «машини» за Г.П. Щедровицьким [375]. Вона функціонує завдяки вчинковому механізму і розуміннево-рефлексивній робочій субстанції за умови наявності ситуативного «поля правди» на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях. Тому для її наукового визначення необхідно використовувати системний підхід у постнекласичній науково-психологічній парадигмі, яка б відповідала такому теоретико-методологічному СЖ-формату.

Для цього насамперед треба враховувати особливість пізнання психіки як надскладного утворення що самоорганізується і є нелінійним, тому потребує підходу з позиції загальної теорії відкритих систем [37; 250; 151]. Прогноз такої системи може бути лише вірогідним, оскільки неможливо точно вирахувати ні минуле, ні майбутнє. Найбільше нелінійність і відкритість проявляється у вивченні соціальних систем і суттєво ускладнюється наявністю феномену впливу інструмента на об'єкт, коли психіка є одночасно і об'єктом, і інструментом вимірювання. Говорячи про людину як про найскладніший об'єкт пізнання, автор [120] виділяє як пряму так і зворотну мультифакторну детермінацію продуктів психічної активності, коли вплив відбувається не лише знизу вгору, а і навпаки, породжене починає впливати на своє «материнське» утворення. Також виділяється рефлексія - як спрямованість пізнавальної діяльності на власні акти. Особливий ефект виникає тоді, коли інструмент пізнання й те, що пізнається, співпадають. Найбільшим чинником ускладнення є екзистенція, що визначається як «душа» («практис душі» - уточнення О.А.). До того ж, в роботах [5; 80] було показано, що пізнання природи психічного потребує враховувати не лише власне психічні закономірності, а й біологічні, а також більш загальні кібернетичні, і математичні закони й принципи, що їх визначають.

Автори [147] підкреслюють, що в методології системної антропологічної психології людина розглядається як складна відкрита система, що саморозвивається, задає своєрідну модель забезпечення певного стилю професійно-психологічного мислення відповідно реальній життєдіяльності у контексті творення смислів. В сучасній науці здійснюється «парадигмальний зсув» у зв'язку з переходом до парадигмальних установок на розуміння постнекласичної раціональності, що спонукало включити із загальної теорії систем в психологічний категоріальний апарат поняття «відкритої системи», як такої, що саморозвивається й самоорганізується [296].

Оскільки загальні моделі психіки лежать в основі аналізу всіх систем, в яких включена психічна діяльність, в сучасній психології вважається, що системний підхід є необхідним в дослідженнях. Автор [95] виділяє три види системного підходу: комплексний, структурний і цілісний. Система має включати: елементи, структуру, функції, інтегральні властивості, системоутворюючі фактори, взаємозв'язки з середовищем. За автором [183], системний аналіз передбачає: багатомірність утворення, багаторівневність і ієрархічність, багатомірну класифікацію властивостей, визнання

полідетермінованості, вивчення взятого утворення у розвитку. При цьому автор [263] виділяє такі принципи: цілісності; детермінованості системостворюючою функцією; інформаційної й енергетичної взаємодії з середовищем; розвитку. Авторка [120] пропонує такі принципи: цілісності; функціональної детермінованості; генетико-ієрархічної структурно-рівневої організації; вертикальної регуляції. При цьому вона вважає, що психологію людини можна вивчати на трьох рівнях: психічному (рівень психічних утворень, породжених біологічними механізмами й підпорядкованих біологічним законам); психологічному (індивідуально-психологічні властивості людини в їхній психосоматичній єдності, які сформовані й проявляються в процесі соціальної взаємодії в онто- і філогенезі); соціально-психологічному (параметри людини, що формуються тільки в групах в процесі інтеріндивідуальної взаємодії). Проте, автор [220] уточнює, що коли відбувається систематизація, то структура психіки набуває різних геометричних форм: від простої трьохчленної схеми до багатометричної трьохосової об'ємної конфігурації.

В будові сучасних моделей психіки базовою залишається тріада, що за Аристотелем виглядає як – пізнання, почуття, воля. За автором [80], повторюються по суті ті самі блоки, але з розкриттям організації кожного з них відповідно до генетико-ієрархічного принципу, регулятивно-вольових функцій та когнітивних процесів, автор [183] виділив три підсистеми: когнітивну, релятивну й комунікативну, а автор [95] структурував психіку на основі пентабазису вихідних властивостей «простір», «час», «енергія», «інформація» й поєднуючий «субстрат». Виділені компоненти були поєднані за «логічною й семантичною близькістю» в «перцепцію» (відчуття й сприйняття), «мислення» (уявлення й мова), «афект» (емоції й почуття) та «воля» (мотив й дія). Ці поєднання стають компонентами системи завдяки їхній інтеграції як «свідомість», поєднуючи увагу й пам'ять. Автор [104] запропонував гіпотезу генези психіки з позицій системотехніки і відповідну трьохблочну модель: 1)увага, відчуття, сприймання, емоції, мислення, пам'ять; 2)цілеспрямована психічна активність; 3)збудники психічної активності як потреби й мотиви.

У побудові моделі реалізації СЖ на підґрунті зазначених надбань системного підходу ми дотримувались стратегічного напрямку світоглядно-антропологічного єднання людини і «світу людини» (за КФШ), ґрунтувались насамперед на теоріях особистості як цілісності (за О.Ф.Лазурським та Ф.Лершем), суб'єктному (за С.Л.Рубінштейном), вчинковому (за В.А.Роменцем), суб'єктно-вчинковому (за В.О.Татенком), раціогуманістичному та інтегративно-особистісному (за Г.О.Баллом) та інших екзистенційних підходах в психології, об'єднаних завдяки обраному принципу «медіаційності» в загальній царині постнекласичної наукової раціональності. Як вже зазначалось, нове уявлення спілкування людини з природою з психологічних позицій можна розглядати як «вчинкове», яке за В.А. Роменцем виглядає так: **підготовка до вчинку - ситуація - мотивація - вчинкова дія - післядія**. Старе уявлення, назване нами «діяльнісним», в

трактуванні К.К. Платонова [239] виглядає так: **мета - мотив - діяльністьна дія – результат**. Згідно наших досліджень, методологічний СЖ-формат функціонує в динамічному розвитку таких етапів: **підготовка** до реалізації СЖ – **влучання/утримання/ідентифікація** СЖ – **реалізація** СЖ. Ключовим поняттям, що дозволяє в рамках наукової психології говорити про об'єднання цих механізмів, що активізують в людині стосунки її матеріальної і духовної природи, є СЖ-особистість.

Для отримання цілісної методологічної картини скористаємося уявленням В.О.Татенка про категоріальний простір самовизначення психології як суб'єкта пізнання на основі загальної позиції щодо об'єкту, предмету і методу [305]. Виходячи з такої позиції, можна сказати, що об'єкт повинен відповідати на питання щодо якісної специфіки тієї реальності, на яку направлено дослідження і практика реалізації СЖ. Предмет визначається методологічно, і відповідає на питання - як саме слід досліджувати і опрацювати цю реальність. Змістовне і функціональне об'єднання/роз'єднання категоріальних опозиційних пар «суб'єкт-об'єкт» і «предмет-метод» теоретично представляється можливим на основі принципу «медіаційності» у векторно визначуваному методологічному категоріальному СЖ-форматі. Тут реальна особа, що готується до реалізації СЖ, виступає суб'єктом вищого призначення людини. Специфічним об'єктом виступає Ідеальна особа людини як абсолютна психічна реальність. Тоді предметом стає «смысл життя», як її психічне наповнення, а базовим методом «смысловий аналіз», орієнтований на вчинковий психологічний механізм. Схематично такий категоріальний простір через вчинкову активність в теоретико-методологічному СЖ-форматі з урахуванням нового уявлення спілкування людини з природою (за І.Пригожини), діяльсного (за К.К.Платоновим), вчинкового (за В.А.Роменцем) механізмів, а також організації психології як «мислєдіяльності» (за Г.П.Щедровицьким), представлений на рисунку 3.3 як концептуальна модель реалізації СЖ.

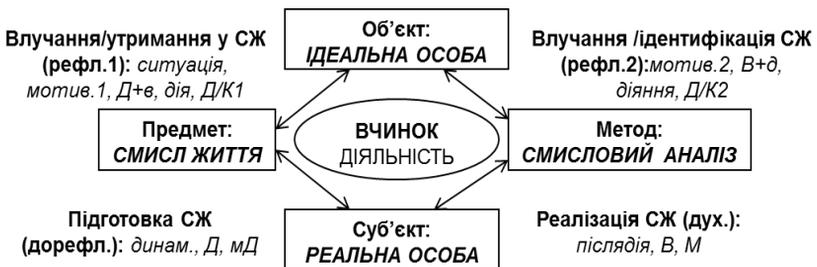

Рис. 3.3 Концептуальна модель реалізації СЖ

Концептуальна модель реалізації СЖ, що функціонує у цьому просторі, виглядає так. На етапі **підготовки** до реалізації СЖ на **дорефлексивному** рівні в ході діяльності (Д) відбувається творення смислів (МД). У певний момент (звичайно при досягненні свого «акме») актуалізується **смысл життя**

як *предмет* активності і виникає ситуація як ознака переходу до етапу **влучання** в СЖ на **рефлексивному** рівні, з'являється *нестійка динаміка* в житті людини (звичайно як «криза середнього віку»). На першому підрівні (**рефл.1**) для **утримання** у ситуації виникає необхідність здійснення негативних вчинків як *дій* завдяки відповідній мотивації (*мотив. 1*) з домінуванням діяльнісного механізму ($D+v$). З'являється відповідна комунікація негативно-аморального характеру ($D/K1$). Це спонукає перехід до етапу **утримання** в СЖ на більш високому другому рефлексивному підрівні (**рефл.2**) та необхідності здійснення позитивних морально-етичних вчинків як *діянь* завдяки відповідній мотивації (*мотив. 2*) з домінуванням вчинкового механізму ($B+d$). З'являється відповідна комунікація позитивного морально-етичного характеру ($D/K2$). Це спонукає перехід до етапу **реалізації** СЖ на найбільш високому **духовному** рівні. Завдяки методу смислового аналізу на рівні чистого мислення (M) відбувається вчинкова *післядія* як опанування створених смислів і отримання духовного продукту, що відповідає оновленому одухотвореному стану людини.

Можна погодитись із В.В. Знаковим в тому, що механізм творення духовного продукту заснований на співвідношенні поточного стану суб'єкта що осмислюється (розуміємо як реалізація СЖ «собі»), з тим, яким він повинен бути в ідеальному еталонному варіанті (розуміємо як ідеал особи). Виходячи з цього, творення духовного продукту може відбуватися: завдяки інтелектуальним і етичним зусиллям людини, направленим на усунення суперечностей між реальними соціальними ситуаціями і нормативно-ідеальними; завдяки усвідомленню свого місця і ролі в універсумі у стосунках з іншими людьми як постійного руху особистості до ідеалу шляхом вирішення протиріч; у морально-етичних продуктах життєдіяльності, пам'ятниках старизни, творах науки і мистецтва як об'єктивізації творчості вищих проявів людського духу; у ситуативних і особистісних чинниках, пов'язаних із загрозою для життя, що сприяє виникненню у людини духовних станів; у зверненні до вищих ціннісних інстанцій конструювання особистості шляхом саморозвитку і самореалізації і ін. [132].

Теоретична модель СЖ-методології розглядається на кшталт «духовної» (за філософським концептом Вл. Соловйова та психологічною ідеєю В.П.Зінченка) чи «смислової» (за ідеєю В.Е.Чудновського) вертикалі і знаходить себе у вимірі «розуміння – рефлексія» у вигляді трьохскладової трирівневої структури. На основі заявлених загальнопсихологічних позицій, розуміння є похідною смислу і розглядається як «смислотворення», а рефлексія - похідною одухотворення та вчинкового діяння і розглядається як «смислоосягнення». Схожий підхід також знаходимо у контексті вирішення Ю. М. Швалбом [379, с. 28-36] проблеми «повернення» людини в реальність завдяки категорії «способу життя» в протистоянні ситуації і індивідуальної свідомості як форми представленості в світі (тут «життєвий шлях» і «спосіб життя» розглядаються як дві ортогональні площини психологічного простору буттєвості людини). Як система особистісних діалогів ситуація і спосіб життя комунікують «по вертикалі» свідомості (проблематизація власних цілей і

рефлексія підстав власних дій – розумієм як «одухотворення»- **О.А.**) та «по горизонталі» свідомості (порівняння і оцінка можливих варіантів поведінки і дії в конкретній ситуації – розумієм як «смыслотворення»- **О.А.**).

У обраній нами науково-психологічній парадигмі такий вимір простягається за межі традиційного науково-психологічного формату у постнекласичну раціональність. У цьому контексті С.Л.Рубінштейн у філософсько-психологічному розумінні говорив про місце людини в житті і світі, О.М.Леонт'єв, аналізуючи «образ світу», говорив про «п'ятий квазивимір», Г. П. Щедровицький передбачав вихід на перший план творення нового мислєдїяльнїсного світу через рефлексію, А.Ленгле розглядає фундаментальні екзистенціальні мотивації відносно прийняття світу, життя, себе, смислу, О.Г. Асмолов говорить про некласичну методологію аналізу реальності несвідомого, діяльності, психічних процесів, особистості й невербальної комунікації. У нашому випадку завдяки принципу «медіаційності» і вчинку у «розуміннево-рефлексивному» вимірі необхідно створюється своєрідний простір творення духовного продукту як «собі» так і «іншому», що співзвучно з позицією В.А. Роменця, який відзначав, що виробництво для інших додає вчинковій дії дійсного смислу. Базовим методологічним орієнтиром тут виступає СЖ-самовизначення на дорефлексивному, рефлексивному та духовному рівнях задля реалізації СЖ як «смыслотворення – одухотворення (вчинкова дія) - смислоосягнення».

Тоді, можна сказати, що «справожиттєва» вертикаль, як методологічний стрижень, це субстанціонально-процесуальне утворення, що виконує роль медіатора та пов'язує реальну особу з її Ідеалом. Енергетичною основою такого медіатора є його діяльна (у широкому світоглядно-психологічному розумінні) природа. Енергія в медіаторі в цілому приростає за рахунок різниці потенціалів між об'єктивною і суб'єктивною складовими шляхом осмислення ідеального (досконалого) на основі вчинкового механізму як «двигуна» духовного життя. Енергія вчинку трансформується в енергію особистості, яка спрямована на здійснення нових вчинків. Таким чином, особистість накопичує «смыслову енергію», розширює свідомість і наближається до свого Ідеалу. Таке утворення в кожен момент часу і місці простору існує одночасно як СЖ - канон, що відповідає Ідеалу, і смислове наповнення, що відповідає реальному життю, з вчинковим механізмом функціонування. Ця вертикаль формується на основі принципу «медіаційності», включаючи крайні інверсійні опозиції (реальну і Ідеальну особи). Тут горизонтальний вимір можна розглядати як «смыслотворення», а вертикальний як «смыслоосягнення». Вони функціонують завдяки «одухотворенню» як вчинку в «полі правди». В цілому, дана вертикаль функціонує завдяки методологічному суб'єкт-об'єктному і об'єкт-суб'єктному механізму у функції особистісної реалізації СЖ на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях.

На *дорефлексивном* рівні, як *етапі підготовки* до реалізації СЖ: реальна особа суб'єктивується у *функції підготовки*, це об'єктивує реальну особу у функції СЖ-особистості як *властивості підготовки*. На *рефлексивному* рівні,

як *етапі влучання/утримання/ідентифікації* СЖ: реальна особа суб'єктивується у функції СЖ-особистості як *властивості готовності* до реалізації СЖ «для себе», це об'єктивує Ідеальну особу у функції СЖ-особистості як *якості реалізації* СЖ «для себе». На *духовному* рівні, як *етапі реалізації* СЖ: суб'єктивується Ідеальна особа у функції СЖ-особистості як *якості реалізації* СЖ «для іншого», це об'єктивує Ідеальну особу як досконалий *духовний продукт*, наповнений вищим смислом. Згорнута загальна концептуальна модель реалізації СЖ представлена на рисунку 3.4

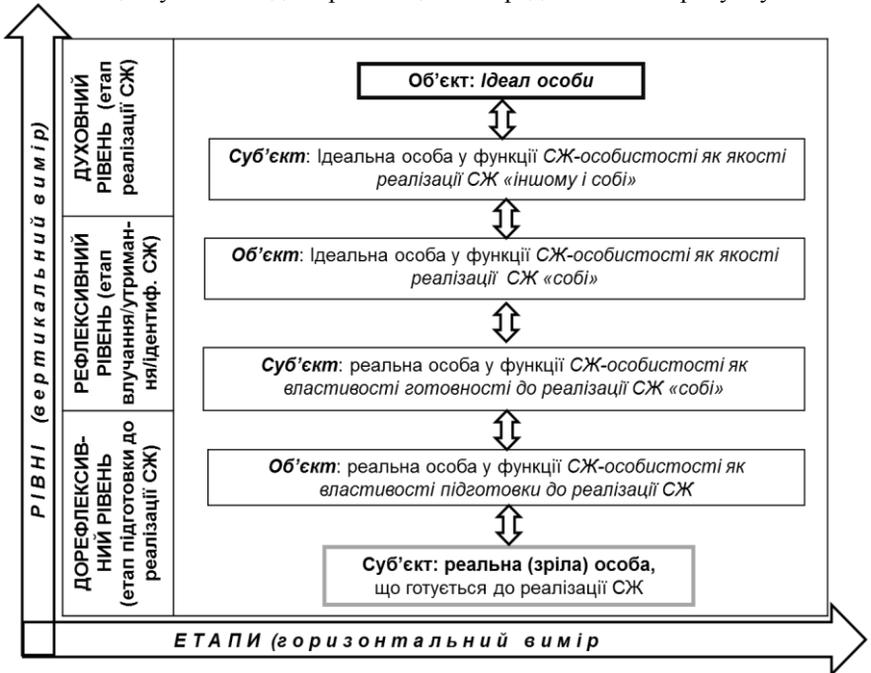

Рис. 3.4 Згорнута загальна концептуальна модель реалізації СЖ

Теоретична модель СЖ-методології знаходить себе у вимірі «розуміння–рефлексія» у вигляді трьохскладової тривірневої структури. Розуміння розглядається як похідна смислу, а рефлексія - як похідна одухотворення і вчинкового діяння. У обраній нами постнекласичній науково-психологічній парадигмі такий вимір простягається далеко за межі традиційного науково-психологічного формату. Зважаючи на суб'єктний підхід в психології С.Л.Рубінштейна та враховуючи погляди В.О.Татенка щодо пошуку нової психологічної парадигми, ми вважаємо, що теоретична модель СЖ-методології базується на методологічних категоріальних парах «суб'єкт-об'єкт» і «предмет-метод», центрованих завдяки діяльнісному і вчинковому механізму, що структурно розділяється на зазначені три самостійні рівні функціонування методології. Концептуально окреслюється загальнометодологічний механізм особистісної реалізації СЖ, де ці рівні

функціонують незалежно, але сполучаються один з одним за допомогою суб'єкт-об'єктних зв'язків. Розгорнута загальна концептуальна модель реалізації СЖ (теоретична модель функціонування СЖ-методології) представлена на рисунку 3.5.

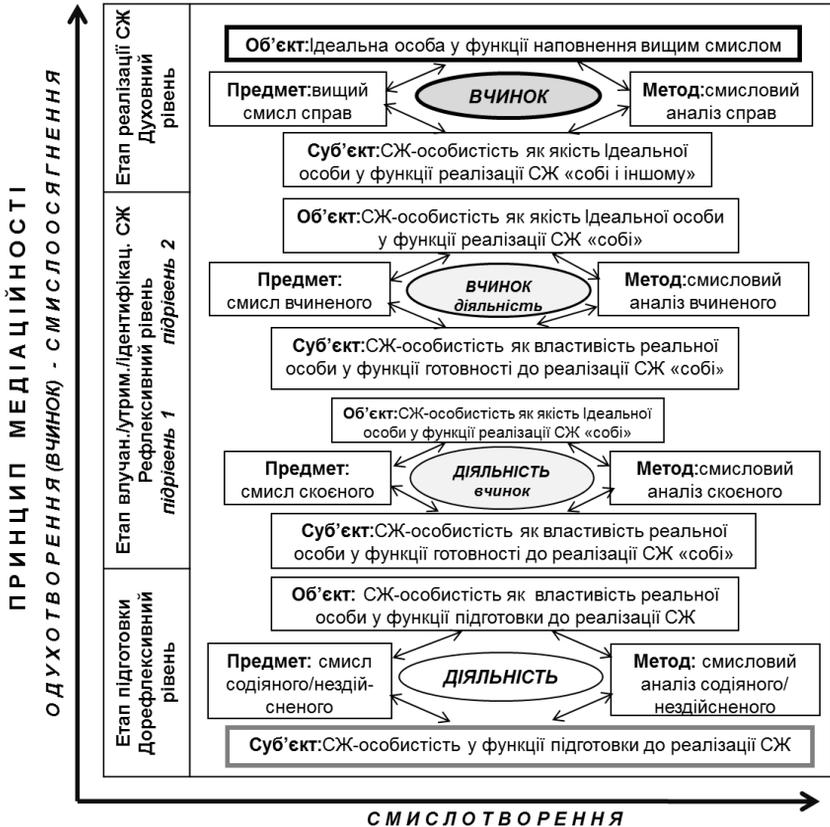

Рис. 3.5 Розгорнута загальна концептуальна модель реалізації СЖ (теоретична модель функціонування СЖ-методології)

У організації вектора *розуміння* методологічного простору домінує структура «мотрійкового» типу, яка утворюється з таких складових: загально-теоретичної, СЖ-самовизначення і функціонально-практичної. *Загально-теоретична* складова формується на основі принципу «медіаційності» і базується на категоріях «смысл життя», «вчинок» і «справа життя». У складовій *СЖ-самовизначення* відбувається вибір між «ухиленням» від реалізації СЖ, реалізацією СЖ «собі» і реалізацією СЖ «іншому». *Функціонально-практична* складова знаходить себе у формуванні і використанні відповідних методологій (методологічних механізмів), а саме: дорефлексивної, рефлексивної і духовної, що є цілісним функціонально-

методологічним простором, який опрацьовується завдяки розуміннево-рефлексивній субстанції.

У організації вектора *рефлексії* методологічного простору домінує ступіннева структура на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях, що функціонує за допомогою відповідних методологій. На *дорефлексивному* рівні методологія здебільшого функціонує на основі діяльнісного психологічного механізму, де основною умовою є створення «дорефлексивного поля правди», в якому проявляються «содіяне/нездійснене», що обумовлює викривлений особистісний життєвий смисл, коли людина здебільшого існує як споживач. Проте, тут створюється підґрунтя для смислотворення і підготовки до особистісної реалізації СЖ. Об'єктом тут виступає СЖ-особистість як особлива властивість реальної особи, яка забезпечує підготовку до реалізації СЖ. Суб'єктом є реальна особа, що здатна до реалізації СЖ. Предметом виступає смисл «содіяного/нездійсненого», а методом смисловий аналіз (за С.Л.Рубінштейном) «содіяного/нездійсненого». Психопрактичний інструментарій цього методологічного формату відповідає традиційній психологічній практиці взаємин психолога і клієнта, основна функція якого полягає в психологічному опрацьовуванні викривлених смислів і забезпечує можливість переходу до рефлексивного рівня методології. На дорефлексивному він більше орієнтований на масового користувача і професійне застосування спеціалістами-психологами.

На *рефлексивному* рівні СЖ-методологія, виконуючи функцію сполучної ланки між дорефлексивним і духовним рівнями, функціонує однаково як на основі діяльнісного так і вчинкового механізмів завдяки створенню «рефлексивного поля правди», де проявляється «вчинене/скоєне». Тут відбувається остаточне смислоосягнення і одухотворення та здійснюється реалізація СЖ «собі». Співіснування вчинку і діяльності обумовлює відповідне змістовне наповнення методологічного категоріального простору. Об'єктом виступає СЖ-особистість як якість Ідеальної особи що реалізує СЖ «собі». Суб'єктом стає СЖ-особистість як властивість реальної особи, що виражає готовність до реалізації СЖ «собі». Предметом є смисл «вчиненого/скоєного», а методом обирається смисловий аналіз «вчиненого/скоєного». У цьому випадку традиційний характер взаємостосунків психолога і клієнта зберігається лише при використанні діяльнісного механізму. Коли реалізується вчинковий механізм, психолог у традиційному розумінні втрачає свою ефективність і виникає необхідність досягнення «іпостасі духівника». Йдеться про формування індивідуальної СЖ-методології і відповідної практики як унікального засобу життєтворення особистості, що дозволяє реалізовувати свій психологічний енергетичний потенціал однаковою мірою як для професійного психолога так і його візаві. Основним чинником тут виступає СЖ-установка, доступ до якої забезпечує СЖ-самовизначення, як її смислове наповнення, про що йшлося раніше.

На *духовному* рівні методологія є найбільш вагомою в реалізації СЖ оскільки призначена «іншому». Тут вчинковий механізм набуває найвищого

рівня, виходить за рамки індивідуальної психіки у життя і світ. Основною умовою функціонування є створення «духовного поля правди», де проявляються «добрі справи». Відбувається смислотворення, що і є головною суттю існування людини. Об'єктом тут виступає Ідеальна особа як «вища» складова людини, соціуму, нації, цивілізації. Суб'єктом стає СЖ-особистість як якість Ідеальної особи що дозволяє реалізовувати СЖ «іншому». Тоді предметом виступає смисл «справ» як духовний продукт на рівні вищого смислу, методом виступає відповідний смисловий аналіз таких справ. На цьому рівні методологія підноситься над першими двома і заперечує якийсь вплив з їх боку, передбачає лише використання створеного ними ґрунту у вигляді накопичення і одухотворення відповідних смислів щодо об'єктивних вимог «Іншого». На такому рівні особа стає практично вільною і незалежною від матеріальних потреб і не потребує якоїсь психологічної допомоги, натомість сама здатна таку надавати на найвищому духовному рівні в «іпостасі духівника».

Висновки до розділу 3

1. Загальні теоретико-методологічні засади створення СЖ-методології ґрунтуються на постнекласичній науковій раціональності, системному підході до вивчення людини, філософсько-психологічному аналізі стосунків людини і світу (за КФШ, С.Л.Рубінштейном та ін), розвитку зрілої особистості як акме-орієнтованої індивідуальності (за Б.С.Ананьєвим) та такої що життєздійснюється у вчинку (за В.А.Роменцем). Це реалізується на основі каузально-телеологічного принципу «медіаційності» у канонічному СЖ- форматі завдяки поєднанню в одному діяльному вчинковому акті теорії, практики і дослідження.

2. Соціально-психологічні умови функціонування СЖ-методології визначаються як т.з. «поле правди» згідно закономірностей існування людини у кризових ситуаціях як категоріальному просторі особливого виміру життєдіяльності.

«Поле правди» обґрунтовується на основі теорії «психологічного поля» та психології розуміння правди. Воно створюється/виникає як особлива семіосфера, що формується за принципами психотерапевтичного дискурсу, має смислову суть і наповнення і диференціюється на зазначених трьох рівнях СЖ-самовизначення: на дорефлексивному рівні у «дорефлексивному полі правди», коли особистісний життєвий смисл відсутній, людина існує лише як споживач, але за певних умов з'являється потреба смислотворення; на рефлексивному рівні у «рефлексивному полі правди» відбувається «одухотворення» створених смислів; на духовному рівні у «духовному полі правди» відбувається смислоосягнення.

3. Базовою постнекласичною науково-психологічною умовою і одиницею виміру функціонування СЖ - методології є вчинок. Особистість як суб'єкт свого життя стає суб'єктом свого вищого призначення лише у *вчинкових стосунках* зі «світом людини» відповідно принципу «медіаційності». Як

вчинки-події вони визрівають у сфері переживань внутрішнього світу людини як здатність набувати нові життєві цінності, перетворювати об'єктивний перебіг подій і життя взагалі, завдяки творчості повно розкрити свої здібності і робити індивідуальний внесок у суспільство, збагачуючи і власний духовний світ.

4. Теоретична модель СЖ-методології розбудовується як системно-функціональна цільова СЖ-вертикаль з трьохскладовою тривірневою структурою, що знаходить себе у вимірі «розуміння – рефлексія». Розуміння розглядається як «смыслотворення», а рефлексія пов'язана з «одухотворенням» й вчинковим діянням і розглядається як «смыслоосягнення». СЖ-вертикаль є функціонально-методологічним стрижнем СЖ-методології як субстанціонально-процесуальне утворення, що виконує роль медіатора та пов'язує реальну особу з її Ідеалом. Енергетичною основою такого медіатора є його діяльна (у широкому розумінні) природа. Енергія в медіаторі в цілому приростає за рахунок різниці потенціалів між об'єктною і суб'єктною складовими шляхом осмислення на основі вчинкового механізму. Енергія вчинку трансформується в енергію особистості, яка спрямована на здійснення нових вчинків. Так особистість накопичує «смыслову енергію», розширює свідомість і наближається до свого Ідеалу. Така система в кожен момент часу і місці простору існує як СЖ-канон, що одночасно відповідає Ідеалу і смысловому наповненню реального життя з вчинковим механізмом функціонування (подібно до вирішення проблеми «повернення» людини в реальність завдяки категорії «способу життя»).

СЖ-вертикаль функціонує завдяки методологічному суб'єкт-об'єктному і об'єкт-суб'єктному механізму у функції особистісної реалізації СЖ на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях. Тут об'єкт характеризує специфіку реальності, на яку спрямовано реалізацію СЖ. Предмет визначається методологічно, як саме досліджується і опрацьовується ця реальність. Змістовне і функціональне об'єднання/роз'єднання категоріальних опозиційних пар «суб'єкт-об'єкт» і «предмет-метод» уможливується на основі принципу «медіаційності» у векторно визначеному СЖ-форматі. *Реальна особа*, що готується до реалізації СЖ виступає *суб'єктом*. Специфічним *об'єктом* виступає *Ідеальна особа* як цільовий фрейм нормативного канону людини. Тоді *предметом* стає *смысл життя*, як її психологічне наповнення, а базовим *методом* обирається *смысловий аналіз*, орієнтований на вчинковий психологічний механізм.

Відповідно з визначеними етапами реалізації СЖ та рівнями СЖ-самовизначення конструюється модель СЖ-методології, в якій за допомогою суб'єкт-об'єктних зв'язків концептуально окреслюється загальний механізм наступним чином. *Етап підготовки* до реалізації СЖ функціонує на *дорефлексивному* рівні. Реальна особа суб'єктивується у функції підготовки до реалізації СЖ. Це її об'єктивує у функції СЖ-особистості як відповідної властивості. Тут відбувається самовизначення особистості щодо її незрілості і ухилення від реалізації СЖ, чи зрілості і початку підготовки до цього. На

дорефлексивному рівні методологія функціонує здебільшого на основі діяльнісного психологічного механізму, де основною умовою є створення «дорефлексивного поля правди», що обумовлює викривлений особистісний життєвий смисл, коли людина існує здебільшого як споживач. Проте, тут створюється підґрунтя для смислотворення і підготовки до особистісної реалізації СЖ.

Етап влучання/утримання/ідентифікації СЖ функціонує на *рефлексивному* рівні і розділяється на два підетапи. Реальна зріла особа суб'єктивується у функції СЖ-особистості як властивості готовності до реалізації СЖ «собі». Це об'єктивує її як Ідеальну особу у функції СЖ-особистості як якості реалізації СЖ «собі». *Влучання* у СЖ (перший підетап) відбувається ситуативно й випадково. Часто це супроводжується виникненням критичних ситуацій та скоєнням аморальних вчинків. Щоб *утриматись* у СЖ (другий підетап) особистість повинна вчиняти високоморально, що дозволяє *ідентифікувати* СЖ. Тут відбувається формування СЖ-особистості як якості реалізації СЖ «собі і іншому». На рефлексивному рівні СЖ-методологія, виконуючи функцію сполучної ланки між дорефлексивним і духовним рівнями, функціонує на основі як діяльнісного, так і вчинкового механізмів завдяки створенню «рефлексивного поля правди», де проявляється «скоєне/вчинене».

Етап реалізації СЖ функціонує на *духовному* рівні, що може відповідати стану «духу серйозності» (за С.Л.Рубінштейном) чи стану «піднесеності» (за І.Кантом) у розвитку особистості, яка повноцінно творить духовний (творчий) продукт, стає повністю вільною і здатною допомагати іншим. Реальна особа суб'єктивується у функції СЖ-особистості як якості реалізації СЖ «іншому і собі». Це об'єктивує її як Ідеальну особу. На духовному рівні СЖ-методологія набуває найбільшої ваги в реалізації СЖ, оскільки призначена насамперед «іншому». Тут вчинковий механізм досягає найвищого рівня, виходить за рамки індивідуальної психіки у життя і світ. Основною умовою функціонування стає створення «духовного поля правди», де і відбувається смислоосягнення. На цьому рівні методологія підноситься над першими двома, заперечуючи якийсь вплив, передбачає лише використання створеного ними підґрунтя у вигляді накопичення і одухотворення відповідних смислів щодо об'єктивних вимог «Іншого».

МЕТОДИ ЕМПІРИКО-ПРАКТИЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СПРАВИ ЖИТТЯ**4.1 Емпірико-практичні засади методології дослідження справи життя**

Стратегія емпірико-практичного дослідження реалізації СЖ розгорталась на основі відповідної практики як необхідного способу «вкорінення» в життя. Тому ми ґрунтувались на постнекласичній дослідницькій парадигмі пріоритетності практики і емпіричного досвіду з подальшим теоретичним осмисленням. Така стратегія враховувала здатність особистості до мобілізації вольових зусиль і здійснення вчинкових діянь, тобто «думати повільно і вирішувати швидко», як вважає нобелівський лауреат з економічної психології Даніел Канеман (Daniel Kahneman) [138], щоб долати кризові ситуації і набувати «антихрупкості», як вважає відомий математик і філософ Нассім Ніколас Талеб [325; 326]. Ці вчені у розвитку сучасного суспільства віддають перевагу не середньостатистичній особі, що превалює у традиційній науці як характеристика більшості, а специфічній особистості як представнику меншості, що часто нівелюється і випадає з поля зору дослідників. Наше дослідження орієнтувалось на останню, коли насамперед виділялась СЖ- особистість як індивідуальний суб'єкт, що передбачало використання «малих» вибірок для виявлення специфічних характеристик, але з врахуванням соціального суб'єкта і використання «великих» вибірок, відтворюючих середньостатистичні характеристики. Це потребувало виділення відповідних емпіричної й практичної складових та вибору теоретичних, емпіричних, практичних підходів дослідження, а також методів статистичної обробки і представлення отриманих результатів згідно теорії малих непараметричних вибірок [71; 133а; 116а; 350а; 360]. Зважаючи на постнекласичний характер чинного дослідження, де середньостатистична особистість, як представник «гіршої більшості», була неактуальною, натомість основна увага приділялась СЖ-особистості, як представнику «кращої меншості». Виникла необхідність підбору як стандартизованих методів, так і створення оригінальних процедур і прийомів. Основні практичні і методичні результати були отримані завдяки поєднанню методів наративного життєопису і формуючого життєвого експерименту.

Процес накопичення матеріалів почався в 1986 році, коли в країні виникли активні перехідні психосоціальні процеси як індивідуального так і глобального характеру, що потім призвело до суспільної кризи і кардинальної переорієнтації в існуванні всього суспільства. Можна вважати, що наше дослідження, що виникло спонтанно і проходило без відриву від реального життя, стало суб'єктом цих глобальних процесів. Даний матеріал спочатку проходив первинну науково-теоретичну обробку, що нагадувало накопичення своєрідної збагаченої руди для подальшого опрацювання до рівня наукового продукту. Перше осмислення результатів відбулося у кандидатській дисертації автора, присвяченій розробці організаційно-дидактичних основ

спеціальної теоретичної підготовки при формуванні професійної надійності курсантів-пілотів цивільної авіації [317], другим систематизованим осмисленням стала перша авторська монографія, в якій узагальнювався емпіричний матеріал досліджуваного явища «духовно-природньої психотерапії», що дозволило проводити подальшу психологічну роботу на якісно іншому рівні [318]. Це вже передбачало отримання духовного продукту як реалізація СЖ, що було узагальнено в другій авторській монографії, що вийшла двома виданнями [319; 320]. Упродовж всього чинного емпірико-практичного дослідження основна увага приділялась наративному методу, орієнтованому на смисли, що найповніше представляє сучасні постмодерністські напрями, здатні фіксувати процесуальність самоздійснення як спосіб буття завдяки тексту що трактує смисл історичної події в їхньому психологічному розвої (355; 387; 2; 332).

Зважаючи на глобальний характер досліджуваної проблеми для осмислення попередньо отриманих емпірико-практичних матеріалів довелося звернутись як до філософських надбань починаючи з античності, так і до наявних матеріалів життєопису видатних осіб вітчизняної культури (зазвичай це були «щоденники», «листи», «сповіді», «одкровення» тощо). Необхідність заглиблення у масштабні психологічні змісти цих матеріалів потребувало від самого дослідника суб'єктивуватись стосовно реалій життя і світу, що приводило до цілеспрямованого творення власної особистості згідно загальної доцільності дослідження. Це часто-густо відбувалось завдяки вчинковим діям відповідно ситуації, що виникала. Згодом стало зрозуміло, що базовий психологічний механізм такого життєтворення за своєю формою відповідав вчинковому і виявився принципово однаковим як для видатної так і пересічної особистості, що підтвердилось під час бойових дій в ході дослідження реалізації СЖ українськими військовослужбовцями.

В цілому ґрунтуючись на структурно-зрізовій організації дослідження в якості емпірико-практичних методів використовувались проєктивні методи у вигляді окремих методик і творчих завдань, опитування, тестування, анкетування, авторські постнекласичні методики й процедури, що передбачали застосування суб'єктно-вчинкових прийомів «занурення», «спільного вчинку» задля вивчення розвитку особистості в критичних ситуаціях, спеціальні наративні методики та процедури опрацювання текстів, опитувальники в кризових соціальних умовах, створені й апробовані в роботі з метою забезпечення виконання комплексних дослідницьких завдань тощо. Математико-статистична обробка отриманих даних ґрунтувалась на використанні кореляційного (критерій Пірсона r_{xy}), кластерного та факторного аналізів, методу аналізу розбіжностей (t-критерій Ст'юдента).

Виходячи з поставлених завдань, вибірка на кожному етапі дослідження формувалась у двоступеневий спосіб випадковим чином. Спочатку формувалась «велика» загальна вибірка, яка необхідним чином репрезентувала генеральну сукупність і відповідала нормальному розподілу. Досліджувані таких вибірок відповідали пересічній особі (студента, мешканця міста, військовослужбовця тощо). У цих випадках застосовувався

стандартизований інструментарій або анкети, що дозволяло отримати загальне уявлення щодо загального соціально-психологічного стану досліджуваних та їхнього ставлення до реалізації СЖ. З такими досліджуваними психологічна практика була обмежена або взагалі не проводилась. «Мала» спеціальна вибірка формувалась з тих, хто проявляв певну зацікавленість щодо психологічної роботи (індивідуальної та групової) у напрямку реалізації СЖ. Така вибірка вже визначала непересічних осіб, які відрізнялись від генеральної сукупності «гіршої більшості» (за ознакою відсутності спрямованості на реалізацію СЖ), а були спрямовані на реалізацію СЖ як «краща меншість». Саме на такі спеціальні вибірки і зверталась основа увага і на їхніх результатах розроблялись основні базові характеристики концепту реалізації СЖ.

Всього в дослідженнях з 1996 по 2017 р.р. взяли участь 3063 особи. Перша фаза емпіричного дослідження визначалась як підготовча, коли створювалися необхідні передумови для наступної – дослідження особистісної реалізації СЖ та розробки відповідної теоретичної концепції. Зважаючи на вікову періодизацію дорослішання особистості, дослідження умовно поділялися на такі етапи: етап *ранньої та середньої дорослості*, який включав професійну підготовку психологів та індивідуальну психологічну практику; етап *зрілості*, який включав осіб, що реалізують СЖ в реальних умовах сучасного суспільства а також учасників бойових дій в ході АТО; *психосоціальний* етап дослідження українського соціуму, який характеризував загальний соціальний фон кризових ситуацій, включаючи розвиток феномена «Майдану», та визначав напрямок подальших перспективних пошуків. Загальна кількісна характеристика вибірки дослідження представлена у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Загальна характеристика вибірки дослідження

Напрямки	Вибірка (кільк. осіб)	спеціальна	
		кількість осіб	% від загал. кількості
Етап ранньої та середньої дорослості	1291	340	26
Психологічна практика: експертиза життєвого самовизначення (всього)	399	119	30
Психологічна практика: експертиза життєвого самовизначення (студенти)	213	80	37
Індивідуальна та групова психологічна робота	388	35	9
Професійна підготовка психологів: контекстне навчання за ситуацією на основі вчинку	198	97	49
Професійна підготовка психологів: тренінг профмайстерності	93	9	10

Етап зрілості	891	204	23
Зрілі особистості	-	50	100
Бойові дії АТО та після повернення в мир	891	154	17
<i>Психосоціальний етап (дослідження українського соціуму)</i>	<i>881</i>	<i>100</i>	<i>11</i>
Всього	3063	644	21

Всього у дослідженнях було застосовано 8 стандартизованих психодіагностичних методики, 10 експериментальних оригінальних методик та процедури, 8 індивідуальних та 10 групових практик і технік, характеристика яких представлена далі. Ми також аналізували ефективність даного інструментарію щодо сприяння реалізації поставлених завдань відповідно запропонованої концептуальної моделі реалізації СЖ шляхом представлення їх у вигляді відповідно емпіричних та практичних інструментально-функціональних моделей (див. таблиці 4.2 – 4.5). Тут емпіричний і практичний інструментарій аналізується за кількісною характеристикою його застосування та функціональною спроможністю відповідно рівнів реалізації СЖ, де операційна функція відповідає дорефлексивному рівню, формувальна функція – рефлексивному рівню, цільова функція – духовному рівню.

4.2 Емпіричні методи та процедури дослідження справи життя

Стандартизовані психодіагностичні методики використовувались як для емпіричного дослідження великих вибірок, репрезентативних щодо генеральної сукупності респондентів, так і малих вибірок, призначених для виявлення специфічних характеристик, таких як, самоактуалізація, професійно-важливі якості (ПВЯ), агресивність, стресостійкість, морально-психологічний стан (МПС), ефект посттравматичного розвитку (ПТР). У емпіричному дослідженні отримані результати використовувались як порівняльна зрізова характеристика динаміки особистісних змін. Коротка характеристика даного інструментарію у контексті чинного дослідження виглядає таким чином.

Опитувальник САМОАЛ призначений для оцінки самоактуалізації. Складається зі 100 пунктів і включає оцінку за шкалами: орієнтації в часі; цінностей; погляду на природу людини; потреби в пізнанні; креативності (прагнення до творчості; автономності; спонтанності; саморозуміння; аутосимпатії; контактності; гнучкості в спілкуванні. Повна версія представлена у роботі [362].

Опитувальник Липмана використовувався при складанні психофізіологічної характеристики діяльності, визначенні професійно важливих якостей (ПВЯ) та вимог до працівника. Включає 90 умінь і якостей, які досліджуваній повинен оцінити за 5-тибальною шкалою, що має наступний вигляд: 1 бал - байдужа для даної професії; 2 бали - має деяке

значення; 3 бали – бажана для успішної діяльності; 4 бали - потрібна для успішної діяльності; 5 балів - у край важлива для успішної діяльності. Виділяються такі групи психологічних властивостей: аттенціональність (увага); спостережливість; мнемічні (пам'ять); моторні (рухові); сенсорні (органи чуття); імаженитивні (уява); розумові; емоційні; вольові; мовні; комунікативні; характерні для складних видів діяльності. Повна версія представлена у роботі [362].

Опитувальник Басса-Дарки передбачає оцінку агресивності, складається з 75 тверджень, диференційованих за проявами агресії і ворожості, де виділяються наступні види реакцій: фізична агресія; опосередкована агресія; роздратування; негативізм; образа; підозра; вербальна агресія; почуття вини. Оцінюється індекс ворожості і індекс агресивності. комунікативні; характерні для складних видів діяльності. Повна версія представлена у роботі [362].

Спеціальний тест на стресостійкість. Тест-опитувальник, розроблений у Медичному центрі Бостонського університету (США). Складається з 20 питань і передбачає оцінку стресостійкості за такими рівнями: стійкість до стресу; близький до стресу; на межі зриву. Повна версія представлена у роботі [254a].

Опитувальник посттравматичного зростання (ОПТР) розроблений Тадеші і Калхауна (Tedeschi&Calhoun) як альтернативою оцінки посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Виявляються такі фактори: ставлення до інших (СІ), нові можливості (НМ), сила особистості (СО), духовні зміни (ДЗ), підвищення цінності життя (ЦЖ) та загальний показник посттравматичного зростання (ПР). Оцінка за 5-ти бальною шкалою. Кількісна оцінка посттравматичного зростання по кожній шкалі здійснюється шляхом сумарного підрахунку балів. Обробка проводиться по «сирому» балу. Потім за допомогою нормативної таблиці визначається індекс і інтенсивність посттравматичного зростання по кожному фактору. Опитувальник адаптований М.Ш. Магомедом-Еміновим. Повна версія представлена у роботі [144a].

Методика кспрес-оцінкаи морально-психологічного стану (МПС). Призначена для оцінки МПС військовослужбовців і включає 15 таких характеристик: фізична підготовка; теоретична підготовка; психологічна готовність; згуртованість підрозділу; довіра (власна) до командирів (начальників); довіра особового складу до командирів; інформованість про рішення вищого керівництва; дисциплінованість військовослужбовців; володіння військовою технікою та озброєнням; практична підготовка особового складу; готовність товаришів по службі до виконання завдань за призначенням; здатність бойового відновлення; професійна підготовки свого командира. Оцінка кожної характеристики здійснювалась за 4-ма рівнями за 5-ти бальною шкалою наступним чином: «добрий» - 4,0 і вище; «достатній» - 3,5-4,0; «задовільний» - 2,5-3,4; «незадовільний» - менше 2,4. Робоча версія методики представлена у додатку Ж.

Проективна методика незакінчених речень. Методика розроблена Ж. Нюттеном в адаптації М.Ш. Магомед-Емінова (модифікований варіант).

Включає 14 пунктів, які передбачають характеристику впливу кризових ситуацій на особистість. Робоча версія методики представлена у роботі [144a].

Психодіагностичний комплекс графічних тестів «Вільний малюнок». Методика розроблена Г.Рідом на основі типології К.Юнга, призначена для визначення характеристики типу особистості за аналізом вільних малюнків за такою типологією: емпатичний (екстраверт, сенсорний тип), характеризує прагнення передати атмосферу безпосереднього вираження відчуттів, вражень; гаптичний (інтроверт, сенсорний тип) характеризує зображення будь-яких внутрішніх часто хворобливих відчуттів; ритмічний (екстраверт, інтуїтивний тип), головне значення набуває зображення руху; структурний (інтроверт, інтуїтивний тип), головна увага спрямована на передачу структури цілого; органічний (інтроверт, мислячий тип), надається переага органічно природнім формам; перераховуючий (екстраверт, мислячий тип), зображення різних об'єктів, які важко поєднати; декоративний (екстраверт, чуттєвий тип) звичайно передає колір, узор, орнаменти, прикраси тощо; імажинарний (інтроверт, чуттєвий тип), містить якийсь сюжет чи окремих персонаж з книги чи власної фантазії тощо. Повна версія методики представлена у роботі [362].

Емпірична інструментально-функціональна модель дослідження реалізації СЖ на основі стандартизованого психодіагностичного інструментарію представлена в таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Емпірична інструментально-функціональна модель дослідження СЖ
(стандартизований психодіагностичний інструментарій)

N п/п	Інструментарій	кільк. застос., осіб	Функції		
			операційна	формування	цільова
1	Опитувальник САМОАЛ	93	+	-	-
2	Опитувальник Ліпмана	93	+	-	-
3	Опитувальник Басса-Дарки	93	+	-	-
4	Методика оцінки загального рівня МПС	891	+	-	-
5	Тест на стресостійкість (Бостонський університет, США)	891	+	-	-
6	Опитувальник посттравматичного зростання (ОПТР)	154	+	-	-
7	Проективна методика незакінчених речень	154	+	+	+
8	Психодіагностичний комплекс графічних тестів «Вільний малюнок»	97	+	+	-

Оригінальні експериментальні методики і процедури розроблялись в ході дослідження і були спрямовані на вирішення конкретних завдань, пов'язаних з визначенням: соціально-демографічних даних та специфічними

характеристиками МПС; спеціальних характеристик напрямку життєвого шляху; феноменологічних характеристик психології «Майдану»; специфічних характеристик умінь психолога-консультанта; аксіологічних смислів на основі специфічної процедури семантико-смыслового аналізу; накопичення та опрацювання наративних матеріалів спеціальних «звітів-одкровенень» та «інтерв'ю-одкровенень»; життєвого самовизначення на основі спеціального діагностичного варіанту психологічної експертизи; емоційних та соматичних реакцій на основі спеціальної процедури; специфічного застосування методу експериментальної критичної ситуації. Коротка характеристика даного інструментарію у контексті чинного дослідження виглядає таким чином.

Соціально-демографічна анкета МПС призначена для виявлення соціально-демографічних характеристик та ставлення до подій АТО за такими пунктами: 1) «я пішов в АТО для того щоб...», 2) «я гадаю, що ця «війна» закінчиться...», 3) «після завершення цієї «війни» в залежності від результату я...», 4) «зараз я оцінюю свій стан як...». На кожен з пунктів пропонувалось кілька варіантів відповідей, включаючи власний. Допускалось одночасно вирати до 3-х варіантів. Повна версія анкети представлена у додатку Д.

Спеціальна анкета визначення напрямку життєвого шляху. Анкета призначена для з'ясувати потенційної СЖ-спрямованості українського суспільства у міжмайданний період. Досліджуваним було запропоновано оцінити життєвий шлях іншої людини і свій власний за допомогою авторської методики на основі вибору тільки одного питання з декількох спеціально розроблених (питання достатньою мірою характеризували загальну спрямованість людини на вибір одного з декількох представлених життєвих напрямків). Анкета передбачала: 1) пролонговану оцінку напрямку життєвого шляху протягом всіх основних вікових періодів розвитку (з позиції «дитини», «підлітка», «юнака», «дорослого», «мудрого»); 2) оцінку спрямованості як «на іншу» людину, так і «на себе»; 3) орієнтацію на основний традиційний зміст життєздійснення, що відображає напрями психологічної практики відповідно до психологічної проблематики сучасної людини (спрямованість на «задоволення», на «досягнення і власне Я», на пошук «смыслу», на «справу»). Робоча версія анкети представлена у додатку З.

Анкета «Психологія Майдану» призначалась для виявлення енергетичної інтенсивності прояву феномену «майдану». Вона включала 100 пунктів, які умовно характеризували смислові орієнтири енергетичних проявів як «життєву енергію». Оцінка кожного пункту здійснювалась за трьохбальною шкалою. Для визначення динаміки розвитку Майдану виділялись три характерні фази за рівнем активності енергетичних проявів. Повна версія анкети та інструкція її застосування представлена у додатку І.

Спеціальна карта спостережень умінь слугувала виявленню рівня розвитку умінь психолога-консультанта в ході відповідного тренінгу професійної майстерності. Карта включала характеристику досліджуваного та ситуацію консультації, предмет спостереження, вербальні і невербальні характеристики. Оцінка умінь здійснювалась на основі спеціальної таблиці,

яка включала до 12 характеристик, які виявлялись в ході кожного тренінгу і оцінювались за девятибальною шкалою. Завершалась карта характеристикою результату обговорення роботи досліджуваного. Робоча версія карти представлена у додатку В.1.

Процедура семантико-сміслового аналізу застосовувалась для опрацювання текстових нарративних матеріалів та виявлення аксіологічних смислів. Основна увага приділялась виявленню цілеспрямованості смислової динаміки у контексті доцільності виконання відповідного експериментального завдання («клієнт з вулиці») чи поведінці у критичній ситуації в ході бойових дій на основі набутих знань та професійних умінь. Для такого аналізу використовувалась ідея смислового моделювання і виявлення концентрованих смислів Т. А. ван Дейка (Van Dijk, Т.А.) [72]. Щоб виявити відповідні аксіологічні концентровані смисли застосовувалась наступна оригінальна процедура.

1) *Семантичний аналіз* текстів, який проводився за допомогою відповідної комп'ютерної програми [241]. Виділялись найбільш вживані слова і розподілялись за законом Ципфа [429] з відповідною кількісною характеристикою частоти вжитку, як їхньої цінності у аналізованому тексті, що дозволяло виокремити відповідне «семантичне ядро» для кожної досліджуваної групи. 2) *Кореляційний аналіз* проводився на основі порівняння «семантичних ядер» досліджуваних груп наступним чином. Спочатку виділявся набір однакових слів у порівнюваних групах, що складало «загальне семантичне ядро» (ЗСЯ), яке бралось до уваги для визначення коефіцієнта кореляції Пірсона (r_{xy}). Залишок слів, які не увійшли у ЗСЯ, складав «специфічне семантичне ядро» (ССЯ) для кожної з порівнюваних груп (чи етапу). 3) *Смісловий аналіз* здійснювався експериментатором на основі ЗСЯ і ССЯ і передбачав створення відповідно «загального концентрованого смислу» (ЗКС) і «специфічного концентрованого смислу» (СКС) для порівнюваних груп і етапів.

«Звіти-одкровення» (прийом нарративного методу) широко застосовувався на всіх етапах упродовж всього дослідження для отримання нарративних матеріалів в ході і після завершення тренінгів і виконання окремих експериментальних завдань. При цьому звіти-одкровення передбачали повну відвертість і правдивість як необхідну вимогу для досліджуваного, на що зверталась особлива увага. Отримані тексти згодом опрацьовувались на основі контент-аналізу, процедури семантико-сміслового аналізу тощо.

«Інтерв'ю-одкровення» (прийом нарративного методу) виступав найбільш строгою формою «звіту-одкровення». Він використовувався у дослідженні осіб, що реалізують справу життя і передбачав безпосереднє спілкування з аудіозаписом та наступним аналізом отриманих текстів. Для вивчення особливостей реалізації справи життя історичних видатних осіб обиралися лише ті, які залишили після себе особисті матеріали життєпису подій та їх переживань відповідного змісту, що відповідало б нашим критеріям правдивості і відвертості. Це зазвичай були «щоденники», «листи», «спогади», а також біографічні фільми.

У дослідженні осіб наших сучасників було застосоване очне спілкування, що зазвичай фіксувалось на диктофон (за згодою досліджуваного), або сам дослідник пост-фактум задиктовував зміст інтерв'ю (якщо досліджуваний такої згоди не давав) з наступним аналізом. Досліджуваному надавалась така інструкція: «Ми досліджуємо здатність особистості до реалізації своєї справи життя (розуміється як прагнення до досягнення вищого призначення). Ми вважаємо, що Ви досягли у житті великих здобутків, тому просимо Вас взяти участь у дослідженні. Якщо Ви згодні, будь ласка, викладіть Ваш життєвий шлях у вигляді *інтерв'ю - одкровення*. Будьте повністю відверті і об'єктивні, не намагаючись представити своє життя «кращим» чи «гіршим». Важливо, щоб воно було таким яким є. У процесі інтерв'ю - одкровення виділяйте зовнішні (біографічні) ситуації, події, факти Вашого життя та відповідні внутрішні переживання, акцентуючи увагу на найбільш драматичних, кризових ситуаціях. *Уявіть собі, що завтра Ви маєте постати перед «Вищим Судом» і звітувати про реалізацію своєї «справи життя», а зараз у Вас є нагода підготуватись. Бажаємо успіху!»*.

При виборі методу емпіричного дослідження особлива увага зверталась на внутрішні особистісні чинники життя, що характеризують рівень СЖ-самовизначення і відповідно характер духовного продукту за такими критеріями: «ситуаційність» (С); «кризовість» (К); «правдивість» (П); «вчинковість» (В); СЖ-самовизначення на дорефлексивному рівні (Дф), рефлексивному рівні завдяки негативному вчинку (Рф1), рефлексивному рівні завдяки позитивному вчинку (Рф2), духовному рівні (Дх). При цьому критерії «Дф», «Рф1», «Рф2», «Дх» розглядались також як функціональні для визначення інших критеріїв.

Ситуаційність - характеризує співвідношення особистісних і ситуаційних змінних в даний момент, що виникає спонтанно і розглядається як «закономірна випадковість». Рівень вираженості цього критерія визначається здатністю особистості «вступати» в ситуацію і не лише розміщати себе в ній як «людина-зовнішня», а і змінювати її під себе як «людина-внутрішня» (згідно роботи [159]). *Кризовість* – характеризує здатність особистості переживати кризові ситуації аж до трагічності як «духу серйозності» (за С.Л.Рубінштейном), що визначає вирішальний пункт життєвого шляху, можливість зростання і розвитку особистості до вищих духовних рівнів. Рівень вираженості цього критерія визначається в залежності від стадії кризи (за Ф.Ю Василюком): 1) первинне зростання напруги, стимулюючої звичні засоби вирішення завдань; 2) подальше зростання напруги, якщо ці засоби виявляються безрезультатними; 3) ще більше зростання напруги, яка вимагає мобілізації зовнішніх і внутрішніх джерел; 4) якщо все виявляється марним, настає стадія підвищення тривоги і депресії, відчуття безпорадності і безнадійності, дезорганізації особистості. Тут системостворюючою категорією є індивідуальний життєвий шлях людини. Також виділяються ситуація кризи першого роду (істотне утруднення і ускладнення реалізації життєвого задуму, але збереження можливості відновлення перерваного кризою протікання життя; ситуація другого роду (криза робить реалізацію

життєвого задуму неможливу, в результаті відбувається переродження особистості, осягнення нових смислів життя, цінностей, життєвої стратегії, «образу – Я»). *Правдивість* - характеризує вираженість «поля правди» за типом розуміння правди (за В.В.Знаковим). «Дорефлексивне поле правди» відповідає «інструментальній» правді, детермінованій утилітарними міркуваннями і уявленням про справедливість, де формуються викривлені особистісні смисли. Тут СЖ-самовизначення характеризується відсутністю адекватних особистісних життєвих смислів, коли людина існує лише як споживач в «суспільстві споживання». «Рефлексивне поле правди» відповідає «етичній» правді яке регулюється морально-етичними принципами і мотиваційною спрямованістю на уявлення про справедливість, коли осягаються життєві особистісні смисли. Тут СЖ-самовизначення характеризується смислотворенням. «Духовне поле правди» відповідає «духовній» правді, детермінованій здатністю до особистісної комунікативної рефлексії на основі совісті. Тут СЖ-самовизначенні визначається смислоосягненням і наповненням «розумом» як духовним продуктом. *Вчинковість* - характеризує вираженість вчинкового механізму життєтворення як «ситуація-мотивація-дія-післядія» і визначається рівнем вираженості попередніх критеріїв. *СЖ-самовизначення* – характеризує рівень, якого досягла особистість у реалізації СЖ (дорефлексивний, рефлексивний, духовний). *Дорефлексивний* – коли людина існує усередині життя завдяки міцним зв'язкам з іншими такою мірою, що передбачає створення підґрунтя для подальшого розвитку за умов здійснення вчинкових діянь і підготовки до особистісної реалізації СЖ. *Рефлексивний* - пов'язаний з появою рефлексії, необхідної для філософського осмислення життя. Відкривається або шлях до душевної спустошеності й моральної деградації в результаті негативних вчинків як «скоене» (Рф1), або до побудови етичного людського життя на новій, свідомій основі позитивних вчинків як «вчиненого» (Рф2). Постає проблема відповідальності людини за все зроблене і не зроблене. Об'єктивною підставою такої рефлексії є саме життя людини як трагедія, драма або комедія. Виникає необхідність створення концепції життя людини як його суб'єкта. *Духовний* - виділяє характеристики переживання, що пов'язано з «духом серйозності» як відповідальним, реалістичним ставленням до життя у його історичній і особистій конкретності, що насамперед проявляється у відношенні до буття і небуття, життя і смерті.

Вираженість кожного з представлених показників оцінювалась в балах наступним чином: 0 балів – вираженість критерія практично відсутня; 1 бал – критерій не виражений але присутній; 2 бали – критерій виражений; 3 бали – критерій дуже виражений. Приклади інтерв'ю-одкривень представлені у додатку Г.

Діагностичний варіант експертизи життєвого самовизначення (ЕЖСд). В діагностичному варіанті ЕЖС проводилася на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях за оригінальною процедурою, основна мета якої полягала в тому, щоб надати можливість людині виявити своє

самовизначення у будь-який спосіб, що потім піддавалося аналізу і усвідомленню.

Самовизначення на *дорефлексивному* рівні передбачало індивідуальну експертизу і включало два завдання. Перше полягало в тому, щоб на чистому листі паперу проявити «моє самовизначення тут і тепер», яке повинне було з'явитися у вигляді малюнку, тексту або того і того одночасно. Тут відбувається прояв миті життя в сьогодні без минулого і майбутнього (за методикою [58]). Друге завдання передбачало створення діалогічної ситуації, коли результати отриманого «самовизначення» пропонувалися для об'єктивної оцінки іншій людині, з якою досліджуваній не має емоційних зв'язків. Попередньо експертом формулювалося завдання, яке полягало в оцінці самовизначення іншої людини за критерієм істинності, змістовності, осмисленості. Свій вердикт, який трактувався як «іменний», необхідно було сформулювати однією фразою, яка повинна з'являтися «тут і тепер» на основі рефлексії.

Самовизначення на *рефлексивному* рівні передбачало групову експертизу і спілкування в «полі правди» досліджуваного з експертною комісією. До такої експертизи людина залучалася на основі усвідомленої необхідності, що ґрунтується на «головному» мотиві і установці на СЖ-самовизначення. Експертна група підбиралася з 3-х осіб: керівник групи (професійний психолог-практик, що має досвід проведення експертиз, або пересічна людина з великим життєвим досвідом, що вже пройшла таку експертизу); двоє інших підбиралися або за власним бажанням на основі відчуття здатності об'єктивно оцінити досліджуваного, або за бажанням самого досліджуваного. Основними умовами були: внутрішнє відчуття здатності здійснення об'єктивної оцінки досліджуваного в «полі правди» і відсутність яких-небудь особистих емоційних зв'язків з досліджуванним.

Завдання досліджуваного полягало в тому, щоб впродовж 20 хвилин абсолютно правдиво, з необхідним смисловим наповненням відповідати на всі без виключення питання комісії. Досліджуваній позбавлявся права не відповідати або говорити неправду. Завдання комісії полягало в тому, щоб, використовуючи результати індивідуального самовизначення, ставити питання щодо життєвого самовизначення досліджуваного. Питання могли бути будь-якими за формою і змістом, безвідносно «хороших», «поганих» або «некоректних». Вони мали «з'являтися» і не бути результатом якогось попереднього аналізу. Єдиним обмеженням було уникнення невротичних питань, які продиктовані не стільки мотивом самовизначенням в житті, скільки бажанням власної психотерапії, тому повинні були адресуватись не «собі» а «іншому». Цим процесом керував психолог-дослідник, який забезпечував створення і підтримку «поля правди», а також дотримання етичних принципів. Він міг в будь-який момент втрутитися в процедуру з власними питаннями або зауваженнями. Питання задавалися доти, поки досліджуваній не «вичерпувався» у викладі всіх смислів і комісії стало зрозумілим, яким повинен бути вердикт. Дана процедура також передбачала наявність зовнішніх спостерігачів («аудиторію»), які теж могли задавати

питання. Після завершення процедури задавання питань комісія формулювала висновок-вердикт щодо самовизначення досліджуваного і озвучувала його перед ним. Завершував експертизу психолог-дослідник своєю думкою, яка мала дорадчий статус і була максимально відвертою. Досліджуваний міг висловитися щодо згоди/незгоди з результатами експертизи.

Самовизначення на *духовному* рівні передбачало групову експертизу у вигляді «одкровення». Це особлива процедура, до якої людина приходила по життю. Вона здійснювалася непередбачувано, за принципом «закономірної випадковості» як взаємозв'язок з «Іншим». У нашій практиці вона відбувалася значно рідше попередніх як акт рефлексії Іншого. Технологічно ця процедура була схожа на групову експертизу самовизначення на рефлексивному рівні, але додатково передбачала ще відеозйомку і наявність не менше двох компетентних експертів. Головне полягало в тому, щоб дати можливість досліджуваному «вивільнити» саме глибинний і вершинний духовний зміст, що вимагає осмислення як реалізацію СЖ. Під час такої процедури людина буквально пробивалася до своїх сакральних смислів, намагаючись їх опанувати. Це те, що в звичайному житті не виявляється, а потребує особливих умов, коли людина потрапляє в критичну ситуацію і вступає у взаємини зі своїм духовним Я. Для «одкровення» досліджуваному надавалося до однієї години. Спочатку впродовж 15-20 хвилин він висловлював те сокровенне, яке наболіло і з'являлося лише тоді, коли починався вислів. Така процедура передбачала вивільнення великої кількості психічної енергії і дуже високу напругу, тому вимагала дотримання відповідних морально-етичних правил і норм щодо поведінки всіх учасників. Для більшої ефективності «одкровення» експерти могли уточнювати окремі моменти і ставити необхідні питання. Головне, щоб вони не гальмували і не протидіяли, а лише активізували цю процедуру.

Результати експертизи фіксувались: у індивідуальних спеціальних бланках у вигляді малюнків і текстів, текстах-вердиктах експертної комісії та індивідуальних звітах-одкровеннях.

Процедура оцінки емоційних та соматичних реакцій використовувалася як складова загального дослідження в ході контекстного навчання на основі вчинку. Емоційні та соматичні реакції фіксувались завдяки характерним малюнкам (зокрема гаптичний тип) і текстовим коментарям. Аналіз отриманих результатів проводився за бінарною шкалою (наявність-відсутність реакції). Пр цьому також окремо фіксувались позитивні і негативні емоційні прояви. Детально методика реалізації даної процедури представлена у роботі [313].

Метод експериментальної критичної ситуації передбачав використання такої ситуації в ході контекстного навчання на основі вчинку та тренінгу професійної майстерності психолога-консультанта. У першому випадку така ситуація виникала завдяки суміщенню навчальної і професійної діяльності, коли в ході викладання професійно-орієнтованої дисципліни «Експериментальна психологія» проводився професійний реальний

експеримент. У другому випадку така ситуація виникала при реалізації завдання «клієнт з вулиці», коли досліджуваний повинен був безпосередньо на вулиці зацікавити пересічну людину у проведенні психологічної консультації і потім це здійснити професійно у тренінговій групі. Детально застосування даного методу у дослідженні представлено у роботах [312; 313].

Емпірична інструментально-функціональна модель дослідження реалізації СЖ на основі експериментальних методик, процедур і прийомів представлена в таблиці 4.3.

Таблиця 4.3

Емпірична інструментально-функціональна модель дослідження реалізації СЖ (експериментальні методики, процедури і прийоми)

N п/п	Інструментарій	Кільк. застос., осіб	Функції		
			операційна	формувальна	цільова
1	Соціально-демографічна анкета МПС	891	+	+	+
2	Спеціальна анкета визначення напрямку життєвого шляху	881	+	+	-
3	Анкета «Психологія Майдану»	100	+	+	-
4	Спеціальні карти спостережень умінь	93	+	+	+
5	Процедура семантико-сміслового аналізу	154	+	+	+
6	«Звіти-одкровення» (прийом нарративного методу)	488	+	+	+
7	«Інтерв'ю-одкровення» (прийом нарративного методу)	50	+	+	+
8	Діагностичний варіант експертизи життєвого самовизначення (ЕЖСд)	399	+	+	-
9	Процедура оцінки емоційних та соматичних реакцій	97	+	-	-
10	Метод експериментальної критичної ситуації	97	+	+	+

4.3 Практичні методи та практики дослідження і реалізації справи життя

Індивідуальна практика реалізації СЖ здійснювалась психологом-консультантом на основі відомих методів психологічної практики в руслі «сміслового аналізу». На дорефлексивному рівні така практика здійснювалась на традиційному рівні завдяки відомих методам, технікам і прийомам. Найбільш складною виявилась психологічна робота на рефлексивному і особливо духовному рівнях, оскільки можливості традиційної психологічної практики тут вже були обмежені, або взагалі ставали неможливими. Таке консультування вимагало від психолога

досягнення «іпостасі духівника» як стану мудрості. Це стало основною проблемою за причини обмежених особистісних можливостей самого психолога, здатного працювати на такому рівні.

Індивідуальна практика реалізації СЖ в контексті чинного дослідження включала:

самостійну психологічну роботу, профорієнтаційні, психологічні та діалогічні консультації, духовні настановлення, індивідуальну психологічну роботу в умовах бойових дій, нарративний діалог та індивідуальну роботу з власною особистістю. Розглянемо основні характеристики даних методів, технік і прийомів в контексті чинного дослідження.

Самостійна психологічна робота починала функціонувати після експертизи життєвого самовизначення і здійснення вибору щодо активної психологічної практики в рамках психосоціальної технології СЖ-самовизначення. Основним методом тут було написання, рефлексія і усвідомлення так званої «особистої життєвої історії» (ОЖІ), що відповідає ідеї психології самосвідомості, запропонованої ще С.Л.Рубінштейном. Це передбачає психологічний виклад, рефлексію і усвідомлення свого реального психологічного розвитку впродовж життєвого шляху і певною мірою нагадує біографічний нарративний метод дослідження. Яскравим прикладом такої психологічної практики є «шоденники» багатьох видатних діячів культури.

Профорієнтаційні консультації. Такі консультації відображали конкретні практичні запити клієнтів і передбачали конкретні рекомендації. Ця робота була найбільш характерною на перших етапах дослідження. Але ці консультації часто не вирішували проблему професійного запиту клієнта за причини прояву психологічних проблем, без вирішення яких клієнт не міг ефективно скористатись отриманими рекомендаціями. Тому на наступних етапах відбувався перехід до психологічної проблематики. Профорієнтаційна проблематика згодом знову актуалізувалась, але вже мала інший зміст, що забезпечувало загальний успіх. Професійне консультування орієнтувалося на «діло», завдяки якому задовольнялись матеріальні потреби.

Психологічні консультації спрямовувались на опрацювання та вирішення психологічних проблем, пов'язаних з особистісною та життєвою неспроможністю, обумовленою «содіямим». Це вимагало достатньо значущих енергетичних затрат та психологічних зусиль, але цілком прийнятних і посильних для клієнта. Зміст «содіяного» в цьому випадку був суто індивідуальним і різноманітним. Тут загалом можна виділити особисті стосунки з іншими людьми, особливо з близькими, де «содіяне» розуміється як дія (діяння), що призвело до стійкого невротичного стану, який з часом мав тенденцію до збільшення своєї негативної енергетичної насиченості. Така реакція поступово зникала по мірі усвідомлення «содіяного» і пошуку смислу життя.

Діалогічні консультації були характерні для рефлексивного рівня, мали екзистенційний характер і передбачали психологічну роботу з «содіямим» інших індивідів, безпосередньо пов'язаних з особою даного клієнта в

просторах його життєвого світу. Енергетична насиченість такої психологічної роботи виявилася набагато більш значущою і часто межевою. Тут слід виділити наступні характерні зони: пренатальну, містичну і зону дійсного «содіяного».

«*Життєві настановлення*», як особливий прийом діалогічного консультування, здійснювався на духовному рівні як розвиток буттєвості життєвого світу клієнта, який вже не торкався психологічних невротичних проблем, а орієнтувався на зовнішній світ і особистісні зміни та реалізацію СЖ. Важливе значення мало чітке розуміння і розподіл «діла», як професійної реалізації і виробництва матеріального продукту і «справи життя», як духовної реалізації і творення духовного продукту. Професійне діло тут використовувалось як коректний привід контакту з особою. Детально рефлексивний та духовний напрямки у контексті «духовно-природної психотерапії» та взаємодії психолога і священика представлені в роботах [318; 309; 310].

Індивідуальна психологічна робота в умовах бойових дій (БД) здійснювалась завдяки морально-етичній домінанті особистості військовослужбовців і орієнтувалась на рефлексивний і духовний рівні. Основним практичним «інструментом» виступала особистість самого психолога, який повинен був відповідати таким вимогам: наявність особистого досвіду перебування в умовах БД, коли основною зброєю стає «слово»; особисто для себе розуміти і рефлексувати межі своєї участі в бою; самодостатність (особистісна, сімейна, професійна тощо); добре знати і беззаперечно виконувати правила перебування на передовій; мати особистий досвід «спільного життя» з бійцями, але при цьому важливо залишатися «іншим», здатним до діалогу; здатність працювати «з чистого аркуша», виходити на особистісний контакт, «включати душу» в найбільш відповідальні і драматичні моменти; уміти максимально просто але осмислено шукати суть проблеми; по можливості відходити від контексту «травми» та ПТСР й формувати смислові змісти розвитку здорової та повноцінної особистості, використовуючи ефект ПТР; стратегічним напрямком в роботі повинна бути морально-етична домінанта (патріотизм, захист Батьківщини, близьких і рідних, відстоювання особистої і національної гідності тощо), необхідно показати бійцеві, що після бою він отримав можливість стати кращим (духовно багатшим, сильнішим за смерть, зміцнився духом тощо).

Психологічну проблематику, яка звичайно опрацьовувалась, умовно можна диференціювати таким чином: граничний психічний стан; психічна реакція на бойовий стрес; проблеми комплексної травми; сімейні проблеми; проблеми морально-етичного змісту; «справожиттєва» проблематика; змісти особистісного зростання; невротичні розлади та алкоголізація. Всі випадки індивідуальної психологічної роботи фіксувались у вигляді протоколів які містили: основні соціально-демографічні дані; особливості психологічної проблематики; методи і прийоми роботи; результат та рекомендації, а також особливі примітки (специфічну інформацію).

«Наративний діалог» (прийом практики наративної терапії). Сутність такої практики полягала у тому, що після кожної консультації клієнту пропонувалось відрефлексувати її вплив у вигляді текстового звіту-одкровення як «душевний відгук» з відповідними переживаннями і направляти консультанту, який робив те ж саме як рефлексію проведеної консультації й отриманого тексту. В результаті відбувся продуктивний діалог з опануванням все нових і нових смислів подальшого життя (як правило, в мирних умовах). Якщо такий текстовий діалог налагоджувався під час очного спілкування, відкривались перспективи його продовження і надалі в віртуальному режимі у соцмережі. Таким чином, ветеран АТО не залишається на одинці з життям і має можливість будь де і в який завгодно момент отримати допомогу психолога. Виділяються такі основні характеристики наративного діалогу: ситуація - в контексті психологічного консультування; основний жанр - діалогічне консультування; психологічний механізм - рефлексія себе в ситуації як «душевний відгук»; інструмент – текст; продукт - нові смисли; результат - розвиток особистості. Приклад наративного діалогу представлений у додатку О.

Індивідуальна робота з власною особистістю здійснювалась здебільшого завдяки саморефлексії на основі написання наративів та наступного смислового аналізу отриманих матеріалів (як у ЗБД так і після повернення в мирні умови) та «віртуальних дискусій в стилі наративної терапії» (після повернення в мирні умови).

Стратегічним методом дослідження особистості психолога в умовах бойових дій та після повернення з війни було «занурення» в реальну ситуацію. Тому упродовж всього періоду відбувалась активна персональна психологічна робота психолога (автора) з власною особистістю. Це насамперед саморефлексія на основі наративного методу, а також психотерапевтичне спілкування з колегами (офіцерами та капеланами), військовослужбовцями, місцевим населенням. Значний психотерапевтичний ефект мало проведення психологічних досліджень, що дозволяло, періодично «виринаючи» з ситуації, спостерігати за нею начебто «з боку» й адекватно її осмислювати. Узагальнення такого осмислення й рефлексії здійснювалось завдяки наративному життєпису, що публікувався в соцмережах й передбачав зворотній зв'язок. Остаточний смисловий аналіз такого наративного матеріалу було здійснено у формі навчально-методичного посібника [314]. Це дозволило не лише осмислювати власну «наративну особистість» та відповідні особистісні зміни, а і запропонувати авторське розуміння психології «донбасівської війни» іншим (передусім військовим психологам та курсантам). Приклад індивідуальної роботи з власною особистістю за допомогою персональної рефлексії на основі смислового аналізу наративних матеріалів представлено у додатку П.

Практична інструментально-функціональна модель реалізації СЖ на основі індивідуальної практики представлена в таблиці 4.4.

Практична інструментально-функціональна модель реалізації СЖ
(індивідуальна практика)

N п/п	Інструментарій	Кільк. заст.	Функції		
			операційна	формувальна	цільова
1	Індивідуальна психологічна робота, кільк. випадків: самостійна психологічна робота профорієнтаційні консультації психологічні консультації діалогічні консультації «життєві настановлення»	1268	+	+	-
2	Індивідуальна психологічна робота в умовах БД, кільк. випадків	170	+	+	+
3	«Наративний діалог» (прийом практики наративної терапії), кільк. випадків	1	+	+	+
4	Індивідуальна роботи з власною особистістю, кільк. випадків	1	+	+	+

Групова практика реалізації СЖ здійснювалась на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях. На дорефлексивному рівні здебільшого застосовувались традиційні тренінгові методи, що проводились в звичних комфортних умовах. На рефлексивному і духовному рівнях застосовувались оригінальні методи групової психологічної роботи, що передбачали наявність кризових ситуацій. Загалом групова СЖ-практика зводилась до т. з. «орієнтуючих», «визначальних» і «природних» тренінгів в культурних і природних умовах. «Визначальні» тренінги були спрямовані на зовнішню соціально-професійну, «орієнтуючі» - на внутрішню, глибинну психологічну, а «природні» - на духовну сферу особистості. Методологічне і психопрактичне співвідношення і розуміння «орієнтуючих» і «визначальних» тренінгів розглядається через призму розуміння орієнтовних і визначаючих рефлексів і їх взаємозв'язок з основним життєвим мотивом в контексті філософії психології О.М.Леонтьєва [177]. Подібно до «орієнтовного» рефлексу «орієнтуючий» тренінг прокладає шлях між реальним наочним світом індивіда і його психологічними здібностями, що базуються на основному стратегічному життєвому мотиві. Подібно до «визначального» (умовного) рефлексу «визначальний» тренінг цей зв'язок закріплює і оформляє його в житті. Таким чином реалізується зв'язок між внутрішнім стратегічним глибинним СЖ-мотивом і зовнішнім предметним світом на основі діяльнісного і частково вчинкового механізму. «Природний» тренінг, інтегруючий два попередніх на основі вчинкового механізму, цей зв'язок виводить на духовний рівень СЖ-самовизначення. Дещо окремо слід розглядати групову психологічну роботу в умовах бойових дій, яка була

здебільшого спрямована не стільки на вирішення психологічних проблем, скільки на підвищення боєздатності та МПС військовослужбовців. Основним чинником такої роботи виявилась морально-етична домінанта і стан «базального патріотизму», в якому на той час перебували більшість військовослужбовців.

В цілому групова СЖ-практика здійснювалась завдяки авторським методам і технікам, коротка характеристика яких в контексті чинного дослідження виглядає таким чином.

Тренінговий варіант експертизи життєвого самовизначення (ЕЖСт) є початком активної конструктивної психологічної СЖ-практики. Він функціонує публічно і передбачає на вищих стадіях використання широкої аудиторії із залученням масмедіа. ЕЖСт проводилася на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях за оригінальною авторською методикою. Процедура ЕЖСт відповідає діагностичному варіанту, представленому вище.

Орієнтуючі тренінги передбачали внутрішню психологічну роботу з індивідом в цілому як з «деформованою» індивідуальністю, її невротичними утвореннями як «содіяним» з метою його осмислення і здебільшого відповідали дорефлексивному рівню. На такому тренінзі встановлювалися наступні основні правила: не можна було залишати групу до повного завершення роботи; група працювала спонтанно, рефлексивно орієнтуючись на доцільність роботи, де результат визначався лише при її повному завершенні; дотримувалася повна добровільність; не дозволялося вводити до складу групи в процесі роботи сторонніх людей. До такого тренінгу людина готувалася в процесі індивідуальних консультацій доти, поки не починала відчувати необхідність в груповій психологічній роботі.

Ці тренінги проводились в формі професійних (за замовленням окремих клієнтів і організацій) та учбових (в рамках професійної підготовки психологів). До участі в *професійному* орієнтуючому тренінзі клієнти допускалися після успішного проходження ЕЖСт і певної кількості індивідуальних консультацій. Кожен учасник мав можливість вирішувати власну проблему, пов'язану зі своїм «содіяним». Для цього кожному учасникові необхідно було якомога чіткіше сформулювати своє замовлення, чого він хоче від тренінгу. Це дозволяло визначити своєрідний контракт з ведучим психологом. В процесі роботи не дозволялося покидати тренінгову групу до появи відчуття її завершення і виконання свого замовлення, що часто проявлялося в кінці роботи. Тому, спроби клієнтів покинути групу розцінювалися як «втеча» від власної проблеми. Найбільш важливим стимулюючим чинником «орієнтуючого» тренінгу було створення в тренінговій групі своєрідного «поля правди», коли учасник не мав права свідомо говорити і слухати неправду. Це правило повідомлялося на початку і за його виконанням ведучий стежив особливо ретельно. У такому «полі правди» як на лакмусовому папері досить чітко виявлявся дійсний невротичний зміст, породжений «содіяним». Після завершення орієнтуючого тренінгу кожен учасник мав написати особистий звіт-одкровення як наратив. За виконання цієї умови учасник отримував право читати решту всіх звітів-

одкровенень, що виступало додатковою мотивацією. Це сприяло активізації індивідуальної психологічної роботи.

Учбові орієнтуючі тренінги проводилися в рамках тренінгової підготовки в ході навчального процесу практичних психологів. Тут принципово мінялося загальне завдання тренінгу в порівнянні з професійним. Якщо в професійному основний акцент робився на роботі з психологічною проблемою і її можливими шляхами вирішення, то в учбовому насамперед досягався навчальний ефект, а робота з психологічною проблемою розглядалась схематично лише для наочності.

Визначальні тренінги відповідали рефлексивному рівню і були орієнтовані на «справу». В цьому випадку психологічні проблеми і невротичні утворення принципово не розглядалися і не опрацьовувалися. Гіпотетично вважалося, що людина повністю адекватна і готова до ідентифікації і реалізації своєї СЖ. Такі тренінги, на відміну від орієнтуючих, організовувалися за дещо протилежними принципами і правилами: пропонувалася чітка структура з конкретною метою і необхідністю досягнення очікуваного результату; вимагалась відповідальність за зроблені заявки щодо власних професійних і творчих досягнень з необхідністю їх об'єктивного підтвердження; передбачалась присутність незалежного *експерта* (фахівця з професійних і творчих напрямків, що опрацьовувалися на тренінзі); надавалася можливість добровільної відмови від роботи і покидання тренінгової групи у будь-який момент. Тренінг мав певну мету і завдання, а також передбачав конкретний прогнозований результат, відповідний початковому замовленню клієнта. Особисті емоційні і інші зв'язки й відносини до уваги не бралися. Тренінгова група не обмежувалась в кількості учасників і визначалась залежно від потреб замовника і особливостей поставлених цілей, вирішуваних завдань і організаційних можливостей. Окрім цього, в процесі роботи учасник міг покидати групу (якщо це спеціально не було передбачене завданням) і припинити роботу. Інформація, що повідомлялась на тренінзі (окрім окремих спеціально обумовлених ситуацій) не була конфіденційною. Висувалися чіткі вимоги перед учасниками, які мали виконуватись. Таким чином, моделювалися умови реальної професійної діяльності і життєтворчості.

В рамках СЖ-самвизначення вони фіксували досягнення успіху в процесі професійної підготовки, життєтворчості і психологічної роботи в заявленій психотехнології. Їх істотна відмінність полягала у використанні емпірико-практичних ситуацій реальної професійної діяльності, які забезпечували найбільш об'єктивну ідентифікацію, демонстрацію і апробацію набутих умінь. Залежно від конкретного завдання вони проходили від одного до п'яти робочих днів. У такому тренінзі може бути апробована практично будь-яка професійна функція. В кожному випадку важливо адекватно і професійно використовувати два основні принципи, що передбачають створення ситуації «можливості неможливого» (для учасників) і «розкажи і покажи» (для ведучого). Окрім цього, тренінг повинен передбачати присутність незалежного експерта, роль якого полягає в рефлексії групи щодо реальної соціально-професійної і життєвої ситуації. При цьому створюється ситуація

діалогу, коли експерт стає тим «іншим», хто гарантує життєздатність і продуктивний розвиток. Зокрема, це ще і забезпечує утримання групи від «звалювання в психотерапію» і роботу з невротичним змістом. У професійному варіанті важливо передбачити достатньо високу кваліфікацію і оплату роботи такого експерта, що визначає професійний статус і ринковий рівень тренінгу. Саме експерт може гарантувати створення ситуації «можливості неможливого» і реалізацію принципу «розкажи і покажи». Це також дозволяє здійснити незалежну адекватну оцінку професійних умінь і демонстрацію професійної апробації.

Більш повна і детальна характеристика та особливості застосування визначальних тренінгів представлені у роботах [320; 312].

Природні тренінги, як форма психологічної роботи в природних умовах існування людини, відповідали духовному рівню. Вони виникли спонтанно як продовження «орієнтуючих» і «визначальних» тренінгів. Це виявилось для багатьох учасників якимсь грандіозним явищем, що мало на їхню психіку дуже великий вплив на кшталт відомому ефекту «розширення свідомості» і трансценденцією особистості, оскільки відбувались в реальних критичних життєвих умовах. Така психологічна робота однаковою мірою включала і орієнтуючу (внутрішню) і визначальну (зовнішню) форми і показала, що тільки одночасна робота з внутрішніми і зовнішніми психологічними утвореннями може приводити до продуктивного «розширення» свідомості і розвитку особистості.

В життєвому світі діалог феноменів «Людини» і «Природи» породжує духовне спілкування у своєрідному духовному просторі, визначений як «поле правди». Саме на це спрямовувались «природні» тренінги, де таке «поле», закладене на «орієнтуючих» і частково на «визначальних» тренінгах, а також індивідуальних консультаціях глибинного і вершинного характеру, в природних умовах переростало в грандіозний своєрідний «простір одухотворення», де ставало можливим практично все, на що була здатна людська психіка на той момент, коли досягався ефект «необмеженості» в психологічній роботі. У такому просторі виявлялась найбільш прихована психологічна проблематика і відповідні змісти, що складало «содіяне» у контексті реалізації СЖ.

Подібна психологічна і духовна практика, здійснювана в польових природних умовах існування людини, мала місце в різних регіонах пострадянського соціокультурного простору. До певного часу вони, як правило, носили виражений метафізичний і навіть містичний характер, де опрацьовувались різноманітні «духовні практики», зазвичай з інших культур, що не піддавалося науковому опису. СЖ- практика, опановуючи все нові і нові духовно-психологічні простори, вводить їх в зону адекватного наукового осмислення.

Повна характеристика і практика реалізації природних тренінгів представлені у роботах [318; 319; 320].

Тренінг професійної майстерності психолога-консультанта. На основі такого тренінгу, як яскравого прикладу визначального, здійснювалась

спеціальна професійна підготовка психолога-консультанта в рамках освітньої СЖ-практики. Його суть полягала в створенні умов для виникнення критичної ситуації, завдяки якій через застосування принципу «можливості неможливого» відбувався реальний психологічний і духовний розвиток особистості завдяки вчинку. Такі емпіричні критичні ситуації реальної професійної діяльності забезпечують найбільш об'єктивну ідентифікацію, демонстрацію і апробацію отриманих в процесі навчання умінь. В даному тренінзі така ситуація здійснювалась завдяки виконанню завдання «клієнт з вулиці», суть якого представлена вище в характеристиці методу експериментальної критичної ситуації. Другий принцип «розкажи і покажи» реалізовувався запрошеним спеціалістом (незалежним експертом) або ведучим шляхом демонстрації реальної професійної консультації з одним з учасників тренінгу або завершенням консультації з реальним «клієнтом з вулиці», якщо активному учаснику тренінгу це зробити не вдавалось. Завдяки цьому створюється ситуація діалогу, коли експерт стає тим «іншим», хто гарантує професійно-психологічний розвиток і життєздатність учасника тренінгу. Даний тренінг представлений у навчальному посібнику [312].

Контекстне навчання за ситуацією на основі вчинку. Така освітня СЖ-практика реалізовувалася на рівні професійно-орієнтованих дисциплін та в рамках спеціальної професійної підготовки психолога в психолого-педагогічному «полі правди» завдяки вчинку. При цьому створювалася «розширена» методологічна структура, що дозволяє в єдиному процесі творення духовного продукту поєднувати, щонайменше, практику, науку і освіту, коли використовується правило: «все, що розуміється, повинно рефлексуватись, все що рефлексується, повинно розумітись». У СЖ-форматі психолого-педагогічна практика функціонує в «полі правди» і направлена не тільки на засвоєння знань, але і на очищення свідомості завдяки «включенню» вчинкового психологічного механізму з моменту поєднання учбової і науково-дослідної професійної діяльності як пошуку істини з актуальної проблеми. Актуалізується взаємодія правди і неправди, виникає емоційна напруга і конструктивний конфлікт, рівень якого визначає готовність до вчинкової дії, обумовленої зовні детермінованою життєвою ситуацією, що і стає базовим «знаком» початку функціонування вчинкового механізму в рефлексивній робочій субстанції на всіх рівнях СЖ-самовизначення. Тут на перший план виходять взаємини викладача-майстра, що використовує методи актуалізації особистості студента, коли основний акцент робиться на самовизначенні і саморозвитку.

Суть даного методу полягала в активізації особистості студента на всіх психічних рівнях (інтелектуальному, емоційно-чуттєвому, інтуїтивному), переорієнтації освітнього процесу з пізнавально-когнітивного на емоційно-чуттєвий і рефлексивний. Основний акцент робився не на фіксації і запам'ятовуванні учбового матеріалу, а на всебічному дослідженні і розвитку особистості студента-психолога, як основного «інструменту» практичної діяльності, що можна порівнювати з «функціональною особистістю» (за О.Ф.Бондаренком). У освітній СЖ-практиці на рівні професійно-орієнтованих

дисциплін основним педагогічним прийомом було поєднання реальної професійної діяльності і життя з навчанням шляхом введення в учбовий процес на правах дидактичної компоненти елементу реальної професійної діяльності у вигляді життєвого експерименту в професійно орієнтованих дисциплінах «Експериментальна психологія» і «Основи психологічних досліджень». Педагогічна ідея полягала в тому, щоб разом з викладанням основних науково-теоретичних понять дисципліни, їх осмислювати, опредметнювати і рефлексувати в реальному життєвому дослідженні. Таким чином досягався безпосередній зв'язок учбового процесу з життям. Методика реалізації реального дослідження співпадала за змістом із структурою дидактичного наповнення. Застосування цієї практики детально викладено у навчальному посібнику [313].

Групова психологічна робота в умовах БД здійснювалась поряд з індивідуальною за такими напрямками: загальнопсихологічна підготовка бойових підрозділів до участі у БД; спеціальна психологічна підготовка новоприбулих по ротатії військовослужбовців до участі у БД (уведення у психологію «донбасівської війни»); групова робота безпосередньо після бою (дебріфінг «виговорити бій»); спеціальна психологічна робота за конкретними груповими проблемами (конфлікти між новоприбулими командирами і бійцями, які отримали бойовий досвід; внутрігрупові конфлікти; наслідки бойових психологічних травм тощо); тематична освітня робота за такими напрямками - «психологія бойового стресу», «психологія синдрому посттравматичного стресового розладу та ефекту посттравматичного зростання», «психологія комплексної психологічної травми та сімейних стосунків» та ін.

Така психологічна практика звичайно здійснювалась у екстремальних умовах дефіциту часу. Тому її особливість полягала у необхідності не стільки орієнтуватись на вирішення психологічних проблем, що вимагало довготривалої роботи, стільки на на підготовку військовослужбовців до наступного бою чи повернення на бойові позиції (якщо вони відступили). Це вимагало застосування загальної стратегії орієнтації на морально-етичну домінанту і стан «базального патріотизму».

Експрес практика «уведення в психологію війни» застосовувалась на етапі ротатії при роботі з новоприбулими військовослужбовцями, які прибували в тилловий табір ЗБД після бойового злягнення в ункті постійної дислокації (ППД). Основне завдання психолога полягало в проведенні за короткий термін (не більше 1-2 діб) необхідної психодіагностики та підготовки особового складу до безпосередніх бойових дій на лінії зіткнення. Основною проблемою виявився низький рівень розуміння психології донбасівської війни, здебільшого сформованої завдяки інформації з офіційних ЗМІ. Для цього застосовувався прийом показу реалних відеоматеріалів найбільш критичних ситуацій БД, суб'єктами яких стали бійці чинного ВЗ: «поведінка при полоні» (допит щойно пораненого українського бійця, який демонструє власну гідність і патріотизм перед безпосередньою загрозою смерті, зафіксований противником), «сталінград» (картина поля бою зразу після

відбиття танкової атаки під Дебальцево, зафіксована українським бійцем), «до і після» (демонстрація патріотичних настроїв разом з великим психологічним напруженням до танкової атаки, зафіксоване українським бійцем, та останків цих загиблих бійців після танкової атаки, зафіксоване протвником). Основний психологічний ефект полягав в реальності представлених ситуацій, оскільки всі подробиці були відомі психологу завдяки спілкуванню з очевидцями. Реалізовувалась наступна процедура. Спочатку відбувався почерговий груповий показ у складі взводу кожного з відео. При цьому психолог знаходився перед групою і спостерігав за реакцією, щоб виявити неадекватну поведінку. В ході демонстрації виділялись такі групи: 1) ті, хто взагалі відмовлялись дивитись і йшли геть (таких були одиниці); 2) ті, хто після показу проявляли ознаки страху та звертались до психолога з бажанням уточнення ситуації і особливостей поведінки, де найбільше цікавило питання «психології плану» (таких звичайно було 2-3 зі взводу); 3) ті, хто дивились мовчки з серйозним виразом обличчя. Після кожної демонстрації проводилась групова бесіда, де бійці остаточно розуміли, з яким протвником їм прийдеться мати справу. Також бажаним надавались індивідуальні психологічні консультації.

Практика «віртуальні дискусії в стилі наративної терапії» виникла спонтанно під час обговорення в соціальній мережі «фейсбук» характеристики сучасного українського суспільства як «нації на підйомі». Дане обговорення було розглянуте у форматі «нاراتивної терапії» на основі відомої методики [334], результати якої представлені в роботі [321]. В результаті контентаналізу, а також семантичного аналізу тексту в онлайн режимі в мережі інтернет отриманого тексту були виділені базові фактори. У подальшому цей метод застосовувався ще багато разів у вирішенні різних проблем. З кожною черговою дискусією з'являлася наступна, що дозволяло краще і повніше осмисляти як власну особистість так і її місце у новому світі. Виділяються такі основні характеристики «віртуальних дискусій в стилі наративної терапії»: ситуація - віртуальні дискусії у соцмережі інтернет; основний жанр - наративна терапія; психологічний механізм - рефлексія власної особистості як суб'єкта життя в спілкуванні зі «світом»; інструмент - текст; продукт - нові судження і смисли; результат - розвиток особистості. Приклад змісту такої практики представлений у додатку С.

Взаємодія психолога і священника. Така практика виникла в ході роботи з проблематикою «одержимості» і необхідності взаємодії з священником-екзорцистом, та в ході бойових дій і необхідності взаємодії з військовим капеланом. Суть такої практики ґрунтується на необхідності досягнення стану «іпостасі духівника», що відповідає мудрості. Основним завданням психолога є підготовка особи до повноцінної сповіді або каяття, що вже здійснює священник. Базовою ознакою майстерності такого психолога-духівника є одночасне самовдосконалення як реалізація СЖ «собі» шляхом допомоги в такому ж самовдосконаленні «іншому». Це також є поєднанням его-центризму і де-центризму, як головних принципів майстерності (за В.А. Роменцем). Майстерність психолога в «іпостасі духівника» виявляється в

лаконічності і обмеженості лише форматом суті (істини) своєї роботи, щоб не дозволити її результату «розчинитися» в невротичному викривленому змісті, зокрема в умовах БД. Важливою психологічною ознакою такої роботи є наявність психологічного емоційного стану «тону су душі», що є актуалізацією душевного праксису. Тут також диференціюються спеціалізації «психолога – духівника» як психоаналітика, що працює з «содіяним», і як наставника, що працює з творчим духовним продуктом. Ці дві професійні іпостасі істотно відрізняються. У першому випадку використовуються суто психологічні, психотерапевтичні методи і техніки, в другому це вже більше психолого-педагогічні йнастанови і установки, що певною мірою відповідає діалогічному консультуванню за Т.О.Флоренською. Такий психолог повинен бути повноцінним суб'єктом суспільних відносин і життя як повністю соціалізована особистість, що існує між духовним і реальним життям на основі слова правди в постійному творенні особистісного смислу «собі» задля реалізації СЖ як духовного продукту «Іншому».

Завданням священика (капелана) полягає в актуалізації глибинної духовної сфери особи для усвідомлення і осмислення своєї особистої правди життя за допомогою психолога. Це «священик-духівник», що має божий дар як особливу довіру на збереження традиційних (сакральних) смислів вірування щодо людського існування, яке базується на багатовіковому духовному досвіді. Одним з таких може бути «священик-духівник», що проводить «вчитування», працює на початковому етапі одухотворення людини (очищення від скверни як опрацювання «содіяного»), коли йдеться про реалізацію СЖ «собі». Основним інструментом священика є слово молитви (спеціальні заклиральні молитви, направлені на очищення). На наступному етапі творення духовного продукту ефективнішим стає «священик–духівник», що працює як наставник, коли йдеться про реалізацію СЖ «Іншому». З вже сталої практики, такі священики зазвичай ведуть аскетичний образ життя, щоб відповідати необхідним вимогам святості у вірі і духовності. Більш повно і детально така практика представлена в роботах [309; 310].

Практична інструментально-функціональна модель реалізації СЖ на основі групової практики представлена в таблиці 4.5.

Таблиця 4.5

Практична інструментально-функціональна модель дослідження
і реалізації СЖ (групова практика)

N п/п	Інструментарій	Кільк. заст.	Функції		
			операційна	Формув.	цільова
1	Тренінговий варіант експертизи життєвого самовизначення (ЕЖСт), кільк. осіб	399	+	+	+
2	Орієнтуючі тренінги (кільк. трен.)	29	+	+	+
3	Визначальні тренінги (кільк. трен.)	126	+	+	+

4	Природні тренінги (кільк. трен.)	5	+	+	+
5	Тренінги професійної майстерності психолога-консультанта (кільк. осіб.)	93	+	+	+
6	Контекстне навчання за ситуацією на основі вчинку (кільк. осіб)	97	+	+	+
7	Групова психологічна робота в умовах БД (кільк. випадків)	28	+	+	+
8	Експрес практика «уведення в психологію війни» (кільк. випадків)	9	+	+	+
9	Практика «віртуальні дискусії в стилі наративної терапії» (кільк. випадків)	17	+	+	+
10	Взаємодія психолога і священника, (кільк. осіб)	8	+	+	+

Висновки до розділу 4

1. Емпірико-практичні засади методології дослідження справи життя базувались на постнекласичній науковій парадигмі і передбачали: надання пріоритету практиці як необхідному способу «вкорінення» в життя, осмислення якої згодом дозволяло створювати відповідне теоретичне обґрунтування; виділення у дослідженні поряд з емпіричною також практичної складових на основі відповідних теоретичних, емпіричних, практичних підходів, а також методів статистичної обробки і представлення отриманих результатів; базову орієнтацію на індивідуальний суб'єкт, яким виступала СЖ- особистість, але з врахуванням соціального суб'єкта, яким виступав український соціум; отримання основних емпіричних, практичних і методичних результатів завдяки поєднанню методів наративного життєпису і формуючого життєвого експерименту, де широко використовувались зрізова організація дослідження, стандартизовані методи, а також експериментальні авторські постнекласичні методи, процедури і прийоми; створення дослідницької вибірки на основі теорії малих непараметричних вибірок у двоступенневий спосіб - спочатку «великої» загальної вибірки, яка дозволяла отримати уявлення щодо загального соціально-психологічного стану досліджуваних та їхнього ставлення до реалізації СЖ, з якої виділялась «мала» спеціальна вибірка з тих, хто проявляв зацікавленість щодо реалізації СЖ; умовне поділення дослідження на етапи: ранньої та середньої дорослості, зрілості та психосоціального дослідження українського соціуму.

2 Емпіричні методи та процедури дослідження справи життя розділялись на стандартизовані психодіагностичні методики та оригінальні експериментальні методики і процедури. Стандартизовані психодіагностичні методики використовувались як для емпіричного дослідження великих вибірок, репрезентативних щодо генеральної сукупності респондентів, так і малих вибірок, призначених для виявлення специфічних характеристик і включали: опитувальник САМОАЛ, призначений для оцінки

самоактуалізації; опитувальник Ліпмана використовувався при визначенні професійно важливих якостей (ПВЯ) та вимог до психолога; опитувальник Басса-Дарки передбачав оцінку агресивності; спеціальний тест на стресостійкість; опитувальник посттравматичного зростання (ОПТР); анкета оцінки загального рівня морально-психологічного стану (МПС); проективна методика незакінчених речень; психодіагностичний комплекс графічних тестів «Вільний малюнок».

Оригінальні експериментальні методики і процедури розроблялись в ході дослідження і були спрямовані на вирішення конкретних завдань, пов'язаних з визначенням: соціально-демографічних даних та специфічних характеристик МПС (соціально-демографічна анкета); спеціальних характеристик напрямку життєвого шляху (спеціальна анкета визначення напрямку життєвого шляху); феноменологічних характеристик психології Майдану (анкета «Психологія Майдану»); специфічних характеристик умінь психолога-консультанта (спеціальна карта спостережень умінь); аксіологічних смислів (специфічна процедура семантико-смиислового аналізу); накопичення та опрацювання наративних матеріалів («звітів-одкровень» та «інтерв'ю-одкровень» як прийому наративного методу; життєвого самовизначення на основі діагностичного варіанту експертизи життєвого самовизначення (ЕЖСд); емоційних та соматичних реакцій на основі спеціальної процедури; специфічного застосування методу експериментальної критичної ситуації.

3. Практичні методи та практики дослідження і реалізації справи життя включали індивідуальні та групові. Індивідуальна практика здійснювалась за допомогою психолога-консультанта, який намагався використовувати відомі методи психологічної практики в руслі «смиислового аналізу» і включала: самостійну психологічну роботу; профорієнтаційні, психологічні та діалогічні консультації; «життєві настановлення»; індивідуальну психологічну роботу в умовах бойових дій; «нاراتивний діалог» (прийом практики наративної терапії); індивідуальну психологічну роботу з власною особистістю.

Групова практика в цілому здійснювалась завдяки авторським методам і технікам, коротка характеристика яких в контексті чинного дослідження виглядає таким чином: тренінговий варіант експертизи життєвого самовизначення (ЕЖСт); орієнтуючі, визначальні та природні тренінги; тренінг професійної майстерності психолога-консультанта; контекстне навчання за ситуацією на основі вчинку; групова психологічна робота в умовах БД; експрес практика «уведення в психологію війни»; практика «віртуальні дискусії в стилі наративної терапії»; практика взаємодії психолога і священика.

4. На основі концептуальної моделі реалізації СЖ були розроблені відповідно емпіричні та практичні інструментально-функціональні моделі для кожної з зазначених груп емпірико-практичного інструментарію. В результаті виявилось, що формуючі та цільові функції реалізації СЖ найбільше проявлялись завдяки використанню експериментального емпіричного та практичного інструментарію.

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СПРАВИ ЖИТТЯ

5.1 Дослідження справи життя на етапі ранньої та середньої дорослості особистості

Експертиза життєвого самовизначення (ЕЖСд) у психодіагностичному дослідницькому варіанті проводилась за авторською методикою на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях (див. розділ 4). Загальна вибірка формувалась випадковим чином на добровільній основі упродовж двох років і склала 399 осіб. Загальна характеристика вибірки дослідження представлена в таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Кількісні характеристики проведення ЕЖСд

Характеристики Досліджувані	Кількість дослідж.	Стать (ч/ж) у %	Сер. вік (років)
Мешканці обласного центру	160	38/62	31
Студенти-психологи ПВНЗ	158	17/83	23
Студенти-психологи ДВНЗ	55	6/94	19
Учасники майстер-класів	26	50/50	29
Всього	399	26/74	23

На підставі аналізу отриманого емпірико-практичного матеріалу самовизначення на дорефлексивному рівні відрізнялося наступним змістовними характеристиками: гедонічність (задоволення, щастя, насолода); професійність; психопрактичність (психотерапевтичність); комунікативність, соціальність (спілкування, взаємостосунки); предметне порівняння; відсторонення або відхід від самовизначення (безвихідність, страх, невизначеність; віддзеркалення індивідуального «Я»). Аналіз емпірико-практичного матеріалу виявив такий зміст самовизначення на рефлексивному рівні: спрямованість на себе; спрямованість на сім'ю; ретроспективна спрямованість (слід в житті, родовий зв'язок, життєвий шлях, продовження себе); інтенціональність (прагнення до чогось, бажання добиватися чогось, очікування чогось, загальна активність); геопсихосоціальне; цілеспрямоване (акцентоване, осмислене); інше (місце в житті, співвідношення добра і зла, смисл, любов, гармонія, радість, добро, людяність, випадок, виживання, світогляд, цікавість, вільний політ, перемога, просто жити, даремна витрата часу, незрозумілість, «чистий лист»). Аналіз емпірико-практичного змісту самовизначення на духовному рівні виявив направленість на «іншого», що відображає реалізацію духовного продукту у вигляді творчості, моральних, етичних цінностей, призначення, місію, мету життя, долю, а також космічний, вселенський зміст. В результаті в цілому на дорефлексивному рівні зупинились 58%, на рефлексивному – 40%, до духовного рівня дійшли лише 2% осіб. Слід зазначити, що факт самовизначення достатньо чітко проявлявся лише на дорефлексивному і духовному рівнях, а на

рефлексивному це виглядало ситуативно як тимчасовий вияв властивості особистості.

Для більш детального аналізу була визначена спеціальна вибірка із 119 осіб (середній вік 30,4 років, 34% чоловіків, 66% жінок). За фактом проходження процедур експертизи на дорефлексивному рівні зупинилося 54%, з тих, хто дійшли до рефлексивного рівня в межах експертизи зупинилось 16%, після експертизи побажали пройти психологічні консультації і (або) тренінги 26%, а до процедури духовного самовизначення дійшли 4%. За результатами факторного аналізу з високим рівнем достовірності був виявлений лише один фактор, який з вагою 0,7-0,9 виділяв «активних» осіб, які, отримавши консультаційні і тренінгові психологічні послуги, вийшли на рівень духовного самовизначення.

Нас також цікавила особливість самовизначення студентської молоді. Для цього ми проаналізували ще одну окрему вибірку із 80 осіб, яка включала студентів-психологів третього курсу недержавного ВНЗ (вік 20,2 років, чоловіків 23% і жінок 77%). За фактом проходження процедур ЕЖСд на дорефлексивному рівні зупинилося 72,5%, до рефлексивного рівня дійшло 27,5%, після експертизи пройти психологічні консультації і (або) тренінги ніхто не побажав. Отож, за результатами дослідження були виділені такі групи: *перша* група, куди увійшли одиниці, включала тих, які досягли процедури духовного рівня самовизначення (для студентської молоді духовний рівень СЖ-самовизначення виявився неактуальним); *друга* група, за чисельністю виявилась приблизно такою ж як і третя, дісталась рефлексивного рівня самовизначення за результатами експертизи і в подальшому ці особи звертались за психологічними послугами; *третья* група, яка виявилась значно меншою за четверту, дісталась рефлексивного рівня самовизначення, але в подальшому ці особи не звертались за психологічними послугами; *четверта* група, яка вийшла на рівень дорефлексивного самовизначення, виявилась найбільшою і складала більше половини досліджуваних.

На цьому індивідуальна експертиза самовизначення закінчувалася. Із всіх досліджуваних, що її пройшли, біля 15% продовжили подальшу психологічну роботу (індивідуальну або групову).

Індивідуальна та групова психологічна робота. Дослідження в процесі індивідуальної та групової психологічної роботи проводилося на етапах підготовки до реалізації СЖ (1994-1996 р.р.), влучання у СЖ (1996-1998 р.р.), утримання/ідентифікації СЖ (1998-2001 р.р.), реалізація СЖ (2001-2007 р.р.). Індивідуальна робота проводилась у формі психологічних консультацій, які досліджувалися і узагальнювалася на дорефлексивному (Дф), рефлексивному (Рф) і духовному (Дх) рівнях. Групова робота проводилась у вигляді «орієнтуючих» (Ор), «визначальних» (Вз) і «природних» (Пр) тренінгів (див. розділ 4). Загальні кількісні характеристики представлені в таблиці 5.2.

Структура індивідуальної та групової психологічної роботи

Псих. робота	індивідуальна (конс-ції)				групова (тренінги)			
	Дф, %	Рф, %	Дх, %	Сум., кільк.	Ор, %	Вз, %	Пр, %	Сум., кільк.
Етапи								
підготовчий	94	3	3	291	18	82	0	28
влучання	68	23	9	499	42	45	13	33
утрим./ідент.	40	43	7	135	29	71	0	14
реалізація	38	53	9	343	2	97	1	95
Разом	60	33	7	1268	23	74	3	170

На дорефлексивному рівні проводилися індивідуальні профорієнтаційні і психологічні консультації, що відображали як конкретні практичні запити клієнтів і відповідні рекомендації, так і опрацювання вже суто психологічних проблем.

На рефлексивному рівні проводилася практична психологічна робота із «содіяним» іншими індивідами, безпосередньо пов'язаними з особою даного клієнта. Енергетична насиченість такої психологічної роботи виявилася набагато більш значущою, часто межевою і навіть «замежевою», де виділялись наступні характерні зони: пренатальна, містична і дійсного «содіяного».

На духовному рівні проводилися індивідуальні консультації, направлені на «справу», розвиток буттєвості свого життєвого світу, коли клієнт вже не торкався психологічних проблем, а був орієнтований на зовнішній світ і духовний розвиток. Важливе значення тут мало чітке розуміння і розмежування професійної реалізації з виробництвом матеріального продукту і «справи життя» як духовної реалізації з творенням духовного продукту.

Групова психологічна робота була найбільш ефективною і результативною формою, в процесі якої виникали критичні ситуації і уможлилювався вихід особи на граничні і трансцендентні рівні функціонування психіки. Її дослідження проводилося в культурних («орієнтуючі») і «визначальні» тренінги) і природних («природні» тренінги) умовах. «Орієнтуючі», «визначальні» і «природні» тренінги, характеристика яких представлена в монографіях та навчальному посібнику, відповідали дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівням, які розподілялись за етапами реалізації СЖ. В процесі індивідуальної та групової психологічної роботи у рамках чинного дослідження загалом було проведено відповідно 1268 індивідуальних консультацій та 170 групових тренінгів. Тут ситуативність СЖ-самовизначення проявлялась ще більше, що не дозволило чітко фіксувати його рівень. Проте, більш корисним виявився розподіл як за рівнями СЖ-самовизначення, так і за етапами реалізації СЖ. На підготовчому етапі, на якому реалізовувався дорефлексивний рівень, було проведено 291 консультацій і 28 тренінгів (переважно «орієнтуючих»). На етапі влучання/утримання/ідентифікації, коли реалізовувався рефлексивний рівень, було проведено 634 консультації і 47 тренінгів («орієнтуючих»),

«визначальних» і «природних»). Зазначимо, що найбільш напруженими були «природні», завдяки яким здійснювався основний вплив на СЖ-самовизначення і розвиток особистості у реалізації СЖ і перехід на духовний рівень, на якому було проведено 343 консультації і 95 тренінгів (як правило «визначальних»). Як бачимо, найбільш важким і водночас важливим з позицій як психологічної роботи так і особистісної реалізації СЖ виявився етап влучання/утримання/ідентифікації СЖ, що було обумовлено практично одночасним/одномоментним функціонуванням всіх трьох складових («влучання», «утримання», «ідентифікація»), які вимагали відповідної диференціації психологічної роботи. У свою чергу це потребувало як від психолога-експериментатора, так і від клієнта-досліджуваного здатності працювати в умовах критичних ситуацій. Завдяки проведеному факторному і кластерному аналізу усієї вибірки вдалось виділити лише фактор «активної психологічної роботи» і відповідну «активну» групу, що дозволило деталізувати подальше дослідження.

«Активна» група включала 35 осіб (середній вік 27,4 років, 22% чоловіків і 78% жінок) що складало 9% від загальної кількості клієнтів-досліджуваних, на яку приходилось 52% загальної кількості проведених консультацій та переважна більшість тренінгів. Продовженість активної психологічної роботи складала в середньому 7 місяців на одну особу (в цілому така робота розподілялась нерівномірно, від 5 до 80 місяців). Для вивчення найбільш важливих характеристик та структури цієї групи основним критерієм також вважались факти звертання до психолога та проведення індивідуальної (консультації) та групової (тренінги) психологічної роботи різного змісту. Було виділено 9 різновидів консультацій (професійна, загальнопсихологічна, психологічна з містичним змістом, глибинна у пренатальній сфері, психологічна з містичною співпричетністю, психологічна з приводу родових зв'язків, відеоконсультація, ділова, ментодична) та 3 вже зазначених різновидів тренінгів, характеристика яких представлена в авторських монографіях. Для вивчення особливостей розподілу змісту та структури психологічної роботи ми застосували факторний та кластерний аналіз. Чітко виділявся фактор «влучання», де домінувала сумарна групова робота зі всіма видами тренінгів (вага 0,66-0,91) з домішкою «консультацій з елементами глибинної психотерапії» (з вагою 0,55). Дещо менше виділялись фактор «утримання», де домінувала сумарна індивідуальна робота з виділенням «загальнопсихологічних» (з вагою 0,87) та «відеоконсультацій» (з вагою 0,75), а також фактор «ідентифікації», в якому найбільше проявлялись «ділові» (вага 0,79), «методичні» (вага 0,74) «з містичним змістом» (вага 0,66) консультації і «рівень СЖ» (вага 0,47). Також було виявлено два кластери. Перший ми визначили як «залучені», зформований з меншої кількості досліджуваних, які перебували в рамках психологічної роботи довгий час і деякі з них залишились у такому режимі, пов'язавши своє життя з періодичним зверненням до психолога. Другий ми визначили як «незалучені», зформований з більшої кількості досліджуваних, які

перебували в рамках психологічної роботи обмежений час і потім за послугами більше не звертались.

Узагальнюючи, можна вважати, що «активна» група представляла тих клієнтів - досліджуваних, які знаходились на етапі влучання/утримання/ідентифікації і рефлексивному рівні СЖ-самовизначення. Найбільш ефективною для «влучання» тут стала групова робота в цілому і авторські психологічні тренінги, особливо «природні»; для «утримання» - психологічні консультації загальнопсихологічного характеру та відеоконсультації, які сприяли саморефлексії; для «ідентифікації» - консультації щодо намірів творчої діяльності за умови паралельного опрацювання містичних психічних змістів. Також слід зазначити, що в процесі індивідуальної та групової психологічної роботи у напрямку продуктивного розвитку особистості загальний зміст більшості нарагивних матеріалів визначався як «содіяне/нездійснене», що більше відповідало етапу підготовки та дорефлексивному рівню, коли особа більше орієнтувалась на ухилення від реалізації СЖ, а також на підготовку до такої реалізації, та «скоєне/вчинене», що більше відповідало етапу влучання/утримання/ідентифікації і рефлексивному рівню СЖ-самовизначення, коли особа прагнула до подолання кризових ситуацій і реалізації СЖ «собі». Отож, найбільш напруженим і насиченим психологічною роботою виявився етап влучання/утримання/ідентифікації, що реалізовувався на рефлексивному рівні.

Професійна освіта. Дослідження в процесі професійної освіти почалися ще в ході професійної підготовки пілотів повітряних суден як формування професійної надійності засобами спеціальної теоретичної підготовки шляхом введення у навчальний процес елементів реальної професійної діяльності, пов'язаних з критичними ситуаціями. Вони передбачали створення відповідної моделі спеціальної теоретичної підготовки, що передбачала методи її реалізації, оцінку рівня знань, умінь і навичок (ЗУН) та їх надійність в умовах моделювання реальної професійної діяльності при виникненні критичних ситуацій. В результаті у експериментальній групі рівень знань виявився на 10-15 % вище, а час на їх засвоєння на 30 % менше; рівень ухвалення рішення при екстраполяції відхилень в роботі техніки що вивчається на 20-30% вище разом з більшою повнотою актуалізації та глибиною розуміння ЗУН, конкретизацією і аналізом проблемних ситуацій. В процесі моделювання критичних ситуацій виявилось таке: час виявлення в 1,4, час оцінки обставин і ухвалення рішення в 1,6 разів менше, правильність ухвалення і здатність реалізації рішення на 15-17% вищі. Окрім цього, досліджувані експериментальної групи не змогли виявити всього 8% критичних ситуацій, а контрольної 50%, до того ж там було відмічено 9 випадків втрати просторового орієнтування і 3 випадки відмови від ухвалення рішення взагалі. Таким чином, ефективність експериментальної моделі спеціальної теоретичної підготовки виразилася в: повніших і глибших теоретичних знаннях; вищому рівні здатності екстраполувати відхилення в роботі техніки, що вивчається, ухвалювати рішення в проблемних ситуаціях;

вищому рівні здатності виявлення критичних ситуацій, оцінки обставин, ухвалення і реалізації рішень в критичних умовах моделювання професійної діяльності. Проведений експеримент засвідчив, що включення в процес професійної підготовки пілотів повітряних суден елементів реальної професійної діяльності на основі критичних ситуацій підвищує рівень професійної надійності за критерієм ухвалення рішення як СЖ-самовизначення в цілому на 15-17 % і істотно підвищує здатність продукувати нові, раніше невідомі знання, що дозволяють ухвалювати правильні рішення в критичних ситуаціях. Детально це дослідження викладене у роботах [317; 198, с. 178-195, 327-339].

Наступний етап дослідження проходив впродовж 5 років в процесі професійної підготовки психологів в ході викладання професійно-орієнтованої дисципліни «Експериментальна психологія» у приватному ВНЗ (ПВНЗ) і «Основи психологічних досліджень» у державному ВНЗ (ДВНЗ) за однаковою експериментальною навчальною програмою. Всього в експериментальному варіанті було прочитано 10 курсів, що включали лекційні, семінарські і практичні заняття. До участі в експерименті були залучені студенти психологічного (ПВНЗ, 3-й курс) і психолого-педагогічного (ДВНЗ, 2-4 курси) факультетів. Загальна вибірка складала 198 осіб. До активної експериментальної групи були відібрані студенти, що сприймали запропонований експериментальний метод на рівні активної або пасивної позиції. Таких виявилось 97 (46 - ДВНЗ і 51 - ПВНЗ). Всі інші, які віддавали перевагу традиційним методам навчання, були віднесені до відсторонених і визначені як умовна «контрольна» група (101 особа). Такий розподіл відбувався після вступної частини курсу лекцій за наслідками фактичної активності студентів.

У емпірико-практичному дослідженні нами була висунута наступна гіпотеза: якщо в процесі професійної підготовки психологів при викладанні професійно орієнтованих дисциплін застосовувати активні методи навчання шляхом поєднання учбової і реальної професійної діяльності, тоді це дозволить ситуативно створювати психолого-педагогічне «поле правди» і активізувати вчинковий психологічний механізм завдяки людино-центрованому чиннику, де студент і викладач виступають суб'єктами не тільки учбового процесу, але реальної професійної та життєдіяльності, стають здатними на вчинок і вихід на рівень СЖ - самовизначення як «вкорінення в життя». В результаті виникає можливість вибору шляху підготовки майбутнього психолога-професіонала до реалізації СЖ.

Проведення експерименту. Формальна **підстава** для проведення дослідження: вимоги «Національної доктрини розвитку освіти в Україні»; вимоги «Закону України про освіту»; основні ідеї Болонського процесу. Основним методичним інструментом реалізації активного експериментального методу був спеціально створений «робочий конспект лекцій» як складова спеціального навчального посібника [313].

Емпірична проблема: низький базовий професійний рівень практичних психологів і їх невідповідність сучасним життєвим вимогам, нездатність

істотно впливати на деструктивні процеси в суспільстві, пов'язані з девальвацією основних життєвих і морально-етичних цінностей.

Емпірична гіпотеза: Якщо в професійній підготовці психологів при викладанні професійно-орієнтованих дисциплін «Експериментальна психологія» і «Основи психологічних досліджень» використовувати активну методологію, яка базується на створенні психолого-педагогического «поля правди» і досягненні «вчинкового ефекту» шляхом введення елементів реальної професійної діяльності, які безпосередньо пов'язані з життям і учбовим матеріалом, тоді створюються умови для самовизначення у виборі життєвого шляху підготовки до реалізації СЖ, що підвищує теоретичну компетентність, професійну готовність і загальну життєздатність майбутнього психолога-професіонала.

Основною **незалежною змінною** виступав реальний психологічний експеримент, як компонент учбового процесу. Це передбачало істотне доповнення учбових функцій викладача і студента професійними функціями, які виступали відповідно у якості експериментатора і досліджуваного.

У якості **залежної змінної** виступали: емоційний стан; вільні малюнки; нарративні тексти і рубіжні самозвіти як осмислення своїх дій та реакцій на учбовий процес.

Результати експерименту. Вплив експериментального методу на студентів-досліджуваних оцінювався за кількісними і якісними показниками. Кількісна оцінка проводилася за такими критеріями: типологічні особистісні психологічні характеристики (на основі методики «вільний малюнок»); позитивні і негативні емоційні характеристики (на основі методики емоційної самооцінки і спонтанних коментарів досліджуваних); загальна психологічна активність (за критерієм насиченості малюнками); психічні, соматичні і інші реакції (за спонтанними вербальними коментарями). З метою визначення зміни динаміки реакції досліджуваних на експериментальний метод весь курс з досліджуваної дисципліни ми розділили на 6 приблизно однакових інформаційно-дидактичних блоків. Сумарні порівнювальні результати кількісної оцінки груп ДВНЗ і ПВНЗ за всіма блоками та параметрами з розрахунку кількості реакцій на одного досліджуваного представлені в таблицях 5.3, 5.4, порівняльна характеристика досліджуваних ДВНЗ і ПВНЗ за показниками середнього квадратичного відхилення в таблиці 5.5.

Таблиця 5.3

Кількісна сумарна оцінка за методикою «вільний малюнок»
(у кількості малюнків відповідного типу на одного досліджуваного)

*Типи мал. Група	Пр	Еф	Дк	Рт	Ор	Гп	Ім	Ст	Сума	Насич. (у %)
ДВНЗ	3,69	2,46	2,61	0,06	3,59	0,38	0,72	2,28	15,80	45
ПВНЗ	3,45	2,43	2,78	0,10	2,61	0,35	0,96	1,67	14,3	41

*Типи малюнків: Пр - перераховуючий, Еф - емфатичний, Дк - декоративний, Рт - ритмічний, Ор - органічний, Гп - гаптичний, Ім - імажинарний, Ст - структурний.

Таблиця 5.4

Кількісна сумарна оцінка соматичних реакцій (у кількості емоційних і соматичних реакцій на одного досліджуваного)

Реакції Група	Емоційні негативні	Емоційні позитивні	Соматичні	Інші	Сума
ДВНЗ	3,32	1,80	0,16	3,78	9,06
ПВНЗ	3,63	3,57	0,39	2,32	9,91

Таблиця 5.5

Середнє квадратичне відхилення за сумарними показниками на одного досліджуваного

Хар-ки Група	Типи малюнків	Насиченість малюнками	Емоц. і соматична реакція
ДВНЗ	0,21	1,63	0,19
ПВНЗ	1,50	5,12	0,18

Якісні характеристики впливу експериментального методу визначалися шляхом контент-аналізу вільних звітів-одкровень досліджуваних, які виконувалися після кожного лекційного дня за інструкцією, яка передбачала виклад загальних вражень, переживань і інших психологічних проявів у вигляді тексту або вільного малюнку. Писати або малювати необхідно було вільно, невимушено, лише те, що перше приходить в голову без всяких обмежень. У концентрованому вигляді ці матеріали були розподілені по блоках учбового процесу.

Згідно результатів емпіричного дослідження здійснювався загальний аналіз динаміки учбового процесу, предметний аналіз вільного малювання і емоційних характеристик. Аналіз загальної динаміки інтенсивності психологічних проявів показав, що в експериментальній групі досліджуваних як ДВНЗ державного так і ПВНЗ інтенсивність емоційних проявів спочатку росла, а потім падала до початкового рівня. У досліджуваних ДВНЗ максимальний рівень інтенсивності досягався в кінці першої третини курсу, а в досліджуваних ПВНЗ – в кінці другої третини. Це можна пояснити різним рівнем відчуття відповідальності, яке актуалізувалось завдяки наданні повної свободи психічних проявів, що було передбачено експериментальною методикою. У студентів ДВНЗ цей рівень досягався раніше, ніж у ПВНЗ.

Аналіз результатів за методикою «вільний малюнок» проводився згідно рекомендацій, викладених в роботі [362]. Всього було проаналізовано близько 2000 малюнків за типологією К.Г. Юнга. Типологічний розподіл у досліджуваних ДВНЗ і ПВНЗ виявився приблизно однаковим. Більш ніж у половини з них домінував перераховуючий, органічний, емпатичний, декоративний і структурний типи, які відповідно до юнгіанської типології відповідали екстравертивному і інтровертивному розумовому, екстравертивному відчуваючому і чуттєвому, а також інтровертивному інтуїтивному типам особистості. Відзначимо, що такі психологічні типи цілком відповідають професійній особистості практичного психолога.

Насиченість малюнками ми визначали за площею, яку вони займали відносно площі всього аркуша, відведеного для реєстрації психічних реакцій. Загальна насиченість малюнками складала близько 40% всього поля аркуша. Це можна трактувати як рівень опрацювання психічного змісту досліджуваного впродовж навчання. За цим показником результати досліджуваних ДВНЗ і ПВНЗ виявилися однаковими.

Аналіз психологічних емоційних характеристик зводився до двох базових показників – позитивних і негативних проявів. До негативних відносилися прояви агресії, страху, злості, нудьги; до позитивних - прояви радості, інтересу, захопленості. В цілому рівень негативних емоційних проявів у всіх досліджуваних виявився однаковим, зате рівень позитивних проявів у досліджуваних ПВНЗ був удвічі більшим. Це можна пов'язати з також удвічі більшим рівнем соматичних проявів досліджуваних ПВНЗ завдяки «психотерапевтичному» ефекту, що зменшувало напругу і збільшувало позитивні емоції.

Рівень інших психологічних реакцій на впливи зовнішнього середовища (політична виборча кампанія, реклама різного характеру, поточні події учбового процесу, особисті життєві і сімейні події тощо) і рівень сумарних психологічних реакцій у всіх досліджуваних виявилися однаковими. Це свідчить про те, що обидві експериментальні групи студентів-досліджуваних ДВНЗ і ПВНЗ знаходилися в однакових зовнішніх умовах.

У табл. 5.5 представлений порівняльний аналіз загальних характеристик за показником середнього квадратичного відхилення, згідно якому досліджувані ПВНЗ у порівнянні з ДВНЗ виявилися психологічно більш вільними в своїх проявах, але менш стабільними, за показником «тип малюнків» у 7 разів, показником «насиченість малюнків» у 3 рази, а за показником «психологічні і соматичні реакції» практично однакові. Це означає, що психосоматична «ціна» свободи у досліджуваних ПВНЗ значно менша ніж у ДВНЗ.

В результаті проведеного якісного аналізу звітів-одкривень, як рефлексії на експериментальний метод навчання, була отримана їх концентрована характеристика по блоках учбового процесу. Цей смисло-змістовний матеріал ми умовно розподілили на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях самовизначення. Отримані результати, зокрема, підтверджують наявність психологічної і життєвої кризи самовизначення у студентів-психологів на 2-4 курсах, як це представлено у дослідженні [59; 189]. *Дорефлексивний* рівень самовизначення, який уявляв собою реакції у вигляді предметно-діяльнісних характеристик учбового процесу і відповідних психічних станів і проявів. Такі можна було віднести до інструментальної правди (за В.В. Знаковим), операційних установок (за О.Г. Асмоловим), переживанню можливого як діяльності (за Ф. Ю. Василюком), «дорефлексивного поля правди» (за нашою термінологією). Тут зазвичай виділялися «техно-центровані» реакції на зміст і методiku подачі учбового матеріалу і «людино-центровані» реакції на особистість викладача як реалізатора експериментального методу. Ці реакції в цілому можна розділити за емоційною забарвленістю на позитивні і негативні, які, як правило,

перманентно міняли одна одну в учбовому процесі. Але, незалежно від того, яка з них була актуальною, фіксувалася активізація розуміння-рефлексивних процесів на психологічному і життєвому рівнях. В деяких випадках це супроводжувалося соматичними реакціями, які зазвичай виникали у студентів-досліджуваних з високим рівнем необхідності самовизначення. Таких екстеріорізованих реакцій у студентів-досліджуваних ПВНЗ було зафіксовано удвічі більше, ніж у державного, де вони, очевидно, залишалися інтеріорізованими і зовні не проявлялися.

Рефлексивний рівень самовизначення, як правило, виявлявся у вигляді характеристики власних життєвих актуальних переживань і їх усвідомлення й опису у формі морально-етико-філософських роздумів щодо наявності основних цінностей і їх осмислення, які можна віднести до етичної правди (за В.В. Знаковим), цільових установок (за А.Г. Асмоловим), переживання неможливого (за Ф.Ю. Василюком), «рефлексивного поля правди» (у нашій трактовці). Цікаво, що під час таких реакцій студенти-досліджувані не тільки фіксували і засвоювали учбовий матеріал, але і осмислювали власне життя. Така реакція була більше властива досліджуваним ДВНЗ. Можна сказати, що у досліджуваних ПВНЗ учбовий матеріал засвоювався безпосередньо на тлі життєвого розуміння, а у досліджуваних ДВНЗ, навпаки, засвоювався опосередковано і виступав фоном для життєвих роздумів і рефлексії. Слід зазначити, що за наслідками звичайного поточного рубіжного контролю рівня навчальної підготовки всі студенти показували приблизно однакові знання, які порівняно з контрольною групою були глибші і ґрунтовніші.

Духовний рівень самовизначення був зафіксований лише в окремих фрагментах звітів-одкровенень, написаних впродовж лекційного курсу й після рубіжних контрольних робіт і стосувалися загальних вражень і особистої думки щодо дослідницького активного методу навчання. Тут фіксувалися характеристики рефлексивної правди (за В.В. Знаковим), смислової установки (за О.Г. Асмоловим), переживання можливості неможливого (за Ф.Ю. Василюком), «духовне поле правди» (за нашим трактуванням). Крім того, студенти-досліджувані ПВНЗ в основному виражали коментарі щодо власного сприйняття дослідницького методу, виділяли окремі позитивні і негативні моменти, які мало доповнювали вже викладене в післялекційних звітах-одкровеннях. Зате, студенти-досліджувані ДВНЗ виявилися менш багатослівними, але відвертішими і ґрунтовнішими. Вони менше коментували дослідницький метод як такий (такі коментарі за змістом були схожі з характеристиками досліджуваних ПВНЗ), зате більше висловлювалися щодо загальних життєвих проблем і можливості їх вирішення завдяки активним методам навчання.

Наприклад, так виразила своє одкровення одна із студенток-досліджуваних ДВНЗ: *Що таке типовість? Це ми всі, ті «творчі люди», з яких робили і робитимуть солдатів, - така методика викладання мене дратує. Всі говорять про індивідуальний, диференційований підхід, але насправді наші «вчителі» відносяться до нас як до стада! Особистостей вони відзначити не можуть! На уроках ми відповідаємо як діти першого*

класу - можна я відповім. Це дуже обурює. Всі дуже звикли до старої традиційної системи освіти і просто бояться змінити себе. Це і є ВЕЛИЧЕЗНИМ чинником недовіря в освітньому процесі. Ніхто не хоче слухати власну думку студента. Я не хочу перетворитися на «злючку - училку».

Такі нестандартні підходи (мається на увазі дослідницький метод,-О.А.) викладання дуже корисні, вони розвивають творчість, фантазію, уяву, критичне мислення. Хоча це іноді викликає засмучення і злість, але я запам'ятаю тільки таких викладачів. Так думаю не я одна.

В процесі експериментального дослідження були також відмічені наступні характерні ефекти, що виникли в моменти підвищеної психологічної нервово-емоційної напруги. Особливу увагу привертав *вчинковий* ефект, який зазвичай виникав двічі впродовж кожного експериментального курсу і був обумовлений створенням психолого-педагогічного «поля правди». Перший раз це відбувалося на початку, після вступної частини, коли студентам був запропонований дослідницький активний метод і визначені умови викладання курсу на його основі і «Робочого конспекту лекцій», що передбачає попереднє ознайомлення з учбовим матеріалом, який на лекції творчо опрацьовувався в контексті реального експерименту. Цей вчинковий ефект був ситуативним і індивідуальним. Він виникав лише у окремих досліджуваних, більше інших актуалізованих щодо експериментального методу і виявлявся по різному: у вигляді конфліктної поведінки і протесту проти експериментального методу, який згодом приймався; або у вигляді позитивної зміни свого відношення до навчання і прийняття експериментального методу із самого початку. Відбувалося ситуативне професійно-психологічне самовизначення на морально-етичному рівні, спонукаючи до переходу на «доросліший» і відповідальніший рівень навчання. Цей період зазвичай тривав декілька лекцій і у студентів ДВНЗ і ПВНЗ мав дещо різний характер. Якщо у студентів ДВНЗ він супроводжувався помітним зниженням інтенсивності («завмиранням») психічних реакцій, то у студентів ПВНЗ лише трохи зменшувалися темпи їх зростання. Це можна пояснити різними базовими пріоритетами відчуття «відповідальності» і «свободи». Якщо студент ПВНЗ, як початково вільніший в своїй поведінці, але менш відповідальний за її результати, починав відчувати відповідальність, що лише зменшувало інтенсивність реакцій, то у студента ДВНЗ, як початково відповідальнішого але менш вільного, такого, що отримав можливість за рахунок свободи визначити розбіжності між реальним життям і змістом навчання, викликало відчуття страху за свої відверті реакції, що і зменшувало їх активність. Це викликало додаткову внутрішню емоційну напругу, що виявлялося в агресивному відношенні до експериментального методу аж до відмови брати участь в дослідженні, що зазвичай завершувалося виходом всієї групи на якісно інший по співвідношенню свободи і відповідальності рівень професійно - психологічного і морально - етичного самовизначення.

Другий вчинковий ефект виникав в процесі захисту проведеного експерименту і представлення його результатів ініціативною групою у формі, що відповідає науково-дослідній практиці. Саме тут остаточно вирішувалися всі питання і «інтриги», які виникали в процесі дослідження, що приводило до появи ситуації діалогу як духовного спілкування і групового вчинкового ефекту як масштабнішого і цілісного.

Психотерапевтичний ефект, який особливо чітко спостерігався під час спонтанного малювання і написання звітів-одкровень, передбачених дослідженням, що зазвичай відбувалося при підвищенні психологічної емоційної напруги і потім, при «вимальовуванні» або «виписуванні» така напруга зменшувалася завдяки осмисленню і усвідомленню власного психічного стану.

Ефект *цілісного усвідомлення* виникав також в моменти підвищеної психологічної напруги, коли в якийсь момент досліджуваній начебто занурювався в себе, власні життєві переживання і роздуми як суто особистісного так і загальнолюдського характеру і змісту. При цьому одночасно фіксувався і учбовий і життєвий матеріал. Але, якийсь з них фіксувався безпосередньо, а якийсь опосередковано («автоматично»).

Ефект *агресії* (до викладача) зазвичай виникав в моменти особливої інтенсифікації учбового процесу, розумової і емоційної напруги, коли необхідно було осмислювати учбовий матеріал і застосовувати його в реальній професійній діяльності, пов'язуючи з життям.

В результаті емпірико-практичного дослідження ми дійшли до таких попередніх висновків: 1) Поєднання в професійній освітній СЖ-практиці учбової і реальної професійної діяльності приводило до самовизначення на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях. Більшість студентів-досліджуваних зупинялися на дорефлексивному рівні, набагато менше на рефлексивному, а духовного досягали лише одиниці. 2) Порівняння студентів-досліджуваних ДВНЗ і ПВНЗ краще всього визначається за критеріями «відповідальності» і «свободи». Так, студентам-досліджуваним ДВНЗ була більше властива базова наявність відповідальності і дефіцит свободи, студентам-досліджуваним ПВНЗ навпаки, була більше властива базова наявність свободи і дефіцит відповідальності. Дослідницька методика базувалася на необхідності органічного збалансування цих показників завдяки ефективного поєднання учбової і реальної професійної діяльності в безпосередньому зв'язку з життєвими реаліями. При цьому студентам-досліджуваним ДВНЗ при реалізації експериментальної методики основний акцент доводилося робити на вільному виявленні психічних реакцій, а студентам-досліджуваним ПВНЗ - на відповідальності за учбову діяльність. В результаті значно підвищувалася психологічна і емоційна напруга в обох випадках, що приводило до диференціації на дорефлексивному і рефлексивному рівнях самовизначення. Ті, кого ми віднесли до контрольної групи, намагалися взагалі відсторонитися від всякого самовизначення і самоусвідомлення.

Слід зазначити, що у студентів-досліджуваних ДВНЗ такий ефект досягався на тлі рефлексії, що виражалось в глибокому самоаналізі себе як суб'єкта життя, узагальненні життєвих цінностей щодо власної особи, значущих життєвих висновків і інсайтів. У студентів-досліджуваних ПВНЗ це відбувалося здебільшого на дорефлексивному фоні, що супроводжувалося актуалізацією власних психологічних станів і реакцій, когнітивних навчальних характеристик.

Це свідчить про те, що підвищення рівня свободи до вже існуючого базового рівня відповідальності більше пов'язане з потребою в досягненні рефлексивного рівня самовизначення, а підвищення рівня відповідальності до існуючого базового рівня свободи більше пов'язане з дорефлексивним рівнем самовизначення. В обох випадках це дозволяє говорити про знаходження даних студентів на етапі підготовки до реалізації СЖ. В цілому, наше експериментальне дослідження показало, що збалансування в системі професійної освіти принципів свободи і відповідальності спонукає до СЖ-самовизначення. Це пов'язано з узгодженням державної і приватної форм організації як всієї системи так і кожного окремого освітнього закладу, що повинне забезпечувати необхідну динаміку розвитку шляхом активізації глибинних духовно душевних основ кожної особи і всього суспільства. Аналіз експериментального матеріалу виявив, що завдяки активному методу шляхом поєднання учбового процесу і реальній професійній діяльності (у даному випадку введення в професійно орієнтовані дисципліни «Експериментальна психологія» і «Основи психологічних досліджень») реального експерименту, який відповідає проблемі конкретної учбової групи, вдається досягати вчинкового ефекту і виходити на підготовку до реалізації СЖ. У ПВНЗ це досягається за рахунок зростання необхідності **відповідати** за свободу яка має місце, а в ДВНЗ за рахунок необхідності проявити **свободу**, яка передбачає відповідальність, яка має місце.

При цьому в рамках відповідної методології студенти ДВНЗ з наявним високим рівнем відповідальності при появі відповідного рівня свободи здатні до більш високого, рефлексивного рівня СЖ- самовизначення, тому мають кращі перспективи за студентів ПВНЗ, які при наявному високому рівні свободи при появі необхідності відповідальності стають здатними лише до дорефлексивного рівня СЖ- самовизначення. Звідси можна резюмувати, що для досягнення вчинкового ефекту і СЖ-самовизначення щодо професії (у даному випадку психолога) в ПВНЗ необхідно підняти рівень відповідальності до вже існуючого рівня свободи, а в державному – підняти рівень свободи до вже існуючого рівня відповідальності. Для цього необхідно переорієнтувати (переформатувати) систему освіти з «ідеологічної» практики на «психологічну», тобто перейти від домінування лише зовнішніх, здебільшого державницьких чинників, які в своїй більшості є застарілими і такими що не відповідають вимогам сьогодення, до внутрішніх особових і сімейних чинників самовизначення, самореалізації.

Таким чином, узагальнюючи результати дослідження застосування методики розвитку особистості в критичних ситуаціях на основі

«контекстного навчання як вчинку» в процесі викладання професійно-орієнтованих та спеціальних дисциплін, що спонукало студентів до СЖ-самовизначення, приходимо до наступного. На дорефлексивному рівні приблизно половина досліджуваних ухилялися від залучення до навчання за активною методикою, що трактувалось як ухилення від підготовки до реалізації СЖ. Інша половина навпаки, проявляли бажання й інтерес до такого навчання, що трактувалось як ознака підготовки до реалізації СЖ. За їхньою активністю визначалось досягнення рефлексивного рівня самовизначення. Приблизно третині це вдавалось здійснювати ситуативно, а 10-15% з навчальної групи це робили постійно. На духовному рівні вдалось чітко зафіксувати лише одного з усієї вибірки. Але цього було достатньо, щоб створювати загальну динаміку підготовки до реалізації СЖ. Також було здійснено ситуативну стандартизацію даної методики на основі порівняння двох вибірок, створених на базі недержавного (51 досліджуваний) та державного (46 досліджуваних) ВНЗ денних відділень при викладанні дисципліни «Експериментальна психологія». Порівняльна оцінка проводилась на основі коефіцієнта кореляції Пірсона (r_{xy}) та критерія достовірності розрізень Стьюдента (t) за такими параметрами (всі параметри з розрахунку на одного досліджуваного): МС - сумарно малюнків; НМ - насиченість малюнками; СЕ - сумарна кількість емоційних проявів; СН - сумарно негативних емоційних проявів; ЕА - кількість негативних емоційних проявів агресії; ЕВ - кількість негативних емоційних проявів втоми; СП - сумарно позитивних емоційних проявів; ЕРЗ - кількість позитивних емоційних проявів радості і задоволення; ЕІЗ - кількість позитивних емоційних проявів інтересу, здивування; СМ - кількість соматичних проявів; Ін - інше. Результати представлені в таблиці 5.6.

Таблиця 5.6.

Результати порівняльної оцінки на основі коефіцієнта кореляції Пірсона (r_{xy}) та критерія достовірності розрізень Стьюдента (t)

*Пр.	МС	НМ	СЕ	СН	ЕА	ЕВ	СП	ЕРЗ	ЕІЗ	СМ	Ін
Кр.											
t	0.1	1.0	0.4	0.7	0.6	0.6	2.2	3.4	1.1	2.0	2.3
r_{xy}	0.23	0.23	-0.47	0.75	0.81	0.48	-0.21	0.22	-0.36	-0.52	-0.34

*Пр. – параметри; Кр. – критерії.

В результаті високий рівень кореляції ($r_{xy}=0,48-0,81$) виявився лише за трьома параметрами, які характеризували вияв негативних емоцій. Разом з цим, достовірність розрізень показників студентів державного та недержавного ВНЗ виявилась значущою лише за показником позитивних емоцій ($t=3,4$ при $p \leq 0.05$), які у останніх проявлялись значно більше. Проведений факторний аналіз за даними параметрами виявив фактор

«активності», де домінували такі характеристики як «негативні емоції» і «позитивне ставлення до навчання». Кластерний аналіз виявив 3 групи, які були визначені як «активні» (10-15%), «пасивні» (45-50%) та всі інші як «відсторонені» (35-45%).

Ще більш цікавим виявилось дослідження в процесі спеціального тренінгу професійної майстерності психолога-консультанта, обґрунтування і методика проведення якого детально представлені у спеціальному навчальному посібнику [313], а основні характеристики в розділі 4 та додатку В. У нашому дослідженні він проводився на етапі завершення професійної підготовки фахівця-психолога у вигляді спецкурсу. Основна навчально-педагогічна концепція полягала у створенні сприятливих умов для виникнення критичної ситуації і відповідно психолого-педагогічного «рефлексивного поля правди». В результаті досліджуваній має опинитися в умовах необхідності застосування набутих раніше і формування нових умінь консультанта, якщо цього буде потребувати ситуація «клієнт з вулиці». Таким чином була висунута така *емпірична гіпотеза*: якщо в спеціальній професійній підготовці психологів-консультантів при проведенні тренінгу «професійної майстерності» використовувати активну методологію, яка базується на створенні психолого-педагогічного «рефлексивного поля правди» і досягненні вчинкового ефекту шляхом застосування завдання «клієнт з вулиці», що безпосередньо поєднує учбовий матеріал з реаліями життя, тоді створюються умови для виникнення критичної ситуації, що веде до самовизначення у виборі життєвого шляху, орієнтованого на реалізацію СЖ, а відтак підвищує теоретичну компетентність, професійну готовність і загальну життєздатність студента-психолога.

У експериментальному варіанті було проведено 5 таких тренінгів із студентами-психологами випускного курсу ПВНЗ денної і заочної форми навчання. Попередньо досліджувані повинні були запропонувати власний варіант якостей професійної майстерності психолога-консультанта, серед яких найчастіше називались такі: комунікативність; «бачення» проблеми; розуміння проблеми: уміння слухати і чути; відтворення ситуації клієнта; переключення; конкретизація; аналізування; емпатія; терпимість; приєднання; творчість; упевненість у собі; відповідальність; «наповненість» особистості консультанта; професіоналізм; довіра; інтерпретація; не оцінювання; інтуїція; приємна зовнішність; зацікавленість; спостережливість; привітність і уміння розташовувати до себе; тактовність; здатність викликати довіру; почуття гумору; здатність зберігати психологічну дистанцію тощо. Характерним при формулюванні цих якостей було те, що вони у своїй більшості відповідали раніше отриманим теоретичним знанням, а не реаліям психологічної практики.

У дослідженні дана тренінгова методика мала на меті надати можливість майбутньому психологу «здійснити екзистенцію» та «укорінитися в життя» і оцінити свою здатність до професійної і життєвої соціалізації завдяки виконанню спеціального завдання «клієнт з вулиці», що передбачало виникнення критичної ситуації. В рамках експериментального спецкурсу її

пройшли 93 студенти-випускники психологічного факультету (32 денної і 61 заочної форми навчання). Повністю виконати завдання (залучити клієнта і проводити консультацію) вдалось лише 10% студентам. У якості традиційного психодіагностичного інструменту, представленого у розділі 4, використовувались опитувальники САМОАЛ (оцінка самоактуалізації), Ліпмана (оцінка ПВЯ), Басса-Дарки (оцінка агресивності). У якості постнекласичного інструментарію використовувались нарративні матеріалами звітів-одкровенень та спеціальні карти спостережень (див. розділ 4 та додаток В.1), де окремо розглядалась кількісна оцінка «умінь психолога-консультанта», виділених досліджуваними. Порівняльна статистична оцінка проводилась за вказаними вище 4-ма характеристиками (самоактуалізація, агресивність, ПВЯ, «уміння психолога-консультанта») на основі критерію достовірності розрізень Стьюдента (t) та коефіцієнта кореляції Пірсона (r_{xy}).

У опрацюванні текстових нарративних матеріалів нас насамперед цікавили аксіологічні смисли, тому основна увага приділялась виявленню цілеспрямованості смислової динаміки у контексті доцільності виконання завдання «клієнт з вулиці» на основі набутих знань, умінь та професійних умінь. Для такого аналізу ми скористались оригінальною процедурою семантико-смислового аналізу (див. розділ 4), що включала *семантичний аналіз* текстів, що дозволяло виокремити відповідне «семантичне ядро» для кожної досліджуваної групи, *кореляційний аналіз*, що проводився шляхом порівняння «семантичних ядер» і дозволяв виділяти «загальне семантичне ядро» (ЗСЯ) і «специфічне семантичне ядро» (ССЯ), *смисловий аналіз*, який здійснювався експериментатором на основі ЗСЯ і ССЯ і передбачав створення відповідно «загального концентрованого смислу» (ЗКС) і «специфічного концентрованого смислу» (СКС) для порівнюваних груп і етапів.

Аналіз отриманих результатів проводився за трьома етапами (1- підготовчий етап, 2- польова робота виконання завдання «клієнт з вулиці», 3- осмислення тренінгу і написання нарративів) окремо по «активним» (тим, хто успішно виконав завдання, знайшов реального клієнта і реалізував свої уміння консультанта) та «пасивним» (тим, кому це не вдалось і вони задовольнилися спостереженням за «активними»). Результати кореляційного та смислового аналізу представлені відповідно в таблицях 5.7, та 5.8.

Таблиця 5.7

Результати кореляційного аналізу (за критерієм Пірсона r_{xy})

Групи етапи	Активні		Пасивні	
	стац.	заоч.	стац.	заоч.
1-2	0,72 відсутня	0,72 відсутня	0,60 відсутня	0,65 відсутня
2-3	0,96 наявна	0,19 відсутня	0,34 відсутня	0,53 відсутня
1-3	0,96 наявна	0,29 відсутня	0,31 відсутня	0,44 відсутня

Результати смислового аналізу текстів («активні»)

Смисли	Етап 1	Етап 2	Етап 3
ЗКС (ст)	<i>Весь цей...</i>		
ЗКС (зч)	<i>Клієнту бути</i>		
СКС (ст)	<i>Були думки про перший мій життєвий тренінг. Викладач намагався допомогти робити справу. Був такий день, коли думала про похорони дідуся</i>	<i>У той день була думка робити свою справу і вибирати клієнта. Того вечора відчувалось бажання допомогти якійсь людині прийти</i>	<i>Моя консультація стала потужним власним внутрішнім життєвим тренінгом. Результат - вдячність за цей помітний поштовх нас у світ</i>
СКС (зч)	<i>Проблемний тренінг, який сподобався у перший день</i>	<i>Працювала вся група. Прийшла на консультацію дівчина. Чоловік відповів згодою і пообіцяв прийти. Психолог- це людина яка працює</i>	<i>Весь тренінг працювали з психологічною проблемою складності наших (моїх) життєвих контактів</i>

На «активних» студентів тренінг вплинув в цілому позитивно, особливо на стаціонар, у яких, виходячи з позитивної кореляції на всіх етапах ($r_{xy}=0,72-0,96$), виявився високий рівень розуміння всього тренінгу від «думки про перший мій життєвий тренінг» на 1-му етапі, «бажання допомогти якійсь людині прийти» на 2-му етапі до «потужного власного внутрішнього життєвого тренінгу» та «вдячності за цей помітний поштовх нас у світ» на 3-му. Очевидно, потужним мотивом тут стала драматична ситуація, пов'язана із смертю близької людини у одного з учасників. У «активних» заочників така динаміка виявилась дещо скромнішою. Виходячи з відсутності кореляції між етапами ($r_{xy}=0,19-0,72$), смислового зв'язку не спостерігалось. Якщо на 1-му етапі це розумілось як «проблемний тренінг, який сподобався», на 2-му як те що «працювала вся група», то на 3-му виявилось, що «весь тренінг працювали з психологічною проблемою складності наших (моїх) життєвих контактів». У «пасивних» досліджуваних, як стаціонару так і заочників, успіхи виявились ще скромнішими. Не спостерігалось розуміння між етапами (відсутність кореляції, $r_{xy}=0,31-0,65$). За результатами осмислення виявилось, що досліджувані стаціонару основну увагу сконцентрували на оцінках особистості тренера, а заочники на тому, що вони «працювали...».

Проте, результати оцінки до та після виконання завдання «клієнт з вулиці» за класичними психодіагностичними методами не показали значущих

розрізень за параметрами агресивності та професійно-важливих якостей (при $t=1,3-1,8$ і $p \leq 0,05$, з високим рівнем кореляції при $r_{xy}=0,72-0,78$), а за порівняльною характеристикою професійних здібностей тренер навіть виявився «гіршим» за студента (при $t=3,4$ і $p \leq 0,05$ та наявній кореляції $r_{xy}=0,63$).

Факторний та кластерний аналіз найбільш чітко виявив фактор «професійної спроможності», а також кластери, що утворювали три групи: «активні» (10%), які змогли залучити «клієнта з вулиці» і проводити консультацію; «пасивно - активні» (57%), які сумлінно брали участь у «польовій» роботі, але не змогли залучити клієнта; «відсторонені» (33%) - всі інші, які не виявляли інтересу до тренінгу.

Результати дослідження: 1) Згідно тестових методик в результаті тренінгу значущих змін досліджуваних психічних характеристик в цілому не було зафіксовано. За окремими характеристиками у досліджуваній групі були зафіксовані такі результати: дещо виріс середній індекс агресивності, що може пов'язуватись з тим, що група не впоралася з поставленим завданням на бажаному рівні і показала себе не достатньо професійно компетентною; трохи зменшився середній показник якостей, характерних для складних видів діяльності, зате зросли показники комунікативності і волі; середній показник прагнення до самоактуалізації виявився дещо нижчим, що може бути обумовлено тим, що до членів групи прийшло розуміння щодо життєвих реалій професії психолога, яка вимагає обов'язкового особистісного зростання, хоча у більшості наявна мотивація до навчання та саморозвитку не відповідала вимогам «рефлексивного поля правди», що ймовірно відсахнуло від прагнення до самоактуалізації. 2) За результатами аналізу наративного матеріалу ми ще раз підтвердили загальновідоме судження, що у своїй початковій практиці психолог – консультант як правило стикається з власними неопрацьованими проблемами. Як і передбачалося, завдання «клієнт з вулиці» виявилось доволі складним, тому його вдалося виконати на рівні залучення клієнта до консультації і певний час утримання у професійному режимі консультанта не більше 10% досліджуваним. (Нагадаємо, що завершити консультацію практично нікому не вдалося, тому це робив вже професійний психолог-консультант). Причому, більш ефективними виявилися не академічні відмінники, а ті, хто мав більший життєвий і професійний досвід роботи з людьми (як правило у медицині, менеджменті, соціальній і педагогічній сфері). 3) Порівняльний аналіз психологічних характеристик до та після тренінгу показав, що вираженість професійних умінь психолога-консультанта, виділених досліджуваними на основі здебільшого попередніх теоретичних курсів, як у них самих, так і у ефективно працюючого професійного психолога виявилась практично однаковою. Це очевидне протиріччя може означати, що традиційне професійне навчання і використовувані тестові методики у царині постнекласичної раціональності «рефлексивного поля правди» стають неефективними. Тому, для адекватної оцінки ефективності запропонованих активних методів в рамках підготовки до реалізації СЖ необхідно шукати

принципово нові методи і характеристики, якими можна вважати наративні, що передбачає життєопис та його семантичний, кореляційний та смисловий аналіз.

Таким чином, у пролонгованому експериментальному психолого-педагогічному дослідженні, яке продовжувалось понад десять років на психологічному факультеті ПВНЗ, проходила апробацію розроблена і представлена у відповідних навчальних посібниках і монографіях система навчання, орієнтована на підготовку особистості студента до реалізації СЖ на основі т.з. *психолого-педагогічної технології СЖ-самовизначення*, більш детальна характеристика якої розглядається далі, в розділі СЖ - практики. Вона включала ряд професійно-орієнтованих і спеціальних дисциплін, які викладались на основі зазначених активних методів. Отримані результати вкупі з авторським досвідом виявили їхню відмінність від традиційного навчання. Оцінка ефективності виявила приблизно у половини досліджуваних наявність професійних і життєвих умінь у «активної меншості» та негативні переживання і розчарування «пасивної більшості», потенційно здатних до реалізації СЖ, а також іншу половину «відсторонених», які взагалі не проявляли інтересу до активних методів, а відтак реалізації СЖ.

5.2 Дослідження справи життя на етапі зрілості особистості

Дослідження зрілих особистостей, що реалізують СЖ. Висвітлення дослідження зрілих особистостей, що реалізують СЖ почнемо з вікової характеристики динаміки особистісної самореалізації [278]. У цьому дослідженні були виділені вибірка «А», що включала найзнаменитіших учених і діячів мистецтва, і вибірка «Б», що включала відомих, але не таких знаменитих учених і діячів мистецтв. Було виявлено, що найбільш видатні діячі науки і мистецтва характеризуються високим збереженням продуктивності в пізньому онтогенезі, тоді як у менш значних творчих осіб спад спостерігається достатньо часто. У творчому процесі створення наукового відкриття або витвору мистецтва виділяються три основні стадії: а) підготовча, яка зазвичай здійснюється в юності, характеризується накопиченням передумов і елементів майбутнього відкриття і переважає в період навчання і на початку професійних занять, тривалість якої залежить від роду діяльності, чинників середовища, які можуть сприяти або не сприяти навчанню, психологічна структура самого суб'єкта творчої праці; б) стадія безпосереднього акту творчості, створення творчого продукту, яка характерна для продуктивного періоду творчої особи. Початок такої творчості доводиться на ранню зрілість, а період оптимальної продуктивності приходить на вік вищого рівня психічного розвитку (вік «акме»); в) стадія подальшої розробки вже створеного.

У онтогенезі творчої особистості простежується переважання тієї або іншої стадії в певний час життя. В різних вікових проміжках творча особистість самореалізується різними шляхами, що виражається конкретно в таких формах діяльності, як керівництво науковим або художнім колективом,

педагогічна діяльність і навчання інших, написання книг, підручників і статей з вибраної тематики. Припинення творчої праці спостерігається в період геронтогенеза. Строге чергування цих стадій спостерігається відносно рідко, частіше вони співіснують, накладаються одна на одну, якщо на попередній стадії людина вчиться навчаючись, то на наступній вона вчиться творити. З отриманих даних можна зробити два висновки: 1) зниження інтелекту і творчої продуктивності за останні роки життя не властиво вченим і діячам мистецтва, як великим, так і не таким знаменитим; 2) вірогідність зниження продуктивності за останні роки життя все ж таки залишається більшою у вибірці «Б» (менш видатні) в порівнянні з вибіркою «А» (найбільш видатні). Тут не тільки світогляд і особливості розумової діяльності, але і мотиваційна сфера виступає як внутрішній чинник самореалізації творчої особистості. Мотивація стає не тільки чинником творчої діяльності, але і сама перебудовується в ході праці. Мотиваційна структура творчої особистості стабілізується в юності і в ранній дорослості, стаючи в другій половині життя толерантною до старіння.

Таким чином, Л.О.Рудкевич приходять до наступних висновків: чим вище рівень творчої активності особистості, тим меншою мірою її самореалізація пов'язана з чинником віку; творча самореалізація залежить від мотиваційної сфери особистості, тобто, якою мірою її спрямованість на творчість є домінуючою в структурі мотивів; самореалізація творчої особистості тісно пов'язана з певним комплексом властивостей які стимулюють творчий процес - самостійність, критичність, також поліфункціональність і динамічність переключення з однієї сфери діяльності на іншу тощо. У цьому контексті великий інтерес викликає дослідження К.Л.Мілютіної щодо особливостей побудови життєвого шляху особистості в трансформаційному суспільстві, коли вчинок самоперетворення розглядається як засіб трансформації життєвої стратегії особистості. Вона вважає, що це сприяє підвищенню варіативності соціальних норм і створює умови для кар'єрного зростання, освіти протягом всього життя, вимагає підвищення суб'єктної активності особистості [206а, с.с. 58-75, 101-112].

Досвід попередніх теоретичних і емпірико – практичних розвідок став підґрунтям для проведення таких досліджень на нашій вибірці зрілих особистостей, яка також включала разом з пересічними і видатних та відомих, які внесли вагомий творчий доробок в національну і світову скарбницю духовного продукту. Але основна увага приділялась не просто вивченню біографії як такої, а особливим подіям «вкорінення в життя» (за Ю.М.Швалбом), що зазвичай характеризувались кризовими ситуаціями та вчинковими діями. Для проведення такого емпіричного дослідження особистісної реалізації СЖ ми визначили 4 групи осіб, які розділялись за рівнем творчих здобутків. До *першої* групи увійшли видатні особи, які зробили вагомий внесок не лише у національну, а і у світову культуру. До *другої* групи увійшли видатні особи, які зробили вагомий внесок у національну культуру і науку. Суттєвою ознакою належності до першої і другої груп було присутність даної особи у інтернет-енциклопедії

«Вікіпедія». До *третьої* групи увійшли відомі особи, які зробили вагомий внесок у культуру і науку у окремих сферах. До *четвертої* групи увійшли особи, які намагались зробити внесок в культуру чи науку, але їм так і не вдалося досягнути помітних успіхів.

Як вже зазначалось, основним методом в психології життєвого шляху служить біографічний метод. У широкому розумінні це є метод збирання, систематизації, аналізу, інтерпретації і використання в практичних цілях психологічної інформації про життєвий шлях особи. Він розглядається як головний дослідницький принцип, що вимагає пізнання особи і життєвого шляху в їх діалектичній єдності, спосіб організації і техніка збору і обробки емпіричного матеріалу про життєвий шлях особи, система конкретних методик психологічної діагностики, корекції, розвитку особи як суб'єкта життя.

При виборі методу нашого емпіричного дослідження особлива увага зверталась на внутрішні особистісні чинники життя, що характеризують рівень СЖ-самовизначення і відповідно характер духовного продукту. Для виявлення таких характеристик особистісної реалізації СЖ ми застосували «інтерв'ю – одкровення» як прийом наративного методу (див. розділ 4), який передбачав повну відвертість і правдивість досліджуваного. Він використовувався у формі аналізу текстів відповідного змісту та безпосереднього спілкування з аудіозаписом. Для вивчення особистісної реалізації СЖ історичних видатних осіб обиралися лише ті, які залишили після себе особисті матеріали життєпису подій та їх переживань відповідного змісту, що відповідало б нашим критеріям правдивості і відвертості. Це були «щоденники» Л.М. та С.Л.Толстих, В.К.Винниченка, а також «листи» та «спогади» Ф.М. та А.Г. Достоевських.

Під час інтерв'ю проявились наступні особливості: 1) чим видатнішою була особистість досліджуваного та значущою її «справа життя», тим охоче вона погоджувалась на спілкування, краще розуміла інструкцію і більше часу витратила на інтерв'ю. Єдиною проблемою були ситуації, коли такий досліджуваний виявлявся одночасно ще й політиком високого рангу (починаючи з обласного); 2) дещо по різному сприймали дослідження чоловіки і жінки. Жінки погоджувались на інтерв'ю практично зразу ж після першого контакту без попередньої домовленості і були значно відвертішими. Чоловіки ж, як правило, зустріч призначали на зручний для себе час і у бесіді намагались ретельно аналізувати все сказане і контролювати свій емоційний стан; 3) у кількох випадках ми використовували наявні відеоматеріали відповідного біографічного змісту, які зазвичай готувались до ювілейних дат досліджуваного.

Приклади інтерв'ю-одкровенень представків кожної з груп представлені у додатку Г. Характеристика вибірки та результати оцінки за вказаними критеріями представлені у таблиці 5.9.

Характеристика вибірки та результати аналізу (у балах)

Досл-ні	Критерії Характеристика	Гр.	*Вік	С	К	П	В	Дф	Рф 1	Рф 2	Д	Сума
Л.Т.	Видатний письменник	1	5	3	3	3	3	1	3	3	3	22
Ф.Д.	Видатний письменник	1	4	3	3	3	3	1	3	3	2	21
С.Л.	Видатний лікар, професор, єпископ, святий	1	5	3	3	3	3	1	2	3	3	21
Т.Ш.	Видатний письменник	1	3	2	3	3	3	1	2	3	2	19
В.В.	Видатний письменник і політик	1	5	2	3	3	3	1	2	2	2	18
А.Д.	Дружина видатного письменника	1	4	2	3	3	3	1	2	2	2	18
С.Т.	Дружина видатного письменника	1	5	2	3	2	3	1	2	3	2	18
А.Ч.	Народна артистка, лідер творчого колективу	1	5	3	2	2	2	1	2	3	2	17
К.Ю.	Видатний психолог	1	5	2	3	2	1	2	2	2	1	15
Ю.Л.	Заслужений артист, диригент нар. хору	1	5	2	2	2	2	1	2	2	2	15
А.К.	Народний артист, керівник народного творч. колективу	2	5	1	2	2	2	1	2	2	1	13
О.М.	Священик, єкзорцист	2	5	2	2	2	2	1	1	2	1	13
Л.К.	Громадський лідер в медицині	2	5	2	2	2	2	2	1	1	1	13
О.А.	Викладач ВНЗ, з вч.ступ. психолог, учасник АТО	2	4	2	2	2	2	1	1	2	1	13
А.К.	Народний артист, керівник елітного ліцею	2	5	2	2	1	2	2	1	1	1	12
К.Д.	Дружина художника, клієнтка психолога	3	4	2	2	2	1	2	1	1	1	12
І.Н.	Художник, клієнт психолога	3	3	2	2	2	1	2	1	1	1	12

О.Ч.	Бібліограф, історик	3	3	1	2	1	1	2	1	1	1	12
Г.У.	Заслужений лікар, власна клініка	3	4	2	1	2	2	2	1	1	1	12
В.С.	Заслужений тренер, лікар	3	4	2	2	2	1	2	1	1	1	12
С.К.	Менеджер, учасник Майдану	2/ 3	3	2	2	1	2	2	1	1	1	12
О.З.	Професор, психолог	3	4	2	2	1	1	2	1	1	1	11
В.З.	Викладач ВНЗ	3	2	2	2	1	1	2	1	1	1	11
О.Ш	Фотохудожник, учасник Майдану	3	4	2	2	1	1	2	1	1	1	11
С.З.	Громадський лідер, посадовець, учасник Майдану	3	3	2	2	1	2	1	1	1	1	11
О.М.	Бізнесмен, засновник відомої компанії	3	4	2	2	1	2	1	1	1	1	11
А.Г.	Викладач ВНЗ з вченим ступенем	3	3	1	2	1	1	2	2	1	1	11
З.К.	Медичний працівник (керівник)	3	4	1	2	2	1	2	1	1	0	10
П.Х.	Народний артист, викладач	3	4	1	2	2	2	1	1	1	0	10
О.Б.	Єпископ, храмобудівничий	3	2	1	1	2	1	2	1	1	1	10
Н.П.	Викладач ВНЗ, психолог	3	4	0	2	1	1	2	2	1	1	10
О.Д.	Майстер-перукар	3	2	1	2	1	2	1	1	1	1	10
Р.Р.	Викладач ВНЗ	3	1	1	1	2	1	2	1	1	1	10
О.К.	Продюсер ТБ	3	1	2	1	1	1	2	1	1	1	10
Н.К.	Клієнт психолога (життєві пошуки)	3	4	1	1	1	1	2	2	1	1	10
О.Т.	Вчителька, пенсіонер	3/ 4	5	1	1	2	1	2	1	1	0	9
І.П.	Клієнт психолога (життєві пошуки)	3/ 4	4	2	1	1	1	2	1	1	0	9
О.Б.	Клієнт психолога (життєві пошуки)	3/ 4	4	2	1	1	2	1	1	1	0	9
І.Д.	Ректор ВНЗ, професор	3/ 4	4	1	1	1	0	2	2	1	0	8
О.К.	Психолог	4	2	1	1	1	2	1	1	1	0	8
О.К.	Викладач ВНЗ, психолог	4	3	0	1	1	1	2	1	1	0	7
Н.Н.	Студент	4	1	0	1	1	1	2	1	1	0	7

І.К.	Викладач ВНЗ з вченим ступенем	4	2	1	1	1	1	1	1	1	0	7
О.Г.	Викладач ВНЗ з вч. ступ., учасник Майдану і АТО	4	3	0	1	1	1	2	1	1	0	7
О.К.	Медичний працівник	4	4	0	1	1	0	2	1	1	0	6
Т.А.	Викладач ВНЗ з вченим ступнем	4	5	0	1	1	0	2	1	1	0	6
В.Т.	Військовий, офіцер	4	4	0	1	0	0	2	1	1	0	5
В.П.	Психолог	4	2	0	1	0	1	2	1	0	0	5
Н.Ц.	Викладач ВНЗ	4	2	0	1	0	1	2	1	0	0	5
Я.Т.	Школяр (старші класи)	4	2	0	0	1	0	2	0	0	0	3

Вік* (роки): 1 бал = 20-30; 2 бали = 31-40; 3 бали = 41-50; 4бали = 51-60; 5 балів = 61+.

За отриманими даними був проведений кластерний аналіз, який в принципі підтвердив апріорно сформовану загальну цільову диференціацію вибірки за чотирма групами. За результатами факторного аналізу відбулася полярна диференціація критеріїв, де чітко виділились з одного боку «Рф2», «Дх», «В», «К», «П», «С», «Рф1», з вагою відповідно від 0,916 до 0,759, а з іншого «Дф» з вагою -0,703.

Орієнтуючись на дану диференціацію по групам був також проведений аналіз отриманого матеріалу за обраними критеріями.

Критерій «С». У першій і другій групах ситуаційність і спонтанність виражені найбільше. Практично всі життєві події відбувались за принципом «закономірної випадковості». У третій групі ситуаційність і спонтанність також зберегли свою актуальність, але вже менш гостро визначали життєвий шлях і передбачали можливість уникнення ситуації. У четвертій групі актуальність ситуаційності не виражена і сприймалась як щось не основне в житті що не визначає життєвий шлях.

Критерій «К». У першій групі цей показник мав найбільший рівень вираженості, коли відбувалась трансценденція особистості як реалізація СЖ «іншому». У другій групі цей показник також досягав вищих рівнів вираженості, коли відбулась трансценденція особи як реалізація СЖ «собі». У третій групі кризовість проявлялась із значно меншою інтенсивністю і ситуативно, але у певні моменти це давало можливість готуватись до реалізації СЖ. У четвертій групі кризовість практично не проявлялась і було помітним ухилення від реалізації СЖ. Проте, створювалось певне підґрунтя для підготовки до реалізації СЖ.

Критерій «П». У першій групі чітко проявились ознаки прагнення до рефлексивного і духовного «поля правди», коли основними аксіологічними орієнтирами ставали вищі духовні цінності. У другій групі домінувало прагнення до «рефлексивного поля правди», коли основним аксіологічним орієнтиром ставали етичні цінності. У третій групі спостерігалось як

прагнення до рефлексивного так і ін «дорефлексивного поля правди», коли основними аксіологічними орієнтирами ставали як етичні так і інструментальні, здебільшого професійні цінності. У четвертій групі спостерігалось прагнення до «дорефлексивного поля правди», коли основним орієнтиром були інструментальні і буденні цінності.

Критерій «В». У першій групі цей показник виявився найвищим. Тут практично можна з упевненістю говорити про реалізацію «життя-вчинку». У другій групі вчинковість також проявилась на високому рівні цілком порівняному (рівновеликому) з першою групою. Але можна відзначити ті особливості, коли дещо змінюється смислове наповнення. Якщо у першій групі вчинок здебільшого орієнтований на реалізацію СЖ «іншому», то у другій групі він більше орієнтований на реалізацію СЖ «собі». Окрім того у першій групі вчинковість залишається достатньо вираженою але вже із дещо меншими акцентами і енергетичним наповненням. У перших двох групах особи практично не вагаються перед вибором здійснення чи не здійснення вчинку, зате у третій групі такі сумніви завжди присутні, тому необхідне вчинкове діяння не завжди реалізується. У четвертій групі особа більше орієнтується на буденну діяльність, а вчинковість залишається як щось екзотичне і таке, що не є обов'язковим для реалізації.

За загальним аналізом досліджуваних за функціональними критеріями «Дх», «Рф2», «Рф1» та «Дф» були отримані такі психологічні характеристики особистісної реалізації СЖ осіб кожної з досліджуваних груп.

Група 1. Видатні особи, які зробили вагомий внесок не лише у національну, а і у світову культуру. За психологією особистісної реалізації СЖ вони докорінно відрізняються від пересічних, оскільки прагнуть до досягнення духовного рівня СЖ-самовизначення. Їхній життєвий шлях оцінюється як життя-вчинок. Тут власні інтереси переходять на другий план і відбувається творення духовного продукту і реалізація СЖ «іншому» (суспільству, народу, світовій культурі). Для них кризові ситуації є нормою життя. Вони намагаються дотримуватись правдивості на рівні «духовного поля правди», що можна розглядати як праведність. Намагаються дотримуватись морально-етичних норм вищого духовного рівня, що недоступне пересічним особам і ними оцінюється як щось незрозуміле і навіть абсурдне.

Детальні наративи осіб першої і частково другої груп представлені у їхніх біографіях, листах, щоденниках тощо.

Група 2. Видатні особи, які зробили вагомий внесок у національну культуру і науку. Такі нагадують перших, але дещо меншого, національного, масштабу. Різниця полягає у тому, що вони більше орієнтовані на реалізацію СЖ «собі» (своїї особи), а вже потім «іншому» (своїй спільноті, нації, народу). Вони більше перебувають у «рефлексивному полі правди», коли передусім йдеться про національні цінності. Їхній життєвий шлях також визначається як життя-вчинок, але з меншою напруженою і кризовістю.

Група 3. Відомі особи, які також зробили вагомий внесок у культуру і науку у окремих сферах, проте суттєво різняться з попередніми. Хоча вони

також орієнтовані на реалізацію СЖ «собі», але разом з цим відрізняються варіативністю дотримання морально-етичних норм і у найбільш напружених кризових ситуаціях можуть їх змінювати на протилежні. Присутні обмеження, продиктовані власною вигодою. Вони можуть одночасно перебувати і у «рефлексивному» і у «дорефлексивному полі правди». Їхній життєвий шлях розглядається одночасно і як життя-вчинок і як життя-діяльність.

Група 4. Особи, які намагались зробити внесок в культуру чи науку, але їм так і не вдалося досягнути помітних успіхів. Вони найменше прагнуть до реалізації СЖ. Єдине, що їх відрізняє від пересічних, це орієнтація на підготовку до реалізації СЖ. У їхньому житті приволоє прагнення до задоволення власних потреб, вони перебувають у «дорефлексивному полі правди», для них моральн-етичні норми не є актуальними.

В особливу підгрупу ми виділили *майданників*, у яких були присутні як ознаки третьої, так і другої груп. Характеристика їхніх особистостей представлена у роботах [315; 322].

Дослідження в ході бойових дій АТО були зумовлені психологічними особливостями «донбасівської» війни, початково викладеними в роботі [314]. Вони виявили ряд проблем, пов'язаних з протиріччям між реальним формуванням особистості учасника бойових дій (БД) на основі патріотичних настроїв, обумовлених морально-етичною домінантою, закладеною низкою «майданів», що спонукало формування провідного мотиву «захисника», спрямованого «на життя», з більшістю існуючих методичних і практичних рекомендацій психологічної роботи з військовослужбовцями і згодом ветеранами на основі інстинкту самозбереження і провідного мотиву «загарбника», спрямованого на «на смерть». У контексті часової перспективи особистості це різні смислові інтенціональності, що активує різні психічні функції й ділянки мозку [144а] та відповідно обумовлює різну психологічну практику й розбудову життя людини після переживання критичних ситуацій. Доцільність з'ясування й осмислення такого твердження передбачає використання постнекласичної наукової парадигми у психологічних дослідженнях і практиці.

Виявилось, що в критичних ситуаціях основним продуктивним орієнтиром стає ефект «посттравматичного зростання». У подальшому цей термін будемо вживати як «посттравматичний розвиток» (ПТР), не змінюючи його сутнісний смисл. Вперше цей ефект був описаний Річардом Тедеші (R. Tedeshi) та Лоуренсом Келхоуном (L. Calhoun) як зворотній бік посттравматичного стресового розладу (ПТСР), що визначає альтернативний результат подолання травм, пов'язаних з важкими життєвими кризами. Також була представлена детальна характеристика даного феномену та запропоновані наступні сфери життя людини, де може проявитись ПТР: знаходження нових можливостей в житті; відчуття зростання сили особистості; велика близькість та визнання з боку інших людей; усвідомлення цінності життя в цілому; зростання інтересу до духовної сфери життя [425; 426].

Аналізуючи сучасний стан та перспективи цієї проблеми, В. І. Осьодло і Д. С. Зубовський зазначають, що ця гібридна війна має специфічні особливості травматичного впливу, обумовлені реаліями соціально-політичної ситуації в нашій країні. Тому необхідно проведення широкомасштабного дослідження особливостей цього ефекту серед українських військовослужбовців-учасників АТО, починаючи з адаптації зарубіжних стандартизованих методик [228]. В принципі погоджуючись і беручи до уваги зазначену теоретичну позицію, можна зробити таке емпіричне припущення стосовно специфічності психології АТО: якщо у військовослужбовців-учасників АТО переважала морально-етична домінанта організації психіки під впливом мотивації «захисника», яка суттєво відмінна від мотивації «загарбника», що була притаманна переважній більшості військовослужбовців у зарубіжних дослідженнях (зокрема США), то багато ветеранів в ході АТО набули вищих морально-етичних цінностей, що протирічать аморально-корупційним засадам існування великого загалу сучасного українського суспільства.

Тому було визначено таку загальну мету пролонгованого дослідження упродовж 2014-2017 р.р. - на основі емпірично визначених змін морально-психологічного стану (МПС), посттравматичного розвитку (ПТР) та відповідної смислової динаміки на всіх етапах – підготовчому у пункті постійної дислокації (ППД), тиловій дислокації у зоні бойових дій (ЗБД), реальні бойові дії (БД), повернення в мирне життя - визначити вплив морально-етичної домінанти на розвиток особистості військовослужбовця-учасника АТО.

Загальна реальна ситуація і перші реакції на БД виявились непередбачуваними і специфічними, що мало відповідало існуючій психологічній практиці. Тому для її вивчення найбільш адекватним було застосуванням постнекласичного методу «занурення» у означену ситуацію у якості військового психолога бойового військового з'єднання (ВЗ), вихідні нарративні матеріали якого представлені у роботі [314]. Початковою апріорною метою чинного дослідження було виявлення загальних соціальних та психологічних закономірностей, а також з'ясування ролі військового психолога та психологічної роботи в організаційній системі ВЗ, що вирішує бойові завдання під час зовнішньої військової агресії. Основне завдання психолога полягало в роботі з особовим складом по підвищенню МПС, що дозволяло проведення відповідних досліджень по мірі наближення до ведення активних БД.

Загальне емпіричне дослідження проводилось на таких етапах: етап «0»- утворення та формування ВЗ у ППД; етап «1» – оперативний тил у ЗБД; етап «2» - активне ведення БД безпосередньо на лінії зіткнення; етап «3» - після повернення у мирні умови у якості пересічних ветеранів й курсантів-психологів військового інституту. Також досліджувались курсанти-психологи, які не брали участі у БД, де окремо виділялись жінки. Загалом до досліджень було долучено 891 особу. З них загальна вибірка вивчення МПС складала 737 осіб, а спеціальна, спрямована на вивчення ПТР, складала 154 особи.

У дослідженні МПС ми намагались дотримуватись офіційних документів ЗСУ, де це визначається як сукупність соціальних, службових, морально-етичних, психологічних факторів, що проявляються в конкретних умовах життєдіяльності військових колективів і окремих військовослужбовців та характеризують їхню готовність виконувати покладені функціональні обов'язки за посадою та вирішувати поставлені завдання в даній обстановці і у визначений час, де виділяються такі основні оціночні компоненти, як морально-етичний, військово-професійний та психологічний. З цією метою на всіх етапах використовувався спеціальний пакет методик, який передбачав дослідження соціально-демографічних характеристик, загального рівня МПС та стресостійкості. Зважаючи на екстремальні умови дослідження в ході БД, при підборі такого пакету ми враховували: можливість швидкої організації тестування; легкість і доступність у розумінні тестових питань; брак часу; неможливість використання «довгих» методик; можливість швидкого комп'ютерного опрацювання результатів та оперативне надання рекомендацій. Паралельно також проводилось анкетування, індивідуальні та групові психодіагностичні бесіди і психологічні консультації.

На кожному етапі формувалась вибірка досліджуваних за такими вимогами: репрезентативність щодо генеральної сукупності ВЗ (пропорційність солдатського, сержантського та офіцерсько-командного складу); репрезентативність щодо чоловічого населення України (забезпечувалась завдяки випадковому принципу проведення загальні мобілізації «з народу» і відповідної комплектації ВЗ). Загальні соціально-демографічні характеристики виявлялись завдяки спеціально розробленій експрес-анкеті (див. розділ 4 та додаток Д). Загальний рівень МПС оцінювався за допомогою рекомендованого для використання в ЗСУ опитувальника (див. розділ 4 та додаток Ж), дослідження стресостійкості проводилось за допомогою спеціального тесту, розробленого у Медичному центрі Бостонського університету США (див. розділ 4 та роботу [254a]).

Кількісні результати емпіричного дослідження соціально-демографічних характеристик представлені у таблиці 5.10.

Таблиця 5.10.

Результати дослідження соціально-демографічних характеристик
військовослужбовців (у %)

Характеристики	Етапи	0	1	2	3
Середній вік (років)		31	31	32	29
Середній термін перебування в АТО (міс.)		0	0,5	3,8	14,5
Яким чином Ви потрапили до армії:					
призвали по мобілізації		80	80	49,5	39
я пішов добровольцем		18	20	57	33
свій варіант (*доброволець, **кадровий, ***курсант)		2*	0	2**	39***
Я пішов в АТО для того щоб:					

Захищати Батьківщину і своїх рідних	28	80	79	67
вбивати ворога	3	0	1	11
покращити матеріальний стан	0	0	5	0
розібратись в собі і ситуації в країні	3	0	9	5,5
вирішити проблему протиріч між українцями і росіянами мирним шляхом	9	0	0	0
краще зрозуміти себе і смисл свого життя	0	0	5	17
перевірити себе в екстремальних ситуаціях і розкрити свої приховані можливості	0	20	7	17
реалізувати своє вище призначення	0	0	2	0
свій варіант (*іду в АТО за наказом; захищати простих людей; тому що є кримінальна відповідальність; я не хочу в АТО; немає бажання їхати в АТО; ** за наказом; заради сім'ї і чоловіка)	47*	0	4	11**
Я думаю, що ця «війна» закінчиться:				
повною перемогою України і поверненням Донбасу і Криму	44	60	74	56
розвалом Росії і подіями на кшталт Майдану	14	20	20	28
поразкою і окупацією (частковою чи повною) України Росією	3	0	1	5,5
свій варіант (*не знаю; не думаю про це; буде як повинно бути; не скоро; Донбас може і повернуть, а Крим ні; **все закінчиться миром; ***повернення Донбасу; не знаю; нічим)	39*	2**	14	22***
Після завершення цієї «війни» в залежності від результату я:				
хочу залишитись в армії, щоб допомагати її розбудові	10	0	18	39
повернусь до цивільного життя і продовжу розбудовувати Україну	59	70	45	39
у випадку окупації буду боротись за Єдину Україну до кінця	10	30	36	39
незалежно від того, як все закінчиться, підкорюся ситуації і спробую в ній знайти найзручніше для себе місце	10	0	7	0
свій варіант (*держу пасіку; вирощую клубніку; війна ще й не розпочиналась, це АТО; буду жити своїм життям; не знаю)	11*	0	4	0
Зараз я оцінюю свій стан як:				
патріотичний, піднесений і готовий до бою	6	0	24	22
спокійний, розважливий, що дозволяє швидко приймати розумні рішення	33	70	67	56
відчуваю тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію, яка повністю мною контрольована	18	30	5	11

відчуваю сильну тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію, які не завжди мною контролювані	18	0	3	17
свій варіант (*ніяк; погано; намагаюсь зберегти спокій; переживаю за сім'ю, за що вони будуть жити; **«пофігістичний»; мінливий.)	25*	0	6	11**

Загальний рівень МПС (в балах) та стресостійкість (за рівнями у %) представлені відповідно у таблицях 5.11 та 5.12. Тут специфічно виділяється етап «2а» - оперативний тил у ЗБД після перебування на лінії зіткнення.

Таблиця 5.11

Результати дослідження МПС військовослужбовців (у балах)

№	Етапи	0	1	2	2а
	Характеристики				
1	Фізична підготовка	3,26	3,2	4,5	3,8
2	Теоретична підготовка	2,79	4,2	4,25	3,8
3	Психологічна готовність	2,97	4,3	4,6	4,2
4	Згуртованість підрозділу	3,13	4,4	4,56	3,6
5	Готовність діяти у складі підрозділу	3,02	4,4	4,75	3,6
6	Довіра (власна) до командирів (начальників)	3,18	3,2	4,3	2,65
7	Довіра особового складу до командирів	2,9	3,8	3,75	2,0
8	Інформованість про рішення вищого керівн.	2,47	2,5	2,1	2,1
9	Дисциплінованість військовослужбовців	3,1	4,0	3,9	3,6
10	Володіння військовою технікою та озброєнням	2,77	3,6	4,0	3,0
11	Практична підготовка особового складу	2,97	3,6	3,9	3,8
12	Готовність товаришів по службі до вик. завд.	2,67	4,3	4,5	3,6
13	Здатність бойового відновлення	3,23	4,3	4,5	3,5
14	Матеріально-технічне забезпечення підрозділу	1,97	2,4	3,0	1,9
15	Професійна підготовки свого командира	3,55	4,0	3,7	2,5
	Середнє	3,0	3,75	4,0	3,23

Таблиця 5.12

Результати дослідження рівня стресостійкості військовослужбовців (у %)

№	Етапи	0	1	2	2а
	Рівень стресостійкості				
1	стійкість до стресу	30	34	40	33
2	близький до стресу	62	61,5	57,5	63,5
3	на межі зриву	8	4,5	2,5	3,5

Спеціальна експериментальна вибірка, призначена для вивчення ефекту ПТР, складала 154 особи. Вона формувалась на добровільній основі відповідно зазначених етапів і включала такі групи: етап «1» – гр.№1 (військовослужбовці у ЗБД, які ще не брали участі у БД); етап «2» – гр.№2 (військовослужбовці, які знаходились безпосередньо на лінії зіткнення і брали активну участь у БД); етап «3» – гр.№3 (пересічні ветерани в мирних умовах), гр.№4 (ветерани, курсанти-психологи військового інституту), гр.№5

(курсанти-психологи військового інституту, які не брали участі у бойових діях), гр.№6 (жінки, курсанти-психологи військового інституту), гр.№7 (цивільні студенти-психологи як умовно «контрольна» група).

У якості стандартизованого інструментарію використовувались такі методики (див. розділ 4 та роботу [144a]): опитувальник посттравматичного зростання (ОПТР) Тадеші і Калхауна (Tedeschi&Calhoun) в адаптації М.Ш. Магомед-Емінова; модифікований варіант методики незакінчених речень Ж. Нюттена (в адаптації М.Ш. Магомед-Емінова).

На основі ОПТР виявлялись такі фактори: ставлення до інших (СІ), нові можливості (НМ), сила особистості (СО), духовні зміни (ДЗ), підвищення цінності життя (ЦЖ) та загальний показник посттравматичного зростання (ПР). Характеристика вибірки та результати дослідження представлені в таблиці 5.13.

Таблиця 5.13

Результатидослідження за ОПТР

№ гр.	Кількість досл.	Сер. вік (років)	В АТО (міс.)	Показники (бали)					
				СІ	НМ	СО	ДЗ	ЦЖ	ПР
1	20	35,4	4,8	9,7	11,8	8,8	2,5	7,0	39,8
2	24	33,0	4,6	17,2	11,6	11,8	6,1	11,0	57,7
3	25	33,6	19,5	14,9	13,5	12,0	3,5	9,6	53,5
4	20	23,7	11,0	13,1	19,1	15,2	4,3	12,2	63,9
5	25	21,0	0	14,0	14,5	11,2	4,8	10,1	54,6
6	20	21,3	0	15,6	15,5	13,1	5,3	9,1	58,6
7	20	20,4	0	16,8	11,8	10,0	4,5	7,5	50,6

Для опрацювання текстових матеріалів за опитувальником незакінчених речень основна увага приділялась смислової динаміці у контексті доцільності побудови життя після повернення з війни на основі набутих нових морально-етичних цінностей. Тому нас насамперед цікавили аксіологічні смисли. Для такого аналізу ми скористались оригінальною процедурою семантико-смислового аналізу (див. розділ 4) яка передбачала семантичний та кореляційний аналіз текстів і побудову ЗСЯ, яке бралось до уваги для визначення коефіцієнта кореляції Пірсона (r_{xy}) і розцінювалось як *рівень міжгрупового розуміння* (повне - при наявності кореляції; *потенційне*- при $r_{xy} = 0,60-0,69$; *низьке*- при $r_{xy} = 0,40-0,59$; *відсутнє* –при $r_{xy} = 0,39$ і нижче), та ССЯ для кожної з порівнюваних груп (чи етапу). Результати міжгрупового кореляційного аналізу текстів, проранжовані у відповідності із зменшенням r_{xy} , представлені в таблиці 5.14. Смісловий аналіз здійснювався експериментатором на основі ЗСЯ і ССЯ і передбачав створення відповідно ЗКС і СКС для всіх порівнюваних груп. Результати семантичного та смислового аналізу у відповідності з досліджуваними етапами представлені у таблиці 5.15. Тут специфічно виділено етап «За» - військовослужбовці курсанти-психологи, які не брали участі у БД.

Результати кореляційного аналізу текстів

Р-г	Порівн. групи	r_{xy}	$r_{крит.}$ $p=0.05$	$r_{крит.}$ $p=0.01$	Наяв./відс. кореляц.	Рівень розрізн.
1	4 – 2	0.77	0.39	0.50	наявн.	повне
2	2 – 3	0.65	0.58	0.71	наявн.	повне
3	4 – 3	0.65	0.40	0.51	наявн.	повне
4	6 – 2	0.69	0.71	0.83	відсутн.	потенц.
5	1 – 2	0.64	0.71	0.83	відсутн.	потенц.
6	6 – 3	0.63	0.67	0.80	відсутн.	потенц.
7	6 – 4	0.57	0.63	0.77	відсутн.	низьке
8	5 – 7	0.45	0.55	0.68	відсутн.	низьке
9	4 – 7	0.33	0.53	0.66	відсутн.	відсут.
10	4 – 5	-0.05	0.71	0.83	відсутн.	відсут.

Таблиця 5.15

Результати семантичного та смислового аналізу текстів

Ет.	ЗСЯ	<i>мир, все, жити, добре, бути, свій, люди</i>
	ЗКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно</i>
1	ССЯ	<i>мир, знати, країна, свій, один, смисл, бути, задумувати, хотіти, допомагати</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, хочуть знати свою єдину країну, задумуються над смислом їй допомагати</i>
2	ССЯ	<i>мир, знати, країна, свій, думати, війна, життя, сім'я, закінчувати, повернутись, дім</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, знають свою країну, думають закінчити війну, щоб повернутися додому до сімейного життя</i>
3	ССЯ	<i>мир, свій, думати, війна, жити, сім'я, закінчувати, діти, наш, розуміти, пам'ятати, здоров'я, близьких, майбутнє</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, думають закінчити війну для свого сімейного життя, щоб наші діти розуміли майбутнє, пам'ятали про здоров'я близьких</i>
За	ССЯ	<i>мир, свій, думати, життя, сім'я, розуміти, зробити, ставати, мета, добиватися, хотіти, щасливий, знаходити</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, думають про життя і сім'ю, хочуть ставати щасливішими, знаходити і добиватись мети, розуміти що робити</i>
К*	ССЯ	<i>мир, свій, думати, життя, сім'я, розуміти, зробити, ставати, мета, добиватися, хотіти, щасливий, знаходити, війна, зможти, закінчуватися</i>
	СКС	<i>Все буде добре, свої люди живуть мирно, думають про своє життя і сім'ю, хочуть ставати щасливими, знаходити і</i>

		<i>добиватися мети, розуміти, що можуть зробити, щоб закінчилась війна.</i>
--	--	---

K*- умовно «контрольна» група.

Окрім загального впливу БД за даною процедурою окремо досліджувалась реакція на одну з найбільш критичних ситуацій - перший бій. Для цього досліджуваним груп №2 та №3 пропонувалось у вигляді одкровення описати свої емоції, переживання, думки після першого бою. Результати кореляційного аналізу показали відсутність кореляції між цими групами ($r_{xy} = -0.06$ при $r_{\text{крит}} = 0.67$, $p = 0.05$; $r_{\text{крит}} = 0.80$, $p = 0.01$). Результати семантичного та смислового аналізу представлені в таблиці 5.16.

Таблиця 5.16

Результати семантичного та смислового аналізу першого бою

Et.	ЗСЯ	<i>бути, страх, перший, весь, бій, свій, пацани, хлопці, товариші</i>
	ЗКС	<i>Весь перший бій був страх за своїх пацанів, хлопців, товаришів</i>
«2»	ССЯ	<i>смерть, який, життя, мій, паніка, небезпека, бувати, різне, вести, був, було</i>
	СКС	<i>Весь перший бій був страх за своїх пацанів, хлопців, товаришів. У моєму житті бувало різне. Була небезпека паніки, яка вела до смерті</i>
«3»	ССЯ	<i>обстріл, людина, думати, могти, адреналін, після, було, чому, закінчуватись</i>
	СКС	<i>Весь перший бій був страх за своїх пацанів, хлопців, товаришів. Після обстрілу адреналін закінчувався і людина могла день думати чому (що) це було</i>

Результати загальних досліджень МПС показали наступне. На етапі «0» згідно таблиці 5.10 було виявлено, що 80% військовослужбовців потрапили до армії як «мобілізовані». Мабуть тому лише третина з них були готові «захищати Батьківщину і своїх рідних», а майже половина мали що до цього власну думку. Хоча до 60% вважали, що «ця війна закінчиться повною перемогою України» і «поверненням Донбасу і Криму...». Як бачимо, більше двох третин особового складу не зовсім розуміли свою роль в АТО, приблизно стільки ж були налаштовані оптимістично щодо перспектив розвитку України. 69% збиралися після завершення «війни» залишитись в армії, та повернутись до цивільного життя і розбудовувати Україну, а 10% «були готові боротись за Єдину Україну до кінця». При цьому, лише 39% досліджуваних вважали свій настрій позитивним, всі інші переживали сильну тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію. Це підтверджується даними таблиці 3, де лише 30% військовослужбовців виявили стресостійкість, 62% були близькими до стресу, а 8% - на межі зриву.

Згідно таблиці 5.11 в цілому рівень МПС був визначений як «задовільний», особливо щодо професійної підготовки командирів

(начальників), на фоні «незадовільного» матеріально-технічного забезпечення та поінформованості про рішення вищого керівництва ЗСУ та держави.

На етапі «1» згідно таблиці 5.10 незмінною у порівнянні з ППД залишилась лише кількість «мобілізованих». За іншими пунктами відбулись значні зміни у бік підвищення впливу морально-етичного чинника. Майже втричі збільшилась кількість бажаючих «захищати Батьківщину і своїх рідних» і кожен п'ятий забажав «перевірити себе в екстремальних ситуаціях...» (у ППД таких не було взагалі). В 1, 4 рази збільшилась кількість упевнених у тому, що війна закінчиться «повною перемогою України і поверненням Донбасу і Криму...», втричі збільшилась кількість бажаючих «у випадку окупації боротись за Єдину Україну до кінця». Разом з цим, в 2,1 рази зросла кількість таких, що вважали свій настрій позитивним, але разом з цим в 1,7 рази збільшилось таких, що відчують тривогу. Згідно таблиці 5.11 загальний рівень МПС військовослужбовців зріс з 3,0 до 3,75 бала, що за критерієм Стьюдента ($t=5.553$ при $p<0,05$) виявилось статистично значущим. Згідно таблиці 5.12 в 1,13 рази зросла кількість стресостійких військовослужбовців, натомість в 1,8 раз зменшилось таких, що були на межі зриву, кількість близькими до стресу практично не змінилась.

На етапі «2» згідно таблиці 5.10 кількість «добровольців» збільшилась у 2, 9, а кількість «мобілізованих» зменшилась у 2,6 рази, як і бажаючих перевірити себе в критичних ситуаціях (в 2,9 рази), оскільки саме по собі перебування на передовій стало суцільним екстримом. Майже кожен п'ятий вже бажав залишитись в армії і в 1,6 рази зменшилась кількість бажаючих повернутись до цивільного життя. Значно підвищився бойовий дух. Якщо в тилу таких, хто оцінював свій стан як «патріотичний, піднесений і готовий до бою» взагалі не було, то на передовій таких вже було майже чверть, у 6 разів зменшилась кількість таких, хто відчував тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію.

За даними таблиці 5.11 рівень МПС на лінії зіткнення виявився найвищим (4,0 бали) зі значущою достовірністю розрізень у порівнянні з «0» ($t=6.984$ при $p<0,05$) та «1» ($t=2.227$ при $p<0,05$) етапами. Найвище (більше 4,0 балів) військовослужбовці оцінювали власну фізичну, теоретичну підготовку та психологічну готовність до виконання завдань за призначенням, також згуртованість свого підрозділу, довіру до командирів (начальників), здатність відновлюватись. Найнижчу (менше 3,0 балів) оцінку отримав рівень інформованості про рішення вищого керівництва ЗСУ та держави.

Цікаве порівняння МПС військовослужбовців до та після перебування на лінії зіткнення, рівень якого зменшився з 3,75 до 3,23 балів, що виявилось статистично значущим ($t=3.631$ при $p<0,05$). Остаточний рівень МПС у порівнянні з ППД хоча і збільшився з 3,0 до 3,23 балів, але виявився статистично не значущим ($t=1.319$ при $p<0,05$). До виходу на лінію зіткнення найвище (більше 4,0 балів) військовослужбовці оцінювали власну теоретичну підготовку, психологічну готовність, рівень згуртованість та взаємодію свого підрозділу, здатність відновлювати боєздатність. Після перебування на лінії зіткнення найвище (більше 4,0 балів) військовослужбовці оцінювали лише

власну психологічну готовність. Як до так і після перебування на передовій найнижче (менш ніж 3,0 бали) оцінювався рівень матеріально-технічного забезпечення та поінформованість про рішення вищого керівництва ЗСУ та держави. Після передової таку ж низьку оцінку отримали рівень довіри та професійна підготовка командирів (начальників). Показники стресостійкості (таблиця 5.14) майже зрівнялись з тиловиками, хоча трохи збільшилось близьких до стресу та зменшилось тих, хто на межі зриву. Таку картину можна пояснити домінуванням у тиловому таборі формальних чинників життєдіяльності особового складу, підпорядкованих військовим порядкам, що суттєво відрізнялось від умов реальних БД.

Все це пояснюється психологічними особливостями лінії зіткнення, що уявляла собою низку опорних пунктів (ОП), кожен з яких відрізнявся особливим «психологічним полем» (за К.Левіним), обумовленим дислокацією в районі діючої шахти, промзони, близькозгі житлових кварталів, великих комунікаційних споруд, відкритої місцевості тощо. Тут найбільше відчувалась присутність постійних БД, що сприяло кардинальним особистісним змінам у психіці військовослужбовців у бік набуття ними морально-етичних цінностей. Тому МПС бійців, що довгий час знаходились в екстремальних умовах активних БД, суттєво відрізнявся від тих, хто знаходився в відносно безпечних умовах базового табору ВЗ. Така суттєва різниця виникла навіть у одних і тих самих бійців при знаходженні почергово в тилових та бойових умовах.

За даними таблиці 5.12 значно підвищився рівень стресостійкості. Стійких до стресу збільшилось у порівнянні з ППД у 1,3 і у порівнянні з тиловиками у 1,2 рази, таких, хто опинився на межі зриву зменшилось у порівнянні з ППД у 3,2 рази і практично звелось до «фонового» рівня, а у порівнянні з тиловиками у 1,8 рази, кількість близьких до стресу практично не змінилось.

На етапі «3» під впливом мирних умов центральної України сприймання ветеранами навколишньої ситуації різко змінилось. Як бачимо з таблиці 5.10, за усіма соціально-психологічними характеристиками спостерігаються суттєві зміни. У порівнянні з передовою у 1,2 рази зменшилась кількість бажаючих захищати Батьківщину, у 1,3 рази - упевнених у повній перемозі України, у 1,2 рази - здатних розважливо і швидко приймати розумні рішення. Разом з цим у порівнянні з передовою суттєво збільшилось бажання вбивати ворога (на порядок), краще зрозуміти себе і смисл свого життя (більш ніж втричі) на фоні зростання тривоги за майбутню ситуацію у країні що контрольована (вдвічі) та не завжди контрольована (у п'ятеро). Хоча, патріотичний, піднесений і готовий до бою стан залишився практично незмінним, а упевнених у розвалі Роії збільшилось у 1,4 рази та у 2,2 рази зросла кількість тих, хто подальше життя забажав пов'язати з армією (за рахунок ветеранів-курсантів).

Як бачимо, з поверненням у мирне життя що не змінюється, у ветеранів відбулись значні зміни у бік зменшення впливу морально-етичного чинника і патріотичних настроїв та збільшення агресивності на фоні підвищеної тривоги за майбутнє країни, яку вони захищали.

Про певну надію на майбутнє свідчать результати спеціальних досліджень ефекту ПТР. На основі ОПТР (таб. 5.13) було виявлено, що загальний рівень за фактором ПР у досліджуваних групах №№ 2, 3, 4, 5, 6, 7 виріс відповідно у 1,45, 1,34, 1,61, 1,37, 1,47 та 1,27 разів у порівнянні з групою №1. Цікаво, що рівень ПР у пересічних ветеранів, що активно воювали, з приходом у мирні умови знизився лише на 4,2%, у ветеранів курсантів-психологів навпаки, збільшився на 6,2%, а у курсантів-психологів (жінок) практично виявився таким самим, як і у бійців з передової. За окремими факторами також спостерігається рівномірне зростання. Найбільша динаміка зростання виявилась за фактором ДЗ у гр.гр. №2 і №6 у порівнянні з гр. №1 відповідно в 2,4 та 2,1 рази. Проте, динаміка змін за окремими показниками після повернення з війни виявилась неоднозначною. У порівнянні з передовою суттєво погіршилось ставлення ветеранів до суспільства (СІ) та вираженість духовних змін (ДЗ). Ці показники зменшились у гр. №3 відповідно у 1,13 і 1,43 рази, у гр. №4 – у 1,24 і 1,3 рази, що практично зрівнялось з іншими групами. Позитивно виділяються ветерани курсанти-психологи, у яких зросли показники факторів НМ у 1,65, СО у 1,3 і ЦЖ у 1,11 разів у порівнянні з передовою. У порівнянні з контрольною групою №7, у них загальний рівень ПР виріс у 1,26 разів, а у тих, хто не воював – лише на 8% (гр. № 5), та 16% (гр. № 6). Схожа картина спостерігається і за окремими показниками.

На основі аналізу текстів (таб. 5.15) на всіх етапах дослідження проявилась загальна позитивна смислова спрямованість, що виразилось у ЗКС як: *«все буде добре, свої люди живуть мирно»*. СКС на етапі «1» значно відрізнялись від всіх інших і характеризували лише загальне розуміння, що є *«своя єдина країна, якій треба допомагати»* та бажання подальшого осмислення цієї ситуації. Але при цьому фактор ПР тут виявився найнижчим. Після участі у бойових діях СКС кардинально змінився, став більш конкретним і доцільним. СКС, узагальнений по етапам «2», «3» та «3а», виявився цілеспрямованим на (по пріоритетності): 1 - *«сімейне життя»*, 2 - *«закінчити війну»*, 3 - *«ставати щасливішими, знаходити і добиватись мети, розуміти що робити»*, 4 - *«повернутися додому у свою країну; щоб наші діти розуміли майбутнє, пам'ятали про здоров'я близьких»*.

Проте, така начебто логічна смислова картина коректується завдяки рівню розуміння, згідно коефіцієнта кореляції (таб. 5.14). Повне розуміння між собою виявилось лише у тих, хто пройшов БД. У цих групах специфічно проявлялось на фоні загального бажання *«щоб закінчилась війна, були живі і здорові товариші, доброго життя і здоров'я»* також те, що є *«багато знань, які треба зрозуміти, щоб все не було марно, заради дітей, сім'ї і всіх людей»*, що є підґрунтям для подальшої психологічної роботи у напрямку активізації ПТР. Цікаво, що з тих, хто не пройшов БД, з ними можуть потенційно порозумітись лише жінки курсанти-психологи ($r_{xy} = 0,63 - 0,69$). З усіма іншими розуміння умовне чи взагалі відсутнє ($r_{xy} = -0,05; 0,33$).

За даною процедурою також були проаналізовані згідно ЗКС та СКС тексти щодо вражень після першого бою у бійців безпосередньо з передової і ветеранів після повернення (таб. 5.16). Слід зазначити, що СКС у бійців з

передової та ветеранів виявився різним і кореляція між ними була відсутня ($r_{xy} = -0.06$). Це свідчить про те, що на фоні загального усвідомлення страху за інших, у бійців на передовій розуміння бою було спрямоване безпосередньо на осмислення загрози життю (небезпеки паніки, смерті), а у мирних умовах таке розуміння вже стало більш глибоким, спрямованим на осмислення суті того, що відбувалось. Відсутність кореляції свідчить про велику різницю у розумінні війни навіть у самих учасників БД. Більш повне осмислення починає з'являтися вже після повернення.

Підсумовуючи приходим до таких висновків.

1. Завдяки морально – етичній домінанті, що на момент виникнення АТО сформувалась в українському суспільстві під впливом «Майдану», у військовослужбовців домінувала мотивація «захисника», спрямована «на життя». Відповідно, реальна ситуація, пов'язана з забезпеченням необхідного рівня МПС, виявилась складнішою, ніж очікувалось, що показало представлене пролонгове емпіричне дослідження.

2. Із зростанням впливу бойових дій на особистість українського військовослужбовця зростає МПС, прояв ефекту ПТР та стресостійкості, досягаючи максимуму на лінії зіткнення.

3. Після повернення військовослужбовця з лінії зіткнення в тилові умови ЗБД і зменшення впливу БД проявляються тенденції до зниження МПС, стресостійкості і морально-етичної домінанти взагалі.

4. Після повернення військовослужбовця в умови мирного життя загальний соціально-психологічний стан знижується, а ефект ПТР виказує тенденції до коливання: у пересічних ветеранів до зниження, а у ветеранів-курсантів навпаки, до зростання.

5. Суттєво відрізняється осмислення військовослужбовцями ситуації до і після участі у БД. До – це загальне розуміння, що треба захищати Україну та бажання подальшого осмислення цієї ситуації, але при низькому рівні ПТР. Після – це конкретне осмислення цінностей життя і сім'ї, необхідності закінчити війну, добиватись своєї мети і розуміти що треба для цього робити заради майбутнього дітей і країни, при високому рівні ПТР.

6. Більш повне осмислення війни у ветеранів з'являється вже після повернення. Найбільш гострі критичні ситуації, такі як перший бій, спочатку осмислюються як «запобігання смерті», а вже згодом як «цінний життєвий досвід».

7. Виявлено нерозуміння між тими, хто брав участь у бойових діях і тими, хто залишався в мирних умовах. Виникає «ціннісний конфлікт», коли однакові життєві цінності (такі як «життя», «Україна», «сім'я», «життєва мета», «діти», «здоров'я») мисляться по різному. Проте, можливість порозуміння спостерігається у жінок-психологів, особливо вмотивованих курсантів-психологів.

8. В цілому проведене дослідження показало, що за характеристиками МПС та ПТР царина морально-етичної домінанти, що існувала в умовах АТО і особливо в ході БД, з поверненням військовослужбовця у мирні умови

помітно змінюється, «шукаючи себе» в інших, не бойових формах, що може бути спрямованим на зміну самого суспільства, яке «не змінилось».

9. Тому, вочевидь, необхідно звернути особливу увагу на широкомасштабне дослідження серед українських військовослужбовців-учасників АТО як на психологічному, так і соціальному та морально-етичному рівнях, починаючи з адаптації й модернізації зарубіжного стандартизованого інструментарію, а також розробка власного, адекватного специфіці реальної ситуації, що склалася в сучасному українському суспільстві, яка в науковому просторі розгортається в царині постнекласичної раціональності, де передусім враховується практика та досвід.

5.3 Психосоціальні дослідження реалізації справи життя

Психосоціальні дослідження українського соціуму. У якості перспективних були проведені психосоціальні дослідження динаміки українського соціуму, яка була зумовлена загальнонаціональною соціокультурною кризою, визначеною як «помаранчева революція», епіцентром якої став феномен Майдану - 2004. Ця подія розглядалася як природна глобальна кризова ситуація як визначальна умова розвитку українського суспільства, потенційну життєву спрямованість якого ми намагались з'ясувати. Для цього досліджуванім було запропоновано оцінити життєвий шлях іншої людини і свій власний за допомогою авторської методики (див. розділ 4). З цією метою була розроблена спеціальна анкета (додаток 3). Вивчалася життєва спрямованість українського соціуму до, під час і після феномену Майдану - 2004. Характеристика дослідницької вибірки представлена в таблиці 5.17.

Таблиця 5.17

Характеристики вибірок дослідження життєвої спрямованості українського соціуму до, під час і після «помаранчевої» революції

Хар-ки	до Майдану-2004	під час Майдану-2004	після Майдану-2004
К-сть досл.	414	76	391
Середній вік (років)	30	30	27
Стать,ч/ж, у %	30/70	44/66	27/73
Професія	студенти, медпрацівники, бізнесмени (60%); серед інших- економісти, менеджери,	педагоги, студенти і учні різних учбових закладів (44%); менеджери і бізнесмени різних рівнів (10%); журналісти і працівники торгівлі (по 6%); інші представники різних	студенти, педагоги і психологи, медпрацівники (70%); серед інших- менеджери,

	психологи, інженери, домогосподарки, робочі, всього біля 40 професій.	професій і соціальних шарів (програміст, юрист, дизайнер-модельєр, перукар, кухар, водій, домогосподарка, безробітні і ін.)	бізнесмени, економісти, інженери, журналісти, робочі, всього біля 30 професій.
--	---	--	---

Окремо ми виділили характерні соціальні групи, визначені як «бізнесмени» (ті, хто мав значуще реальне відношення до комерційних і фінансових операцій як офіційних так і тінювих, куди входили і працівники держустанов) та «душевно хворі» (ті, хто тимчасово перебував у реабілітаційному відділенні психоневрологічного диспансеру). Таким чином, була отримана достатньо репрезентативна вибірка представників активного населення центрального, східного і західного регіонів України. Результати дослідження представлені в таблиці 5.18.

Як бачимо з таблиці 5.18 в цілому порівняльний аналіз життєвої спрямованості українського соціуму до, під час і після Майдану - 2004 показав, що якихось значущих змін у досліджуваних не відбулося. Проте, слід виділити деякі окремі характеристики. Значно зросла спрямованість на справу при оцінці самого себе. Як до так і після Майдану - 2004 найбільш значущою залишилася загальна спрямованість на опанування особистих смислів і осмислення життя взагалі.

Таблиця 5.18

Результати дослідження спрямованості життєвого шляху до, під час і після Майдану 2004 за критеріями спрямованості на: А- задоволення, Б- досягнення і своє «я», В- смисл, Г- справу (у %, **до/під час/після**)

Спр.	Оцінка <i>іншого</i> з позиції						Оцінка <i>себе</i>
	дитини	підліт ка	юнака	дорос лого	мудро го	серед.	
А	50/66/53	29/26/28	17/8/15	5/2/3	8/8/10	22/22/22	6/4/3
Б	15/14/9	33/36/31	33/40/36	38/34/46	17/10/12	27/27/27	31/26/27
В	6/4/6	22/22/21	37/38/33	33/46/34	52/44/50	30/31/29	45/44/41
Г	29/16/32	16/16/20	13/14/16	24/18/17	23/38/28	21/20/22	18/26/29

До подій Майдану 2004 для загальної вибірки за показником середньої оцінки іншої людини більше всього була виражена спрямованість на опанування смислу і власні досягнення. Спрямованість на оцінку за справою виражена значно менше. При оцінці себе картина принципово не змінюється, але все одно яскравіше виражена спрямованість на оцінку за знайденим смислом і менше всього – за отриманими задоволеннями. Життєва спрямованість залишається приблизно такою ж, як і при оцінці іншого. У студентів, медпрацівників і християн-баптистів при оцінці іншого і себе більше всього виражена смисложиттєва спрямованість. У «душевно хворих» це має місце тільки при оцінці себе. Явно виділяються «бізнесмени», у яких при оцінці і іншого і себе домінує спрямованість на досягнення і своє «я», а при оцінці себе достатньо виражена спрямованість ще і на справу. У

«душевно хворих» при оцінці іншого виділяється, як найменш виражена, спрямованість на справу, а на задоволення, досягнення і смисл виражена фактично однаково. Характерно, що спрямованість на оцінку іншого за справами більше всього виражена з позиції дитини і менше всього з позиції юнака. Виділяються «бізнесмени» і «душевно хворі», у яких оцінка іншого за справами з позиції дитини виражена дуже мало, зате найбільше значення має спрямованість на досягнення («бізнесмени») і задоволення («душевно хворі»).

Помітні зміни в життєвій спрямованості спостерігалися під час «помаранчевої» революції в спеціальній групі «майданників». Найбільші зміни були виявлені при оцінці з позиції дитини, де значно виросла спрямованість на задоволення і значно зменшилася спрямованість на справу. Це можна трактувати так, що в досліджуваних цієї групи виявилася актуалізованою «психологічна дитина», що відповідним чином активізувало психіку в цілому.

Цікава ситуація спостерігалась в зменшенні спрямованості на задоволення з позицій юнака, значне зменшення спрямованості на досягнення і власне «я» і збільшення спрямованості на смисл з позиції дорослого і значне збільшення спрямованості на справу з позиції мудрого. У оцінці самого себе, як і в загальній вибірці після подій Майдану - 2004, значно збільшилася спрямованість на справу. Це можна трактувати таким чином, що в цілому спостерігається помітне «дорослішання» групи «майданників» на тлі загальної вибірки.

Дослідження феномену Майдану почалось ще у 2004 році, коли вперше виник цей феномен. Нам вдалося провести його глибинне психологічне дослідження, завдяки якому став можливим теоретичний аналіз розвитку цього феномену, який представлений у статті [307]. Його експериментальне дослідження здійснювалось в рамках експериментально-генетичної методології Л.С.Виготського в сучасному розумінні М.М. Вересова [84; 85], а також психології «життєвої енергії» (в розумінні С.Д.Максименка [196; 196а]).

М.М. Вересов вірно зазначає, що соціальне середовище не є фактором, а джерелом розвитку вищих психічних функцій. Це означає, що нищі і вищі психічні функції мають зовсім різне походження і природу. А загальним методом дослідження вищих психічних функцій людини є експериментально-генетичний, який не є емпіричним, а генетичним, спрямованим на експериментальне дослідження генези. Він виділяє такі суттєві характеристики цього методу: спрямованість на дослідження самого процесу виникнення й розвитку вищих психічних функцій; спрямованість на розкриття реальних каузально-динамічних та генетичних зв'язків зовнішніх проявів; дозволяє експериментально дослідити психічні процеси таким чином, щоб за їхньою зовнішньою (фенотипічною) схожістю розкривати розрізнення їхньої внутрішньої природи.

Основною метою генетико-моделюючого методу (за С.Д.Максименком) є вивчення цілісної особистості у її розвитку. Це потребувало пошуку відповідної «одиниці» дослідження як «життєвої енергії», що є протирічним

єднанням біологічного й соціального і визначає існування цілісної особистості. Особливо цікавим тут є можливість розвитку цілісної особистості з використанням енергії ортогенезу ноосфери у жорстко детермінованому напрямку, що відповідає авторському психологічному підходу «справа життя».

В цілому погоджуючись з вищезазначеним, слід внести певні корективи і доповнення щодо застосування експериментально-генетичного методу до дослідження розвитку феномена «Майдану», які пов'язані з особливістю вивчення вищих, не лише психічних, а більше етичних характеристик цілісної особистості на індивідуальному і соціальному рівнях. 1) Потребує уточнення розуміння «вищих психічних функцій» та «єдиниць» за якими досліджується розвиток феномена «Майдану». Як виявилось, такими не є «психічні» у традиційному розумінні, оскільки вони не несуть у собі ознак цілісності особистості (наприклад такі загальновідомі як пам'ять, мислення, увага, уява тощо). Зате такими цілком можуть бути «етичні», оскільки саме вони означають цілісну особистість, що чітко проявилось на «майданах» і особливо під час бойових дій в ході «донбасівської» війни. Наприклад, такі загальновідомі як патріотизм, гідність, воля (волелюбність), самоусвідомлення (самоорганізація) тощо. 2) Спрямованість лише на виявлення каузально-динамічних та онтогенетичних зв'язків зовнішніх проявів, що передбачає причино-наслідкову логіку, дещо протирічить тому, що вищі психологічні функції ніколи не виростають з нищих. Зате цьому цілком відповідають вищі етичні функції, які «вичерпуються» з зовнішнього світу і формуються (розвиваються) упродовж життя як ознака і нова якість (новоутворення) розвитку цілісної особистості. Це означає, що для дослідження вищих (етичних) функцій, які несуть у собі ознаки цілісної особистості і відповідають вимогам «єдиниць», лише за якими можливе проведення аналізу розвитку, потрібна якась інша, «вища» логіка.

Тому, ми здійснили такий аналіз на рівні вищих смислів за «сисловою логікою», певне розуміння якого можна знайти, наприклад, у В.Франкла у контексті розуміння вищих смислів, у С.Л.Рубінштейна у контексті його розуміння смислового аналізу, у К.Г.Юнга у контексті «синхроністичності».

Оскільки квінтесенція застосування експериментально-генетичного методу у М.М.Вересова і С.Д.Максименка виражена у відповідних принципах, ми визначили їхню реалізацію у дослідженні розвитку феномена Майдану (таблиці 5.19 і 5.20).

Хід експериментально-генетичного дослідження. У 2004-му році ми почали досліджувати феномен «Майдану» за відповідною методикою, що включала анкету із 100 пунктів, які умовно характеризували енергетичну інтенсивність його прояву як «життєву енергію» (додаток I), та наративи у вигляді звітів-одкровень. Були отримані перші достатньо об'єктивні результати, що представлені у роботі [307]. У науковому осмисленні цього явища окрім загальних висновків були позначені гіпотези можливості його розвитку як «дорослішання» з подальшим проявом в інших просторово - часових характеристиках як «дрейфу». Прогнозувався також початок

глобального процесу одухотворення українського суспільства в прагненні до досягнення вищого призначення в контексті концепту реалізації СЖ. У подальшому періодично зверталася увага на ймовірності виникнення наступного Майдану, але вже значно «змушнілого», більш масштабного і енергетично насиченого, що було узагальнено в монографії [320]. Через 9 років такий дійсно виник спочатку як «Євромайдан», що незабаром переріс у «Майдан гідності» (Майдан-2013/2014), загальні характеристики якого знайшли відтворення у публікаціях [315; 316].

Таблиця 5.19

Реалізація у дослідженні розвитку феномена Майдану принципів експериментально-генетичного методу за Л.С.Виготським (в інтерпретації М.М.Вересова)

Найменування та коротка характеристика принципів	Реалізація принципів у дослідженні розвитку феномена Майдану
Принцип «зав'язок розвитку»: враховує процеси, які підготовлені всім попереднім ходом розвитку, але знаходяться в початковій стадії «зав'язку» в зоні найближчого розвитку	Такими «зав'язками розвитку» були події «революції на граніті», «Україна без Кучми», «Помаранчевий революція», які стали початковою стадією в зоні найближчого розвитку
Принцип категорій: передбачає своєрідну реконструкцію процесу розвитку як «розгортання» вищого психічного процесу в драматичне зіткнення, колізію між людьми.	Події феномена Майдану стали найбільш драматичним і грандіозним зіткненням старого, аморального, корумпованого з новим високоморальним суспільством, що з'являється. Найбільш яскраво це проявилось у зіткненні «Майдану» і «антимайдану».
Принцип ідеальної та наявної форм: передбачає виділення реальної й ідеальної форм та забезпечення взаємодії між ними, що «задає» траєкторію розвитку	Чітко проявлявся у «Майдані» як концентрованої новій ідеальній і «антимайдані» як концентрованої старій реальній формах, взаємодія між якими чітко задавала траєкторію розвитку
Принцип культурних засобів розвитку: передбачає оволодіння культурними засобами, що поступово переходять у внутрішній план й стають внутрішніми засобами, опановуючи свій психологічний зміст; забезпечення самостійної активності; появу нової системи психічних функцій	На Майданах з'явився ряд зовсім нових культурних засобів національної ідентифікації, а згодом загально-європейської культури, особистої гідності, самоорганізації, які забезпечили самостійну активність та появу нових функцій у суспільстві, що об'єдналось у протидію спочатку внутрішнім, а потім і зовнішнім спробами подавлення процесу

	розвитку
Принцип стійкості результатів розвитку: передбачає наявність психологічного новоутворення як якісно нової структури, нового типу міжфункціональних зв'язків та побудови усєї системи психологічних функцій, що визначають хід розвитку в даний період	Поява стійких психологічних і морально-етичних новоутворень національної самосвідомості, особистісної і національної гідності, самоорганізації як структур нового типу міжфункціональних зв'язків та розбудови усєї соціально-психологічної системи суспільства.

Таблиця 5.20

Реалізація у дослідженні розвитку феномена Майдану принципів генетико-моделюючого методу за С.Д.Максименком

Найменування та коротка характеристика принципів	Реалізація принципів у дослідженні розвитку феномена Майдану
Принцип аналізу за одиницями: спрямований на визначення початкового відношення, що породжує клас явищ як цілісність. Це «клітинка», що зберігає властивості цілого як можливість розвитку	Були визначені такі «одиниці», що зберігали властивості цілого: самоусвідомлення (само-організація), національно-культурне усвідомлення, гідність, також психологічні вершинні, геосоціокультурні, загальнопсихологічні характеристики, соціальність, соціальна та загальна ситуативність
Принцип єдності біологічного і соціального: розкриває реальну сутнісну природу витоків активності особистості («душі») як життєвої енергії	Запропонована категорія «справа життя» як першопричина життя особистості (функціонування душі), що характеризує реалізацію життєвої енергії онтогенезу та енергії ортогенезу ноосфери
Принцип креативності: передбачає реально враховувати різноманітність, несподіваність та непередбачуваність розвитку цілісної особистості	Несподіваність та непередбачуваність виникнення низки «майданів» й наступних подій «анексії Криму» та «донбасівської війни»
Принцип рефлексивного релятивізму: фіксує принципову неможливість встановлювати точні виміри та фіксувати остаточно вищі унікально-творчі прояви особистості	Такі особистісні та соціальні прояви як само-усвідомлення (самоорганізація), національно-культурне усвідомлення, гідність, також психологічні вершинні, геосоціокультурні, загальнопсихологічні характеристики, соціальність, соціальна та загальна ситуативність стали несподіванкою і фіксувались як «одиниці» цілісного явища феномена Майдану
Принцип єдності експериментальної і	Використання «справожиттєвого формату» як специфічного жорстко

<i>генетичної лінії розвитку:</i> передбачає наявність особливої детермінанти розвитку як руху до ускладнення - «ортогенез»	детермінованого каналу найбільш ефективного напрямку розвитку цілісної особистості і суспільства у рамках реалізації СЖ
--	---

Проведені заміри основних характеристик за раніше апробованою методикою передбачали, що увесь період актуального існування Майдану-2013/2014, як і Майдану- 2004, був розбитий на три умовні етапи: I етап (пасивний) – з початку до 19 січня; II етап (активний) – з 19 січня до 22 лютого; III етап (російська агресія) – з 23 лютого. Але, якщо умовний період актуального існування Майдану- 2004 складав три тижні, то такий умовний період актуального існування Майдану- 2013/14 склав три місяці. Це було цілком очевидно, оскільки останній значно збільшився («подорослішав»). Така умовна етапізація дозволила виявити порівняльну динаміку змін характеристик розвитку цього феномену.

Характеристика експериментальних вибірок представлена у таблиці 5.21. Порівняльна характеристика Майданів- 2004 та 2013/14 р.р представлена у таблиці 5.22. Тут пропонується детальна порівняльна характеристика лише київських Майданів, а характеристика Донецького Майдану- 2004 та Зовнішнього Майдану- 2004 (як реакція українців, які за цими подіями активно спостерігали по ЗМІ) представлена для загальної наочності.

Таблиця 5.21

Характеристика вибірок учасників емпіричного дослідження феномена Майдану

Характеристики	Зовн. Майдан 2004	Донецьк. Майдан 2004	Київськ. Майдан 2004	Київськ. Майдан 2013/14
Кількість досліджуваних	27	21	28	24
Середній вік (років)	33	39	30	38
Стать, ч/ж, у %	40/60	38/62	60/40	50/50
Загальний стаж роботи (років)	15	25	8,5	21
Середній термін перебування/спостереження на/за Майдані/ном (днів)	22	9	12	78

Таблиця 5.22

Порівняльна характеристика Майдану 2004 та 2013/14 р.р.

Характеристики Майдану	Київський Майдан 2004	Київський Майдан 2013/14	Γ_{xy}	t
Загальна	1.06	1.29	0.75	3.3
Етап 1	1.19	1.17	0.502	0.3
Етап 2	1.07	1.33	0.685	3.7
Етап 3	0.91	1.37	0.670	6.6

Шляхом смислового аналізу інтенсивності прояву отриманих характеристик були виділені «одиниці аналізу» розвитку феномена «Майдану», представлені в таблиці 5.23. Їх смислове наповнення згідно опитувальнику представлено в додатку К.

Таблиця 5.23

Статистична характеристика «одиниць аналізу» розвитку феномена Майдану

Характеристики	Київський Майдан 2004	Київський Майдан 2013/14	r_{xy}	t
Самоусвідомлення (самоорганізація)	1.16	1.66	0.403	5
Національно-культурне усвідомлення	1.40	1.65	0.478	1.90
Гідність	1.31	1.58	0.497	3.90
Психологічні вершинні	1.24	1.49	0.484	3.30
Гео- соціокультурні	1.15	1.44	0.426	1.90
Соціальність	1.21	1.32	0.641	0.70
Загальнопсихологічні	1.09	1.31	0.760	2.80
Соціальна ситуативність	1.10	1.26	0.630	1.20
Ситуативність загальна	0.85	1.11	0.657	1.50

В результаті статистичного аналізу достовірності розрізень за критерієм Стьюдента (t) та кореляційного аналізу за коефіцієнтом кореляції Пірсона (r_{xy}) виділених характеристик феномена «Майдану» виявилось наступне. Найбільше за критерієм Стьюдента виділяється *самоусвідомлення (самоорганізація)*. Разом з цим, не виявлено кореляційного зв'язку, що дозволяє цю характеристику вважати *новоутворенням* Майдану 2013/14. Дещо менше, але також достатньо значуще, за критерієм Стьюдента виділяється *гідність*. Цю характеристику також можна вважати новоутворенням. Проте, однозначно про це говорити не можна, оскільки за критерієм Пірсона кореляційний зв'язок проявляється (хоча й мінімально). За вказаними критеріями також можна виділити значне зростання *психологічних вершинних* та *загальнопсихологічних* характеристик. Вираженість інших виділених характеристик значуще не підвищилась, проте, залишилась на достатньо високому рівні. Цікаво, що зменшення вираженості не було зафіксовано за жодною характеристикою. Тому, в цілому отримані експериментальні дані порівняльної характеристики Майдану- 2004 та 2013/14 свідчать про розвиток і зростання «життєвої енергії» останнього.

У якості демонстрації можна привести витяги з нарративних матеріалів двох найбільш активних учасників цих Майданів. Так узагальнив враження від подій на Київському Майдані- 2004 у своїх одкровеннях один з його активних учасників (студент-історик, 21 рік, на Майдані 21 день) : *...я став свідком того, про що писав Григорій Сковорода – „Україна спить глибоким сном, але я вірю, що вона колись прокинеться” . І ось цей день настав і я брав у цьому участь, я став часточкою революції – мирної революції українського*

народу, яка „заразила” мене на все життя і змусила докорінно змінити погляд на Україну. А так узагальнила враження від подій на Київському Майдані- 2013/014 у своїх одкровеннях одна з його активних учасниць (жінка, 29 р., бухгалтер, трудовий стаж 10р., на Майдані – 100 днів): В середині мене ніби вибухав вулкан, який обпікав мою душу згустками лави. Адже сприймати спокійно дії влади було вже просто нереально. Влада з перших днів «Майдану» сприймала його як живу арену, на якій на їх думку були непотрібні нікому шути, клоуни... Влада зовсім не розраховувала на те, що АРЕНА ПОШИРИТЬСЯ іншими містами і знайде повну підтримку в кожному куточку світу. Коли почалися масові вбивства людей, які були не згодні з запровадженими владою порядками, особисто мені хотілося стати могутньою хвилею, що виринає з глибини морів і океанів і поглинути собою всіх тих, хто чинить такі цинічні беззаконня. На сьогоднішній день я вважаю, що своє останнє слово Майдан ще не сказав і свято вірю, що ще скаже і буде почутий. Майдану – СЛАВА! Героям – СЛАВА! Герої – не вмирають!

У результаті виявилися ознаки підтвердження гіпотези «дорослішання», що вже можна було розглядати як закономірність. Якщо тоді Майдан можна було вважати «дитячим», то зараз з'явилися всі ознаки «підліткового». Це підтвердила загальна кількісна характеристика вираженості оцінюваних параметрів з високим показником кореляції та достовірності відмінностей і якісна характеристика на основі структурованих бесід з «майданівцями». Умовно можна сказати, що в цілому Київський Майдан- 2004 «подорослішав» до Київського Майдану- 2013/14, в результаті чого зовнішній Майдан- 2004 «подорослішав» до «Єдиної України», а Донецький Майдан- 2004 «подорослішав» до «донбасівської війни». Так виглядає на основі нашого емпіричного дослідження концептуальна модель феномену Майдану як реалізація СЖ українського народу.

У підсумку емпіричного дослідження цього феномену ми прийшли до таких висновків: якщо феномен «Майдану» розглядати як глобальну життєву критичну ситуацію, спрямовану на розвиток цілісної особистості і суспільства на основі вищих етичних функцій і цінностей, тоді для його наукового дослідження стає можливим застосування експериментально-генетичної методології з урахуванням коректив щодо визначення «етичних» функцій як «одиниць аналізу» розвитку та аналізу за «смісловими зв'язками»; в результаті даного дослідження було виявлено такі новоутворення як «гідність», «самоусвідомлення», «національно-культурне усвідомлення» та інші, що дозволяє говорити про закономірність «дорослішання» Майдану і очікування подальших значно більш енергетично насичених проявів у більших масштабах; можливість наукового підходу до дослідження розвитку феномена Майдану дозволяє говорити про ортогенез цілісної особистості у СЖ-форматі та розбудову нового суспільства на основі морально-етичних, духовних цінностей.

У сучасному українському суспільстві відбуваються кардинальні зміни як на індивідуальному, особистісному, так і соціальному рівнях під впливом

низки «майданів», що де-факто визначає розвиток особистості і суспільства. Але в наукових дослідженнях це не знаходить адекватного відтворення і поки що не існує науково-обґрунтованого розуміння цього феномену.

У науково-теоретичному трактуванні феномен Майдану можна розглядати як ноосферне утворення, спрямоване на досягнення суспільством вищого призначення (реалізацію СЖ), що в цілому уявляється як глобальна «смыслодуховна вертикаль» (СДВ) і проявляється статично й динамічно у взаємодії ноосфери і суспільства. *Статично* СДВ проявляється як система, що функціонує на духовному, рефлексивному і дорефлексивному рівнях, де дорефлексивний і духовний взаємодіють завдяки рефлексивному за допомогою особистості «майданівця» як суб'єкта стосунків реального та ідеального суспільства. *Динамічно* СДВ уявляється як спіралевидно висхідний процес наповнення смислу, сутнісним ядром якого є «смыслотворення – одухотворення (вчинкові діяння) – смыслоосагнення». Тут «смыслотворення» функціонує здебільшого в горизонтальному, а «смыслоосагнення» – в вертикальному вимірах, що взаємодіють завдяки «одухотворенню» як вчинковому діянню.

Дослідження взаємодії психолога і священника відбувалось в процесі роботи з клієнтами/прочанами і проходило в три етапи з 1998 по 2009 р.р. *На першому* (ознайомлювальному) етапі (1998-2004 рр.) виникли заочні взаємини завдяки роботі з проявами «одержимості» в рамках психологічної і духовної практик. Необхідність у такій взаємодії психолога і священника спочатку з'явилась опосередковано завдяки особам, які паралельно зверталися за допомогою і до психолога і до священника, що дозволило почати накопичення практичного досвіду з подальшим теоретичним узагальненням і осмисленням.

На другому етапі (2004-2007 р.р.), коли утворився безпосередній очний практичний тандем психолога і священника, була проведена перша серія пілотних досліджень в процесі «вчитувань». Тут використовувався метод спостереження, який передбачав аудіо і відеозаписи, здійснювані виключно за особистими замовленнями, і наративний метод, що передбачав написання і аналіз звітів-одкровенень щодо конкретної життєвої ситуації. Всього було зафіксовано і проаналізовано більше 30 таких церковних служб - «вчитувань». Після кожної з них проводився діалог психолога і священника, що дозволяло осмислювати і рефлексувати все що відбувалось, шукати оптимальні варіанти роботи з людьми з використанням отриманого матеріалу. Все більше ставало зрозумілим, що тут потрібно не стільки «лікування» чи «вигнання», скільки активізація інтенсивного розвитку особистості, особливо її творчих здібності, шляхом осмислення «содіяного» і виявлення конкретних діянь, що стали глибинною причиною стану «одержимості».

В результаті двох етапів ми прийшли до того, що більш глибоке емпіричне дослідження цього явища може пролити світло не тільки на психологію «одержимості», а і суть СЖ-практики на духовному рівні. Науково-теоретичний і філософсько-психологічний аналіз всього накопиченого

матеріалу дозволив прийти до того, що явище «одержимості» певною мірою зв'язане на рівні суб'єкт-об'єктних відносин з прагненням до досягненням вищого призначення людини, тому може розглядатися як предмет психологічної практики та теоретичного й емпіричного дослідження як особлива складова СЖ-мотиву за умови тісної співпраці психолога і священика [309; 310].

На третьому етапі виникла необхідність з'ясувати характерні можливості особистостей самих психолога і священика, особливості розподілу відповідальності в їхніх практичних взаєминах. Для цього в серпні 2007 р. був проведений дослідницький тренінг на базі стародавнього печерного монастиря, розташованого в Криму на горі Шулдан [14; 212], що припускало виникнення критичних ситуацій.

Ідея дослідження полягала в тому, що коли психолог і священик опиняться в критичних життєвих і професійних умовах необхідності взаємодії для здійснення психо-духовної практики, виявляться найбільш важливі можливості їхніх особистостей у вигляді особливого стану «іпостасі духівника». Це дозволить знайти ефективний метод реалізації СЖ на духовному рівні клієнтам/прихожанам.

Звідси витікала така *емпірико-практична гіпотеза*: якщо сумісна психо-духовна практика супроводжуватиметься природними життєвими критичними ситуаціями, тоді виникне необхідність актуалізації СЖ-особистості у психолога і священика шляхом входження в особливий стан, визначений нами як «іпостась духівника». (Передбачувана можливість виникнення критичних ситуацій полягала в тому, що в даному монастирі на момент проведення дослідження за незрозумілих причин тривалий час не утримувалися настоятелі і ченці, тому його можна було вважати таким, що не самовизначився). У якості *незалежної змінної* виступали: духовна практика, що здійснювалася священиком на основі спеціальних підібраних церковних служб (освячення храму, маслособорування і «вичитування»); психологічна практика, що здійснювалася психологом на основі авторського групового природного тренінгу. На церковних службах основним інструментом було слово молитви як духовної істини, а на тренінгах – слово правди життя. *Залежна змінна* уявляла собою реакції, що реєструвалися за допомогою відео та аудіо запису поведінки учасників дослідження, письмових і аудіо звітів-одкровень. Оцінка цих реакцій здійснювалася на основі наративного методу, що передбачав аналіз отриманих матеріалів життєопису [355; 387].

Дослідно-тренінгова група включала 8 осіб, куди окрім психолога і священика увійшли 6 клієнтів/прихожан, які відбиралися за критеріями наявності життєвого досвіду (середній вік склав близько 50 років) і досвіду психологічної і духовної роботи з психологом і священиком (від 5 до 9 років). Характеристика членів групи: психолог-експериментатор (автор); священик (ієрей православної церкви); художник; дружина художника; психолог реабілітаційного дитячого центру; бухгалтер; робоча - хлібопекар; водій.

Хід дослідження. Все дослідження склало 4 робочі дні. Спочатку планувалось постійне перебування в монастирі упродовж всього терміну

проведення запланованих церковних служб, оскільки вважалося, що саме це може індивідуально актуалізувати життєві критичні ситуації у досліджуваних. Проте, реально все склалося дещо інакше. Критична ситуація виникла несподівано і природно. Це було обумовлене тим, що монастир виявився заселений кримінальними елементами (таке враження склалося у учасників тренінгу), які намагались стати на заваді проведенню програми дослідження. Це і стало тією зовнішньою «закономірною випадковістю», що змусило різко актуалізуватися особам психолога і священика, що можна розглядати як входження в «іпостась духівника».

В *результаті дослідження* нами було отримано наративний матеріал щодо переживань і перебігу подій, що склало біля 4-х умовних друкованих аркушів текстів звітів-одкровенень та понад 4 години відео і аудіо записів. Все це суттєво доповнювали власні враження психолога. Упродовж кількох років проводилось опрацювання цих матеріалів: рефлексія, осмислення і апробація. Спочатку це було зроблено у складі дослідницької групи після двох місяців по завершенню дослідження, завдяки чому вдалося остаточно осмислити і відрефлексувати як індивідуально так і в цілому все що відбулося. Остаточна апробація відбулася на конференції «Святоотецька психологія і виховання людини» в рамках XVII Міжнародних Різдвяних освітніх читань «Наука, освіта, культура: Духовно-етичні основи і шляхи розвитку» (Москва, 2009 р.). Стало зрозумілим, що практика взаємин психолога і священика, яка зараз здебільшого існує на рівні освіти, набуває все більшого поширення, але відсутність чітко визначеного спільного предмету створює великі проблеми при допомозі конкретній людині. Проте, сумісна духовно-психологічна практика психолога і священика в контексті реалізації СЖ, яка передбачає функціонування у критичних ситуаціях, примушує ці проблеми вирішувати, звертаючись до специфічного стану «іпостасі духівника».

Підсумовуючи отримані результати, приходим до наступного. 1) Проявилася необхідність чіткого розділення функцій психолога і священика, які символічно на основі аналізу наративних матеріалів були узагальнені як «сила» (психолог), що виявлялося в слові правди, і «віра» (священик), що виявлялося в слові молитви. Згідно аналізу, саме на цих двох опорах трималася вся духовна і психологічна робота. І якщо якась з них слабшала, що зазвичай відбувалося за рахунок ситуативної особистісної неспроможності священика або психолога, це доводилося компенсувати іншим за рахунок активізації додаткової функції. 2) В критичних ситуаціях яскраво виявлялися особистісні особливості психолога і священика. Визначилася духовна неспроможність особистості психолога та психологічна неопрацьованість особистості священика, що вимагало постійної компенсації з боку партнера для забезпечення необхідного рівня його працездатності в цілому. 3) Рівень відповідальності у священика при виконанні своєї функції виявився значно більшим, ніж у психолога. Особливо яскраво це проявилось в порівнянні загального впливу слова молитви під час служб, що призвело до виникнення критичної ситуації і своєрідного «поля правди і праведності» у стосунках мешканців монастиря («кримінальних елементів») з дослідно-

тренінговою групою. Це потребувало збалансування високого рівня напруженості за допомогою психологічної роботи на основі цілеспрямованого індивідуального слова правди як віддзеркалення життєвої реальності сумісного існування. 4) Вплив дослідницького тренінгу на його учасників виявився настільки значним, що призвів до серйозної переоцінки особистісних і життєвих цінностей, які надалі були розділені як «життя до і після Шулдану». 5) Найбільш важливим результатом проведеного дослідження стало емпіричне визначення *іпостасі духівника* в психопрактичному тандемі психолога і священика таким чином. Це особливий психо-духовний стан, що виникає в критичних ситуаціях, переживається, рефлексується і розуміється як духовний на основі слова правди (для психолога) і слова молитви (для священика) як цілісного утворення відповідної дії (як знаку), її переживання і осмислення (як значення), що створює індивідуальний особистісний смисл життєвих реалій (для психолога) і представляє в узагальненому символічному вигляді смисл істини (для священика), що належать відповідно психологічному і духовному «світові людини». Таким чином при утворенні практичного тандему психолога і священика в їхніх безпосередніх діалогічних відносинах в критичних ситуаціях виникає загальна «іпостась духівника» на основі слова молитви і слова правди в «полі правди і праведності», утворюючих духовну вертикаль, що сполучає матеріальний і духовний світи людини, коли слово правди життя індивідуальності наповнюється духовною істиною через слово молитви. 6) Для більш конкретних методичних і технологічних характеристик такого тандему необхідно проведення більш детальних і масштабних досліджень.

Висновки до розділу 5

1. Дослідження на основі ЕЖСд найбільш чітко виявило існування вертикальної рівневої структури СЖ-самовизначення, в якій на дорефлексивному рівні визначалась переважна більшість досліджуваних (до 68%), на рефлексивному рівні таких було набагато менше (не більше третини), духовного рівня досягали одиниці (до 4%).

2. Дослідження в процесі індивідуальної та групової практики було пролонгованим і підтвердило існування етапності як горизонтального виміру особистісної реалізації СЖ, де ситуативно функціонували рівні СЖ-самовизначення таким чином: на етапі *підготовки* особистість визначалась на дорефлексивному рівні; на етапі *включання/утримання/ідентифікації* – на рефлексивному рівні; на етапі *реалізації* - на духовному рівні. Найбільш напруженим для особистості виявився етап включання/утримання/ідентифікації і відповідно рефлексивний рівень самовизначення.

3. Дослідження в процесі професійної освіти підтвердили можливість цілеспрямованої підготовки до реалізації СЖ за умов використання запропонованих методик, що мають функціонувати в системі як *психолого-педагогічна технологія СЖ-самовизначення*. Остання конструюється на

основі дидактичної вертикалі (на кшталт СЖ-вертикалі) та принципу одночасного функціонування професійної підготовки, практики та дослідження, що забезпечує професійну, особистісну і життєву спроможність (компетентність) майбутнього спеціаліста.

Отримані результати в купі з авторським досвідом виявили їхню відмінність від традиційного навчання. Приблизно у половині досліджуваних була виявлена наявність професійних і життєвих умінь («активна меншості») та потенційна здатність їх опанувати («пасивна більшості») з подальшою готовністю до реалізації СЖ. Інша половина досліджуваних («відсторонені») взагалі не проявляли інтересу до активних методів, а відтак реалізації СЖ. Запропонована методика може ефективно функціонувати в рамках цілісної навчальної системи освітньої оргструктури (кафедри чи факультету), орієнтованої на підготовку до реалізації СЖ.

Це з одного боку вимагає розробки нових інноваційних стандартів оцінки ефективності професійної підготовки в цілому, спрямованої на опанування професійних, особистісних і життєвих компетентностей, а з іншого, не потребує кардинальної зміни загальної структури самої системи освіти, а лише переорієнтації в бік активних методів, спрямованих на «кращу меншість».

4. Дослідження осіб, що реалізують СЖ, відрізнялось акцентом на одиничному, тобто на індивідуальному особистісному змісті і включало тих, хто виділявся вираженою активністю щодо творчих здобутків у різних сферах (від пересічних до видатних, які зробили вагомий внесок у національну та світову культуру, науку тощо). В результаті їх можна розподілити на такі групи. Особи *першої* групи докорінно відрізняються від пересічних, оскільки прагнуть до досягнення духовного рівня. Вони орієнтовані на реалізацію СЖ спочатку «іншому» і потім «собі», намагаються дотримуватись морально-етичних норм. Їхній життєвий шлях оцінюється як життя-вчинок, коли кризові ситуації стають нормою життя і найбільш повно відбувається творення нових смислів і відповідного духовного продукту. Особи *другої* групи нагадують перших, але дещо меншого масштабу, більше орієнтовані на реалізацію СЖ спочатку «собі» і потім «іншому». Їхній життєвий шлях також визначається як життя-вчинок, але з меншою напругою і кризовістю. Особи *третьої* групи вже суттєво відрізняються від попередніх, особливо щодо дотримання морально-етичних норм, які у кризових ситуаціях можуть варіюватись і змінюватись на протилежні задля власної вигоди, орієнтуються на реалізацію СЖ «собі». Особи *четвертої* групи найменше прагнуть до реалізації СЖ. Від пересічних їх відрізняє орієнтація на підготовку до цього. У їхньому житті привалює прагнення до задоволення власних потреб, коли морально - етичні норми не є актуальними.

5. Узагальнюючи дослідження в ході бойових дій АТО у контексті концепту реалізації СЖ приходим до таких висновків: з посиленням впливу бойових дій на особистість українського військового все більше проявлявся стан «базального патріотизму», провідний мотив захисника, а відтак ефект посттравматичного розвитку ПТР та морально – етична домінанта розвитку

особистості, що суттєво не знижується в мирних умовах після повернення. Більше того, це стимулює вмотивованих осіб, що не брали участі у БД, серед яких особливо виділяються військові курсанти жінки-психологи, які виявились найбільш здатними розуміти ветеранів АТО; імпліцитно спостерігалась присутність ріневої (сходження по СЖ – вертикалі) та етапної структури реалізації СЖ, яка у особистості військовослужбовця починала формуватись з ППД і досягала свого максимуму на лінії зіткнення, де набувались й проявлялись найвищі (духовні) цінності і творились нові морально - етичні смисли, які наповнювали й докорінно змінювали особистість. Наявність такого особистісного зростання чітко проявлялась при поверненні військовослужбовця як ветерана при його нерозумінні суспільством, яке значною мірою залишилось на застарілих аморально-корупційних засадах існування.

В цілому приходимо до висновку, що саме можливість реалізації СЖ в ході бойових дій стала найбільш вагомим підґрунтям для виживання і подальшого особистісного розвитку завдяки творення нових смислів і морально-етичних цінностей.

6. У емпіричному дослідженні феномена Майдану ми прийшли до таких висновків: якщо цей феномен розглядати як глобальну життєву критичну ситуацію, спрямовану на розвиток цілісної особистості і суспільства на основі вищих етичних функцій і цінностей, тоді для його наукового дослідження стає можливим застосування експериментально-генетичної методології з оглядом на «етичні» функції як «одиниці аналізу» розвитку за «смысловими зв'язками»; були виявлені такі новоутворення як «гідність», «самоусвідомлення», «національно-культурне усвідомлення» та інші, що дозволяє говорити про закономірність «дорослішання» Майдану; можливість наукового підходу до дослідження розвитку цього феномену дозволяє говорити про ортогенез цілісної особистості у СЖ-форматі та розбудову нового суспільства на основі вищих морально-етичних цінностей.

7. Дослідження в процесі взаємодії психолога і священика виявили: необхідність чіткого розділення їхніх функцій на основі «слова правди» як психопрактичного дискурсу (психолог) і «слова молитви» як релігійного дискурсу (священик); в критичних ситуаціях з оглядом на «духовну неспроможність» психолога та «психологічну неопрацьованість» священика, компенсація з боку партнера забезпечувала значно вищий функціональний рівень такої духовно-психологічної роботи. Важливим результатом стало емпіричне визначення *іпостасі духівника* як особливого стану, що виникає в критичних ситуаціях, переживається, рефлексується і розуміється як духовний.

Таким чином, емпірико-практичні дослідження в цілому засвідчили, що у кризових суспільних умовах та при застосуванні СЖ-практики, що передбачає існування особистості в кризових ситуаціях, при дотримання етапності реалізації СЖ відбувається диференціація за рівнями СЖ-самовизначення. У загальному підсумку на дорефлексивному рівні визначається переважна більшість (50-70%), на рефлексивному рівні значно

менше (20-30%), на духовному рівні лише одиниці, яких виявилось не більше 4-5%. Причому, СЖ-самовизначення на духовному рівні стає більш актуальним по мірі досягнення дорослості і зрілості. Особливу увагу слід звернути на ветеранів АТО, у яких була виявлена позитивна динаміка ефекту посттравматичного зростання та потенційна здатність до саморозвитку.

Це означає, що розвиток зрілої особистості найбільш ефективно відбувається за умови реалізації СЖ на рефлексивному і духовному рівнях, а творення нових смислів як духовного продукту можуть виступати об'єктивним критеріальним показником такого розвитку.

ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ СПРАВИ ЖИТТЯ

6.1 Загальні практичні підходи до реалізації справи життя

У контексті розуміння практики реалізації СЖ звернемося до «сміслового аналізу» за С.Л.Рубінштейном, який це розглядає як шлях розкриття історії душевного й духовного життя людини, коли відбувається зміна акцентів, переоцінка цінностей, здійснюється розшифровка смислу і значення («семантики») явищ, що служать двигуном поведінки в детерміації зовнішніх (як «двигуна») і внутрішніх (як мотивів) умов людської дії, відтак визначається смисл вчинку, що входить в загальний «задум» та план життя людини. Така «семантика» включає в якості основної «одиниці» психічне та свідомість, що утворює «психоаналіз» принципово нового стилю, що розкриває смисл життя через смисл того чи іншого вчинку, коли розходяться загальноприйнята функціональна властивість речі (тлумачимо як «діяльнісну» характеристику-О.А.) і її «сигналізуюча» властивість для досягнення конкретної мети (тлумачимо як «вчинкову» характеристику-О.А.) [276]. Мислячи у цьому напрямку, Л.С.Виготським говорив про «психологічний аналіз за одиницями» [92], О.М.Леонтьєв згадував про психоаналіз діяльності і індивідуальної свідомості в контексті «життєвої психології» або психології переживання [16, с. 185-186]. Всі вони виділяли «одиниці» відповідного аналізу, під якими розуміли психічне та свідомість як «семантику» розшифровки смислу і значення [276] - «такий продукт аналізу, який на відміну від елементів володіє всіма основними властивостями, притаманними цілому, які є нерозкладними живими частинами цієї єдності» [93, с. 15], психологічним віддзеркаленням опосередкованих моментів людської діяльності [176, с. 100]. Виходячи з нашої психологічної практики, такими універсальними одиницями можуть бути «содіяне» і «справа». Тоді відповідну психологічну практику логічно представити як смисловий аналіз «содіяного» і «справ». «Содіяне» тут виступає як результуюча похідна діяльності і опанування смислу. Про психологічний аналіз «содіяного» може йтися у разі виявлення «дефектів» життєвого світу людини, що мали місце у минулому. Про психологічний аналіз «справ» може йтися у разі продукування смислу і реалізації СЖ, направленої на перспективу розвитку людини і її життєвого світу.

Зважаючи на думку О. Ф. Бондаренка [49], що вибір граничної одиниці аналізу визначається виключно науковими симпатіями або індивідуальними схильностями дослідника, ми ці «одиниці» характеризуємо як «вчинкові діяння», які приховані за «содіяним» і «справами» як мінімальними цілісними структурами (фреймами) реалізації СЖ. Тоді будемо вважати, що СЖ-практика за змістом є *смісловий аналіз „содіяного” і „справ”*, за формою - *психосоціална технологія/методологія СЖ – самовизначення* (ПСТ/М СЖ – самовизначення), де основним механізмом є вчинковий. Згідно з концептуальною моделлю реалізації СЖ, індивідуальна СЖ-практика може

здійснюватись на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях як осмислення культурно-психологічного контексту життя особистості завдяки СЖ- мотивації.

Зважаючи на вчинковий психологічний механізм, тут мотивація і дія детерміновані самою особистістю (опанування смислу «содіяного»), а ситуація і післядія – Іншим. За В.А.Роменцем післядія (рефлексія) як формування смислових установок виглядає як: «інтеріоризація – катарсис – перетворення (преображення)». У СЖ-практиці це може виглядати таким чином. Спочатку, в процесі звичайної психологічної парктики, що реалізується на дорефлексивному рівні, особистість, створюючи смисли, формує установку і мотивацію для їхньої реалізації. Після того, коли можливості традиційної психологічної практики вичерпуються, вона (особистість) потрапляє в умови «очікування ситуації», детермінованої Іншим. Виникають переживання етичного і естетичного характеру, які супроводжуються критичними ситуаціями, що в певний момент переростають в кризу (зазвичай духовну), що супроводжується станом катарсису і оформляється в поняттях символічної духовної феноменології характерного змісту. Це дозволяє ідентифікувати і переосмислити викривлені життєві змісли, які відображаються в психіці людини як «содіяне». З'являється інтенціональна спрямованість на психологічну роботу вищого, духовного рівня та стан перетворення (преображення, одухотворення). І тут в роботу повинен включатися психолог, що досягнув «постасі духівника» як суб'єкту «світу людини». Суть і зміст психологічної роботи полягає в рефлексії і осмисленні результатів катарсису. Тільки після адекватного розуміння і усвідомлення завершується робота вчинкового механізму творенням духовного продукту у вигляді нових смислів. Можна сказати, що основним «героем» аналізу «содіяного» як осмислення «масиву страждань» є «деформована» особистість з її викривленими особистісними смислами як продукт минулих життєвих діянь (негативних аморальних вчинків). Тому, професійна підготовка практичного психолога повинна передбачати проходження зазначених етапів і остаточним продуктом може бути його перетворення (преображення) як суб'єкта «світу людни», після чого необхідно пройти і практичну апробацію, коли вже саме життя розкриває істину.

Л.С. Виготський у контексті «історичного аналізу психологічної кризи» [92] прогнозував, що наріжним каменем психологічної науки стане соціальна практика. За Ф.Ю. Василюком психологічна практика представляється як практична психологія, що передбачає опосередковану участь психології в соціальному житті через соціальні інститути медицини, освіти, спорту і інші соціо-культурні сфери, і як психологічна практика, що передбачає безпосередню участь психології у вирішенні життєво значущих завдань. Діяльність лікаря, вчителя, вихователя, мудреця-наставника, священника як суб'єктів суміжних практик, що цілеспрямовано створюють життєві цінності у вигляді здоров'я, знання, вихованості, мудрості, святості зіставляється з діяльністю психолога-практика, що ґрунтується на осмисленні всього

попереднього як специфічній меті і цінності. Для цього пропонується ним психотехнічна система повинна стати за своєю формою синтезом психологічної теорії, практики і освіти [79]. Приймаючи цю ідею, можна представити СЖ-практику також двоюко і системно: як *індивідуальну* особистісно-орієнтовану, що передбачає безпосередню участь психології у вирішенні життєво значущих завдань особистості (індивідуальна СЖ-практика) і як *психосоціальну*, що передбачає опосередковану участь психології в суспільному житті через різні соціальні інститути (соціальна СЖ-практика). У даній роботі основна увага буде приділена індивідуальній СЖ-практиці.

В цілому, СЖ-практика нами розглядається як допомога людині: а) в творенні смислів як духовного продукту «собі» шляхом застосування відомого інструментарію психологічної і акмеологічної практик з метою підготовки до реалізації СЖ і б) у опануванні смислів як духовного продукту «іншому» на основі творчості, наповнюючи культуру і світ. Ми розглядаємо таку практику як одночасне функціонування практичної, дослідницької і освітньої психологічної роботи, суб'єктом якої є досліджуваний, учень/студент, – як клієнт, і сам психолог, – як практик, дослідник, вчитель/викладач. В окремих випадках, коли мовиться про продукування нових, ще не відомих смислів і творення духовного продукту Іншому, психолог може виступати як його (Іншого) «повноважний представник». Це означає, що кожен акт психологічної практики не можна вважати завершеним, поки він до кінця не опрацьований практично, не досліджений з відповідними валідними висновками, не осмислений і відрефлексований самим психологом і не вивчений в процесі професійної підготовки. У СЖ-форматі для психолога це також означає чітке усвідомлення і рефлексію «ділової» і «справожиттєвої» складових такої практики. Згідно нашого концепту за «ділову» складову психолог отримує конкретну фіксовану винагороду безпосередньо від «замовника» (клієнта або організації). «Справожиттєва» складова оцінюється вже самим життям. Адже саме (далі за В. Франклом) з матеріалу, даного долею, людина творить своє життя і відповідні цінності в творчості, переживаннях або стражданнях. Бути людиною, означає бути зверненим до смислу, що вимагає здійснення, і цінностей, що вимагає реалізації. Для цього необхідно жити в полі напруги, що виникає між полюсами реальності і ідеалів, вимагає матеріалізації [344].

У нашій практиці ознаки такого «аналізу» найбільш яскраво виявилися в процесі дослідження явища «духовно-природної психотерапії» і подальших декількох років авторської індивідуальної і групової психологічної роботи. Це у свою чергу дозволило відзначити у вигляді основного орієнтиру СЖ-самовизначення і відповідну психосоціальну технологію. Цей «аналіз» простягався (трансцендувався) далеко за рамки актуального життя в феноменологічні простори «світу людини», був обумовлений стосунками з іншими людьми (зазвичай батьками і родичами) подібно до «синдрому предків» [372] чи «п'ятому квазівиміру» [176]. Можна припустити, що такий аналіз імпліцитно присутній у сучасній практиці екофасилітації та

особистісних змін, орієнтованій на реальний розвиток особистості [191; 192], що і обумовлює приховану сутність її ефективності.

За допомогою такої практики опрацьовувався культурно-психологічний матеріал, накопичений окремими людьми і суспільством в цілому, переважно в радянський період. Під час роботи з глибинними психологічними утвореннями цей матеріал виявлявся, як правило, подвійно. У одному випадку це була своєрідна «маса содіяного», коли йшлося про аморальні вчинкові діяння щодо інших людей, що можна порівняти з «викривленими смислами» та «дефектністю» життя. Сюди слід віднести важкі психологічні проблеми, породжені найбільш яскравими подіями недавнього тоталітарного минулого: голодоморами, репресіями, соціальною несправедливістю і т. ін. В психологічній роботі з «содіяним» це виявлялося переважно в психології нащадків безпосередніх виконавців, в чому і полягали основні труднощі. Потрібно було через чуттєве і надчуттєве сприйняття «влучити» в «п'ятий квазівимір», щоб дістатися до відповідного діяння як реального предмету («ядра») «содіяного», яке зазвичай розташовувалося далеко за межами актуального життєвого часу людини. У іншому випадку це була «маса нездійсненого», коли йшлося про «справи», які не виконуються. У обох випадках мали місце переживання страждань, що однаково стосувалися як «содіяного», так і «нездійсненого».

Таким чином, психологічна робота зводилася до опрацювання відповідної «маси страждань» шляхом їх осмислення, умовно розподілену на «содіяне» і «нездійснене», де перше було направлене на внутрішній психологічний світ людини, осмислення і усвідомлення негативних діянь, а друге на активізацію зовнішнього соціального буттєвого світу людини і утворення нових життєвих смислів. Слід зазначити, що за наслідками практичної роботи в обох випадках людина приходила до духовного рівня СЖ- самовизначення, коли при «влучанні» у вже згаданий «п'ятий квазівимір», до чого спонукала накопичена «маса страждань», відбувалося духовне зростання особистості. Тут «маса страждань», незалежно від її якісного змісту, визначала духовний потенціал людини.

Тоді з позицій розуміння і функціонування правди змістовною методичною сферою в пропонованій психологічній практиці слід вважати смисловий аналіз «содіяного» як смислотворення і «справи» як смислоосягнення. Психологічна робота з «содіяним» уявляла собою розуміння і усвідомлення діяльнісно-смислового наповнення відповідного діяння, що породжує «дефіцитність» (у розумінні А.Маслоу) як невротичний «слід» у вигляді «дефектів» життєвого світу людини, які мали місце у минулому. В. Франкл відзначав, що життя завжди тим більше осмислене, чим важче воно дається і під кінець багато в чому складається з того досвіду вчинків і переживань, який накопичила людина на своєму життєвому шляху. Психологічна робота із «справами» полягала в створенні певних смислових установок, відповідних основним буттєвим цінностям, і необхідною інтенціональністю щодо реалізації СЖ. В. Франкл в цьому відношенні відзначав, що людина творить своє життя з того матеріалу, який даний їй

долею: у творчості, в переживаннях або стражданні, створюючи цінності творчості, переживання і відношення [344].

Відповідно до розглянутої раніше методології, функціонування індивідуальної СЖ-практики розглядатимемо на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях. При цьому передбачається, що на дорефлексивному рівні відбувається робота з «содіям», вираженим в викривленому смислі, тоді основним результатом є «смыслотворення»; на рефлексивному рівні відбувається «одухотворення» на основі здійснення вчинкової дії; на духовному - «смыслоосягнення» на основі вчинкової післядії. У індивідуальній СЖ-практиці це оформлено у вигляді ПСТ/М СЖ-самовизначення, що передбачає: підготовку до реалізації СЖ (експертизу життєвого самовизначення, індивідуальну психологічну роботу, групову психологічну роботу; реалізацію СЖ в процесі професійної освіти (контекстне навчання на основі вчинку, тренінги «здійснення екзистенції в життя» на рівні професійно-орієнтованих та спеціальних дисциплін, поєднаних в системі «психолого-педагогічної технології СЖ-самовизначення»; реалізацію СЖ зрілою особистістю (психологічна робота в ході бойових дій і після повернення військовослужбовця в мирні умови, практика взаємодії психолога і священика тощо).

6.2 Практика підготовки до реалізації справи життя на етапі ранньої та середньої дорослості особистості

Експертиза життєвого самовизначення (ЕЖСт) у тренінговому варіанті передбачає можливість здійснення першого кроку в СЖ-самовизначенні, щоб стати суб'єктом ПСТ/М СЖ- самовизначення. Вона є початком активної конструктивної психологічної СЖ-практики, функціонує публічно і передбачає на вищих стадіях використання широкої аудиторії із залученням масмедіа. З цієї експертизи може починатися індивідуальна особистісна самооцінка і морально-етичне очищення. ЕЖС проводилася на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях за оригінальною авторською методикою. Основна мета цієї процедури полягала в тому, щоб надати можливість людині виявити своє самовизначення у будь-який спосіб, що потім піддавалося аналізу і усвідомленню.

Самовизначення на дорефлексивному рівні передбачало індивідуальну експертизу, на рефлексивному рівні здійснювалась групова експертиза і спілкування в «полі правди» досліджуваного з експертною комісією, на духовному рівні реалізовувалась групова експертиза у вигляді «одкровення». Більш детально дана методика була висвітлена у розділі 4.

Індивідуальна психологічна робота здійснювалась за допомогою психолога-консультанта, який намагався використовувати відомі методи психологічної практики в руслі «смыслового аналізу». Найбільш складною виявилась психологічна робота на рефлексивному і особливо духовному рівнях СЖ-самовизначення, оскільки можливості традиційної психологічної практики тут вже були обмежені, або взагалі ставали неможливими. Для

такого консультування психолог мав досягати «іпостасі духівника». Це стало основною проблемою по причині обмежених особистісних можливостей самого психолога, здатного працювати на такому рівні. Зараз стало зрозумілим, що в рамках відповідної професійної підготовки психолога закладається підґрунтя для формування такого «духовного професіонала», а остаточно це в змозі зробити лише реальне життя на основі національного культурно - духовного ресурсу.

Така робота проводилася у вигляді індивідуальних психологічних консультацій, які в певні періоди функціонування приймали змішані форми залежно від проблематики і розподілялися за дорефлексивним, рефлексивним і духовним напрямками.

Дорефлексивний напрямок передбачав самостійну психологічну роботу, профорієнтаційні і психологічні консультації. *Самостійна психологічна робота*, як конструкт технології, починала функціонувати після експертизи самовизначення і здійснення вибору щодо активної психологічної практики. *Профорієнтаційні консультації* відображали конкретні практичні запити клієнтів і припускали такі ж конкретні рекомендації. Така робота була найбільш характерною на перших етапах дослідження. *Психологічні консультації* спрямовувались на опрацювання та вирішення психологічних проблем, пов'язаних з особистісною та життєвою неспроможністю, обумовлених «содіяним». *Рефлексивний* напрямок реалізовувався завдяки діалогічним консультаціям, мав екзистенційний характер і передбачав психологічну роботу з «содіяним» інших індивідів, безпосередньо пов'язаних з особою даного клієнта в просторах його життєвого світу. Енергетична насиченість такої психологічної роботи виявилася набагато більш значущою і часто межовою. Тут слід виділити наступні характерні зони: пренатальну, містичну і зону дійсного «содіяного». *Духовний* напрямок передбачав як індивідуальні психологічні консультації, так і духовні настановлення, направлені на реалізацію СЖ, які були спрямовані на розвиток буттєвості життєвого світу клієнта, який вже не торкався психологічних невротичних проблем, а був зорієнтований на зовнішній світ, особистісні зміни і розвиток. Характеристика даних методик й технік була висвітлена у розділі 4.

Групова психологічна робота здійснювалась на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях, які у свою чергу реалізовувалися у вигляді т. з. «орієнтуючих», «визначальних» і «природних» тренінгів в культурних і природних умовах. *Орієнтуючі* тренінги здебільшого відповідали дорефлексивному рівню і передбачали внутрішню психологічну роботу з індивідом в цілому і конкретно «деформованою» особистістю, її невротичними утвореннями як «содіяним» з метою його осмислення. Вони проводились за замовленням окремих клієнтів і організацій на професійній основі і в рамках професійної підготовки психологів як учбові.

Визначальні тренінги відповідали рефлексивному рівню і були орієнтовані на «справу». В цьому випадку психологічні проблеми і невротичні утворення принципово не розглядалися і не опрацьовувалися. Гіпотетично вважалося, що людина повністю адекватна і готова до ідентифікації і реалізації своєї СЖ.

Такі тренінги проводились за конкретними замовленнями і направлені на вирішення певних завдань і досягнення відповідних цілей. В рамках СЖ-самвизначення вони фіксували досягнення успіху в процесі професійної підготовки, життєтворчості і психологічної роботи в заявленій технології.

Природні тренінги, як форма психологічної роботи в природних умовах існування людини, відповідали духовному рівню. Вони виникли спонтанно як продовження «орієнтуючих» і «визначальних» тренінгів. Це виявилось для багатьох учасників якимсь грандіозним явищем, що мало на їхню психіку дуже великий вплив на кшталт відомому ефекту «розширення свідомості» і трансценденцією особистості, оскільки відбувались в реальних критичних життєвих умовах. Така психологічна робота однаковою мірою включала і орієнтуючу (внутрішню) і визначальну (зовнішню) форми і показала, що тільки одночасна робота з внутрішніми і зовнішніми психологічними утвореннями може приводити до продуктивного «розширення» і розвитку, а не до деструктивного одностороннього «зсуву» свідомості людини. Характеристика даних методик й технік була висвітлена у розділі 4.

6.3 Практика реалізації справи життя в процесі професійної освіти

В сучасному інформаційному світі, що глобалізується, основним чинником суспільного прогресу стає духовний розвиток людини, коли основну роль виграють гуманітарні напрями. Це вимагає від системи професійної освіти та підготовки фахівців забезпечувати не стільки передачу знань, накопичених в попередні періоди, що мало придатні для майбутнього розвитку, скільки формувати здатність творення принципово нових, індивідуально орієнтованих знань, що сприяють самовизначенню і саморозвитку особистості. Ця ідея, закладена в «Національній доктрині розвитку освіти в Україні» [218] і в сутнісній основі Болонського процесу, передбачає формування загальноєвропейського освітнього простору на основі гуманістичних цінностей. Відбувається переорієнтація учбового процесу на формування умінь самостійного оволодіння знаннями, застосування особистісно орієнтованих технологій, спрямованих на самовизначення, самонавчання і саморозвиток своїх життєвих можливостей, що забезпечує життєздатність. Повинні створюватись відповідні освітні технології розвитку особистості на основі моральних, духовних принципів, тому виникає потреба в методологічній переорієнтації з пізнавально - когнітивних на морально - етичні цінності оволодіння смыслом людського призначення, яке передбачає домінування правди у виборі життєвого шляху, на чому ґрунтується освітня СЖ- практика. Практика впровадження ідей Болонського процесу показала, що проблема полягає в суперечності між суттю західної і вітчизняної систем освіти, які створювалися незалежно, кожна у власному соціокультурному просторі: вітчизняна - як «людино-центрована», а західно-європейська - як «технологіо-центрована». Очевидно, суміщаючи ці дві парадигми освіти, ми повинні отримати якусь третю, досконалішу, таку, що дозволяє виходити на одухотворення людини.

Так, В. Г. Кремень вважає наріжним каменем в трансформації освіти «людино-центризм». Для цього пропонується: прийняти нову парадигму і змінити нормативи в змісті освіти; організувати навчання впродовж всього життя; перейти від акценту на кваліфікації до компетентності в життєвих ситуаціях; формувати особистісно-орієнтовані педагогічні системи і готувати фахівця, адаптованого до життя; формувати особистість, здатну до адекватного сприйняття змін; надати освіті загальний інноваційний характер [162; 163; 164; 165]. А.Д.Урсул розглядає модель освіти ХХІ століття як випереджаючу систему, орієнтовану на стійкий розвиток, де інноваційна складова функціонує як компонент ноосфери (сфери розуму) на рівні надіндивідуальних інтеграційно-інформаційних структур, коли стають такими, що «випереджають» дослідження, самовизначення, розвиток, що забезпечує появу нового стану колективної свідомості і виживання (збереження) людства [336]. Дослідження перспектив людини свідчать про можливість докорінного трансформування її життя, що створює серйозну проблему розвитку особистості, вирішення якої значною мірою залежить від майбутнього освіти [190]. Наш досвід реалізації інноваційних методів в процесі професійної освіти психологів показав, що на індивідуальному рівні криза розвитку сучасної молоді концентрується в суперечності особистостей викладача, орієнтованого на «минуле», і студента, орієнтованого на «майбутнє», вищий рівень розвитку (зрілості або «акме») якого, найімовірніше, реалізовуватиметься в іншому суспільстві, яке нам вбачається як «суспільство вищого призначення» [319, с. 257-266].

У контексті аналізу основ філософської методології психології вищої школи як науки та навчальної дисципліни [256, с. 45-69] автори звертають увагу на доробок Київської філософсько-антропологічної школи стосовно основних положень специфіки буття людини, яке має наступні основні властивості: існування у світі соціального людського буття, де визначальними є його духовні, соціокультурні основи; екзистенційна суть як визначальна особливість, коли істотною ознакою існування людини є свобода; здійснення свого реального буття «тут і тепер» завдяки здатності до самоусвідомлення; самодіяльність і перетворення людини самої себе як діяльно-творчої істоти, коли життя стає її «твором»; цілепокладаючий характер людської життєдіяльності, що відображається світоглядною категорією «сєнс (смысл) людського буття»; смысл буття людини виступає як творча самореалізація особистості в діяльності, адекватній її здібностям і суспільним та індивідуальним запитам, що стає можливим лише при певному рівні розвитку її соціальної, особистісної та професійної компетентності.

На сучасному етапі пошуку шляхів розвитку вітчизняної освіти виникає необхідність глобальної орієнтації на прагнення до досягнення вищого рівня розвитку людини. Успішне вирішення цієї проблеми залежить від трансформації системи освіти на основі створення відповідної інноваційної методології. Проведений нами теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що це відбувається на основі самовизначення і формування СЖ-особистості. У рамках запропонованого нами методу, навчання відбувається в психолого-

педагогічному «полі правди», де одночасно функціонують практична і дослідницька професійна освіта, суб'єктами якої є учень і учитель. Наші дослідження показують, що психологічний механізм вчинку як інструмент свідомої життєтворчості, починає визрівати на етапі вибору шляху підготовки до реалізації СЖ, коли накопичується необхідний потенціал знань, професійного і життєвого досвіду. Це початок активного періоду реалізації СЖ «собі», що зазвичай виникає у студентів приблизно в середині процесу навчання у ВНЗ. Актуалізується взаємодія правди і неправди, з'являється емоційна напруга і конструктивний конфлікт (когнітивний дисонанс) при розумінні різних настановлень і самовизначенні в подальшому житті, рівень якого визначає готовність до вчинкової дії, обумовленої зовні детермінованою життєвою ситуацією. Тут на перший план виходять взаємини викладача-майстра, коли основний акцент робиться на самовизначенні і саморозвитку. Як показав наш практичний досвід навчально-виховного процесу за цією методою на психологічному факультеті ВНЗ, в такому форматі як студент так і викладач отримують можливість максимально активізувати свої внутрішні психологічні ресурси і духовний потенціал шляхом рефлексії і розуміння самовизначення і самореалізації з орієнтацією на своє вище призначення.

У *практиці професійної підготовки пілотів повітряних суден* ми зустрілись з проблемою забезпечення професійної надійності як виконання професійних функцій в критичних ситуаціях. Як відомо, кількість авіаційних подій і катастроф з вини «людського чинника», незважаючи на проведення великої кількості наукових досліджень і досягнень технічного прогресу, не тільки не знижується, а в певних випадках росте і досягає 90%. Ми це пов'язуємо з глобальними трансформаціями і переходом в масштабніший формат стосунків людини не просто з технікою, а з інтелектуально-комп'ютерними системами. Йдеться про кардинальну переформатизацію психологічної організації людини-оператора, яка повинна орієнтуватися не просто на виконання професійних функцій, а на основі цього забезпечувати перехід в духовні виміри. У цьому контексті автори робіт (251; 252) навіть говорять про новий науковий напрям на основі синергетичного підходу, що виник на стику соціології, політології, психології. Ними розроблені оригінальні моделі і кількісний розрахунок духовної складової поведінки людини у взаємозв'язку фізичного, інтелектуального і мислинневого світів, що описує творчий стан універсуму. Представлені методи і приклади побудови моделей з визначальним впливом інтелекту людини: освітнього простору, інформаційного стану індивідуума, ефективності інтелектуальної діяльності і емоційної стійкості. Розвиваються ідеї математичного моделювання наукового прогресу з позицій діяльності людини як ланки соціально-економічної системи.

В науково-практичному підході до вирішення цієї проблеми основна увага приділялась професійній надійності, що визначає поведінку людини в критичних умовах. Але проблема у тому, що в його сучасному сутнісному формулюванні закладена суперечність, що фокусується на діяльнісному

підході. Так, за визначенням Р.М. Макарова [198], під професійною надійністю розуміють стабільність інтеграції мотиваційних, емоційних, інтелектуальних, психофізіологічних, психологічних і фізичних компонентів діяльності, направлених на ефективне виконання професійних функцій в екстремальних режимах в заданий час. При цьому професійна діяльність початково передбачає цілепокладання отриманих в процесі підготовки знань, умінь і навичок, а також професійного досвіду. В той же час, тим же автором акцентується, що чи не основним чинником надійності є здатність переформатування діяльності шляхом відмови від сформованих в процесі професійної підготовки знань, умінь і навичок, а також досвіду для продукування абсолютно нових, якісно інших знань і смислів, завдяки чому вдавалось знаходити і реалізовувати єдине правильне рішення, яке дозволяє уникнути катастрофи в критичних умовах.

До такого висновку ми прийшли ще в кінці восьмидесятих років минулого століття після проведення дослідження, присвяченого можливості формування професійної надійності пілотів повітряних суден цивільної авіації засобами спеціальної теоретичної підготовки [317]. Тоді вперше була сформульована ідея поєднання реальних критичних ситуацій професійної діяльності пілота з процесом його підготовки шляхом введення в навчальний процес функціонального змісту цих ситуацій, пов'язаних з технікою, що вивчається, на основі спеціально розробленої моделі процесу навчання. Основними компонентами такої моделі були завдання на екстраполяцію ознак відмов техніки, проблемні ситуації, ролеві ігри і моделювання реального польоту в критичних умовах на тренажері техніки, що вивчається. Така підготовка дозволяла ще в процесі навчання створити необхідні умови для появи ситуацій, що переформатовували учбовий процес з діяльнісної на вчинкову основу, коли професійна підготовка трансформувалася з навчання як діяльності в навчання як вчинок. На перше місце виходила не запланована учбова мета, а ситуація, що випадково виникала. При цьому навчання реально здійснювалося не тільки згідно поставленим цілям і завданням, а враховувало випадково виникаючі ситуації – це була професійна підготовка не тільки за цілями і завданнями, а і за ситуаціями.

Незважаючи на жорстко регламентовану систему професійної підготовки і діяльності авіаспеціалістів, науково-етичні дослідження академіка В.О. Пономаренка вже тоді започаткували перелом, що легалізував появу в психологічній науці «духовності професіонала» як феномену, пов'язаного із поведінкою в критичних ситуаціях [243; 244; 245]. Завдяки цим дослідженням і практиці нам згодом вдалося застосувати ці основні положення і ідеї вже в професійній підготовці психологів як найбільш яскравих представників вже нової, постіндустріальної епохи.

В даний час однією з найважливіших проблем навчання майбутніх авіафахівців, особливо з управління повітряним рухом в екстремальних ситуаціях, є недостатня інформованість про типові помилки, що виникають в процесі професійної діяльності, унаслідок відсутності в процесі навчання творчого аналізу авіаційних подій, інцидентів і передумов до них.

Наприклад, специфіка навчання майбутніх диспетчерів управління повітряним рухом на міжнародних повітряних трасах полягає в тому, що отримані знання, навички і уміння вони повинні безпомилково застосовувати в екстремальних умовах професійної діяльності. На диспетчера управління повітряним рухом, в завдання якого входить відтворення образу польоту за інформацією, що передається йому екіпажем повітряного судна міжнародною авіаційною мовою радіообміну, впливає безліч чинників ризику. Відомо, що однією із стресостійких характеристик особистості, сприяючих якісному виконанню професійних завдань в критичних ситуаціях, є уміння гнучко і швидко використовувати знання і видозмінювати доведені до автоматизму дії відповідно до обставин, що склалися. Незважаючи на те, що зараз вже з'явилося багато досліджень в галузі навчання пілотів і диспетчерів [378; 233; 232; 150; 284; 285 і ін.], вирішення проблеми формування професійної надійності в процесі навчання на основі моделювання критичних ситуацій на якісному рівні істотно не просунулося і вимагає розробки якісно нових підходів, заснованих на вчинку.

Тоді було запропоновано цілісний науково-практичний технологічний цикл організаційно-дидактичних основ моделювання підготовки пілотів, який включав: оптимізацію інформаційної структури (наповнення) учбового процесу на основі розробленого структурного елементу (кванта повчальної інформації) з урахуванням вхідної і результуючої педагогічної моделі навчання, що передбачає логіко-структурний аналіз змісту; розробку оптимізованої моделі професійної підготовки, орієнтованої на формування надійності завдяки вчинку шляхом введення критичних ситуацій в учбовий процес у вигляді екстраполяцій ознак відмов, проблемних ситуацій, ролевих ігор і моделювання реальних критичних ситуацій на тренажері; розробку системи оцінки, орієнтованої на визначення здатності приймати і реалізовувати правильні рішення в критичних ситуаціях, що фактично переформатовувало учбовий процес з «ділового» на «справожиттєвий» формат і сприяло СЖ-самовизначенню особистості, у тому числі і самого викладача-експериментатора.

Практика професійної підготовки психологів також реалізовувалася на рівні професійно-орієнтованих дисциплін та в рамках спеціальної професійної підготовки психолога-консультанта в психолого-педагогічному «полі правди» завдяки вчинку, що детально викладено у відповідних навчальних посібниках автора. При цьому створювалася «розширена» методологічна структура, що дозволяє в єдиному процесі творення духовного продукту поєднувати, щонайменше, практику, науку і освіту. Як вважають Г.П. Щедровицький і А.В. Фурман, основною робочою субстанцією такої методологічної системи є рефлексія, що захоплює необхідні методи, практики і предмети, коли використовується правило: «все, що розуміється, повинно рефлексуватись, все що рефлексується, повинно розумітись». Розділення розуміння й рефлексії позбавляє систему всякої здатності до одухотворення, що часто властиво сучасній репродуктивній навчальній діяльності, а самостійне оформлення рефлексії може набувати патологічних ознак,

приводити до створення психологічного «болота» з викривлених («деформованих») індивідуально особистісних смислів.

У СЖ-форматі психолого-педагогічна практика функціонує в «полю правди» і направлена не тільки на засвоєння знань, але і на очищення свідомості завдяки «включенню» вчинкового психологічного механізму з моменту поєднання учбової і науково-дослідної професійної діяльності як пошуку істини з актуальної проблеми. Актуалізується взаємодія правди і неправди, виникає емоційна напруга і конструктивний конфлікт, рівень якого визначає готовність до вчинкової дії, обумовленої зовні детермінованою життєвою ситуацією, що і стає базовим «знаком» початку функціонування вчинкового механізму в рефлексивній робочій субстанції на всіх рівнях СЖ-самовизначення. Тут на перший план виходять взаємини викладача-майстра, що використовує методи актуалізації особистості студента, коли основний акцент робиться на самовизначенні і саморозвитку.

Як показав наш практичний досвід навчально-виховного процесу, що проводився на основі такої СЖ-практики на психологічному факультеті ВНЗ, в такому форматі як студент так і викладач отримують можливість максимально активізувати свої внутрішні психологічні ресурси і духовний потенціал шляхом рефлексії і розуміння, самовизначення і самореалізації з орієнтацією на своє вище призначення. На перше місце виступає людиноцентризм, а технологічний чинник, як основна умова реалізації кредитово-модульної системи, позиціонується як найбільш ефективний інструмент.

Суть інноваційного практичного методу полягала в активізації особистості студента на всіх психічних рівнях (інтелектуальному, емоційно-чуттєвому, інтуїтивному), переорієнтації освітнього процесу з пізнавально-когнітивного на емоційно-чуттєвий і рефлексивний. Основний акцент робився не на фіксації і запам'ятовуванні учбового матеріалу, а на всебічному дослідженні і розвитку особистості студента-психолога, як основного «інструменту» практичної діяльності, що можна порівнювати з «функціональною особистістю» (за О.Ф.Бондаренком).

У освітній СЖ-практиці на рівні професійно-орієнтованих дисциплін основним педагогічним прийомом було поєднання реальної професійної діяльності і життя з навчанням шляхом введення в учбовий процес на правах дидактичної компоненти елементу реальної професійної діяльності у вигляді життєвого експерименту в професійно орієнтованих дисциплінах «Експериментальна психологія» і «Основи психологічних досліджень». Педагогічна ідея полягала в тому, щоб разом з викладанням основних науково-теоретичних понять дисципліни, їх осмислювати, опредметнювати і рефлексувати в реальному життєвому дослідженні. Це не слід розглядати як реалізацію відомого принципу навчання в діяльності, а як реалізацію навчання у вчинку і житті. Таким чином досягався безпосередній зв'язок учбового процесу з життям.

Методика реалізації реального дослідження співпадала за змістом із структурою дидактичного наповнення. Наприклад, якщо в теоретичному курсі розглядалася тема «Проблема дослідження», то паралельно в

дослідженні студенти-досліджувані визначали реальну проблему. Таким чином, методика включала такі структурні конструктивні складові: вступна частина; тема дослідження і її вибір; проблема дослідження і її формулювання; гіпотеза дослідження і її визначення; визначення основних експериментальних змінних (незалежної і залежної); вибір методів дослідження; підбір експериментальної вибірки і розподіл її на групи; побудова плану дослідження; вибір процедур і методів психологічного вимірювання і його здійснення; проведення дослідження, порівняння реального і ідеального експерименту; первинна обробка і інтерпретація результатів; представлення результатів експериментального дослідження.

Спеціальна професійна підготовка психолога-консультанта в рамках освітньої СЖ-практики здійснювалась на основі «визначального» тренінгу професійної майстерності, суть якого полягала в створенні умов для виникнення критичної ситуації, яка в своєму подоланні повинна була привести до необхідності здійснення «можливості неможливого», що сприяє реальному психічному і духовному розвитку людини. Такі емпіричні ситуації реальної професійної діяльності забезпечують найбільш об'єктивну ідентифікацію, демонстрацію і апробацію отриманих в процесі навчання умінь. В кожному випадку важливо адекватно і професійно використовувати два основні принципи, які передбачають створення ситуації «можливості неможливого» (для учасників) і «розкази і покажи» (для ведучого). Окрім цього, «визначальний» тренінг обов'язково повинен передбачати присутність незалежного експерта, роль якого полягає в рефлексії групи в реальній соціально-професійній ситуації, що опрацьовується. Завдяки цьому створюється ситуація діалогу і експерт стає тим «іншим», хто гарантує професійно-психологічний розвиток і життєздатність учасника тренінгу.

Реалізацію подібного підходу нагадують популярні телепроекти «талант-шоу», де бажаний результат досягається саме за рахунок вчинку, що виникає завдяки створюваній критичній ситуації. З одного боку, створюється СЖ-формат як критична ситуація (з наявністю її складових: стресу, фрустрації, конфлікту, кризи) за рахунок активізації мотивації в реалізації наявного «скарбу» (чи «Х-фактору») у вигляді таланту претендента як умови досягнення вищого призначення людини. З іншого боку, відбувається оцінка «іншим», функції якого виконує експертна комісія, що складається з професіоналів, які відбулися. Тому, такі проекти ймовірно є демонстрацією процесу реалізації СЖ у масштабах країни. Тут «людині з вулиці» пропонується продемонструвати свій «скарб» перед «іншим». У запропонованому психологічному тренінзі має місце, по суті, та ж сама, але за формою інша ситуація. Тут вже учасник тренінгу як претендент на функцію «іншого» (психолога-консультанта як майстра) сам намагається продемонструвати свій «скарб» перед «людиною з вулиці» у вигляді проведення реальної психологічної консультації. При цьому, таким же чином створюються умови для виникнення критичної ситуації і СЖ-формату.

Перспективні напрямки практики підготовки до реалізації СЖ в процесі професійної освіти. Згідно нашим науково-практичним розвідкам

кризові ситуації у «полі правди» складають основне наповнення буття людини, орієнтованої на реалізацію СЖ. Це своєрідний освітній та життєвий простір, де створюються сприятливі умови для найбільш ефективного розвитку особистості завдяки функціонуванню відповідної СЖ-методології, яка є особистісно орієнтованою, унікальною, суто індивідуальною, основи якої мають закладатись базовою освітою. Першим і одним з найбільш важливих елементів в ній є життєва ситуація, що виникає за принципом «закономірної випадковості» у «полі правди», що нами визначене як ключова умова функціонування запропонованого методу. Проведений нами у попередніх монографічних дослідженнях методологічний аналіз дозволяє стверджувати, що це відбувається завдяки вчинковому механізму на основі самовизначення і формування СЖ-особистості. В цьому полягає основна функція освітньої СЖ-практики.

Наприкінці 80-х років минулого століття А.О. Вербицьким була запропонована ідея інтегрування в навчальному процесі науки і виробництва на основі ситуації і вчинку як *контекстне навчання* [81; 82; 83], що повністю корелювало з нашою експериментальною практикою поєднання професійної і навчальної діяльності в критичних ситуаціях на основі вчинку в спеціальній теоретичній підготовці пілотів цивільної авіації [317]. А.О. Вербицький вважає, що основні суперечності традиційного вузівського навчання полягають у тому, що студент засвоює не саму культуру (наприклад професії) а лише засіб її освоєння, отримує знання, які відірвані від смислоутворюючих контекстів його майбутньої професії. Технологія такого навчання складається з трьох базових форм діяльності: навчальна з провідною роллю лекцій і семінарів; квазіпрофесійна, що утілюється в іграх, спецкурсах, спецсеминарах; навчально-професійна. Їм відповідають три навчальні моделі: семіотичні, імітаційні, соціальні. Семіотичні включають систему завдань, що припускають роботу з текстом і опрацювання знакової інформації, де одиницею роботи студента є мовна дія, слухання, говір, читання, писання, а засобом роботи є текст. У імітаційних учбові завдання припускають вихід студента за рамки знакової інформації, співвідношення її з майбутньою професійною діяльністю, осмислення знань, коли студент включає себе в ситуацію вирішення певних професійних завдань. В цьому випадку одиницею роботи виявляється наочна дія, на основі якої досягається практично корисний ефект, а засобом роботи стає контекст. У соціальних навчальних моделях завдання повинні виконуватися в сумісних, колективних формах роботи учасників навчального процесу. Ця модель реалізується в ділових і учбових іграх, НДРС, комплексному курсовому і дипломному проектуванні. Одиницею діяльності студента стають вчинки, через які він опановує професію як частину культури, осмислює своє ставлення до праці, суспільства, самого себе, а засобом роботи, що формує ціннісне ставлення особистості до праці, людей і природи слугує підтекст. Таким чином, зміст підготовки фахівця включає дві складові: предметний зміст, який є базовим і забезпечує професійну компетентність фахівця, і соціальне, що є фоновим і забезпечує здатність працювати в колективі, бути громадянином тощо. Тоді,

система переходу від професійної діяльності до навчання і від навчання до професійної діяльності може бути реалізована через «професійний контекст», що розуміється як сукупність предметних завдань, організаційних, технологічних форм і методів діяльності, ситуацій соціально-психологічної взаємодії, характерних для певної сфери професійної праці. А.О.Вербицький особливо зазначає, що основною проблемою будь-якої професійної освіти є перехід від актуально здійснюваної навчальної діяльності студента до засвоєної ним діяльності професійної, коли в рамках одного типу діяльності необхідно «виростити» принципово інший. Такий перехід відбувається насамперед по лінії трансформації пізнавальних мотивів в професійні [83].

І. А. Тіханкіна намагається вирішувати проблему обґрунтування вчинку як одиниці аналізу пізнавальної діяльності студента в єдності її предметно-технологічних і соціально - етичних аспектів з позицій теорії контекстного навчання. Вона також відзначає, що обґрунтування такої одиниці може мати значення і для розвитку загальнопсихологічної теорії діяльності. Авторка звертає увагу на суперечність між центрацією психологічного аналізу на індивідуальних предметних діях суб'єкта пізнання і реальній представленості в них генетично первинних форм сумісних дій, міжособової взаємодії і діалогічного спілкування. Тому необхідно виділити одиницю аналізу соціальної за своєю суттю активності суб'єкта пізнання, яка інтегрує в собі закономірності як його наочної діяльності, так і спілкування, і сприяє об'єднанню досліджень обох цих напрямів, що йдуть багато в чому паралельно. [305a]. І. М. Расказова вважає, що з позицій контекстного підходу у психологічному консультуванні відновлюються соціальні, предметні, просторово-часові і інші складові зовнішнього контексту і внутрішні суб'єктивної картини світу, системи стосунків і особистісних смислів клієнта. З цих позицій психологічне консультування можна розглядати як своєрідний освітній процес, в якому в міжособистісному спілкуванні і співпраці з психологом-консультантом відбувається зміна картини світу клієнта, системи його відносин з навколишнім світом, суспільством, іншими людьми і з самим собою. Стан та успіхи учня багато в чому залежать від його конкретної життєвої ситуації та соціального оточення, в якому він знаходиться. І якщо він приходить на заняття, переживаючи за неблагополучну атмосферу в сім'ї, то вчитель (викладач), що враховує даний соціальний контекст, може певним чином допомогти йому справитися з ситуацією [260].

У нашій освітній СЖ-практиці вчинкового ефекту вдавалося досягати за рахунок поєднання елемента реальної професійної діяльності з навчанням у професійно-орієнтованій дисципліні «Експериментальна психологія» та тренінзі професійної майстерності для психологів-консультантів завдяки створення психолого-педагогічного «поля правди» і потрапляння у життєву професійну ситуацію, що за А.О.Вербицьким можна порівняти з потраплянням у «професійний контекст». У першому випадку вивчення теорії експерименту здійснювалося одночасно з його проведенням. У другому -

використовувався тренінговий прийом «клієнт з вулиці», коли учасник тренінгу у буквальному сенсі виходив на вулицю, пропонував свої послуги психолога-консультанта першій пересічній людині, отримував згоду і безпосередньо у тренінговій групі проводив консультацію. Шуканий вчинковий ефект досягався при потраплянні студента у реальну професійну ситуацію, яка набувала критичного характеру, що неминуче призводило до необхідності поєднувати навчальну і професійну діяльність. Таке суміщення навчальної і професійної діяльності примушувало студента вдаватися до вчинкової дії, або визнати себе професійно неспроможним і відмовитися від цього. Саме тут і виникав той момент, коли отримані знання перевірялись на істинність. Тобто, якщо студент практично одночасно отримував професійні знання і їх використовував на практиці, відбувалось поєднання розуміння і рефлексії, створювалось психолого-педагогічне «поле правди».

Зрештою приходимо до висновків щодо бачення контекстного навчання у СЖ-форматі. Загальними характеристиками тут є орієнтація на вчинок і ситуацію, коли стає можливим поєднання пізнавальної і професійної діяльності, що дозволяє говорити про професійну освіту, адекватну життю і світу. Це відбувається шляхом перебудови пізнавальної мотивації на професійну завдяки «мотиваційному синдрому» (термін А.О. Вербицького), який відображає змістовні і динамічні характеристики складної професійної освіти, що у діяльнісному підході виглядає як побічний ефект, а у вчинковому – як базовий напрямок, що визначається критичною ситуацією, притаманною СЖ-формату. Навчання за принципом «закономірної випадковості» набуває ситуаційної орієнтації, що уможливорюється у спеціально створюваному психолого-педагогічному «полі правди». Тоді професійна освіта набуває ситуативно-індивідуального характеру, що створює умови для формування СЖ-особистості. А контекстне навчання у форматі реалізації СЖ розглядається як таке, що побудоване на вчинковій основі, здійснюване за ситуацією у психолого-педагогічному «полі правди», що дозволяє набувати особистісно орієнтовану професійну освіту, яка за своїм змістом закладає підґрунтя для індивідуальної методи реалізації СЖ.

Цікаво зазначити, що застосування СЖ-методології в підготовці психологів, передусім на рефлексивному і духовному рівнях, в своїй практичній реалізації знаходить подібність із загальновідомою «системою Станіславського» в підготовці акторів [294], а також з методом «психодрами» в психологічній роботі з особистістю (за Д. Моренно), що теж ґрунтуються на використанні феноменів «правди» і «вчинку». У нас це виглядає як психолого-педагогічне «поле правди» і «вчинковий механізм», а у К.С. Станіславського – це прагнення актора доводити роботу всіх елементів внутрішнього самопочуття, як двигунів психічного життя, до пізнання в собі справжньої правди життя. У обох випадках основним інструментом є вчинковий механізм дії. У К.С. Станіславського це «каталізатор», який відразу доводить реакцію до межі у вигляді несподіваного експромту, дії, моменту справжньої правди, прагнення актора до граничного самовираження через «надзавдання» і «наскрізну дію». Подібно до того, як надзавдання і

наскрізна дія поглинають всі великі завдання і роблять їх допоміжними, так над-надзавдання і над-наскрізна дія всього життя людини-артиста поглинають надзавдання п'єс і ролей його репертуару. Вони стають допоміжними засобами, шаблями у досягненні головної життєвої мети. У випадку реалізації СЖ це СЖ-самовизначення, засноване на СЖ-настановленні, обумовленому смыслом життя. Такі «каталізатори» великий драматург шукає в уявленнях, баченнях, думках, почуттях, бажаннях, найдрібніших душевних і фізичних діях, деталях уяви, об'єкті спілкування, невловимих подробицях навколишнього оточення, мізансцені, прагнучи знаходити маленьку, справжню, людську, життєву правду, що викликає віру і створює стан «я єсмь». У нашому випадку це самовизначення особистості, засноване на смисловому настановленні, обумовленому зовнішньою ситуацією шляхом введення в навчання елементу реальної професійної діяльності, яке стимулює максимально граничну напругу (ситуація «клієнта з вулиці» або «реальний життєвий експеримент», що реалізується в спеціальному тренінзі професійної майстерності психолога-консультанта чи в процесі викладання професійно-орієнтованих дисциплін). Досвідчений актор і психолог-майстер здатні використовувати таку «щасливу випадковість» для активізації вчинкового механізму в пошуку правди. У психологічній роботі з особистістю за допомогою загальновідомого методу «психодрами» (за Д.Морено) це розглядається як «спонтанність» [105]. Тоді «робота актора над собою» в рамках «системи Станіславського», що успішно пройшла апробацію впродовж багатьох років, цілком може бути практичним орієнтиром для концепту реалізації СЖ в професійній підготовці психологів. У цьому випадку йдеться про формування психолога, орієнтованого на досягнення «постасі духівника», здатного адекватно відображати правду життя в роботі з особистістю, орієнтовану на реалізацію СЖ.

Акторська психотехніка і освітня СЖ-практика здатні створювати сприятливі умови для активізації творчої роботи особистості на свідомому і несвідомому рівнях завдяки органічному використанню простої випадковості з реального життя. Як досвідчений актор так і психолог-майстер використовує таку випадковість в активізації вчинкового механізму. Ключове значення в початковому поштовху до досягнення вищого призначення є перший крок СЖ-самовизначення, який найбільш оптимально здійснюється під час навчання у ВНЗ. Від цього залежить виживання і розвиток в професії і рівень життєздатності в цілому. Чим вище рівень СЖ-самовизначення, тим вище якість майбутнього фахівця як професіонала, що реалізується як СЖ-особистість.

Ми визначили аналогії СЖ-підходу в освіті, який ґрунтується на «полі правди» у орієнтації на досягнення вищого призначення, з «системою Станіславського» і «психодрамою», в основі яких закладено роботу з «правдою життя» і «психологічною правдою» на підставі використання «надзавдання» і «спонтанності». При загальній орієнтації в підготовці психологів і акторів на основі концепту реалізації СЖ «системи Станіславського» на вище призначення людини їх істотна відмінність полягає

в предметі професійного застосування. У актора це орієнтація «на зовнішнє», тобто, на публічну сценічну дію, де показується «правда життя», закладена в ролі, коли його особистість, виконавши функцію «правдоподібності», відсторонюється і відходить на другий план. У психолога предметом є «особистісна правда», орієнтована на індивідуальну психіку людини, де роль є допоміжним прийомом. Тут вже не йдеться про правдоподібність, а безпосередньо про правду, оскільки це не сцена, а саме життя. У Станіславського «сила пристрастей» актора направлена на роль. У Моренно вона вже орієнтована на особистість самого пацієнта, але знову ж таки через роль. У нашому концепті передбачається формування СЖ-особистості безпосередньо в умовах поєднання навчальної і реальної професійної діяльності, що реалізується як вчинкове діяння.

Основним принципом для актора є «надзавдання», що існує в «наскрізній дії», - від ролі до ролі впродовж всього акторського професійного життя. Це повинно приводити до досягнення «вищої мети» в «сценічному» варіанті. Але в життєвих реаліях часто все буває навпаки, як своєрідна «плата» за досягнення «вищої мети» на сцені. У психолога за формою відбувається дещо схоже, але по суті інше. У СЖ-самовизначенні впродовж життя можна знайти аналогії і «надзавдання» і «наскрізній дії». Основним предметом тут є окрема особистість, з якою він працює як практик, вивчає як дослідник, виховує і навчає як наставник і вчитель. У актора ролі, а у психолога це є тим духовним продуктом, що наповнює духовний світ і обумовлює реалізацію СЖ.

Д. Морено, використовуючи основні ідеї К.С. Станіславського у своїй концепції психодрами, опирається на принцип психологічної правди в психодрамі і проживання зовні своїх відчуттів, зокрема при участі в чужій драмі як вибраного на яку-небудь роль «допоміжного “я”». Тут формулу К.С. Станіславського «йти від себе» можна розуміти як завдання знайти себе в ролі, утілити у відповідній формі власне ставлення до життя. Провідна роль при цьому відводилася інтуїції і «душевній техніці» актора [105]. Образно кажучи, якщо у К.С. Станіславського актор прагне до «зовнішнього» щоб зіграти «роль бога», вирішуючи «надзавдання» в «наскрізній дії», досягаючи «я єсьмь», у Д. Морено пацієнт прагне до «з'єднання з богом» знову ж таки через роль, то в освітній СЖ-практиці особистість (професійний психолог або такий що навчається) прагне «знайти власного бога» завдяки СЖ-особистості. Якщо в драматургії «сила пристрастей» актора направлена на роль, в «психодрамі» вона орієнтована на особистість самого пацієнта через роль, то в нашому концепті передбачається формування СЖ-особистості, яка, займаючи місце ролі, перетворює (переплавляє) роль в себе (само творення) в прагненні до досягнення свого Ідеалу. Подібна ситуація, як відзначає автор [113, с. 131-134], існує у артистів цирку, у котрих особливістю художньої діяльності є часова визначеність або справжність, коли будь-яка імітація діяльності неможлива, оскільки вона будується на потенціалі конкретного артиста. Натомість у контексті дослідження емпатії у театральних акторів, як відзначає автор [34], рушійний механізм психічного життя на сцені виглядає як: розум (починає і скеровує дію) – воля (мотиваційно – поведінковий бік

психічного життя актора) – відчуття (привносить достовірність, ширість, правдивість), де в основі лежить образ персонажу.

І.С. Кон, аналізуючи рольовий підхід в контексті самосвідомості особистості, відзначає, що «роль» є лише «зображенням», що приховує особистість. На сцені стикаються особистість актора і персонаж, які взаємопроникають один в одного, але ніколи не зливаються. Стимулюється самоаналіз і прояснення внутрішнього світу особистості на основі єдиного процесу з протилежними тенденціями відчуття «себе в ролі» до відчуття «ролі в собі» як «втління» і «остранение-рос.» (за К.С.Станіславським). Дослідження великої групи американських акторів показало, що понад 70% з них відчували «перенесення» якихось рис своїх сценічних образів на реальне життя. Тут наголошується на здатності суб'єкта стати в позицію спостерігача або керівника стосовно самого себе і в позицію дослідника стосовно іншого. В результаті неминуче виникає «когнітивний дисонанс» і формуються переконання і настановлення [340, с. 15-52]. При цьому особистість, що чинить всупереч своїм настановленням, відчуватиме дисонанс, який буде тим сильніше, чим слабше зовнішні сили, що чинять на неї тиск. Для зменшення дисонансу необхідна зміна первинного настановлення у душі пристосування до досконалого вчинку. Найбільша зміна настановлення відбувається в ситуації найменшого зовнішнього примусу [156].

У нашому випадку особистість прагне зливатися з «роллю» як із своїм Ідеалом, утворюючи «тут і тепер» СЖ-особистість. При цьому людина, начебто граючи саму себе, прагне стати тим кого грає і ким має бути. Тут дуже важливим є базове настановлення - кого грати і ким бути. У цьому полягає завдання СЖ-самовизначення. Базовою психологічною якістю тут є здатність співпереживання і ідентифікації з самим собою як Ідеалом. У О.Ф. Бондаренка це можна порівняти з безпосередньою, чуттєвою реальністю соціального буття психолога, як голої, зримої, такої, що переживається людиною феноменології суспільних і міжособових стосунків. Тому, істотною професійною нормативною вимогою до особистості психолога-практика виступає його здатність вбирати новий особистісний досвід, суміщати рольові етичні стандарти з великою екзистенційною «ємністю» власного «Я», вільно діяти в межах свого життєвого світу. При цьому інколи рівень професійної підготовки психологів-практиків піднімається до самого людського життя і далі, що висуває етичну проблематику на перше місце [47; 48]. Тоді виникає необхідність входження в «іпостась духівника».

Для уточнення критеріїв самовизначення в професійному рівні психолога-консультанта як майстра, звернемося до думки О.Ф. Бондаренка, який відзначає, що саме змістовні характеристики, об'єм, міри свободи і способи розуміння етичної проблематики служать передумовою і основою особистісного самовизначення консультанта. Етичні норми вимушено приймають форму якогось етичного імперативу, що ускладнює роботу психолога-консультанта із-за низького рівня розвитку суспільної свідомості і відсутності правової захищеності його особи. Такі якості можуть бути вироблені тільки на основі живої практики соціопсихотерапії, яка має

потребу, у свою чергу, в правовій і інших видах соціальної регуляції. Психолог-практик, роблячи свій перший етичний вибір, визначає свою професійну діяльність або як отримання вигоди (задоволення), або як служіння (справі або ж іншим людям). У моменті перетину «Я-функціонального» і «Я-екзистенціального» стикаються в неповторній взаємодії професійні і особистісні прояви психолога-практика, утворюючи багатовимірний «життєвий світ» такого роду професіоналів. Відсутність професійних знань (у широкому сенсі цього слова, включаючи і оволодіння відповідною технікою роботи), усвідомлюваний чи неусвідомлюваний еkleктизм в роботі і створюють той особистісний дискомфорт (тривожність, невпевненість і т. ін.), який утруднює шлях професійного самовизначення вітчизняного практикуючого психолога [47; 264].

Тепер викладений підхід спроектуюмо на вже існуюче професійно-особистісне моделювання викладача вищої школи. Загальну характеристику рівнів моделювання освітнього процесу знаходимо у підручнику [256] з посиланням на В. Д. Шадрикова, який запропонував методіку системного аналізу професійної діяльності на рівнях: особистісно-мотиваційного аналізу, який передбачає вивчення системи потреб особистості, з одного боку, і можливостей задоволення цих потреб, закладених в особливостях професії, - з іншого; компонентно-цільового аналізу, де розкриваються мета і значення кожної дії та операції в загальній структурі трудової діяльності; структурно-функціонального аналізу, де досліджуються принципи організації та механізми взаємодії окремих дій у цілісній структурі діяльності; інформаційного аналізу діяльності, де виявляються ті ознаки, орієнтуючись на які працівник виконує трудові дії, дається характеристика цих ознак з боку прагматичної значущості та динаміки проявів, встановлюються способи отримання працівником інформації, необхідної для діяльності, вивчається організація інформаційного потоку в часі і т. ін.; психофізіологічного аналізу діяльності, що (за В. Д. Шадриковим) означає дослідження фізіологічних систем, які опосередковують діяльність; індивідуально-психологічного аналізу, що припускає дослідження суб'єкта діяльності, особистості працівника у всьому різноманітті її властивостей. У їхньому поєднанні діяльність постає як багаторівневе поліструктурне утворення. Виходячи з цього та зважаючи на характеристику професійно-особистісного моделювання в роботах [205; 206], звернемося до його загального розуміння Г.В.Суходольським як процесу створення ієрархії моделей, в якій визначена реально існуюча система моделюється в різних аспектах і різними засобами [297]. Звідси практична цінність педагогічної моделі визначається її адекватністю відносно реально існуючої системи, яку вона відтворює.

Останніми роками розроблялися переважно моделі фахівця, що визначають його адекватну реалізацію в майбутній професійній діяльності. Тут розглядаються «професіографічні» (що формуються на основі змісту професії і вимог до фахівця) і «персоналогічні» (що формуються на основі особистості і її багатофакторних особливостей) моделі [297]. Одним з найпоширеніших видів професійних моделей слід вважати кваліфікаційні

характеристики фахівця, що складаються з двох основних розділів. Перший - відображає призначення, характеристики видів і об'єктів діяльності і включає: мету, сферу, об'єкти, рівні, кваліфікаційно-посадові градації, характеристику основних проблем і завдання діяльності. Другий - складається з характеристики особистості викладача відповідно вимогам до професійної підготовки і включає: знання, уміння і навички. Про врахування духовного чинника не йдеться.

Інший науковий напрям професійного моделювання пов'язаний з формуванням професійної надійності фахівця, зокрема, пілота повітряного судна, що дозволило вийти на визначення «духовності професіонала» і представлено роботами В.О.Пономаренка і Р.М. Макарова [244; 198]. Якщо говорити про викладача-майстра, здатного ефективно вирішувати проблеми, що стоять перед сучасною вітчизняною вищою школою, необхідно вирішувати задачу розробки чинника «духовності» як основного системоутворюючого елементу його професійної моделі, що припускає високий рівень «розумності» навчання. Тут також може бути корисним використання психологічного змісту поняття «особистісної надійності» як властивості особистості, що визначають її готовність до надійного виконання певних соціальних функцій, сформульованого в рамках раціогуманістичного підходу з урахуванням співвідношення із загальним поняттям надійності, психологічної стійкості, особистісної свободи, а також проблеми педагогічного сприяння сумісному розвитку цих якостей [20а, с. 289].

Слід виділити оригінальний підхід до побудови функціональної моделі особистості психологом-практиком О.Ф. Бондаренком [48], згідно якого проблематика професійної (у тому числі і особистісної) підготовки включає чотири взаємозв'язані аспекти проєктування і становлення «функціональної» особистості психолога-консультанта: 1) побудова теоретичної моделі фахівця, що включає розробку стандартів вимог до особистості і діяльності; 2) первинний відбір професійно придатних кандидатів; 3) розробка змісту навчання і розвитку; 4) вирішення проблеми власного професійного самовизначення. Така модель передбачає три рівні репрезентації фахівця як суб'єкта діяльності: рівень ідеологічної і соціально-рольової нормованості праці, відповідний поняттю «соціальна роль», коли фахівець повинен сам бути більше, ширше, сильніше за ту роль, яку він приймає на себе; рівень, що відображає виробничий («технологічний») аспект, виділяє як наочну сферу власне трудової діяльності з підлеглою функцією психологічної науки; рівень суб'єктивності фахівця як соціального індивіда і особи, що вимагає персоналізації, не зафіксованої ні в яких посадових інструкціях і найбезпосереднішим чином представляючий «людський чинник», де фахівець виступає поза рольовими і функціональними рамками, звертаючись своєю живою індивідуальністю, феноменологією своїх життєвих проявів до інших людей як суб'єкт самого себе, автор і виконавець свого особистого буття, не залежний від об'єктивної логіки діяльності - це є «функціональна» особистість фахівця.

Беручи до уваги трирівневу модель особистості, представляє інтерес підхід Мак Адамса [408; 409], що пропонує модель, яка дозволяє розуміти індивідуальність і особистість згідно опису на наступних трьох рівнях. На першому рівні представлені зіставні диспозиційні риси, що відображають характеристики найбільш загальних поведінкових патернів людини, що є глобальними і стійкими властивостями як «базові тенденції». При цьому наголошується, що такий опис людини є попереднім, відповідним «психології незнайомця». На другому рівні представлені особисті інтереси і устремління у відповідному контексті, що дозволяють вирішувати різні життєві завдання і досягати значущі цілі, конструктами якого є особисті проекти, життєві завдання, особисті прагнення, як глибші одиниці особистості. Вони розглядаються як «конструкти особистої дії» і протиставляються узагальненим диспозиціям, відображеним в рисах [404]. На третьому рівні представлені інтеграційні історії життя або життєвий нарратив, що відображає відчуття смислу і мети, приводить до єдності елементи першого і другого рівнів як «живу кров особистості» [422] і «творенню» людиною свого Я. Така модель опису особистості звертає увагу на багатство людини як суб'єкта життя.

В цьому випадку основною складовою моделі викладача, здатного реалізувати не тільки завдання сьогодення, але і забезпечити подальший розвиток до масштабів загальноєвропейського освітнього простору, є духовність професіонала, закладена в вищих рівнях СЖ-самовизначення особистості. У загальному вигляді під духовністю професіонала розумітимемо особливий психічний стан людини, який виявляється емпірично, сприймається і рефлексується на несвідомому рівні (часто на тлі духовно-нумінозної символів) і концентрується навколо ядра, що позначається як «віра» і правда». По суті - це «стан віри і правди», що виникає випадково відповідно до зовні обумовленої ситуації. Перебування в нім обмежене і короткочасне, супроводжується граничними енергетичними проявами життєвих і професійних функцій людини. Час перебування (утримання) в цьому стані може характеризувати своєрідну «міру» духовності.

Але розглянуті рівні моделювання лише відображають «технологічно-центрований» і «людино-центрований» чинники, вони здатні забезпечити лише певну програму мінімум входження в загальноєвропейський освітній простір, що не дозволяє ефективно використовувати вітчизняну стратегічну перевагу в реалізації «духовно-центрованого» імперативу. Вирішальним є СЖ-самовизначення особистості викладача-майстра, що передбачає орієнтацію вищої школи на особистісну реалізацію СЖ. Подібна ситуація нагадує нову освітню парадигму, пропонувану, зокрема, авторами [9; 172]. З цих позицій концептуально окреслимо трирівневу професійно-особистісне моделювання викладача вищої школи з урахуванням «технологічно-центрованого» і «людино-центрованого» чинників, інтегрованих «духовно-центрованим» імперативом представлене в додатках Л і М.

На основі проведених досліджень та накопиченого досвіду освітньої практики виявляється можливим у якості реалізації *психолого-педагогічної технології/методології СЖ-самовизначення* (ППТ/М СЖ-самовизначення) запропонувати ідею *креативного психологічного факультету* (КПФ). Вона полягає в орієнтації освітнього процесу майбутнього психолога на підготовку до реалізації його творчого потенціалу і формування професійної і життєвої компетентності в творчих сферах людської діяльності. Для цього щонайменше реалізуються наступні вимоги при побудові освітньо-професійного процесу: орієнтація на «кращу меншість» (творчих особистостей) як серед студентського так і серед викладацького складу; підбір і формування викладацького складу здійснюється за базовим критерієм здатності «навчати тому, що сам практикуєш і досліджуєш», що передбачає одночасну реалізацію викладацької, практичної і дослідницької професійної діяльності на основі відповідних активних методів; підбір студентського складу проводиться за критерієм наявності креативних якостей і здібностей їх застосування на практиці, що передбачає перевагу тим, хто вже має відповідний професійний і життєвий компетентнісний досвід, особлива увага приділяється кандидатам з неординарними здібностями; гарантований творчий розвиток особистості.

Модель освітньо-професійного процесу на КПФ будується як «дидактична вертикаль» (за принципом СЖ-вертикалі), яка в даному випадку виступає своєрідним дидактичним стрижнем з 15-20 професійно орієнтованих і спеціальних дисциплін (але не більше 20-25% від загальної кількості у навчальному плані), що представлено у додатку Н. Вона функціонує в спеціально створюваному сприятливому соціально-психологічному середовищі як «полі правди» у вигляді сім'юсфери, що формується на кшталт наукового і психотерапевтичного дискурсу. Це субстанціонально-процесуальне утворення, що виконує роль медіатора, який зв'яже реальну особу абітурієнта-першокурсника з «ідеальною» особою професійно і життєво компетентного фахівця-психолога.

6.4 Практика реалізації справи життя зрілою особистістю

6.4.1 Практика реалізації справи життя в умовах війни та миру

Загальний аналіз психологічної практик в умовах АТО. Невдовзі після початку активних бойових дій проявився гострий дефіцит професійних психологів, здатних працювати в екстремальних умовах війни. Головною проблемою роботи військового психолога виявилось не стільки використання отриманих раніше знань, вмій і навичок, скільки просто виживання в професії, одночасно залишаючись адекватним ситуації, що склалася. Виявилось, що більшість доступних теоретичних, методичних і практичних матеріалів по військовій психології були розроблені на основі досвіду армій, що воювали на чужій території. Провідним мотивом такого бійця було – «вбивати» (згідно правила – «убий противника першим, інакше він уб'є

тебе)). В ході «донбасівської війни» (АТО) з боку ЗСУ в українських бійців головним мотивом стало – «захищати» (захищати Батьківщину). При цьому поняття «батьківщини» було дуже особистим, «своїм» і «рідним» (сім'я, діти, онуки, дружини, батьки). До того ж, цей мотив багаторазово посилювався особливим станом «базального патріотизму» на індивідуальному і соціальному рівні. Це істотно нівелювало всю роботу психолога у бік моральних, етичних, духовних цінностей. В критичних ситуаціях основним продуктивним орієнтиром став ефект посттравматичного розвитку (ПТР).

Загальні характеристики. В результаті попереднього узагальнення накопиченого життєвого і практичного досвіду було сформовано відповідну «життєву філософію» військового психолога у ході бойових дій - «Психолог повинен практикувати. Якщо психолог не практикує, тоді він не є психологом». При цьому практика розумілась як: консультативна (індивідуальна і групова психологічна робота з бійцями); дослідницька (дослідження з метою виявити психологічні особливості «донбасівської війни»); освітня (проведення тематичних бесід з бійцями з проблемних питань). Також був сформульований відповідий особистісний «міф» як «виживання психолога у професії» задля «єднання зі вітом війни». В результаті досвіду, отриманого в ході бойових дій, «життєва філософія» і особистий «міф» повністю підтвердились і наповнились новим змістом.

Психологічна практика з військовослужбовцями відбувалась у індивідуальній та груповій формі разом з дослідженнями на зазначених раніше етапах (ППД, ЗБД, мир). Психологічну проблематику, яка звичайно опрацьовувалась, умовно можна диференціювати таким чином: Г – граничний психічний стан; БС – психічна реакція на бойовий стрес; КТ – проблеми комплексної травми; СМ – сімейні проблеми; ЕТ – проблеми морально-етичного змісту; СЖ - «справожиттєва» проблематика; ОР – змісти особистісного зростання; НА – невротичні розлади та алкоголізація. Всі випадки групової й індивідуальної психологічної роботи фіксувались у вигляді протоколів які містили: основні соціально-демографічні дані; особливості психологічної проблематики (індивідуальної чи групової); методи і прийоми роботи; результат та рекомендації, а також особливі примітки (специфічну інформацію). Загальна кількісна характеристика випадків психологічної практики, психологічна проблематика в умовах бойових дій та після повернення з війни за період з вересня 2014 по червень 2017р.р. представлена в таблицях 6.1 та 6.2.

Таблиця 6.1

Загальна кількісна характеристика психологічної практики в умовах бойових дій та після повернення з війни (кількість випадків)

Етап	ППД	ЗБД	Мир	Всього
Практика				
індивідуальна	12	132	26	170
групова	1	24	3	28
всього	13	156	29	198

Характеристика проблематики індивідуальної психологічної практики в умовах бойових дій та після повернення з війни (у %)

Етапи	Ха-ки	ПГ	БС	КТ	СМ	МЕ	СЖ	ОР	НА	Всього, кільк.
1-ППД		25	17	92	83	42	8	8	67	12
2-ЗБД		20	58	33	41	74	24	49	17	132
3-мир		15	85	88	85	92	58	96	38	26
Всього, кільк.		34	100	77	86	127	48	91	41	170

Основні практичні підходи роботи психолога. У науково-практичній літературі добре описана психологія «загарбника», але чітко не відображена психологія «захисника». Очевидно тому, що остання виходить далеко за рамки традиційної військової психології. Позитивним винятком є дослідження Л.А. Китаєва-Смика, проведене в умовах реальних бойових дій «чеченської» війни між росіянами і чеченцями, де йому вдалося побувати з обох сторін в якості психолога [145]. Не роблячи чітких відмінностей між «загарбником» і «захисником», узагальнено виділяються такі типи бійців як: «старики», «придуркуваті», «оскаженілі», «зламані». Окремо відзначаючи пасіонарних (пристрасних) «героїчних» особистостей, які не порушують норм військової моралі і ідуть в мирне життя з чистою совістю, виділяються такі типи як: «шалені воїни», «шукачі пригод», «переможці страху», «професіонали бою». Серед тих, у яких аморальність війни пробуджує пороки душі, формує пристрасть до злочинів, порушує їхні психічні та фізичні здібності без великої шкоди іншим, виснажуючи їх самих, виділяються «героїчні вбивці» і «мародери-грабіжники», а також «гіпер і гіпосексуали війни», «барішники війни», «посттравматики». Узагальнюючи, Л.А. Китаєв-Смик зазначає, що більшість тих, хто приходить з будь-яких воєн, стають людьми з пробудженими душами, які подолали страх, опанувавши відвагу, самовідданість, стійкість характеру. Вони героїчно або просто чесно виконували свій обов'язок.

Цілком погоджуючись з даною типологією особистості бійців і виходячи з нашого досвіду «донбасівської війни», можна відзначити, що якщо психологія «загарбника», що виконує відповідний наказ, уявляє собою багатотипну структуру, то психологія «захисника», що захищає свою землю і Батьківщину, в цілому зводиться тільки до одного типу - «захисник-патріот». Вся інша названа типологія звісно також присутня, але лише як певний фон, що відтінює основну. Звісно, що насамперед йдеться про армію, що веде активні БД по захисту територіальної та політичної незалежності своєї країни, на що і була орієнтувалась наша психологічна практика.

Виходячи з основної стратегії особистісної реалізації СЖ та враховуючи ситуацію що склалася були визначені такі основні характеристики психологічної практики:

Ціль – прагнення до реалізації професійних функцій військового психолога в залежності від ситуації, що склалася, спираючись на власний

парктичний та життєвий досвід («професійне виживання» у єднанні зі «світом війни»), коли особистість стає суб'єктом світу та життя на тлі реалізації своїх професійних функцій.

Завдання: виконання завдань за призначенням по підтримці та підвищенню морально-психологічного стану військовослужбовців відповідно посадовим обов'язкам; проведення необхідних психологічних досліджень у контексті реалізації ефективної психологічної практики; проведення освітньої психологічної роботи та контрпропаганди; проведенн індивідуальної та групової психологічної роботи; психологічна рбота з власною особистістю, саморефлексія як професійного психолога; узагальнення та осмислення отриманих матеріалів та власної особистості на основі наративних текстів; виконання службових завдань за призначенням відповідно реальній ситуації.

Стратегічним *методом* перебування психолога в умовах БД та після повернення в мирні умови було «занурення» в реальну ситуацію упродовж всього періоду. Це передбачало активну персональну психологічну роботу психолога (автора) з власною особистістю.

Дл цього ще в ППД на етапі підготовки до БД з перших днів перебування в діючій армії ЗСУ військовому психологу довелося прийняти такі правила: все починати з «нуля» безвідносно своїх формальних «заслуг» минулого життя; спиратися лише на життєвий і професійний досвід; відразу заявляти про себе як про практикуючого психолога, щоб уникнути статусу «замполіта»; для психолога «усі рівні», незалежно від посади і звання; чітко розуміти, що психолог також є і бійцем, що має бойову зброю, яку при необхідності треба вміти застосувати. У той же час, зважаючи на те, що фундаментальний закон існування армії (особливо діючої) є наказ командира, довелося «порухити» ряд правил і принципів традиційної психологічної практики, наприклад, такі як: недирективність; невтручання в особистість клієнта без його запиту; екологічність (не брати на себе проблему клієнта); позитивність і неагресивність; «табу» на душу і все, що з нею пов'язано і інші.

В ЗБД, коли основним завданням ВЗ є успішне ведення БД, психологічна практика в основному спрямована на роботу з бойовим стресом та його наслідками. В ході послаблення інтенсивності БД і «перемир'я» основні психологічні проблеми, пов'язані з бойовим стресом, виникали при обстрілах. В таких ситуаціях психолог мав можливість знаходитись безпосередньо на позиціях і спостерігати за психологічними реакціями та надавати необхідну оперативну допомогу. Так, поведінку бійців за реакцією на вибух, що призвів до поранення різного рівня тяжкості (в тому числі і важкого) кількох військовослужбовців, один з яких згодом помер, можна розділити на наступні три категорії:

1. Ті, хто отримав поранення. Їх поведінка визначалась насамперед виявленням рівня тяжкості і надання допомоги собі. Хоча деякі відразу навіть не усвідомлювали, що поранені і намагалися жити за інерцією попереднього моменту, ще до кінця не розуміючи, що відбулося. Згодом багато з них після лікування поверталися в стрій і продовжували виконувати свої службові обов'язки. А поранення та пережита ситуація надавала їм відповідного

статусу досвідчених вояків і обов'язкового авторитету, що як правило підтверджувалось державною нагородою.

2. Ті, хто відразу починав надавати допомогу пораненим: виявляти факт поранення та рівень його тяжкості, швидко знаходити необхідні медикаменти та засоби першої допомоги, при необхідності викликати підтримку ззовні, використовуючи все можливе. Як правило, це були ті, хто вже мали досвід надання такої допомоги. Згодом у цих осіб з набуттям нового бойового досвіду ще більше зростали авторитет, впевненість у собі та боєздатність.

3. Ті, хто був наляканий тривожним повідомленням, раптом кудись поділись, або зовсім не виходили з укриття. Такі намагались сховатись чи триматись подалі від ситуації. Згодом у цих осіб з'являлись нервово-емоційні розлади різного характеру, страх знаходження на передовій, тому вони зазвичай закінчували службу у тилкових підрозділах. Серед них інколи опинялись такі, що до цього позиціонували себе як «бійця-ребмо», обвішаного різноманітним бойовим приладдям не зовсім зрозумілого призначення в реальному бою. Згодом вони найбільше розповідали про дану ситуацію, створюючи і розвиваючи власний міф.

У ході інтенсивних боїв найбільш часто завданням психолога була робота з тими, у кого яскраво проявлявся бойовий стрес, аж до афективних і патологічних ознак, а також робота з тими, хто вимушено відступили з метою повернення їх на вихідні позиції. Після таких боїв за зовнішніми психологічними ознаками бійців можна було розділити на такі характерні групи і визначити відповідні напрями роботи:

«Ступорні» - мовчать, повністю або частково занурюються в себе в свої переживання. Рідкісні фрази, в основному з приводу свого страху, особливо коли на очах розриває твого командира, коли позиції в упор розстрілюються танком і особливо, коли той заїжджає на позиції і починає все трошити. Очі перелякані, на обличчі виражений страх, паніка, безпорадність, на запитання про самопочуття повторення однієї фрази - «страшно, ... страшно». На розмову не йдуть, кажуть, - «може потім». Вони були найбільш важкими у психологічній роботі. Тут припускалось найбільш ймовірно виникнення посттравматичного синдрому, тому був потрібен індивідуальний підхід і кропітка персональна робота з кожним окремо.

«Гіперактивні» - багато і постійно говорять, в основному про особисті враження обставин бою. Особливий акцент роблять на своїх «подвигах». При цьому намагаються всіляко фантазувати, прикрашати свою роль і дії тим, як багато вони стріляли, при цьому роблячи акцент на «багато», а не «куди»; як швидко з викрутасами вони засакакували в бліндаж або окоп під час вибуху, звертали увагу на товаришів і їхні неприродні пози тощо. Все це можна було назвати скоріше способом виходу емоцій і почуттів через розмови про бій, ніж осмисленням бою. У роботі з ними було важливо відразу дати можливість якомога більше «вимовити бій», скинувши емоційну напругу, не звертаючи увагу на наявність смислу, слухати будь-які фантазії, відвертий каламбур тощо. Робити це треба було відразу ж, поки боєць ще «не вийшов з бою». Важливо допомогти всім і кожному зокрема *завершити бій* найбільш

оптимальним чином. Головне, як би фактично бій не закінчився (перемогою, відступом або навіть поразкою), його психологічне завершення для кожного бійця мало бути *позитивним*.

«Думаючі» (раціональні) - намагаються якомога адекватніше осмислити сам бій і всі події, які мали місце. Такі бійці були найбільш ефективні в психологічній роботі, особливо, коли осмислення супроводжувалося ще й малюнком, текстом або якоюсь іншою формалізацією (демонстрацією) бою. Приклад такого «малюнку бою» представлений на рисунку 6.1.

Рис.6.1 Малюнок бою

При цьому треба було чітко розуміти, що маєш справу з щойно розбудженим «звіром» в людині, якій ледь вдалося уникнути загибелі і яку необхідно повернути в бій, але вже більш сильну і впевнену в собі. Але ще більш важливим було запропонувати варіант приборкання цього «звіра» в подальшому житті особистості. Для цього, на перше місце виступав духовний фактор патріотизму, особистісної гідності, любові до своєї родини та Батьківщини. Тільки завдяки цим почуттям та станам вдавалося успішно завершувати психологічну роботу, знаходити аргументи повернутися на позиції і одночасно зберегти гуманне ставлення до людини як до особистості.

Великою проблемою психологічної практики в ході АТО стало взяття за основу напрацювань лише традиційної психології, орієнтованої на роботу з «хворобою» з використанням методик, створених на основі досвіду ведення бойових дій на чужій території, що суттєво відрізнялось від тих психічних станів і переживань, які виникають у бійців, які захищають власну територію і країну від зовнішнього агресора. Найбільш значущою і водночас цікавою виявилась психологічна робота з бійцями, які зазнали практично межових переживань в наслідок найважчих і найзапекліших боїв, коли реально йшлося про вибір між життям і ганьбою полону з приниженням особистої гідності чи достойною гідною смертю захисника батьківщини.

Подібна ситуація виникла під час Дебальцівських подій, коли психологу прийшлося працювати з бійцями, які чотири доби вели нерівний бій в повному оточенні із значно переважаючими силами противника в одному з

невеликих міст. Завдяки цьому були сковані великі військові сили противника, значна частина яких була знищена. Це дозволяло весь цей час в українських ЗМІ заявляти, що це місто не здане ворогові і ведеться активна оборона. Коли ситуація остаточно погіршилась і цю групу вже вважали практично загиблими, вони, викликавши «вогонь на себе», завдяки умілому маневру всупереч офіційному плану вищого командування вийшли з оточення з мінімальними втратами живої сили.

Весь перебіг цих подій психолог мав можливість спостерігати і відслідковувати, що дозволило підготуватись до психологічної роботи з бійцями, що мало відбутися через добу після виходу з оточення. Усвідомлюючи серйозність і важкість психологічної проблематики, з якою прийдеться працювати, був застосований прийом *попереднього осмислення ситуації* з позиції зовнішнього спостерігача за допомогою тексту, який згодом був опублікований під рубрикою «Бій який лікує» у «записках військового психолога» [314]. Ідея такого попереднього осмислення полягала в створенні смислового настановлення та орієнтації на активізацію ефекту посттравматичного зростання у цих бійців. Даний текст разом з відповідним опитувальником ПТР був наданий цим бійцям перед психологічною роботою для ознайомлення й коректив перед опублікуванням. В результаті такого попереднього осмислення були не лише зроблені певні корективи у тексті, що в основному стосувались уточнення перебігу подій, а і відбулося психологічне налаштування самих бійців на відповідний напрямок осмислення, що відповідало СЖ-орієнтації на розвиток особистості.

За зовнішньою поведінкою ці бійці кардинально відрізнялись від тих, хто знаходився в тилу і за них переживав, часто вгамовуючи свій стан алкоголем. Вони були спокійні, зосереджені, психологічно повністю адекватні і здатні до осмислення ситуації. Важливим маркером було те, що вони практично не вживали алкоголь, щоб «вгамувати свої переживання». Психологічна робота з ними реалізовувалась в індивідуальній формі, але в силу особливостей ситуації проходила в одному приміщенні з іншими. Виявилось, що це не лише не порушило конфіденційність психологічної роботи (в тих умовах цим бійцям, які разом недавно пережили стан «далі смерті» вже не було чого один від одного приховувати), а навпаки, зробило її більш ефективною, оскільки імпліцитно був присутній ефект групи. Робота з кожним бійцем проводилась за загальною схемою, хоча змістовно була суто індивідуальною.

Спочатку боєць мав можливість якомога більше і детальніше виговорити думки, емоції щодо свого стану, що уможливило наступне осмислення. Після такого одкровення, коли, як правило, наступала певна пауза (цей момент був відповідним маркером для початку осмислення), психолог задавав практично однаково за змістом питання: «Ти таке пройшов, не зламався, вижив і зберіг свою гідність... Може ти став кращим»? Як правило, після цього питання вся подальша робота набувала чітко вираженої СЖ-орієнтації на осмислення свого наступного життя з врахування особистісних змін що відбулися і отриманого на війні досвіду. У кожного це осмислення було суто особистим і торкалось найбільш прихованих і навіть інтимних

життєвих цілей і мрій. По суті, з цього моменту з'являлась можливість починати нове життя після війни.

Такий прийом «попереднього осмислення ситуації» завдяки тексту використовувався і в інших випадках і виявився ефективним, а іноді навіть попереджував локальні соціальні вибухи.

Інший не менш важливий практичний досвід був отриманий у *взаємодії психолога і капелана*. Бойова ситуація склалася так, що було необхідно облаштувати бойові позиції фактично на межі нейтральної зони зині зіткнення на плоскому териконі. Основна проблема полягала в тому, що цей терикон був добре пристріляний артилерією противника і в будь який момент вона могла почати діяти. Враховуючи всі обставини, туди була направлена група штрафників з кримінальним минулим, які зловживали алкоголем. А для забезпечення їхньої психологічної і духовної підтримки - група з психолога і капелана (ним виявився бувший військовий, офіцер-танкіст зі стажем служби понад 17 років, який мав сім'ю і двох дітей). Умовно цей проект у робочому режимі спілкування називали «аватарія». Усвідомлюючи високий рівень проблемності і небезпеки, яка могла прийти як від противника (обстріл), так і від агресивного соціального середовища (агресивні дії), була прийнята і зреалізована така стратегія психо-духовної роботи.

1. Стати «своїми серед чужих», щоб отримати довіру мешканців «аватарії». Це передбачало на початковому етапі виконання всіх завдань і роботи незалежно від важкості по обладнанню позицій на рівні з мешканцями «аватарії». Ситуація суттєво ускладнювалась тим, що ґрунт, в якому облаштовувались позиції (насамперед бліндажі) виявився каменистим і суцільною гірською породою, а небезпека обстрілу значно зросла, оскільки очікувалась відповідь на вдалу операцію бійців ЗСУ. В ході такої роботи проводились бесіди з мешканцями «аватарії» щодо можливості і змісту індивідуальної і групової психологічної і духовної роботи з врахуванням специфіки психологічних і душпастирських методів, які повинні були повністю корелювати між собою.

2. Вибір і опрацювання методів психо-духовної практики. Оптимальним варіантом виявився такий: індивідуальну психологічну роботу брав на себе психолог, але з врахуванням можливості духовної рефлексії з капеланом, а духовна (душпастирська) робота краще здійснювалась на груповому рівні, але з врахуванням проблем і завдань поточного моменту облаштування позицій і можливості більш детального індивідуального усвідомлення з психологом. Таким чином, був облаштований імпровізований «кабінет психолога» (рис. 6.2) а місцем для групових бесід і молитов стала їдальня, де періодично збиралася вся група.

3. Особливі випадки. Враховуючи психологічні особливості мешканців «аватарії», треба було передбачити які завгодно особливі випадки неадекватної поведінки, такі як крадіжка, несанкціоноване застосування зброї і не лише стрілкової, «героїчні» операції тощо. У такі моменти було важливим, з одного боку, не втратити зароблену довіру у мешканців «аватарії» на фоні жорстких дій з боку офіційних командирів, а з іншого, не піддаватись на

провокації самих мешканців, які вчиняли ці дії, щоб якомога швидше вирішувати проблеми. Виявилось, що ситуативно створений тандем психолога і капелана, які працювали у повній злагоді і довірі, став психологічно і духовно «вищим» як над суто владними (командири), так і кримінальними (порушники дисципліни) інтересами мешканців «аватарії». Більш детально особливості психо-духовної практики священника і психолога будуть розглянуті у наступному параграфі.

Рис. 6.2. Імпровізований «кабінет психолога» в польових умовах

Узагальнюючи накопичений досвід психологічної практики в ході БД, сформулюємо умови, що дозволяють ефективно працювати психологу на передовій і в другій лінії оперативної тилової дислокації:

1. Наявність особистого досвіду перебування «там». Але тут важливо не захоплюватися і не забувати, що ви психолог, а не лінійний боєць. Ваша основна зброя - слово. Необхідно чітко розуміти, що в якості «трьохсотого» (пораненого) або ще гірше «двохсотого» (загиблого) психолог стає зайвим тягарем. І щоб не стати «безвісті зниклим», необхідно особисто для себе розуміти і рефлексувати межі своєї участі в бою.

2. Війна сприймає лише особистість психолога яка відбулася (в особистісному, сімейному, професійному та ін. планах) і не приймає «туристів», дилетантів, «старих дів» тощо, які приходять на війну лише для того, щоб вирішувати власні невротичні проблеми.

3. Добре знати і беззаперечно виконувати правила перебування на передовій, щоб не бути тягарем і «білою вороною».

4. Мати особистий досвід «спільного життя» з бійцями: дихати одним повітрям, їсти із загального котла, спати в наметах і бліндажах, переживати однакові події (наприклад поранення або загибель товаришів) тощо. Але при всьому цьому психолог не повинен бути «своїм хлопцем», важливо залишатися «іншим», здатним допомогти зрозуміти істину.

5. Мати авторитет «нормальної людини», здатної зрозуміти іншого, хоч би якою була хитромудрою його життява і психологічна проблема, особливо та, яка проявилася в бою (при обстрілі).

6. Працювати «з чистого аркуша». Намагатися не «тиснути на авторитет», а більше слухати і виходити на особистісний контакт. Боець повинен бачити перед собою гідну особистість, здатну його зрозуміти. Вміти «включати душу» в найбільш відповідальні і драматичні моменти.

7. Не намагатися самому «віщати», а насамперед вислухати. Не намагатися «мудрувати», а максимально просто і осмислено допомагати шукати суть проблеми.

8. По можливості відходити від контексту «травми» та «хвороби» й формувати смислові змісти розвитку здорової та повноцінної особистості під впливом тієї ж «травми» як нормального наслідку критичної ситуації (використовувати ефект ПТР).

9. Головним в роботі з особистістю повинен бути розвивальний морально-етичний (духовний) мотив (патріотизм, захист Батьківщини, близьких і рідних, відстоювання особистої і національної гідності). Показати бійцеві, що після бою він отримав можливість стати краще (духовно багатшими, сильніше смерті, зміцнився духом і т. ін.).

Експрес практика уведення в «психологію війни» застосовувалась на етапі ротації при роботі з новобранцями, які перебували в тилловий табір ЗБД після попередньої бойової підготовки в ППД. Основне завдання психолога полягало в проведенні за короткий термін (не більше 1-2 діб) необхідної психодіагностики та підготовки особового складу до безпосередніх бойових дій на лінії зіткнення. Основною проблемою виявився назький рівень розуміння «психології війни», здебільшого сформованої завдяки інформації з офіційних ЗМІ. Для цього застосовувався прийом показу реальних відеоматеріалів найбільш критичних ситуацій БД, суб'єктами яких стали бійці чинного ВЗ: «поведінка при полоні» (допит шойно пораненого українського бійця, який демонструє власну гідність і патріотизм перед безпосередньою загрозою смерті, зафіксований противником), «сталінград» (картина поля бою зразу після відбиття танкової атаки під Дебальцево, зафіксована українським бійцем), «до і після» (демонстрація патріотичних настроїв разом з великим психологічним напруженням до танкової атаки, зафіксоване українським бійцем, та останків цих загиблих бійців після танкової атаки, зафіксоване противником). Основний психологічний ефект полягав в реальності представлених ситуацій, оскільки всі подробиці були відомі психологу завдяки спілкуванню з очевидцями. Реалізувалась наступна процедура. Спочатку відбувався почерговий груповий показ у складі взводу кожного з відео. При цьому психолог знаходився перед групою і спостерігав за реакцією, щоб виявити неадекватну поведінку. В ході демонстрації виділялись такі групи: 1) ті, хто взагалі відмовлялись дивитись і йшли геть (таких були диниці); 2) ті, хто після показу проявляли ознаки страху та звертались до психолога з бажанням уточнення ситуації і особливостей поведінки, де найбільше цікавило питання «психології плану» (таких звичайно було 2-3 зі взводу); 3) ті, хто дивились мовчки з серйозним виразом обличчя, що нагадувало «закіпання ярості благородної». Після кожної демонстрації проводилась групова бесіда, де бійці остаточно розуміли, з яким

провником їм прийдеться мати справу. Також бажаним надавались індивідуальні психологічні консультації.

Практика роботи в мирних умовах з військовослужбовцями, що зазнали бойової травми. Найбільш продуктивним тут виявилась консультативна роботи на основі ефекту ПТР та акме-орієнтація на вищі психологічні функції і етичні цінності, що базувалось на таких смислових настановленнях: «як жити далі»? , «чому я живий, а мої товариші загинули»? , «я таке пройшов і не зламався, може я став кращим»? тощо. Як доповнення до традиційного індивідуального консультування достатньо ефективним виявився т.з. «нарративний діалог», який полягав у наступному. Після кожної консультації клієнту пропонувалось відрефлексувати її вплив у вигляді текстового звіту-одкровення як «душевний відгук» з відповідними переживаннями і направляти консультанту, який робив те ж саме як рефлексію проведеної консультації й отриманого тексту. В результаті відбувався продуктивний діалог з опануванням все нових і нових смислів подальшого життя (як правило, в мирних умовах). Якщо такий текстовий діалог налагоджувався під час очного спілкування, відкривались перспективи його продовження і надалі в віртуальному режимі у соцмережі. Таким чином, ветеран АТО не залишається на одинці з життям і має можливість будь де і в який завгодно момент отримати допомогу психолога. Основні характеристики та зміст одног з таких нарративних діалогів представлено в таблиці 6.3 та додатку О.

Таблиця 6.3

Основні характеристики нарративного діалогу

Ознаки	Зміст
Ситуація	в контексті психологічного консультування
Основний жанр	діалогічне консультування
Психологічний механізм	рефлексія себе в ситуації («душевний відгук»)
Інструмент	текст
Продукт	нові смисли
Результат	розвиток особистості

Практика індивідуальної роботи з власною особистістю здійснювалась в основному завдяки саморефлексії на основі написання нарративів та наступного смислового аналізу отриманих матеріалів (як у ЗБД так і після повернення в мирні умови) та «віртуальних дискусій в стилі нарративної терапії» (після повернення в мирні умови).

Оскільки стратегічним методом перебування психолога в умовах бойових дій та після повернення з війни було «занурення» в реальну ситуацію, упродовж всього періоду відбувалась активна персональна психологічна робота психолога (автора) з власною особистістю. Це насамперед саморефлексія на основі нарративного методу, а також психотерапевтичне спілкування з колегами (офіцерами та капеланами), військовослужбовцями, місцевим населенням. Значний психотерапевтичний ефект мало проведення психологічних досліджень, що дозволяло, періодично «виринаючи» з

ситуації, спостерігати за нею начебто «з боку» й адекватно її осмислювати. Узагальнення такого осмислення й рефлексії здійснювалось завдяки нарративному життєпису, що публікувався в соцмережах й передбачав зворотній зв'язок. Остаточний смисловий аналіз такого нарративного матеріалу було здійснено у формі навчально-методичного посібника [314]. Це дозволило не лише осмислювати власну «нарративну особистість» та відповідні особистісні зміни, а і запропонувати авторське розуміння психології «донбасівської війни» іншим (передусім військовим психологам та курсантам). Узагальнені результати такого осмислення як персональної рефлексії у вигляді загальних (ЗКС) та специфічних (СКС) концентрованих смислів представлені в додатку П.

В таблицях 6.4 та 6.5 представлена практика наривного діалогу «психолог–ветеран» та індивідуальної роботи з власною особистістю в форматі концептуальній моделі реалізації СЖ. Тут підривні аморального і високоморального вчинку на рефлексивному рівні було практично неможливо розвести на, тому вони зведені в один.

Таблиця 6.4

Характеристика практики наривного діалогу «психолог – ветеран»
в форматі концептуальній моделі реалізації СЖ

Підготовка, дорефлекс.	Влучання/утримання/ідентифікація, рефлексивний рівень	Реалізація, духовний рівень
<i>сильна слабка жінка; три життя; рішення прийнято, йду додому; це я така</i>	<i>ми без шкіри; чому я залишилася живою? на моїх очах майже на моїх руках вмирає моє дитятко, мій батальйон; хто дав команду відступити, коли позиції були наші? дорослішати і створювати; «скажіть, де мій син»? раділи ті, що знали. Раділи, що не знали. Тримали тих у кого «200-й». Це чесно жсах</i>	<i>Ксю (вона була жива, вона ожила); «дух серйозності»; я звільнилася. Що я відчуваю? Біль. Страх. Злість. Волю. Радість. Втому. Все це разом; набагато легше. Дуже допоміг спорт; може в мене застарілі погляди. Може змінився світогляд; синдром повернення або «дівчинка з яйцями»</i>

Таблиця 6.5

Характеристика практики індивідуальної роботи з власною особистістю
в концептуальній моделі реалізації СЖ

Підготовка, дорефлекс.	Влучання/утримання/ідентифікація, рефлекс. рив.	Реалізація, духовний рівень
<i>Початок</i>	<i>«Зелений змії». Про Донбас та донбасівців. Бойове хрещення. Дебальцеве. Героїзм. Жінка на війні. Шпиталь. Два світи. Повернення. Різні.</i>	<i>Військовий психолог. Про Бога та «божественне». Про душу і дух. Війна як життя. Життя як війна. Мовчання війни. Смерть відродження (фрагмент діалогу автора і клієнта Ю.)</i>

Практика віртуальних дискусій в стилі наративної терапії виникла спонтанно під час обговорення в соціальній мережі «фейсбук» характеристики сучасного українського суспільства як «нації на підйомі». Дане обговорення було розглянуте у форматі «нاراتивної терапії» на основі відомої методики [344], результати якої представлені в роботі [321]. Обробка і інтерпретація отриманих результатів проводилася на основі контентаналізу, а також семантичного аналізу тексту в онлайн режимі в мережі інтернет. В результаті аналізу отриманого тексту були виділені наступні базові фактори, зміст та кількісні характеристики яких представлені в додатку Р.

Найчастіше в дискусії зустрічалися судження про психотерапію, пропаганду й неадекватне розуміння сучасних українських реалій, що цілком логічно свідчить про фактори впливу на невротичний стан. Велике значення також мали опорні тексти, які наводилися в якості додаткових аргументів. Цікаво, що сама «донбаська війна» і все з нею пов'язане виявилось в дискусії швидше фоном, ніж значущим фактором. Цікавими виявилися моменти загострення дискусії і появи підвищеного емоційно - психологічного напруження, що надавало їй психотерапевтичного характеру. Перший момент виник, коли було зроблено акцент на некоректному вживанні поняття «пропаганда», після чого дискусія поживавішала у напрямку його осмислення. Другий момент виник на тлі пропозиції «примирення» шляхом відкритого обговорення на сторінках наукового видання в «стилі наративної терапії». Це ще більш підвищило емоційний градус дискусії і зажадало звертати увагу на «підтекст» і психологічний зміст суджень. Третій момент загострення з'явився на тлі нового терміну «психолог-пропагандист», який розглядався в контексті, з одного боку, спроби вивести роботу психолога на більш високий морально-етичний рівень, а з іншого боку, звинувачення психолога в непрофесіоналізмі через поєднання психології та пропаганди. В результаті було запропоновано компромісний термін «психолог-духівник». Подальша дискусія в основному форматі завершилася моментом загострення на тлі вислову «ватяні мізки росіян».

Виходячи з приватної дискусії «за кадром», основні опоненти залишилися «під враженням» та дійшли до: пропозиції «охороняти професію» від тих, «які замість психології впарюють пропаганду»; думки про те, що «моторошно від такої професійної діяльності колеги», але разом з тим і те, що «з боку деяких російських непутінців наші пропагандисти бачаться благородніше, ніж їх місцеві», але з уточненням того, що «росіяни - непутінці дещо ідеалізують нашу сторону»; думки, що: «антипутінськи налаштовані росіяни взагалі схильні ідеалізувати українську державу. Для них Україна виступає свого роду референтною групою, а коли їм починаєш розповідати про наші проблеми - ось тут крильця у них і підкошуються. Україна для них як шанс на зміну - якщо тут зможемо, так і у них з'являється надія».

В результаті вдалось дійти до висновку, що: теоретичне припущення щодо заміщення соціальної ідеологічної практики психологічною, як умови формування нового українського суспільства, схоже, починає підтверджуватися. Це вимагає істотного розширення психопрактичної

парадигми в сферу етики і моралі та «витіснення» різних невротичних ідеологем, які гальмують особистостісний і суспільний розвиток; існує певне протиріччя у ставленні до розвитку українського суспільства з боку деяких українських психологів як песимістичних, а з боку зовнішніх спостерігачів (російських чи канадійських) як оптимістичних тенденцій; спонтанний пілотний експеримент «дискусії в стилі наративної терапії» в соціальній мережі інтернет можна розглядати як спробу розробки відповідного психопрактичного методу «контакту зі світом» в форматі терапевтичного дискурсу з приходом до продуктивних рішень.

У подальшому цей метод застосовувався ще багато разів у вирішенні різних проблем. З кожною черговою дискусією з'являлася наступна, що дозволяло краще і повніше осмисляти як власну особистість так і її місце у новому світі. Основні характеристики та зміст дискусій представлено в таблиці 6.6 та додатку С.

Таблиця 6.6

Основні характеристики «віртуальних дискусій в стилі наративної терапії»

Ознаки	Зміст
Ситуація	в контексті віртуальних дискусій у соцмережі інтернет
Основний жанр	нاراتивна терапія
Психологічний механізм	рефлексія власної особистості в спілкуванні зі «світом» як суб'єкта життя
Інструмент	текст
Продукт	нові судження і смисли
Результат	розвиток особистості

6.4.2 Практика реалізації справи життя у взаємодії психолога і священика

В ході наших емпірико-практичних досліджень було відмічено, що при зануренні в духовний досвід і його вивчення на рівні символічних феноменів виділяються позитивна духосфера і негативно-трагічна «маса страждань», що зазвичай символізується відповідною духовною феноменологією, безпосередньо пов'язаною з реальними досягненнями наукової психології і національними культурними надбаннями. У цьому контексті слід особливо виділити неординарне явище, що визначає в православній традиції як демонічна «одержимість» і трактується як таке, що має внутрішній психологічний характер, основні ознаки якого виявляються як знання сокровенного і ненависть до священного. Воно зазвичай опрацьовується священиком за допомогою процедури «вчитування», направленої на етичне і духовно-психологічне збалансування особи за допомогою спеціальних заклінальних молитов [33]. Це і стало предметом створення творчого практичного тандему психолога і священика, психопрактичне і науково-теоретичне трактування якого розкривається на основі інтеграції культурно-

історичної, діяльнісної і вчинкової психологічних теорій, а також розуміння міфу і символізму в рамках концепту реалізації СЖ.

Раніше наголошувалося, що за О.Ф. Лосєвим на філософському рівні в парадигмі категорії міфу ідеальна форма особи виявляється як вища мета розвитку людини і більше всього асоціюється з поняттям «диво», а діалектична формула міфу виглядає як «в словах дана дивна особиста історія», де остаточним смисловим ядром є «розгорнене магічне ім'я». Міф тут є способом відкриття людині дійсності, залежно від її внутрішнього стану і зовнішніх соціо-історичних умов [184]. Міф як живе суб'єкт-об'єктне взаємодія, містить в собі власну істинність і смислову мережу, спотворення якої виявляється в явищі демонічної «одержимості», яке залишається на периферії духовного життя [33].

Співвідношення міфу і «справи життя» фокусується на осмисленні людиною свого «розгорненого магічного імені» в життєвому бутті як його особливий зміст. Певною мірою на це питання практично відповідає результат «вичитування», коли «одержимий» в процесі цієї процедури під впливом спеціальних молитов (як слова духовної істини) з великими енергетичними проявами і іншими характерними ефектами спонтанно озвучує власне «розгорнене магічне ім'я» звичайно в поняттях демонічної феноменології як своєрідного смислового субстрату. У практичному тандемі психолога і священика це відбувається більш повно і психологічно адекватно, що дозволяє говорити про «вичитування» і психологічну роботу в форматі СЖ-практики.

Тоді, в розширеному науковому розумінні «справа життя» розглядається як життєтворчість, що грає роль медіатора, що зв'язує реальну і «дивну» (ідеальну) моделі особи людини. Якщо в якийсь момент реальний зміст не відповідає ідеальній формі і в результаті «дефектів» життя з'являється «содіяне», що накопичується у вигляді «масиву страждань», виникають відповідні розбіжності, наповнені негативною енергією. Це згодом спонукає людину до необхідності його осмислення як неправильних (неправедних) діянь, що і є в даному випадку змістом СЖ-практики. Незалежно від того, як живе людина, правильно (згідно ідеалу) або неправильно (звábлена спокусами і пристрастями), відбувається процес «праксісу душі», активність якого визначається розривом між тим «що є» і тим «що необхідно». Найбільш яскравим проявом такої ситуації є демонічна «одержимість», де в символічному вигляді міститься смисл «содіяного». Складність полягає в тому, що це часто відбувається в несвідомому стані. Тому психолог з позиції зовнішнього спостерігача як «іншого» повинен якомога об'єктивніше зафіксувати всі ці прояви, щоб потім допомогти людині їх осмислити і усвідомити. Якщо ж людина живе правильно, виявляється позитивна енергія, направлена на розвиток ідеальної форми шляхом продукування духовного продукту «Іншому», що відбувається невимушено і натхненно.

Енергія такого медіатора, що сполучає в людині матеріальне і духовне, в цілому приростає за рахунок різниці потенціалів між об'єктивною і суб'єктивною складовими онтологічного і феноменологічного планів шляхом

осмислення «содіяного» і життєтворчості за допомогою вчинкового механізму як «двигуна» духовного життя. Енергія вчинку трансформується в енергію особистості, яка витрачається на здійснення нових вчинків. Вона регулюється СЖ-мотивом, сприяючим функціонуванню відповідного індивідуального методологічного механізму, формування якого є одним з основних завдань психологічної роботи. Таким чином, особистість накопичує «смыслову енергію», як би «пересилуючи» свій медіатор і не дозволяє йому стати більше себе, розширює свідомість і наближається до свого Ідеалу, що за О. Ф. Лосєвим є диво в міфі. Тоді можна припустити, що «одержимість» є проявом зворотної ситуації, коли медіатор енергетично перевищує особистість, про що сигналізує характерний зміст смислодефіцитного демонічного характеру. Енергетична потужність цього стану перевищує психологічні можливості особи людини, що не досягнула необхідні смисли. Коли розбіжність між тим, що необхідне, і тим, що насправді існує, стає особливо великою, особа виходить за межі своєї свідомості, спрацьовує своєрідний «запобіжник» від психічного перевантаження і виникає стан «одержимості», який ми пов'язуємо з СЖ-мотивом. Без зовнішньої допомоги «іншого» з цим впоратися дуже складно, особливо, коли до ідеальної особи пред'являються високі вимоги. Для осмислення таких проявів необхідно їх зафіксувати ззовні і потім запропонувати людині в процесі психологічної роботи, на чому і будується спільна робота психолога і священника. Емпірично було відмічено, що подібна ситуація частіше виникає у обдарованих, освічених і благочестивих осіб [33].

Наша СЖ-практика взаємодії психолога і священника припускає, що коли людина потрапляє в стани «одержимості» під час «вчитувань» за допомогою спеціальних молитов як «розгорненого магічного імені», в згорнутому вигляді виявляється «содіяне» як індивідуальний міф. Мабуть, не випадково О.Ф.Лосєв, як приклад такого міфу, приводить фрагмент молитви з чину вигнання нечистої сили з требника Петра Могили [184]. Можна сказати, що основним «героєм» психологічного аналізу «содіяного» є «деформована» особа як продукт минулих життєвих діянь, утворюючих т. з. «демонічний» комплекс, який є крайнім проявом вже відомих «автономного психологічного комплексу» (за К.Г. Юнгом) і «системи конденсованого досвіду» (за С.Грофом). Цей комплекс маніфестується як «узагальнене магічне ім'я» з демонічної феноменології, значення якого має відповідний архаїчний смисл, що є базовим для аналізу. Він акумулює дуже велику психологічну енергетику, сильно неврівноважену унаслідок великої невідповідності архаїчного міфічного значення і його сучасного дійсного життєвого смислу в реальному житті людини. В процесі осмислення власного життєвого шляху впродовж психологічної СЖ-практики архаїчний «демонічний герой» (як демонічна субособистість) трансформується в реальну СЖ-особистість шляхом наповнення відповідним смислом життя. У цьому полягає глибинна суть психологічного аналізу «содіяного», - це є перехід від «демонічного» комплексу як архаїчного, міфічного значення до СЖ-особистості, відповідної дійсному смислу життя людини.

Можна припустити, що «демонічний» психологічний комплекс, з яким працює священик в рамках СЖ-практики, це той «спостерігач», «шттовхач», «гарант», який «дається» людині, щоб вона змогла реалізувати свою СЖ. Тому, його можна розглядати як енергетичну основу для формування «СЖ-комплексу», що несе в собі необхідний енергетичний потенціал, має базальний характер і є основним предметом психологічного аналізу «содіяного», де смислове наповнення повинна виявити (осягнути) сама людина, набуваючи необхідних знань, життєвого і професійного досвіду для подальшого творення духовного продукту. Вивільнена психологічна енергія повинна якнайскоріше спрямовуватися на реалізацію СЖ, інакше може з'явитися деструктивний («демонічний») споживач цієї енергії. Виходячи з визначення «демонічного» комплексу як енергетичної основи реалізації СЖ, коректується і основний смисл «вчитування» з «вигнання» (незрозуміло чого) до «ртовзитку» як актуалізації цього комплексу з метою недопущення відвернення або відчуження людини від реалізації свого призначення.

Основним методологічним принципом осмислення символічних змістів під час процедури «вчитування» є адекватність і сумірність масштабів актуальної свідомості і «демонічного» психологічного комплексу. Під впливом відповідного релігійного дискурсу як слова молитви або психотерапевтичного дискурсу як слова правди цей комплекс здійснює могутню інтервенцію в свідомість, яку психіка людини повинна осмислювати щоб сприймати цей психологічний тиск задля реалізації справи життя. Для цього необхідні практичні установки «на віру» у вигляді слова молитви (у священика) і «на правду» у вигляді слова правди (у психолога), підтверженого відповідальністю за себе і свою «справу життя». Така установка створює необхідний імпульс для розширення свідомості і одухотворення психіки людини.

Як відзначає автор [281, с. 60], Св. Іоан Златоуст виділяв такі причини допущення Богом можливості існування диявола: 1) щоб ти пізнав, що став сильніше за диявола; 2) щоб ти знаходився в покірливості і не підносився дарами; 3) щоб лукавий дух упевнився в твоєму повному відступі від нього; 4) щоб ти зробився сильнішим і твердішим; 5) щоб мати ясне повідомлення про скарби, які тобі довірені, тому що інакше диявол не підступався б до тебе. Виходячи з цього можна таким чином трактувати СЖ-практику. Перші чотири пункти стосуються реалізації СЖ «собі», а п'ятий пункт стосується творення духовного продукту «іншому». Звідси можна удосконалювати і роботу священика, що проводить «вчитування», у напрямі врахування не тільки усвідомлення «содіяного», але і пошуку «скарбу», що можна трактувати як його СЖ-самовизначення. Це виявляє необхідність практичного тандему священика з психологом як духівників.

Основними діючими фігурами-суб'єктами такої практики є психолог, священик і особа, яка звертається за допомогою. Психолог — працює як практик, дослідник, наставник, забезпечує опрацювання «викривлених» життєвих смислів, накопичення необхідних теоретичних знань, практичного і життєвого досвіду і формування власної методології реалізації СЖ, де

основним інструментом є психотерапевтичний дискурс як *слово правди*. Священик — актуалізує глибинний СЖ-мотив і прояв індивідуального «розгорненого магічного імені», основним інструментом якого виступає релігійний дискурс у специфічному *слові молитви*, що утілює духовну істину. Особа, яка звертається за допомогою (клієнт/прочанин), виступає як реальна особистість, що прагне реалізувати СЖ.

У сучасній психології певним підгрунтям такої практики може слугувати досвід загальнопсихологічного дослідження переживання і молитви, запропонований Ф.Ю. Василюком, що розглядається в трьох планах: безпосереднього переживання (як діяльності), його виразу і осмислення. При цьому переживання розглядається виключно як діяльність особистості [78], що далі представлено в авторському переказі оригінального тексту. Процес переживання молитви починається з акту пропозиції, входом в який служить специфічна скарга, в якій людина як би викладає її перед Богом, здійснюючи внутрішні дії звернення до Ти і постановку своєї душі під Його погляд, що ставить особу перед необхідністю займатися своїм переживанням, інакше переживання займеться нею. Далі відбувається акт «наречення імені», що виражає душевний стан як «що переживається» (потерпається) (смуток, скорбота, жаль тощо) і ким (феноменологічний суб'єкт переживання). Таке «ім'я» зазвичай складається з цілого Я («моя душа тужить», «тісно мені») і його окремих «функціональних органів» (серце, душа, око, утроба тощо). Суб'єкт молитви актуалізується у феноменологічних фігурах «Я», «Ти», «душевний стан» і «відношення Я до душевного стану». При цьому душевний стан проходить два народження, перше має риси субстанціональності як «в собі і для себе перебуваюче буття» (за Гегелем), друге - процесуальності і інтенціональності відносно Бога як «Іншого». Зрештою, «наречення імені», повертаючись до Я, набуває статусу «особи з Богом». Для цього необхідне потрібне зусилля – утримання питання (фаза запитання), утримання стану (фаза завмирання-прислуховування), утримання відвертості в невідступному шуканні смислу (фаза прийняття відповіді).

Суб'єктивними ознаками отримання відповіді на молитву є: відчуття безперечної зв'язаності події відповіді з молитовним запитанням; благодатне відчуття, не залежне від його змісту, що супроводжує цю подію; дивуюча психологічна і логічна невиводимість відповіді зі всієї екзистенціальної ситуації того, хто молиться. Отримання відповіді на запитання про смисл, що існує лише енергійно як установка і можливість дії, припускає не тільки зміну розуму, образу думки, але і образу дій, це не тільки завдання свідомості, але і воля, що вимагає рішучості і мужності на його втілення, здійснення. Усередині молитви це завдання здійснюється актом «Амінь». У молитві відповідь семантично більш багатомірна, ніж питання, вона ставить під питання саме питання. Людина відчуває загальне підвищення життєвої енергії начебто «грає» в ній життя, нове світовідчуження, загальне відчуття об'єктивної правди. Світло правди обіймає і її особисте життя, викликаючи відчуття виправданості життя. З'являється відчуття ясності шляху, стають осмисленими значущі цілі і завдання.

Людина приходиться до старця з «питанням», без відповіді на яке вона не може далі жити, а йдучи від нього, із здивуванням виявляє, що не може посправжньому зрозуміти, чому, власне, це її так болісно турбувало. Богослова цікавить «високий», передусім аскетичний духовний досвід, а психолога «низький» буденний досвід духовно-практичного «фольклору». Підсумовуючи завдання на зміст: молитва заповнює дефіцит або втрату змісту, предметної діяльності, що стала на нижньому щаблі «сутою», а на верхньому додає їй характер «священнодіяння». Втеча від змісту, прагнення понизити нестерпну напругу, реалізується двома стратегіями – «невротизмом» і «цінізмом». Невротизм вибирає мішенню правду, а цінізм – добро, виражаючись в «окаменінні серця».

Акт вникання розглядається як сполучна ланка між переживанням і молитвою. (Такому з'єднанню приділяється особлива увага, оскільки від цього залежав успіх подальшої роботи. Якщо цього не відбувається і людина «зависає» в переживаннях або в молитві, подальшого розвитку не відбувається). Випадком успіху такого акту є каяття, що припускає свободу волі і свідомості, своєю вищою метою воно ставить жадання правди і прагнення до «Іншого». Головна місія практики каяття полягає у вивільненні в душі людини простору для зростання і місця зустрічі з «Іншим», здійснюючи роботу сублімації, відокремлюючи усередині мотивації істинне і помилкове, вище і нижче. У разі невдачі акту вникання, свідомість може провалюватися в емоційну стихію («содіяного»), зачаровується афектними потоками і несеться удалину від молитви і «Іншого».

Розглядаються наступні типи поєднань переживання і молитви. 1) «Паралель» - паралельне існування переживання і молитви, які не пересічні, небезпека цього полягає в приспанні совісті зовнішньою благочестивістю, що виражається станом «прелести»-**рос.**, що потім виявлятиметься в хворобі, пияцтві, несподіваних вибухах пристрастей і т. ін. 2) «Поземка» - коли переживання поневолило молитву, але його можна використовувати як підручний засіб для переходу до справжньої молитви без необхідності подолання бар'єру помилкового благочестя. 3) «Конфлікт»- коли молитовне настановлення вступає з переживанням в напружене протистояння, що може дискредитувати цінності обох. 4) «Організм»- коли переживання переростає в молитву і органічно з'єднується з нею, стаючи в своїй межі актом соборним, таким, що має не локально - суб'єктивне, а космічне і онтологічне значення.

Ф.Ю.Василюк приходиться до висновку, що діяльність, переживання і молитва, будучи самотніми, незамісними, можуть вступати один з одним у різноманітні відносини. Методологічний аналіз цієї категоріальної тріади породжує вивчення переходів процесу переживання в молитву і їх наслідків для переживання. Взаємини переживання і молитви мисляться як дві складні структури, здатні «зрощуватися» між собою і утворювати різноманітні душевно-духовні «функціональні органи». Звідси проступає методологічна зовнішність психологічної практики як синергійної психотерапії, що визначає її відносини з православною духовною традицією («примикаюча стратегія»), з психологією («психотехнічна»), з практичним досвідом («клінічність») [78].

У СЖ-практиці з урахуванням вчинкового механізму це виглядає таким чином. Спочатку, в процесі психологічної практики особа, осягаючи життєві смисли, формує мотивацію для їх реалізації. Після цього, коли відбувається життєва апробація, в окремих випадках актуалізації глибинних найбільш важких психологічних утворень «содіяного», що приймає демонічний характер у вигляді «одержимості», створюються умови «очікування ситуації», детермінованої Іншим. З'являються етичні переживання і інтенціональна спрямованість вже на духовну роботу зі священником. У якийсь момент така життєва ситуація виникає і особа потрапляє на православну службу – «вчитування». На такій службі під впливом спеціальних молитов вона отримує можливість здійснити вчинкову дію, що полягає у потраплянні в стан демонічної «одержимості» і остаточному рішенні «віддатися» Іншому, здійснивши екзистенцію. Цей стан ідентифікується як катарсис, коли в символічній формі демонічної духовної феноменології виявляються «личина» або якась «сутність», яка у вигляді міфічних образів маніфестує «содіяне». Часто такими можуть бути наслідки негативної дії магічних маніпуляцій, здійснюваних відповідними «спеціалістами»- парапсихологами, що фігурують у «одержимого» як «чаклунки», «відьми», «відьмаки» тощо і відображають імена демонічної духовної феноменології. Рідше це виявляється в символічних іменах самого «господаря темряви». У діалозі зі священником вони змушені екстеріоризуватись і «розповідати» про себе і «содіяне». Часто після завершення «вчитування» людина нічого цього не пам'ятає і адекватно не усвідомлює. Катарсис закінчується, коли особа починає себе усвідомлювати, що спеціально контролює священник. Все це фіксується психологом на аудіо або відео носії. Після цього з'являється стан преображення (одухотворення), оскільки така дія дозволяє інтеріоризуватися в глибинні граничні психічні сфери. І тут в роботу повинен включатися психолог, оскільки ідентифікація і рівень такого преображення оцінюється тільки в реальному житті. Суть і зміст психологічної роботи полягає в рефлексії і осмисленні результатів катарсису. Тільки після адекватного розуміння і усвідомлення завершується робота вчинкового механізму творенням духовного продукту у вигляді нових смислів і наповнення розуму, що і є формуванням СЖ-особистості.

У сучасному житті існує два основні напрями роботи з цим явищем — медичне і теологічне. Медичний підхід розглядає його як хворобу (психічну форму епілепсії) і пропонує людину *лікувати*. Теологічний підхід розглядає його як одержимість «нечистою силою», пропонуючи людину *рятувати* шляхом «вигнання» цієї «сили». У вітчизняній православній традиції вважається, що така «сила» не привноситься ззовні, а виникає у внутрішній, психологічній сфері людини і процедура «вчитування» лише актуалізує її виявлення. Як показує практика і життя, ні «лікування» ні «вигнання» бажаного ефекту не досягають. Тому ми пропонуємо третій підхід, успішно реалізований Ф.М.Достоевським, що все життя страждав цією «хворобою», з яким погоджуються і психіатри, коли на перше місце виступало збереження духовного ядра особи шляхом критичного ставлення до неї («хвороби»). Саме

тому творчий продукт письменника-пророка до сьогодні має велику силу психотерапевтичної дії і духовного відродження багатьох людей [208]. Йому вдалося хворобу перетворити на могутню мотивацію життя і творчості. Саме з такої психологічної позиції, яка направлена на *розвиток* особистості, ми і підходимо до цього явища в практичному творчому тандемі психолога і священика.

Як виявилось, тут не вистачало ще однієї ланки, щоб на тлі порятунку і лікування забезпечити життєздатність і розвиток людини, що є сферою діяльності психології, де завдяки прагненню до духовного зростання і реалізації СЖ, «епілесія» і демонічна «одержимість» розглядаються як могутній СЖ-мотив. Тоді, в психопрактичних взаєминах системи «психолог-клієнт/прочанин-священик» утворюється цілісний практичний «медіатор», що дозволяє людині розуміти і рефлексувати життя з позиції свого Ідеалу.

У результаті можна сформулювати таке теоретичне припущення, що прояви «одержимості» є якимсь «знаком» про вхід людини в активну фазу процесу творення Ідеальної особи як «обраної» Іншим, що сприяє розширенню свідомості до рівня особового Ідеалу в СЖ-практиці. Позитивні результати такої практики зазвичай виявляються тоді, коли в процесі наступних процедур «вчитувань» особа вже намагається утримуватися в свідомості і не втрачає відчуття реальності, не потрапляє в стан «одержимості», поєднує непоєднане, «розширяючи» свідомість, проривається в духовні сфери з «очищеними» смислами.

Для ефективного здійснення такої практики ми повністю погоджуємося з думкою, представленою в роботі [38], що в своїй взаємодії священик, психотерапевт і психіатр повинні розуміти власну сферу діяльності, свої цілі і завдання, не змішуючи і не плутаючи їх, а лише взаємодоповнюючи один одного. Це повною мірою стосується і психолога. Найбільш правильним є розумне і повністю осмислене розділення і поєднання пастирської, лікарської і психологічної допомоги. Тобто, повинна бути чітка диференціація відповідно релігійного, медичного і психотерапевтичного дискурсів у сумісній роботі цих спеціалістів з даним явищем.

Особливе значення в таких взаємостосунках має розгляд загального характерного психологічного стану, який ми позначили як «іпостась духівника». Такий стан у нашому дослідженні ймовірно виникав завдяки діалогу психолога і священика на основі суміщення релігійного і психотерапевтичного дискурсу. У контексті дослідження психології розуміння особистістю релігійного дискурсу автор роботи [280a] вважає, що молитва (молитовний дискурс) інтегрує в собі всі інші основні дискурсивні жанри. Також виділяються основні рівні розуміння, серед яких найбільший інтерес привертає персональний (смиловий), де вплив контексту міри релігійної активності є найбільш суттєвим. Окрім того зауважується, що власне релігійна ідентичність найтісніше прямо корелює із соціальною, обернено – з персональною ідентичністю.

Підсумовуючи цей контекст в руслі реалізації СЖ можна зазначити, що при взаємодії психолога і священика необхідно виникає діалог між

психотерапевтичним дискурсом завдяки «слову правди» та релігійним дискурсом завдяки специфічному «слову молитви» (у даному випадку це спеціальні заклиральні молитви). В результаті їхні СЖ-особистості ситуативно здійснюються на вищій психо – духовний рівень до відповідно іпостасі «психолога-духівника» і «священника-духівника». Завдяки цьому уможливується створення практичного тандему «священик-психолог» й надання допомоги людині в порятунку душі і розвитку особистості шляхом реалізації СЖ. Схематично взаємостосунки психолога і священника в «іпостасі духівника» представлені на рисунку 6.3.

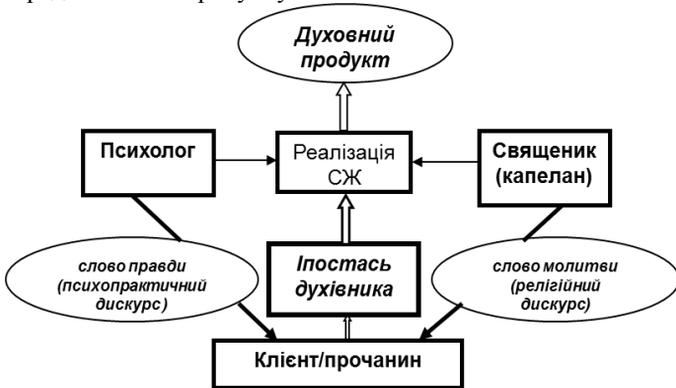

Рис. 6.3. Схема взаємостосунків психолога і священника в «іпостасі духівника»

На підставі принципу «медіаційності», основне завдання СЖ-особистості священника в «іпостасі духівника» полягає в поєднанні своєї духовної особи, що визначає приналежність Духовному світу, і тварної людської особи, що реально існує в раціональному матеріальному світі. Для цього священник використовує як основний інструмент внесення духовної істини релігійний дискурс у слові молитви і як допоміжний – психотерапевтичний дискурс завдяки слову правди, що відображає праведність реального життя. При цьому основна відповідальність священника полягає перед Богом і Духовним світом.

Основне завдання СЖ-особистості психолога в «іпостасі духівника» полягає в «єднанні непоєданого» - реальної людської особи, деформованої «содіяним», з Ідеальною особою. Для цього психолог використовує як основний інструмент психотерапевтичний дискурс завдяки слову правди, що відображає індивідуальний особистий смисл реального життя і розвитку особистості, а як допоміжний – релігійний дискурс завдяки слову молитви для взаємин з Ідеальною особою і Духовним світом за допомогою священника. При цьому основна відповідальність психолога як продукту життя і людських стосунків, полягає перед життям і людьми, що поступається за рівнем відповідальності священнику. Таким чином, на основі діалогу і вчинкового механізму як духовного спілкування утворюється загальна «іпостась духівника», що охоплює як психолога так і священника, де і відбувається

єднання непокданого як «тварного» нижчого і ідеального духовного вищого в людській особі (психолога і священника) і творення духовного продукту, що потім індукує подібне в особі клієнта/прочанина, який звертається за допомогою.

Вимальовується суть практики взаємодії психолога і священника на основі «іпостасі духівника». Основним завданням психолога є підготовка особи до повноцінної сповіді або каяття, що вже здійснює священник. Базовою ознакою майстерності такого психолога-духівника є одночасне самовдосконалення як реалізація СЖ «собі» шляхом допомоги в такому ж самовдосконаленні «іншому». Це також є поєднанням его-центризму і де-центризму, як головних принципів майстерності (за В.А. Роменцем). Майстерність психолога в «іпостасі духівника» виявляється в лаконічності і обмеженості лише форматом суті (смислу) своєї роботи, щоб не дозволити її результату «розчинитися» в невротичному викривленому змісті. Тут також диференціюються спеціалізації «психолога – духівника» як психоаналітика, що працює з «содіям», і як наставника, що працює з творчим духовним продуктом. Ці дві професійні іпостасі істотно відрізняються. У першому випадку використовуються суто психологічні, психотерапевтичні методи і техніки, в другому це вже більше психолого-педагогічні настанови і установки, що певною мірою відповідає діалогічному консультуванню. Такий психолог повинен бути суб'єктом життя як повністю соціалізована особистість, що існує між духовним і реальним світами на основі слова правди і психотерапевтичного дискурсу в постійному творенні особистісного смислу «собі» задля реалізації СЖ як духовного продукту «Іншому».

Разом з цим, завданням священника полягає в актуалізації глибинної духовної сфери особи для усвідомлення і осмислення своєї особистої правди життя за допомогою психолога. Це «священик-духівник», що має Божий дар як особливу довіру на збереження традиційних (сакральних) смислів вірування щодо людського існування, яке базується на багатовіковому духовному досвіді. Одним з таких може бути «священик-духівник», що проводить «вчитування», працює на початковому етапі одухотворення людини (очищення від скверни як опрацювання «содіяного»), коли йдеться про реалізацію СЖ «собі». Основним інструментом священника є релігійний дискурс (слово молитви). У священника, що проводить «вчитування», це спеціальні заклиральні молитви, направлені на вигнання «нечистої сили». На наступному етапі творення духовного продукту ефективнішим стає «священик-духівник», що працює як наставник, коли йдеться про реалізацію СЖ «Іншому». З вже сталої практики, такі священники зазвичай ведуть аскетичний образ життя, щоб відповідати необхідним вимогам святості у вірі і духовності.

Висновки до розділу 6

1. Загалом СЖ-практика за змістом визначається як *смысловий аналіз „содіяного” і „справ”*, а за формою - *психосоціальна технологія/методологія*

СЖ – самовизначення (ПСТ/М СЖ – самовизначення), де основним механізмом виступає вчинковий. Здійснюється на основі принципу «медіаційності» як одночасне функціонування практичної, дослідницької і освітньої психологічної роботи на доревлексивному, рефлексивному і духовному рівнях задля творення й опанування смислів як духовного продукту «собі» і «іншому». СЖ-практика розділяється на *індивідуальну* особистісно-орієнтовану і *психосоціальну* у контексті психосоціальної роботи в кризових умовах включаючи бойові дії. Окремо виділяється освітня СЖ-практика, що функціонує як *психолого-педагогічна технологія/методологія СЖ-самовизначення* (ППТ/М СЖ-самовизначення) і передбачає навчання на рівні професійно-орієнтованих дисциплін і спеціальну тренінгову професійну підготовку як «вкорінення» у реалії життя.

З оглядом на часову перспективу СЖ- практика розгортається як підготовка до реалізації СЖ, включаючи професійну освіту; реалізація СЖ зрілою особистістю в кризових умовах, включаючи участь у бойових діях і повернення з війни, а також взаємодію психолога і священника.

2. Практика підготовки до реалізації СЖ включала тренінговий варіант експертизи життєвого самовизначення (ЕЖСт), індивідуальну та групову психологічну роботу на основі психологічних консультацій та авторських тренінгів.

3. Освітня практика професійної підготовки психологів реалізовувалася на рівні професійно-орієнтованих дисциплін на основі контекстного навчання за ситуацією завдяки вчинку та спеціального тренінгу професійної майстерності психолога-консультанта. Як реалізація ППТ/М СЖ-самовизначення пропонується ідея креативного психологічного факультету (КПФ), яка полягає в орієнтації професійної освіти майбутнього психолога на підготовку до реалізації СЖ завдяки актуалізації творчого потенціалу і формування професійної і життєвої компетентності в творчих сферах людської діяльності.

4. Практика реалізації СЖ зрілою особистістю в умовах бойових дій та після повернення з війни включала індивідуальні психологічні консультації та групову роботу, яка специфічно розглядає в контексті роботи в кризових умовах. Вона мала авторське забарвлення й особливості за змістом і методами в залежності від інтенсивності БД і відповідно зростання морально-психологічної напруги. Основним імперативом стала морально-етична домінанта, ґрунтована на стані «базального патріотизму» та мотиві «захисника». Найбільш значущим чинником виявився ефект посттравматичного розвитку, коли СЖ-практика була найбільш доцільною, чому суттєво сприяла конструктивна взаємодія психолога і капелана за умови спільного етичного підґрунтя. Така практика диференціювалася на таких етапах: пункт постійної дислокації (ППД); зона бойових дій (ЗБД) у оперативному тилу та безпосередньо на лінії зіткнення в умовах активного ведення бойових дій (БД); мирні умови після повернення військовослужбовця з війни.

Практична робота психолога визначалась відповідними ціллю (реалізація професійних функцій військового психолога в залежності від ситуації, що

склалася, спираючись на власний парктичний та життєвий досвід), завданнями (виконання завдань за призначенням по підтримці та підвищенню МПС військовослужбовців, проведення необхідних психологічних досліджень у контексті реалізації СЖ, просвітня, індивідуальна та групова психологічна робота, контрпропаганда, саморефлексія як професійного психолога, узагальнення та осмислення отриманих матеріалів, виконання службових завдань відповідно реальній ситуації) й методами, які зводились до «занурення» в реальну ситуацію упродовж всього періоду БД.

Практика роботи в мирних умовах з військовослужбовцями, що постраждали в ході бойових дій, окрім відомих методів індивідуальної і групової роботи включала й авторський метод «нарративного діалогу», індивідуальну роботу з власною особистістю завдяки саморефлексії на основі написання нарративів та наступного смислового аналізу та «віртуальних дискусій в стилі нарративної терапії», що дозволяло за умов дотримання відповідних етичних норм окремі проблеми етичного характеру виносити на загальне обговорення.

5 Практика реалізації СЖ зрілою особистістю у взаємодії психолога і священика вимагала найбільшої для мирних умов суб'єктивізації стосовно «світу людини», що уможливлувалось в особливому стані мудрого («іпостасі духівника»). Основне завдання психолога полягало у підготовці особи клієнта до ефективної роботи зі священиком (сповіді, каяття, вичитування). Це вимагало самовдосконалення як реалізації СЖ «собі» шляхом допомоги в такому ж самовдосконаленні «іншому» (клієнту), що проявлялось в обмеженості лише форматом суті (смыслу), де сновним «робочим інструментом» було «слово правди» у контексті психотерапевтичного дискурсу. Тут диференціювались спеціалізації психолога як «психоаналітика», що працює з «содіяним», і як «наставника», що працює з творчим духовним продуктом. У першому випадку на основі психотерапевтичного дискурсу використовуються психологічні, психотерапевтичні методи і техніки, в другому – більше ставали у пригоді життєві настанови, що нагадувало діалогічне консультування.

Основне завдання священика полягало в підготовці духовної сфери особи прочанина на основі релігійного дискурсу для усвідомлення і осмислення своєї особистої правди життя за допомогою психолога. Таким має бути священик, що має Божий дар як особливу довіру на збереження традиційних (сакральних) смислів і істин щодо людського існування. Основним «робочим інструментом» священика було «слово молитви» у контексті релігійного дискурсу. Це може бути священик, що проводить «вичитування», який працює на етапі «одухотворення» особи (опрацювання «содіяного»), коли йдеться про реалізацію СЖ «собі». На етапі творення духовного продукту ефективнішим стає священик, що працює як наставник («духівник»), коли йдеться про реалізацію СЖ «Іншому».

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. На підставі проведеного філософсько-психологічного аналізу основним орієнтиром представленого дослідження ми обрали *прагнення до досягнення вищого призначення особистості, як реалізацію справи життя, що розгортається у рамках відповідного нормативного канону людини*. З позицій постнекласичної наукової раціональності таке твердження відображає головну аксіологічну життєву мету розвитку зрілої особистості.

2. На основі теоретичного аналізу феномен *справа життя (СЖ)* у науково-понятійному контексті визначаємо як *динамічну цілісність першопричини життя особистості і її інтегральної здібності як необхідну здатність вчиняти задля само- і життєздійснення й розвитку*. Тоді загальна модель реалізації СЖ уявляє собою нескінченний діалектичний смисловий процес *«...смислотворення - одухотворення (вчинкові діяння) - смислоосягнення...»*, де виділяються такі базові системні елементи: **ідеальна особа**, як втілення ідеальної мети життя; **методологія** формування та розвитку такої особи, **практика** реалізації методології (*одухотворення, що здійснюється завдяки вчинковому діянню*). Ця модель функціонує на основі системоутворювального психологічного принципу *медіаційності* як відкрита система реалізації СЖ, що розуміється як *єднання непосредованого (суміщення несумісного, досягнення недосяжного), як долання інверсійних опозицій завдяки самотворенню - особистісному самовизначенню і саморозвитку на дорефлексивному, рефлексивному та духовному рівнях*.

3. Спираючись на загальне розуміння особистості як соціального індивіда (за Б.С.Ананьєвим), субекта життя (за С.Л.Рубінштейном) виділяються такі рівні особистісної реалізації СЖ: *дорефлексивний*, коли людина існує усередині життя завдяки міцним зв'язкам з іншими такою мірою, що передбачає створення підґрунтя для подальшого розвитку і підготовки до реалізації СЖ; *рефлексивний*, коли відкривається шлях або до душевної спустошеності й моральної деградації, або до побудови етичного людського життя на новій, свідомій основі і постає проблема відповідальності людини за все зроблене і не зроблене; *духовний*, передбачає вищий рівень розвитку особистості, здатність «підноситись» (за І.Кантом) над щастям і стражданнями до «духу серйозності» (за С.Л.Рубінштейном) як відповідальним ставленням до життя задля творення духовного продукту.

4. Орієнтуючись на «велику логіку вчинку» (за В.А.Роменцем), виділяємо такі етапи реалізації СЖ: етап *підготовки* функціонує на дорефлексивному рівні в очікуванні відповідної ситуації, коли відбувається самовизначення особистості щодо її незрілості і ухилення від реалізації СЖ, чи зрілості і підготовки до цього; етап *влучання/утримання/ідентифікації* функціонує на рефлексивному рівні і розділяється на два підетапи в залежності від мотивації і типу вчинкового діяння. Влучання (перший підетап) відбувається ситуативно й випадково, часто супроводжується критичними ситуаціями та скоєнням аморальних вчинків. Щоб утриматись у СЖ (другий підетап) необхідно

вчиняти високоморально, що дозволяє ідентифікувати СЖ; етап *реалізації* функціонує на духовному рівні.

5. В результаті аналізу розвитку зрілої особистості як реалізації СЖ на основі розуміння нормативного канону та ідеалу людини приходимо до наступного:

1) Прагнення особистості у своєму розвитку до канонічності як цілісності відбувається за принципової умови «розірваності» у намаганні трансцендуватись у єднанні зі світом і життям, що відповідає розумінню відкритої системи, яка самоорганізується.

2) У якості такого канону визначається специфічний життєвий простір (СЖ-формат), в якому уможлиблюється реалізації СЖ завдяки *справожиттєвій особистість* (СЖ-особистості), де основним критерієм канонічності є її постійна зміна й розвиток, тобто порушення старої заради створення нової канонічної цілісності.

3) З огляду на інтегративно-особистісний підхід в психології (за Г.О. Баллом) СЖ-особистість розглядається подвійно: з одного боку - це особлива властивість реальної особи, що прагне до досягнення свого вищого призначення, з іншого боку - це особлива якість Ідеальної особи, завдяки якій вона суб'єктивується в житті реальної особи, що уможливує її зв'язок з Person як духовним Я. Тоді (див. п.2) *інтегральна здібність* виступає як властивість, а *інтегральна здатність* – як якість СЖ-особистості, що забезпечує сталий розвиток.

4) Услід за О.Ф.Лазурським, Ф.Лершем та певною мірою Ю.М.Швалбом ми взяли за основу двомірний принцип побудови моделі розвитку СЖ особистості як цілісності, де виділяється горизонтальний та вертикальний виміри. Горизонтальний - розбудовується як етапи підготовки, влучання/утримання/ідентифікації та реалізації СЖ як єднання особистості зі світом на її життєвому шляху. Вертикальний – розбудовується на дорефлексивному, рефлексивному та духовному рівнях як СЖ-вертикаль, що стає основою для відповідної методології як способу реалізації СЖ.

5) У цьому контексті визначається наступна градація самовизначення СЖ-особистості на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях:

- на *дорефлексивному* рівні відбувається самовизначення особистості у самовідстороненні від реалізації СЖ, орієнтації лише на власні потреби і самозбереження, відтак самоусунення від свого енергетичного потенціалу, проте, за певних умов це може набувати характеру підготовки до такої реалізації, така особистість формується на підставі традиційного діяльнісного механізму, розглядається як підґрунтя для рефлексивного і духовного рівнів самовизначення СЖ-особистості;

- на *рефлексивному* рівні самовизначення СЖ-особистості визначається збалансованою пасіонарною енергією, однаково спрямованою на самозбереження і на творення духовного продукту, коли людина орієнтується на реалізацію СЖ «собі» і (або) підготовку до творення духовного продукту «іншому» як реалізацію СЖ «собі і іншому»;

- на *духовному* рівні самовизначення СЖ-особистості орієнтоване на реалізацію СЖ «іншому і собі». В цьому випадку повністю використовується індивідуальний пасіонарний енергетичний потенціал, безпосередньо пов'язаний в несвідомому з основним СЖ-мотивом задля творення духовного продукту.

б) Тоді загальна системно-структурна модель ралізації СЖ є такою: СЖ-особистість завдяки пасіонарній енергії, основному мотиву, настановленню і самовизначенню сполучає індивід з Ідеальною особою у нормативному каноні людини. Настановлення управляє джерелом енергії, доступ до якого забезпечує самовизначення як смисловий контент готовності до реалізації СЖ. Ці настановлення і самовизначення - це дві опозиції медіатора, що забезпечує функціонування механізму реалізації СЖ.

6. Аналіз методологічних засад дослідження справи жття ґрунтувався на постнекласичній науковій раціональності, системному підході до вивчення людни, філософсько-психологічному аналізі стосунків людини і світу, розвитку зрілої особистості як акме-орієнтованої індивідуальності та такої що життєздійснюється у вчинку - це реалізується на основі каузально-телеологічного принципу «медіаційності» у канонічному СЖ- форматі завдяки поєднанню в одному діяльному вчинковому акті навчання (теорії), практики і дослідження.

7. Психосоціальні умови функціонування СЖ-методології були визначені як «поле правди» згідно закономірностей існування людини у кризових ситуаціях як категоріальному полі особливого виміру життєздійснення. Воно створюється/виникає як особлива семіосфера, що формується за принципами психотерапевтичного дискурсу, має смислову суть і наповнення й диференціюється: на дорефлексивному рівні у «дорефлексивному полі правди», коли особистісний життєвий смисл відсутній, людина існує лише як споживач, але за певних умов з'являється потреба смислотворення; на рефлексивному рівні у «рефлексивному полі правди». коли відбувається «одухотворення» створених смислів; на духовному рівні у «духовному полі правди», коли відбувається смислоосягнення.

8. Базовою постнекласичною науково-психологічною умовою і одиницею виміру функціонування СЖ - методології є вчинок. Тому особистість як суб'єкт свого життя стає суб'єктом свого вищого призначення лише у *вчинкових стосунках* зі «світом людини» відповідно принципу «медіаційності».

9. Тоді концептуальна модель реалізації СЖ розбудовується як системно-функціональна цільова СЖ-вертикаль з трьохскладовою тривірневою структурою, що знаходить себе у вимірі «розуміння – рефлексія». Розуміння розглядається як «смислотворення», а рефлексія, пов'язана з «одухотворенням» й вчинковим діянням, розглядається як «смислоосягнення». СЖ-вертикаль є функціонально-методологічним стрижнем СЖ-методології як субстанціонально-процесуальне утворення, що виконує роль медіатора, який пов'язує реальну особу з її Ідеалом.

Енергетичною основою такого медіатора є його діяльна (у широкому розумінні) природа.

СЖ-вертикаль функціонує завдяки суб'єкт-об'єктивним і об'єкт-суб'єктивним методологічно обумовленим зв'язкам як особистісна реалізація СЖ на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях. Тут об'єкт характеризує специфіку реальності реалізації СЖ. Предмет визначається методологічно, як саме досліджується і опрацьовується ця реальність. Змістовне і функціональне об'єднання/роз'єднання категоріальних опозиційних пар «суб'єкт-об'єкт» і «предмет-метод» уможливується на основі принципу «медіаційності». *Реальна особа*, що готується до реалізації СЖ, виступає *суб'єктом*. Специфічним *об'єктом* виступає *Ідеальна особа* як цільовий фрейм нормативного канону людини. Тоді *предметом* стає *смысл життя*, як її психологічне наповнення, а базовим *методом* обирається *смысловий аналіз*, орієнтований на вчинковий психологічний механізм.

Відповідно з визначеними етапами реалізації СЖ та рівнями СЖ-самовизначення конструюється модель СЖ-методології, в якій концептуально окреслюється загальний механізм наступним чином. *Етап підготовки* до реалізації СЖ передбачає функціонування на *дорефлексивному* рівні. Реальна особа суб'єктивується у функції підготовки до реалізації СЖ. Це її об'єктивує у функції СЖ-особистості як відповідної властивості. Відбувається самовизначення особистості щодо її незрілості і ухилення від реалізації СЖ, чи зрілості і початку підготовки до цього. На дорефлексивному рівні методологія функціонує на основі діяльнісного психологічного механізму, де основною умовою є створення «дорефлексивного поля правди», що обумовлює викривлений особистісний життєвий смисл. Проте, тут створюється підґрунтя для смислотворення і підготовки до особистісної реалізації СЖ.

Етап влучання/утримання /ідентифікації СЖ передбачає функціонування на *рефлексивному* рівні і розділяється на два підетапи. Реальна зріла особа суб'єктивується у функції СЖ-особистості як властивості готовності до реалізації СЖ «собі». Це об'єктивує її як *Ідеальну особу* у функції СЖ-особистості як якості реалізації СЖ «собі». *Влучання* у СЖ (перший підетап) відбувається ситуативно й випадково. Часто це супроводжується виникненням критичних ситуацій та скоєнням аморальних вчинків. Щоб *утриматись* у СЖ (другий підетап) особистість повинна вчиняти високоморально, що дозволяє ідентифікувати СЖ. Тут відбувається формування СЖ-особистості як якості реалізації СЖ «собі і іншому». На рефлексивному рівні СЖ-методологія, виконуючи функцію сполучної ланки між дорефлексивним і духовним рівнями, функціонує на основі як діяльнісного, так і вчинкового механізмів завдяки створенню «рефлексивного поля правди», де проявляється «скоєне/вчинене».

Етап реалізації СЖ передбачає функціонування на *духовному* рівні. Реальна особа суб'єктивується у функції СЖ-особистості як якості реалізації СЖ «іншому і собі». Це об'єктивує її як *Ідеальну особу*. На *духовному* рівні СЖ-методологія набуває найбільшої ваги в реалізації СЖ, оскільки

призначена насамперед «іншому». Тут вчинковий механізм досягає найвищого рівня, виходить за рамки індивідуальної психіки у життя і світ. Основною умовою функціонування стає створення «духовного поля правди», де і відбувається смислоосягнення. На цьому рівні методологія підноситься над першими двома, заперечуючи якийсь вплив, передбачає лише використання створеного ними підґрунтя у вигляді накопичення і одухотворення відповідних смислів щодо об'єктивних вимог «Іншого».

10. Емпірико-практичні засади методології дослідження справи життя базувались на постнекласичній науковій парадигмі і передбачали: надання пріоритету практиці як необхідному способу «вкорінення» в життя, осмислення якої згодом дозволяло створювати відповідне теоретичне обґрунтування; виділення у дослідженні поряд з емпіричною також практичної складових на основі відповідних теоретичних, емпіричних, практичних підходів, а також методів статистичної обробки і представлення отриманих результатів; базову орієнтацію на індивідуальний суб'єкт, яким виступала СЖ- особистість, але з врахуванням соціального суб'єкта, яким виступав український соціум; отримання основних емпіричних, практичних і методичних результатів завдяки поєднанню методів наративного життєопису і формуючого життєвого експерименту, де широко використовувались зрізова організація дослідження, стандартизовані методи, а також експериментальні авторські постнекласичні методи, процедури і прийоми; створення дослідницької вибірки на основі теорії малих непараметричних вибірок у двоступеневий спосіб (спочатку «великої» загальної, з якої виділялась «мала» спеціальна вибірка з тих, хто проявляв зацікавленість щодо реалізації СЖ; умовне поділення дослідження на такі етапи ранньої та середньої дорослості, зрілості й психосоціального дослідження українського соціуму.

Емпіричні методи та процедури дослідження справи життя розділялись на стандартизовані психодіагностичні методики та оригінальні експериментальні методики і процедури. Стандартизовані психодіагностичні методики використовувались як для емпіричного дослідження великих вибірок, репрезентативних щодо генеральної сукупності респондентів, так і малих вибірок, призначених для виявлення специфічних характеристик. Оригінальні експериментальні методики і процедури розроблялись в ході дослідження і були спрямовані на вирішення конкретних завдань,

Практичні методи та практики дослідження і реалізації справи життя включали індивідуальні та групові. Індивідуальна практика здійснювалась за допомогою психолога-консультанта, який намагався використовувати відомі методи психологічної практики в руслі «смислового аналізу».

11. Емпіричні дослідження реалізації справи життя проводились на основі як традиційних так і постнекласичних авторських методик і виявили наступне.

1) Дослідження на основі ЕЖСд найбільш чітко виявило існування вертикальної рівневої структури СЖ-самовизначення, в якій на дорефлексивному рівні визначалась переважна більшість досліджуваних (до

68%), на рефлексивному рівні таких було набагато менше (не більше третини), духовного рівня досягали одиниці (до 4%).

2) Дослідження в процесі індивідуальної та групової практики було пролонгованим і підтвердило існування етапності як горизонтального виміру особистісної реалізації СЖ, де ситуативно функціонували рівні СЖ-самовизначення таким чином: на етапі *підготовки* особистість визначалась на дорефлексивному рівні; на етапі *включання/утримання/ідентифікації* – на рефлексивному рівні; на етапі *реалізації* – на духовному рівні. Найбільш напруженим для особистості виявився етап включання/утримання/ідентифікації і відповідно рефлексивний рівень самовизначення.

3) Дослідження в процесі професійної освіти підтвердили можливість цілеспрямованої підготовки до реалізації СЖ за умов використання запропонованих методик, що мають функціонувати в системі як *психолого-педагогічна технологія СЖ-самовизначення*. Остання конструюється на основі дидактичної вертикалі (на кшталт СЖ-вертикалі) та принципу одночасного функціонування професійної підготовки, практики та дослідження, що забезпечує професійну, особистісну і життєву спроможність (компетентність) майбутнього спеціаліста.

Отримані результати в купі з авторським досвідом виявили їхню відмінність від традиційного навчання. Приблизно у половини досліджуваних була виявлена наявність професійних і життєвих умінь («активна меншості») та потенційна здатність їх опанувати («пасивна більшості») з подальшою готовністю до реалізації СЖ. Інша половина досліджуваних («відсторонені») взагалі не проявляли інтересу до активних методів, а відтак реалізації СЖ. Запропонована методика може ефективно функціонувати в рамках цілісної навчальної системи освітньої оргструктури (кафедри чи факультету), орієнтованої на підготовку до реалізації СЖ.

Це з одного боку вимагає розробки нових інноваційних стандартів оцінки ефективності професійної підготовки в цілому, спрямованої на опанування професійних, особистісних і життєвих компетентностей, а з іншого, не потребує кардинальної зміни загальної структури самої системи освіти, а лише переорієнтації в бік активних методів, спрямованих на «крашу меншість».

4) Дослідження осіб, що реалізують СЖ, відрізнялось акцентом на одиничному, тобто на індивідуальному особистісному змісті і включало тих, хто виділявся вираженою активністю щодо творчих здобутків у різних сферах (від пересічних до видатних, які зробили вагомий внесок у національну та світову культуру, науку тощо). В результаті їх можна розподілити на такі групи. Особи *першої* групи докорінно відрізняються від пересічних, оскільки прагнуть до досягнення духовного рівня. Вони орієнтовані на реалізацію СЖ спочатку «іншому» і потім «собі», намагаються дотримуватись морально-етичних норм. Їхній життєвий шлях оцінюється як життя-вчинок, коли кризові ситуації стають нормою життя і найбільш повно відбувається творення нових смислів і відповідного духовного продукту. Особи *другої* групи нагадують перших, але дещо меншого масштабу, більше орієнтовані на

реалізацію СЖ спочатку «собі» і потім «іншому». Їхній життєвий шлях також визначається як життя-вчинок, але з меншою напругою і кризовістю. Особи *третьої* групи вже суттєво відрізняються від попередніх, особливо щодо дотримання морально-етичних норм, які у кризових ситуаціях можуть варіюватись і змінюватись на протилежні задля власної вигоди, орієнтуються на реалізацію СЖ «собі». Особи *четвертої* групи найменше прагнуть до реалізації СЖ. Від пересічних їх відрізняє орієнтація на підготовку до цього. У їхньому житті привалює прагнення до задоволення власних потреб, коли морально - етичні норми не є актуальними.

5) Узагальнюючи дослідження в ході бойових дій АТО у контексті концепту реалізації СЖ приходим до таких висновків: з посиленням впливу бойових дій на особистість українського військового все більше проявляється стан «базального патріотизму», провідний мотив захисника, а відтак ефект посттравматичного розвитку ПТР та морально – етична домінанта розвитку особистості, що суттєво не знижується в мирних умовах після повернення. Більше того, це стимулює вмотивованих осіб, що не брали участі у БД, серед яких особливо виділяються військові курсанти жінки-психологи, які виявились найбільш здатними розуміти ветеранів АТО; імпліцитно спостерігалась присутність ріневої (сходження по СЖ – вертикалі) та етапної структури реалізації СЖ, яка у особистості військовослужбовця починала формуватись з ППД і досягала свого максимуму на лінії зіткнення, де набувались й проявлялись найвищі (духовні) цінності і творились нові морально - етичні смисли, які наповнювали й докорінно змінювали особистість. Наявність такого особистісного зростання чітко проявлялась при поверненні військовослужбовця як ветерана при його нерозумінні суспільством, яке значною мірою залишилось на застарілих аморально-корупційних засадах існування.

В цілому приходимо до висновку, що саме можливість реалізації СЖ в ході бойових дій стала найбільш вагомим підґрунтям для виживання і подальшого особистісного розвитку завдяки творення нових смислів і морально-етичних цінностей.

6) У емпіричному дослідженні феномена Майдану ми прийшли до таких висновків: якщо цей феномен розглядати як глобальну життєву критичну ситуацію, спрямовану на розвиток цілісної особистості і суспільства на основі вищих етичних функцій і цінностей, тоді для його наукового дослідження стає можливим застосування експериментально-генетичної методології з оглядом на «етичні» функції як «одиниці аналізу» розвитку за «смисловими зв'язками»; були виявлені такі новоутворення як «гідність», «самоусвідомлення», «національно-культурне усвідомлення» та інші, що дозволяє говорити про закономірність «дорослішання» Майдану; можливість наукового підходу до дослідження розвитку цього феномену дозволяє говорити про ортогенез цілісної особистості у СЖ-форматі та розбудову нового суспільства на основі вищих морально-етичних цінностей.

7) Дослідження в процесі взаємодії психолога і священика виявили необхідність чіткого розділення їхніх функцій на основі психопрактичного та

релігійного дискурсу, що в критичних ситуаціях забезпечувало необхідну «компенсацію» з боку партнера і підвищувало рівень духовно-психологічної роботи. Також вдалось емпірично визначити *іпостась духівника* як особливий стан, що виникає в критичних ситуаціях і переживається як духовний.

Таким чином, емпірико-практичні дослідження в цілому засвідчили, що у кризових суспільних умовах та при застосуванні СЖ-практики, що передбачає існування особистості в кризових ситуаціях, при дотримання етапності реалізації СЖ відбувається диференціація за рівнями СЖ-самовизначення. У загальному підсумку на дорефлексивному рівні визначається переважна більшість (50-70%), на рефлексивному рівні значно менше (20-30%), на духовному рівні лише одиниці, яких виявилось не більше 4-5%. Причому, СЖ-самовизначення на духовному рівні стає більш актуальним по мірі досягнення дорослості і зрілості. Особливу увагу слід звернути на ветеранів АТО, у яких була виявлена позитивна динаміка ефекту посттравматичного зростання та потенційна здатність до саморозвитку.

Це означає, що розвиток зрілої особистості найбільш ефективно відбувається за умови реалізації СЖ на рефлексивному і духовному рівнях, а творення нових смислів як духовного продукту можуть виступати об'єктивним критеріальним показником такого розвитку.

12. Аналіз практики реалізації справи життя (СЖ-практики) показав, що за змістом вона визначається як *смисловий аналіз „содіяного” і „справ”*, а за формою - *психосоціальна технологія/методологія СЖ – самовизначення* (ПСТ/М СЖ – самовизначення), де основним механізмом є вчинковий. Здійснюється на основі принципу «медіаційності» як одночасне функціонування практичної, дослідницької і освітньої психологічної роботи на дорефлексивному, рефлексивному і духовному рівнях задля творення й опанування смислів як духовного продукту «собі» і «іншому». СЖ-практика розділяється на *індивідуальну* особистісно-орієнтовану і *психосоціальну* у контексті психосоціальної роботи в кризових умовах включаючи бойові дії. Окремо виділяється освітня СЖ-практика, що функціонує як *психолого-педагогічна технологія/методологія СЖ-самовизначення* (ППТ/М СЖ-самовизначення) і передбачає навчання на рівні професійно-орієнтованих дисциплін і спеціальну тренінгову професійну підготовку як «вкорінення» у реалії життя. З оглядом на часову перспективу СЖ- практика розгортається як: підготовка до реалізації СЖ, включаючи професійну освіту, реалізацію СЖ зрілою особистістю в кризових умовах, включаючи участь у бойових діях і повернення з війни, а також взаємодію психолога і священника.

Таким чином, все вищевикладене в купі з авторським досвідом свідчить про те, що в сучасному кризовому суспільстві завдяки активізації морально-етичної домінанти все більше з'являються як окремі особистості так і соціальні групи, здатні до реалізації СЖ і подальшої розбудови соціальних стосунків на гуманістичних засадах. Це явище потребує особливої уваги і сприяння у всіх сферах суспільних стосунків, де особливе місце посідає професійна освіта у вигляді відповідного інноваційного напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская М.: Мысль, 1991.- 299 с.
2. Агапов Д.А. Нарративный дискурс как метод исторической психологии / Д.А. Агапов/История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее: Материалы международной конференции по истории психологии «IV московские встречи» / Отв. ред. А.Л. Журавлев, В.А. Кольцова, Ю.Н. Олейник. М.: Издательство «Институт психологии РАН», 2006.- С. 447-453.
3. Акмеология: Учебник / Под ред. А.А. Деркача. М.: Изд-во РАГС, 2002.- 605с.
4. Алексеев П.В. Социальная философия: Учебное пособие// П.В Алексеев. - М.: ООО ТК Велби, 2003.- 256 с.
5. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. В 2-х томах/ Б.Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. Т.1.- 232с.; Т.2. – 288с.
6. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания/ Б.Г. Ананьев. – М.: ИПП/ Воронеж: МОДЭК, 1996. – 384с.
7. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – СПб: Питер, 2001. – 272с.
8. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания/ Б.Г. Ананьев. – СПб: Питер, 2001. – 288с.
9. Андронов В.П. Духовность профессионала/В.П. Андронов // Интеграция образования, №4, 2002.- С.160-165.
10. Аристотель / История философии: Учебник для вузов / [под ред. Ч.С.Кирвель] Изд. 2-е, испр. — Бородич А.А., Бодаков А.В., Беспамятных Н.Н. и др. под редакцией Ч. С. Кирвеля. — Минск : Вышэйшая школа, 2013. — 527с.
11. Асмолов А.Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии/ А.Г. Асмолов. - М.: Смысл, 2002.- 480с.
12. Ассман Я. Канон – к прояснению понятия/ Я. Ассман/Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М. М. Сокольской. - М.: Языки славянской культуры, 2004. - С. 111-138.
13. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурный словарь)/ А.С. Ахиезер. - М., 1991. Т. 3. - С. 289-293.
14. Бабенчиков В.П. Пещерный комплекс Шулдана/ В.П Бабенчиков // Материалы Эски-керменской экспедиции. Известия института истории материальной культуры. Вып. 117. М.; Л., 1935.
15. Баева Л.В. Ценностные основания индивидуального бытия: Опыт экзистенциальной аксиологии: Монография/ Л.В. Баева. - М.: Прометей. МПГУ, 2003. - 240 с.
16. Баканова А.А. Отношение к жизни и смерти в критических жизненных ситуациях: автореферат дис. ... кандидата психологических наук/ А.А. Баканова. - Санкт-Петербург, 2000.

17. Балл Г. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять/ Г. Балл // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 25-53.

18. Балл Г. Система принципів раціогуманізму/ Г. Балл // Психологія і суспільство. – 2011. – № 4. – С. 16-32.

19. Балл Г.О. Взаємодія гуманітарної та природничо-наукової традицій в опрацюванні категорії особистості у психології/ Г. Балл // Психологія і особистість. – 2013. – № 1. – С. 6-20.

19а. Балл Г. Теоретична психологія як царина науковості й духовності (до видання українського перекладу книги Філіпа Лерша «Структура особи») / Георгій Балл // Психологія і суспільство. – 2015. – № 3. – С. 72-80.

20. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства/ Г. О. Балл - К.: Видавництво ПП «СКД», 2017.- 204с.

20а. Балл Г.А. Психологія в раціогуманістической перспективе: Избранные работы/ Г. А. Балл.-К.: Изд-во Основа, 2006.- 408с.

21. Балл Г. А. Психологические принципы современного гуманизма/ Г. А. Балл// Вопросы психологии, 2009,N № 6.-С.3-12.

22. Балл Г.А. «Психология» методологии: раціогуманістический взгляд / Г.А Балл// Вопросы психологии. – 2011. – № 3. – С. 3-13.

23. Балл Г.А. Нормативный профессиональный идеал учёного/ Г.А Балл // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32. – № 3. – С. 17-26.

24. Балл Г.А. «Отношение» в контексте двууровневой модели категориально-понятийного аппарата психологи/ Г.А Балл // Мир психологии. – 2011.–№ 4. – С. 39-53.

25. Балл Г. А., Мединцев В. А. Личность как модус культуры и как интегративное качество лица/ Г. А Балл., В. А. Мединцев // Мир психологии. – 2010. – № 4. – С. 167–178.

26. Балл Г.А., Мединцев В.А. Понятие «личность» в контексте модельной трактовки культуры/ Г. А Балл., В. А. Мединцев // Мир психологии. – 2012. – № 3. – С. 17-30.

27. Балл Г.А. Раціогуманізм как форма современного гуманизма и его значение для методологии познания человека/ Г.А Балл // Мир психологии. – 2013. – № 3. – С. 208-223.

28. Балл Г.А. Системная трактовка культуры и личности в контексте концепции раціогуманізма/ Г.А Балл // Наука і освіта. – 2014. – № 9/СХХVI. – С. 26-31.

29. Бахтин М.М. К философии поступка/ М.М. Бахтин // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984-1985. М., 1986.- С.80-160.

30. Бех І.Д. Справедливість-несправедливість у міжособистісних взаєминах/ І.Д. Бех// Педагогіка і психологія, №1, 2006.- С.5-14.

31. Боришевський Б.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості/ Б.Й. Боришевський. - К., СКО Беркут, 2000. -64 с.

32. Беломестнова Н.В. Системный подход в психологии/ Н.В. Беломестнова // Вестник ОГУ, №10, 2005, Том 1. Гуманитарные науки.- С. 43-54.

33. Белорусов С.А. Психология и проблема бесоодержимости/ С.А. Белорусов// Журнал практического психолога, №10-11, 2000.- С.25-51.

34. Бенеш Н. Л. Психологические механизмы эмпатии в актерской психотехнике. Автореферат дис. ... кандидата психологических наук/ Н. Л. Бенеш. - Хабаровск. 2007.-24с.

35. Бердяев Н.А. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики / Н.А. Бердяев // Путь в философию. Антология— М., 2001. - 350 с.

36. Бердяев Н.А. Самосознание: Сочинения/ Н.А. Бердяев. - М.: ЗАО Изд-во ЕКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во Фолио, 2007.- 624с.

37. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем: критический обзор/ Л. фон. Берталанфи // Исследования по общей теории систем. Сборник переврдов / Общая редакция и вступительная статья В.Н.Садовского и Э.Г. Юдина.- М.: Изд-во «Прогресс», 1969. – С.23-82

38. Бимбат С.Д. Психоанализ и религия: о границах исследования религиозного опыта пациентов в психотерапевтической практике/ С.Д. Бимбат // Журнал практической психологии и психоанализа, 2004, №1.

39. Бодалев А.А. О предмете акмеологии/ А.А. Бодалев // Психологический журнал, 1993, № 5.- Т.14. - С. 73-79.

40. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека. Характеристики и условия достижения/ А.А. Бодалев. – М.: Флинта-Наука, 1998. – 166с.

41. Бодалев А.А., Ганжин В.Т., Деркач А.А. Человек и цивилизация в зеркале акмеологии (и акме как интегральная формула здоровья, самопознания, самоопределения и творческого самоутверждения человека)/ А.А.Бодалев., В.Т.Ганжин, А.А. Деркач // Мир психологии, 2000, №1.- С.89-108.

42. Бодалев А.А., Рудкевич Л.А. Как становятся великим или выдающимся/ А.А.Бодалев, Л.А. Рудкевич. – М.: Институт психотерапии, 2003. – 287с.

43. Бодалев А.А., Вайзер Г.А., Карпова Н.А., Чудновский В.Э. Смысл жизни и акме. 10 лет поиска: Сборник. Ч.1./ А.А.Бодалев, Г.А.Вайзер, Н.А.Карпова, В.Э.Чудновский– М.: Смысл, 2004. – 328с.

44. Божович Л.И. Проблемы формирования личности/ Л.И. Божович [под редакцией Д. И. Фельдштейна / Вступительная статья Д. И. Фельдштейна. 2-е изд.] М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО МОДЭК, 1997. - 352 с.

45. Болонский процесс: нарастающая динамика и многообразии (документы международных форумов и мнения европейских экспертов)/ [под ред. В.И. Байденко]- М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2002. - 408 с.

46. Бондаренко А.Ф. Социальная психотерапия личности (психосемантический подход)/ А.Ф. Бондаренко. - Л.: КГПИИЯ, 1991.- С. 25-38

47. Бондаренко А.Ф. Личностное и профессиональное самоопределение отечественного психолога-практика/А.Ф. Бондаренко// Московский Психотерапевтический Журнал, 1993, №1.

48. Бондаренко, А.Ф. Психологическая помощь: терапия и практика: (Учеб. пособие для студентов ст. курсов психол. фак. и отд-ний ун-тов)/ А.Ф. Бондаренко. - К.: Укртехпресс, 1997.- 216 с.

49. Бондаренко А. Ф. Субъектность личности: этическое измерение и предмет отечественной психотерапевтической практики/ А.Ф. Бондаренко//Журнал практикующего психолога, 2007, Выпуск 13.

50. Братусь Б. С. От гуманитарной парадигмы в психологии к парадигме эсхатологической/ Б. С. Братусь // Вопросы философии, №5, 1993.- С. 3 – 43.

51. Братусь Б.С. К проблеме человека в психологии/ Б. С. Братусь//Вопросы психологии, №5, 1997.- С.3-20.

52. Братусь Б.С. Психология – наука о психике или о душе?/ Б. С. Братусь // Человек, N 4, 2000.

53. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке/ А.В. Брушлинский // Психологический журнал, № 6, 1993.

54. Буданцев Ю.П. Смысл жизни народа/ Ю.П. Буданцев//Психологические и религиозные аспекты смысла жизни: Материалы III-V симпозиумов / Психологический институт РАО / Редкол.:Чудновский В.Э. и др.- М.: Ось-89, 2001.- С.108-115.

55. Боева Л.П. Социальная среда и сознание личности/ Л.П. Боева. – М.: Из-во МГУ, 1968. – 268 с.

56. Бурлачук Л.Ф., Коржова Е.Ю. Психология жизненных ситуаций. Учебное пособие/ Л.Ф. Бурлачук, Е.Ю. Коржова. - М.: Российское педагогическое агентство, 1998.- 263 с.

57. Буякас Т.М. Личностное развитие в условиях работы самопонимания опосредованной символики/ Т.М. Буякас//Вопросы психологии, № 1, 2000.- С. 96-108.

58. Буякас Т.М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов/ Т.М. Буякас//Вестник Московского университета. Серия 14. Психология, №31, 2000.- С.56-62.

59. Буякас Т. М. Проблема и психотехника самоопределения личности/ Т.М. Буякас// Вопросы психологии, № 2, 2002.- С. 28-39

60. Быстрицкий Е.К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие/ Е.К.Быстрицкий. - Киев, 1991.- 200 с

70. Быстрицкий Е.К.Культура и личностное измерение человеческого бытия/ Е.К.Быстрицкий//Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода): моногр. Киев, 1992.- С. 8–58.

71. Будрейка Н.Н. Непараметрические методы исследования в психологии/ Н.Н. Будрейка//Психологическая наука и образование, 2007, № 1.-С.40-48.

72. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация: пер.с англ./ Т.А. Ван Дейк [сост. В.В.Петрова; Под ред. В.И.Герасимова; Вступ. ст. В.Н.Караулова и В.В. Петрова]- М.: Прогресс, 1989.-312 с.

73. Власова О.І. Психологія розвитку соціальних здібностей особистості в онтогенезі (повний онтогенез). Наукова монографія/О.І. Власова. – Оттава, 2016. - 377с.

74. Власова О.І.Методологічні основи дослідження соціалізації студентів ВНЗ з позиції школи філософської антропології В.І.Шинкарука/ О.І. Власова / Ціннісні орієнтації та світоглядні позиції людини у контексті сьогодення. Восьмі Шинкаруківські читання. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К.: «Знання України», 2013. – С. 221-230.

75. Власова Е. И. Е. И. Власова: Концепция развития модальной личности как социализации человеческой психики/ Е. И. Власова [Рыбалка В. В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие] – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2015. - С.672-678.

76. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций)/ Ф.Е. Василюк. - М.: Изд-во Моск.ун-та, 1984.- 200с.

77. Василюк Ф.Е. Молитва и переживание в контексте душепопечения/ Ф.Е. Василюк // Московский Психотерапевтический Журнал. Христианская психология (Спецвыпуск) №3, 2003.

78. Василюк Ф.Е. Переживание и молитва (опыт общепсихологического исследования)/ Ф.Е. Василюк. -М.: Смысл, 2005.- 191 с.

79. Василюк Ф. Е. Понимающая психотерапия как психотехническая система. Автореферат дисс. ... доктора психологических наук/ Ф.Е. Василюк. - М., 2007.- 46с.

80. Веккер Л.М. Мир психической реальности: структура, процессы и механизмы/ Л.М. Веккер. – М.: Информационно-издательское агентство «Русский мир», 2000. – 512 с.

81. Вербицкий А.А. Концепция знаково-контекстного обучения в вузе/ А.А Вербицкий // Вопросы психологии, № 5, 1987. – С. 31–39.

82. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: Метод. Пособие/ А.А Вербицкий. — М.: Высшая школа, 1991.—207 с.

83. Вербицкий А. А., Бакшаева Н. А. Проблема трансформации мотивов в контекстном обучении/ А. А Вербицкий., Н. А. Бакшаева. // Вопросы психологии, № 3, 1997. - С. 12-22.

84. Вересов Н.Н. Экспериментально генетический метод и психология сознания: в поисках утраченного (статья вторая)/ Н.Н. Вересов//Культурно - историческая психологи, 2015. Т. 11. № 1. С.117-126.

85. Вересов Н.Н. Экспериментально генетический метод и психология сознания: в поисках утраченного (статья первая)/ Н.Н. Вересов//Культурно - историческая психологи, 2014. Т. 10. № 4. С.121-130.

86. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И Вернадский. - М.: Наука, 1989.- 262 с.

87. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И.Вернадский. - М.: Айрис-Пресс, 2002.- 575 с.

88. Вознюк А. В. Антропологическая акмеология/ А. В. Вознюк //Проблеми освіти: збірник наукових праць. – Вип. 84. – Житомир-Київ, 2015. – С. 68-77.

89. Войтыла К. Личность и поступок //Иоанн Павел II. Соч. в 2 т. Т. 1. / К. Войтыла. - М.: Изд-во францисканцев, 2003.- С. 61-449.

90. Волкова Е.Н. Субъектность педагога: теория и практика: Автореф. дис. ... кандидата педагогических наук/ Е.Н Волкова. - М., 1998.

91. Воробьева И. Н. Эффективность развития способности к целеполаганию у менеджеров: диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.13 / И. Н. Воробьева. – М., 2009.- 168 с.

92. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6-ти т. Т.1. Вопросы теории и истории психологии/ Л.С. Выготский [под ред. А.Р.Лурия, М.Г. Ярошевского] - М.: Педагогика, 1982.- 488с.

93. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. Т. 2./ Л.С. Выготский - М.: Педагогика, 1982.

94. Выготский Л.С. Психология/ Л.С. Выготский. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000.- 1008 с.

94а. Гальцева Т.О. Навчальна самоефективність дорослих: витоки, психологічні механізми, детермінанти: монографія / Т.О.Гальцева. – К.: «Хай-Тек Прес», 201. – 34с.

95. Ганзен В.А. Системные описания в психологии/ В.А. Ганзен. – Л.: ЛГУ, 1984.– 176с.

96. Гегель Г.В.Ф. Лекции по эстетике. В 2-х т. Т. I/ Г.В.Ф Гегель. - СПб, 1999.

97. Гейзенберг В. Избранные философские работы: Шаги за горизонт. Часть и целое (Беседы вокруг атомной физики)/ В. Гейзенберг. - СПб.: Наука, 2006.

98. Гинзбург М.Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема/ М.Р. Гинзбург // Вопросы психологии, №2, 1988.- С.19-27.

99. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения/ М.Р. Гинзбург // Вопросы психологии, № 3, 1994.- С. 43 – 52.

100. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание жизненного поля личности старшего подростка/ М.Р. Гинзбург // Мир психологии и психология в мире, №3, 1995.- С.21-27.

101. Гирусов Э.В. Ноосферный императив пайдеи XXI в./ Э.В. Гирусов//Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: 10-я юбил. междунар. конф. Крым 2003: Тр. конф. М. Т. 2. С. 573-576.

102. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи/ Е.И. Головаха. - Киев: Наукова думка, 1998.- 144 с.

103. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности/ Е.И. Головаха // Психология личности в трудах отечественных психологов. СПб. 2000.- С.23-56.

104. Горбатенко А.С. Системная концепция психики и общей психологии/ А.С. Горбатенко. - Ростов-на-Дону: Изд-во Рост.педагог.ун-та, 1994. – 106с.
105. Гриншпун И. Б., Морозова Е. А. Психодрама/ И. Б.Гриншпун, Е. А. Морозова // Основные направления современной психотерапии. М.: Когито-Центр, 2000.- С. 301-342.
106. Гроф С. За пределами мозга: Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии/ С. Гроф. - М.: Институт Трансперсональной Психологии, изд. Института Психотерапии, 2000.- 497с.
107. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли/ Л.Н. Гумилев. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1989.- 496 с.
108. Гурляева Т.С. Психолого-педагогічні умови формування відповідальності у важковиховуваних підлітків: автореф. ...канд. психол. наук : 19.00.07 / Т. С. Гурляева. – К., 2015. – 22 с.
109. Гусейнов А.А. Философские заметки/ А.А. Гусейнов // Вопросы философии, №10, 2009.- С. 3-16.
110. Давыдов А.П. Проблема медиации в европейской культуре: Запад и Россия. Статья 1. Представление о богочеловеке как форма медиации и проблема культуры/ А.П. Давыдов // Общественные науки и современность. 2000. № 6. С. 82-93.
112. Даренский В.Ю. Парадоксы целостности человека в наследии Киевской философско-антропологической школы/ В.Ю. Даренский // Вестн. Сев. (Арктич.) федер. ун-та. Сер.: Гуманит. и соц. науки. 2017. № 5. С. 67–77.
113. Дементьева К.Г. Психологические особенности художественной деятельности артистов цирка: монография / К.Г. Дементьева.- Киев: КНТ, 2015.-216 с.
114. Деркач А.А., Селезнева Е.В. Акмеологическая культура личности. Содержание, закономерности, механизмы развития/ А.А. Деркач., Е.В. Селезнева. – М.: МПСИ / Воронеж: МОДЭК, 2006. - 496с.
115. Джемс В. Многообразии религиозного опыта / В. Джемс [пер.с англ.В.Г.Малахиевой-Миронович и М.В.Шик под ред.С.В.Лурье]. - М., Издание журнала «Русская мысль», 1910.- 519с.
116. Джемс У. Психология/ У. Джемс. - М.: Педагогика, 1991.
- 116а. Джужа Н.Ф. Применение методов непараметрической статистики в психологопедагогических исследованиях // Вопросы психологии, 1987. № 4.
117. Достоевский Ф.М. ПСС. Т.23/ Ф.М. Достоевский. - Л.: Наука, Ленинградской отделение, 1981.- 423с.
118. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология/В. Н. Дружинин. — СПб: Издательство «Питер», 2000. — 320 с.
119. Завгородняя Е.В. Типология нравственного развития личности/ Е.В. Завгородняя. // Горизонты образования, №2, 2010.-С. 104-111.
120. Завершнева Е.Ю. Записные книжки, заметки, научные дневники Л.С. Выготского: результаты исследования семейного архива/ Е.Ю. Завершнева//Вопросы психологии. 2008. №2. С. 120–135. С. 129
121. Захарова А. В. Генезис самооценки/ А. В. Захарова. - Тула: Изд-во ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 1998.- 135 с.

122. Зейгарник Б.В. Понятия квазипотребности и психологического поля в теории/ Б.В. Зейгарник - К. Левина / Зейгарник Б.В. Теория личности К. Левина. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. С.18—32, 43—51
123. Зенько Ю. М. Трехвековой диалог психологии и религии в России/ Ю. М. Зенько // Христианское чтение: журнал СПб ДА, №19, 2000.- С. 82-165.
124. Зинченко В.П. Культурно-историческая психология: опыт амплификации/В.П. Зинченко//Вопросы психологи, №4, 1993.- С.5-15.
125. Зинченко В.П. Кризис или катастрофа? Психология и новые идеалы научности (материалы «круглого стола»)/ В.П. Зинченко // Вопросы философии, №5, 1993.- С. 3 - 43.
127. Зинченко В.П. Посох Мандельштама и трубка Мамардашвили/ В.П. Зинченко - М.: Новая школа, 1997.
128. Зинченко В.П. Предмет психологии? Подъем *по* духовной вертикали/ В.П. Зинченко//Человек. – 2001. – N 5. – С.5-23.
129. Зинченко В.П. Сознание как предмет и дело психологии/ В.П. Зинченко// Методология и история психологии. 2006. Том 1. Выпуск 1. С. 207-231.
130. Зинченко В.П. Размышления о душе и ее воспитании (Час Души)/ В.П. Зинченко // Вопросы философии. 2002. № 2. С. 125.
- 130а. Злотина М. Л. Диалектика/ М. Л Злотина. – К.: Ин-т философии им. Г. С. Сковороды, Ин-т социологии НАНУ, 2004. – 344 с.
131. Знаков В.В. Категории правды и лжи в русской духовной традиции и современной психологии понимания/ В.В. Знаков //Вопросы психологии, №2, 1994.
132. Знаков В.В. Психология понимания правды/ В.В. Знаков - СПб.: Изд. Алатаея, 1999.- 282 с.
133. Зойя Л. Индивидуация и пайдейя/Л. Зойя//Журнал практической психологии и психоанализа, №2, 2004.
- 133а. Ермолаев О.Ю.Математическая статистика для психологов. М., 2003.
134. Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці / [За ред. Г.О. Балла] – К.-Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 206 с.
135. Иванов В. П. Человеческая деятельность – познание – искусство / В. П. Иванов. – К.: Наукова думка, 1977. – 252 с.
- 135а. Иванов В.П.Мировоззрение как форма сознания, самоопределения и культуры личности // Мировоззрен-ческая культура личности: моногр. / под ред. В.П. Иванова. Киев, 1986. С. 10–88.
136. Йолон П. «Київська філософська школа» як явище/ П. Йолон // Філософська думка, 2015, № 3.-С. 77-89
137. Калина Н.Ф. Основы психоанализа. Серия "Образовательная библиотека"/ Н.Ф. Калина. — М-: "Рефл-бук", К.: "Ваклер", 2001. — 352 с.
138. Канеман Д. Думай медленно... решай быстро/ Д. Канеман. — М.: АСТ, 2013. — 625 с.

139. Кант И. Критика чистого разума / Соч. в 6т. Т.2/ И. Кант. - М., 1964.- 206 с.
140. Кант И. Критика чистого разума / Соч. в 6т. Т.3/ И. Кант. - М., 1964.- 661 с.
141. Кант И. Критика способности суждения/ И. Кант. - М., 1994.
142. Карпинский К.В. Психология жизненного пути личности: Учеб. пособие / К.В.Карпинский. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 167 с.
143. Карпинский К.В. Человек как субъект жизни/ К.В.Карпинский. - Гродно: ГрГУ, 2002.
144. Карпец А. Пророк высшего предназначения и космического смысла/ А. Карпец // Зеркало недели, № 10, 2004.
- 144а. Квасова О.Г. Трансформация временной перспективы личности в экстремальной ситуации: дис. ... кандидата психологических наук: 19.00.01 / О.Г. Квасова - М., 2013. – 216с.
145. Китаев-Смык Л.А. Стресс войны: Фронтные наблюдения врача-психолога/ Л.А. Китаев-Смык. - М., М-во культуры РФ. Рос.ин-т культурологи, 2001. - 80 с.
146. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Учебн.пособ./ Е.А. Климов. - Ростов-на-Дону, 1996.- 509 с.
147. Клочко В.Е., Клочко Ю.В. Человек: открытая система в закрытой среде/ В.Е.Клочко, Ю.В. Клочко // Сибирский психологический журнал. 2015. №57. С. 6–16.
148. Клочко Ю.В., Баланев Д.Ю. Опыт планирования и реализации исследования психической ригидности и локализации контроля как единого пространства характеристик личности/ В.Е.Клочко, Ю.В. Клочко // Вестник Алтайской государственной педагогической академии. 2002. №2-1. С. 17–27.
149. Клюева Н.В. Психолог и семья: диагностика, консультации, тренинг/ Н.В Клюева. - Ярославль, 2001.
150. Кміта Є.В. Методика навчання пілотів веденню радіообміну на міжнародних повітряних трасах в умовах дефіциту часу. Автореферат дис. ... кандидата педагогічних наук/ Є.В. Кміта. - Київ, 2005.- 20 с.
151. Князев Е.Н. Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры/ Е.Н. Князев С.П. Курдюмов. – СПб.: Алетей, 2002. – 414 с.;
152. Коваленко М.И. Пассионарность как психологический феномен/ М.И. Коваленко// Сб. научных трудов «Психологические проблемы самореализации личности». Вып. 2 / Под ред. А. А. Реана, Л. А. Костылевой - Изд. СПб Ун-та, 1999.
153. Козлов В.В. Духовные странствия: три тропы. Заметки по психологии духовности/ В.В. Козлов. - Ярославль, 2001.- 288с.
154. Козлов В.В. Психотехнологии измененных состояний сознания. Личностный рост. Методы и техники/ В.В. Козлов. - М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001.- 384с.

155. Козьмина А. В. Методологические предпосылки последовательного использования каузальной и телеологической причинности/А. В. Козьмина //Социология: 4М. 2005. № 21.- С. 5-27.

155а. Колесников В.Н. Лекции по психологии индивидуальности / В.Н. Колесников - М.: Издательство "Институт психологии", 1996. — 224 с.

156. Кон И.С. В поисках себя (Личность и ее самосознание)/ И.С. Кон. - М.: Политиздат, 1984.- 335 с.

157. Кон И. С. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования/ И.С. Кон / Человек в системе наук. М., 1989. - С. 472-480.

158. Копнин П. В. Введение в марксистскую гносеологию/ П. В. Копнин. – К.: Наукова думка, 1966. – 288 с.

159. Коржова Е. Ю. Развитие личности в контексте жизненной ситуации/ Е. Ю. Коржова // «Психологические проблемы самореализации личности». Вып. 4 [под ред. Е. Ф. Рыбалко, Л. А. Коростылевой] - СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000.- С. 155–160.

160. Краснорядцева О.М. Психологические особенности возникновения и регуляциимышления в реальной жизнедеятельности: автореф. дис. д-ра психол. наук/ О.М. Краснорядцева. - М., 1997. - 47 с.

161. Кривцова С. Экзистенциально-аналитическая теория личности Альфрида Лэнгле/ С. Кривцова//Развитие личности №1, 2005. - С.105—127.

162. Кремень В.Г. Освіта і наука України. Шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи)/ В.Г. Кремень. - К.: Грамота, 2003.- 216с.

163. Кремень В.Г. Якісна освіта: сучасні вимоги/ В.Г. Кремень // Педагогіка і психологія, №4, 2006.- С.5-19.

164. Кремень В.Г. Людиноцентризм в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації/ В.Г. Кремень // Педагогіка і психологія, №2, 2006.- С.17-31.

165. Кремень, В.Г. Трансформація особистості в освітньому просторі сучасної цивілізації/ В.Г. Кремень // Педагогіка і психологія, № 2, 2008.- С. 5-14.

166. Крымский С.Б. Формы функционирования категории абсолютного в системе культуры/ С.Б. Крымский // Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. Киев, 1981. - С. 234–254.

167. Крымский С.Б. Философия как путь человечности и надежды/ С.Б. Крымский. - Киев, 2000. - 308 с.

168. Ксендзюк А. Человек неведомый: Толтекский путь усиления осознания/ А. М Ксендзюк. - ИД София, 2004.- 368 с.

169. Куликова Т. И. Психолого-педагогические стратегии развития субъективности современного подростка: автореферат дис. ... кандидата психологических наук/ Т. И. Куликова. - М, 2004.- 18с

170. Куликова Т.И. Субъектность как центральное образование человеческой реальности / Т. И. Куликова – Режим доступу: <http://www.university.ru/j/images/stories/nir/11/kylikova.pdf>

171. Культуротвірна функція психологічної науки / [За ред. Г.О. Балла] – К.-Кіровоград: Імекс-ЛІТД, 2014. – 264 с.

172. Кушнір В. Духовність в особистості учителя/ В. Кушнір // Соціальна психологія, №4, 2007.- С.124-142.

172а. Лазурский А.Ф. Классификация личностей: Изд. 3-е, перераб. / Под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясищева. — Л.: Госиздат, 1924. — 290 с.

173. Литвин Я. М. Філософський вимір українського шістдесятництва/ Я. М. Литвин // Вісник Черкаського університету. 2014. № 31(324).- С.54-58.

174. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды/ К. Левин. - Смысл, 2001.- 572с.

175. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики/ А.Н. Леонтьев. - М.: Мысль, 1968.

176. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т.2/ А.Н. Леонтьев. - М.: Педагогика, 1983.- 320с.

177. Леонтьев А.Н. Философия психологии: из научного наследия / А.Н. Леонтьев [под ред. А.А.Леонтьева, Д.А.Леонтьева] - М.: Изд-во Моск.ун-та, 1994.- 287с.

178. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, структура и динамика смысловой реальности/ Д.А. Леонтьев. - М.: Смысл, 1999.- 487с.

179. Леонтьев Д. А. К психологии поступка/ Д.А. Леонтьев // Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия, № 2, 2006.

179а. Лерш Ф. Розуміння особи у психології // Гуманістична психологія: Антологія в 3 т. / За ред. Р. Трача, Г. Балла. — Т. 1. — К.: Пульсари, 2001.— С. 93–109.

179б. Лерш Ф. Структура особи / Філіп Лерш; переклад з німецької Іван Івашенко; наукова редакція Романа Трача і Валерії Андрієвської. – К.: Пульсари, 2014 . -560 с.

180. Летунковский В. В. Экзистенциальный анализ. История, теория и методология практики: дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Московский Государственный Университет им. М. В. Ломоносова/ В. В. Летунковский. - М., 2001. – 258с.

181. Личностный потенциал: структура и динамика / [под ред. Д.А. Леонтьева] – М.: Смысл, 2011. – 680 с.

182. Логинова Н. А. Развитие личности и ее жизненный путь/ Принципы развития в психологии / Н. А. Логинова. - М., 1978. С. 156–172.

183. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии/ Б.Ф. Ломов. - М.: Наука, 1984. – 444с.

183а. Лерш Ф. Розуміння особи у психології // Гуманістична психологія: Антологія в 3 т. / За ред. Р. Трача, Г. Балла. — Т. 1. — К.: Пульсари, 2001.— С. 93–109.

184. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура/ А.Ф. Лосев. - М.: Политиздат, 1991.- 525с.

185. Лосев А.Ф. Диалектика мифа //Миф. Число. Сущность/ А.Ф. Лосев. – М, Мысль, 1994. – С. 6-216.

186. Лосский В. Богословское понятие человеческой личности /Сб.статей В.Лосского «Богословие и Боговидение»/ В. Лосский. - М., Издательство Свято-Владимирского братства, 2000.

187. Лоргус А. Опыт методологического анализа психологических категорий: психика, душа и личность /А. Лоргус//Рождественские чтения. Секция православной психологии. 2006. – Режим доступа: http://www.fapsyrou.ru/rozhdest_chten06.php#lorgus

188. Лоргус А. Психологическая практика и пастырское служение: сравнительный психологический анализ/ А. Лоргус // Русское православие, 2005. - Режим доступа: http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ns_file.cgi?2+2_262

189. Любимова Г.Ю. От первокурсника до выпускника: проблемы профессионального и личностного самоопределения студентов-психологов/ Г.Ю. Любимова // Вест.Моск.ун-та., серия 14. Психология, №1, 2000.- С.48-56.

190. Луков В.А. Молодежь в свете перспектив человека и общества / В.А.Луков // Знание. Понимание. Умение., 2008, №1.

191. Лушин П.В. Психология личностного изменения/ П. В. Лушин. – Кировоград: «Имекс ЛТД», 2002. – 360с.

192. Лушин П. В. П. В. Лушин: психологическая концепция личностного изменения и экологической фасилитации / Рыбалка В. В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие/ П. В. Лушин – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2015. - С.648-672.

193. Лэнгле А. Экзистенциально-аналитическая теория личности: Сборник статей: Пер. с нем/ А. Лэнгле. - М.: Генезис, 2008 - 159 с.

194. Лэнгле А. Фундаментальные мотивации экзистенции как действенная структура экзистенциально-аналитической терапии/ А. Лэнгле //Экзистенциальный анализ №1, 2009. – С.41-48.

195. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості/ С.Д. Максименко. - К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. -240с.

196. Максименко С.Д. Психология жизненной силы (нужды) личности/ С.Д. Максименко // Проблеми сучасної психології. 2013. Випуск 21. С.7-23.

196а. Максименко С.Д. Теорія психології нужди (життєвої енергії)/ С.Д. Максименко // Проблеми сучасної психології. 2014. Випуск 25. С. 7-18.

197. Магнуссон Д. Ситуационный анализ: Эмпирические исследования соотношений выходов и ситуаций/ Д. Магнуссон // Психологический журнал, № 2, 1983.

198. Макаров Р.Н. Основы формирования профессиональной надежности летного состава гражданской авиации: Учебное пособие/ Р.Н. Макаров. - М.: Воздушный транспорт, 1990. - 384 с.

199. Маркелова Т.В. Субъектность как фактор успешности педагогической деятельности офицера вооруженных сил: дис. ... кандидата психологических наук/ Т.В. Маркелова. - Н. Новгород: Изд-во НИРО, 2000.

200. Маркс К. ПСС. т. 26, ч. I/ К. Маркс. - М.: Политиздат, 1967.

201. Маркс.К. Капитал. Критика политической экономии. В 3-х т. Т.1/ К. Маркс. - М.: Политиздат, 1973.- 907с.

202. Маслоу А. Психология бытия/ А. Маслоу. - М.: Рефл-бук, Киев: Ваклер, 1997.- 304с.

203. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы/ А. Маслоу. - М.: Смысл, 1999.

204. Маслоу А.Г. Мотивация и личность/ А.Г. Маслоу [пер. а англ. А.М. Татлыбаевой] – СПб.: Евразия, 2001. – 478 с.

205. Матушанский Г.У. Подготовка, переподготовка и повышение квалификации научно-педагогических и инженерных кадров России/ Г.У. Матушанский // Educational Technology & Society. - 2000., №3 (3). pp.535-537.

206. Матушанский Г.У. Образовательные маршруты подготовки педагогических и инженерных кадров в Российской и зарубежной высшей школе/ Г.У. Матушанский // Educational Technology & Society. - 2000., №3 (3). pp.557-563.

206а. Мілютіна К.Л. Психологія зміни життєвої стратегії особистості: дис. ... доктора психологічних наук: 19.00.01 / Катерина Леонідівна Мілютіна – К., 2013 – 433с.

207. Микешкина Л.А. Философия познания: Полемиические главы/ Л.А. Микешкина. - М.: Прогресс-Традиция, 2002. - 624 с.

208. Мелехов Д. Е. Психиатрия и проблемы духовной жизни/ Д. Е.Мелехов // Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни: Сборник памяти доктора медицинских наук, профессора Д. Е. Мелехова. М.: Свято-Филаретовская Московская высшая православно-христианская школа, 1997.- С. 5–61.

209. Мелков Ю.А. «Киевская школа философии»: основные идеи и характерные черты/ Ю.А. Мелков // Вісн. Нац. авіац. ун-ту. Сер.: Філософія. Культурологія: зб. наук. праць. 2008. № 2(8). С. 43–47., с. 46

210. Мень А. Сын человеческий / А. Мень/ Изд. третье, переработанное и дополненное. FOYER ORIENTAL CHRETIEN, 206, Av.de la Couronne, 1050 Bruxelles-Belgique, 1998.- 493с.

211. Минаева Н. С. К вопросу о понятии «душа» в психологии / Н. С. Минаева // Известия Уральского государственного университета, № 39, 2005.- С. 253-265.

212. Могаричев Ю.М. Шулдан / Ю.М. Могаричев/ «Пещерные города» в Крыму. Симферополь: СОНАТ, 2005.- С.96-99.

213. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь Разума/ Н.Н. Моисеев. - М.: Языки рус. культуры, 2000.- 224 с.

214. Морозова И.С., Будич Н.Ю. Личностное самоопределение в период взрослости/ И.С.Морозова, Н.Ю. Будич // Вестник Кемеровского Государственного Университета, №2 (22). Кемерово: Компания ЮНИТИ, 2005.

215. Мухаметзянова Ф.Г. Субъектность студента высшего педагогического учебного заведения: теория и практика. Автореферат диссертации ... доктора педагогических наук/ Ф.Г. Мухаметзянова. - Киров, 2002.

216. М'ясоїд П. Наука і практика у роботі психолога/ П. М'ясоїд // Психологія і суспільство, №3, 2004.- С.5-74.

217. Нарядько Г.Я. Особистість як цінність в українській філософській думці/ Г.Я.Нарядько // Науковий вісник. Серія «Філософія». – Харків: ХНПУ, 2015. – Вип.44.- С.76-85.

218. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті // Освіта, 24-31 жовт., 2002.- С.8-9.

219. Назаров В.Н. Философия в вопросах и ответах: Опыт философской пропедевтики/ В.Н. Назаров - Тула, 1996.

220. Никандров В.В. Пространственная модель функциональной структуры психики человека/ В.В. Никандров // Вестник СПбГУ, 1999, сер. 6, вып. 3. – С.73-80.

221. Нысанбаев А., Курганская В. Философия и образование: поиск согласия/ А.Нысанбаев, В. Курганская // Высшее образование в России, №1, 2001.- С. 39-53.

222. Ожегов И.С. Словарь русского языка / И.С. Ожегов [под ред. Н.Ю. Шведовой.-14-е изд., стереотип] - М.: Рус.яз., 1983.- 816с.

223. Основи психології: Підручник / [За заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця] - К.: Либідь, 1995.- 632с.

224. Осипов В. И. История природных катастроф на Земле/ В. И. Осипов // Вестник Российской Академии Наук. Том 74, №11, 2004.- С. 998-1005

225. Осмонова Н.И. Назначение человека в философии И. Канта и Н.А. Бердяева/ Н.И. Осмонова//Кантовские чтения в КРСУ; Общечеловеческое и национальное в философии : II международная научно-практическая конференция КРСУ. Материалы выступлений / Под общ.ред. И.И. Ивановой. Бишкек, 2004.- С.84-91.

226. Осницкий А.К. Проблемы исследования субъективной активности/ А.К. Осницкий // Вопросы психологии, № 1, 1996.

227. Острецов И. Введение в философию ненасильственного развития: Монография/ И. Острецов. - Ростов на Дону, Комплекс, 2002.- 231 с.

228. Осьодло В. І., Зубовський Д. С. Посттравматичне зростання особистості учасників бойових дій: сучасний стан та перспективи/ В. І.Осьодло, Д. С. Зубовський //Український психологічний журнал, № 1 (3), 2017.- С.63-79.

229. Панов А.Д. Кризис планетарного цикла Универсальной истории/ А.Д. Панов // Вселенная, пространство, время, №2, 2004.

230. Парсонс Т. О структуре социального действия/ Т. Парсонс - М., 2000. Паттерсон С.Х., Уоткенс С.Э. Теории психотерапии. ПИТЕР, 5-е изд./ С.Х. Паттерсон, С.Э. Уоткенс - 2004.- 544с.

231. Паули В. Влияние архетипических представлений на формирование естественнонаучных теорий у Кеплера / В. Паули /В сборнике статей "Физические очерки", "Наука", Москва, 1975.

232. Пашенко Г.С. Методика навчання курсантів-пілотів льотної експлуатації повітряних суден на міжнародних авіалініях. Автореферат

дисертації ... кандидата педагогічних наук/ Г.С. Пашенко. - Харків, 2003.- 19 с.

233. Півень В.В. Професійна підготовка пілотів до ведення радіообміну на міжнародних повітряних трасах. Автореферат дисертації ... кандидата педагогічних наук/ В.В. Півень. - Кривий Ріг, 2001.- 20 с.

234. Петровский В. А. Феномен субъектности в психологии личности / Дис. ... доктора психол. наук/ В. А. Петровский. - М., 1993.- 576 с.

235. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности/ В. А. Петровский. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.- 512с.

236. Петровский А.В., Ярошевский, М.Г. Психология/ В. А. Петровский, М.Г. Ярошевский. - М., 1998.

237. Петухов В.В., Столин В.В. Психология: Методические указания/ В.В. Петухов, В.В. Столин. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989.

238. Платон. Филеб. Государство. Тимей. Критий / Платон [пер. с древнегреч.; общ. Ред. А.Ф. Лосева и др.] - М.: Изд-во Мысль, 1999.- 656 с.

239. Платонов К.К. О системе психологии/ К.К. Платонов. - М.: Мысль, 1972.- 216с.

240. Плужнік В. О. "Київська школа філософії": гносеологічні пошуки кінця ХІХ- початку ХХ ст.: дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Інститут філософії НАН України/ В. О. Плужнік. - К., 1998. – 180с.

241. Полный семантический анализ текста онлайн (seo-анализ): ресурс https://miratext.ru/seo_analiz_text

242. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія/ Е.О. Помиткін. – К.: Внутрішній світ, 2007. – 280 с.

243. Пономаренко В.А. Авиация. Человек. Дух/ В.А. Пономаренко. - М.: ИП РАН Универсум, 1998.- 320 с.

244. Пономаренко В.А. Психология духовности профессионала/ В.А. Пономаренко. - М.: ПЕР СЭ, 2004.- 256с.

245. Пономаренко В.А. «Человек летающий»/ В.А. Пономаренко // Экспериментальная психология, 2012, том 5, № 4. - С. 117–131.

246. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона. Пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского/ К. Р. Поппер. - М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992.- 448 с.

247. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы/ К. Р. Поппер [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского] - М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. - 528 с.

248. Пригожин И. Философия нестабильности/ И.Пригожин // Вопросы философии, №6, 1991.- С. 46—57.

249. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой/ И.Пригожин, И. Стенгерс. - М.: Прогресс, 1986.- 432с.

250. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант: К решению парадокса времени/ И.Пригожин, И. Стенгерс. - М.: Изд. группа «Прогресс», 1994. – 266с.

251. Присняков В.Ф., Приснякова Л.М. Человеческий капитал как интеллектуальная сила. Опыт математического моделирования. Монография/ В.Ф. Присняков, Л.М. Приснякова. - Днепропетровск, 2004.- 225с

252. Присняков В. Ф. Власть. Террор. Революция. Катастрофы в гуманитарных процессах. Монография/ В.Ф. Присняков. - Днепропетровск, 2005.- 192с.

253. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение/ Н.С.Пряжников. - М.: изд. «Институт практической психологии», Воронеж: НПО МОДЭК, 1996.- 256 с.

254. Пряжников Н.С. Психология элитарности/ Н.С. Пряжников. - М. Воронеж: Инс-т практической псих.; НПО Модек, 1996.- 512с.

254а. Психодиагностика стресса: практикум/ сост. Р.В.Куприянов, Ю.М.Кузьмина; М-во образ. и науки РФ, Казан. гос. технол.ун-т. - Казань: КНИТУ, 2012. – 212 с

255. Психологія життєвої кризи / [Відп. ред. Т.М.Титаренко] - К.: Агропромвидав України, 1998. - 348с.

256. Психологія вищої школи: підручник / О. І. Власова, В. А. Семиченко, С. Ю. Пащенко, Я. Г. Невідома [за ред. О. І. Власової] – К.: ВПЦ "Київський університет", 2014. – 470с.

257. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: У 2-х т. / М.Й.Боришевський, М.І.Алексеева, В.В.Антоненко та ін. [За загальною редакцією М.Й.Боришевського] - К., 2001.- Т.1.-244 с., Т.2.-345 с.

258. Психологический словарь / [Под ред. В.В.Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др.; Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР]- М.: Педагогика, 1983.- 448с.

259. Психология. Словарь / [Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп.] - М.: Политиздат, 1990.- 494с.

260. Рассказова И.Н. Изменене смыслообразующих контекстов клиента в процес се психологического консультирования: дис. ... канд. психол наук: 19 00 01 / И.Н.Рассказова. – М., 1999. – 221 с.

261. Разеев Д. Н. Телеологический принцип в науке : трансцендентальный подход: диссертация ... доктора философских наук : 09.00.08, 09.00.03 / Д. Н. Разеев.- Санкт-Петербург, 2009.- 334 с.

262. Реан А.А., Андреева Т.В., Киреева Н.Н., Москвичева Н.Л. О ценностно-мотивационной сфере студентов-универсантов. // В сб.: Ананьевские чтения-99. Тезисы науч. Пр. конф. (26-28 октября 1999 г.) – СПб., 1999, с.194-199.

263. Роговин М.С. Структурно-уровневые теории в психлогии. Методологические основы/ М.С. Роговин. - Ярославль: ЯрГУ, 1977. - 79с.

264. Роджерс К. В мире советского профессионала/ К. Роджерс // Журнал практического психолога, N 3, 1997. - С. 92-111.

265. Розин В.М. Методологические условия построения онтологии человека/ В.М. Розин // Филос. науки. 2015. № 3. С. 130–133.

266. Роменець В.А. Історія психології стародавнього світу і середніх віків: Навч. посібник/ В.А. Роменець. - К.: Вища школа, 1983.- 415с.
267. Роменець В.А. Історія психології XVII століття: Навч. посібник/ В.А. Роменець. - К.: Вища школа, 1990.- 365с.
268. Роменець В.А. Історія психології епохи Просвітництва: Навч. посібник/ В.А. Роменець. - К.: Вища школа, 1993.- 568с.
269. Роменець В.А. Історія психології XIX-початку XX століття: Навч. посібник/ В.А. Роменець. - К., 1995.- 614с.
270. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології XX століття: Навч. посібник/ В.А. Роменець, І.П. Маноха. - К.: Либідь, 1998.- 992с.
271. Роменець В. Вчинкова організація канонічної психології/ В. Роменець // Психологія і суспільство, №2, 2000.- С.25-57.
272. Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посібник. 2-ге вид., доп./ В. А. Роменець. - К.: Либідь, 2001. 288с.
273. Роменець В. Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології/ В. Роменець // Психологія і суспільство.- 2011, № 2.- С.15-21
274. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии/ С.Л. Рубинштейн. - М.: Учпедгиз, 1946, 2-е изд. – 703 с.
275. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. Изд. 2. Отв.ред. Е.В.Шорохова/ С.Л. Рубинштейн. - М.: Педагогика, 1976. - 416с.
276. Рубинштейн С.Л. Человек и мир/ С.Л. Рубинштейн. - М.: Наука, 1997. - 191 с.
277. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии/ С.Л. Рубинштейн. - СПб.: Питер, 2002. - 720с.
278. Рудкевич Л. А., Рыбалко Е. Ф. Возрастная динамика самореализации личности /Психологические проблемы самореализации личности / Л. А.Рудкевич, Е. Ф.Рыбалко [ред. А. А. Крылов, Л. А. Коростылева] - СПб., 1997. - С. 89–106.
279. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / В. В. Рибалка. — К.: Шк. світ, 2010. — 128 с.
280. Рыбалка В. В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие/ В. В. Рибалка. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2015. - 872с.
- 280а. Савелюк Н.М. Психологія розуміння особистістю релігійного дискурсу: автореф. дис. ... доктора психол. наук: 19.00.01 / Наталія Михайлівна Савелюк. – К., 2018. – 36с.
281. Священник Родион. Люди и демоны. Образы искушения современного человека падшими духами/ Священник Родион - Изд. Отдел Украинской Православной Церкви, 1999. - С.60.
282. Сергеев К.А., Слинин Я.А. «Феноменология духа» Гегеля как наука об опыте познания / К.А. Сергеев, Я.А. Слинин/ В кн.: Г.Гегель. Феноменология духа - СПб.: Наука, 1992. -1992 С.7-17.
283. Серегина И.А. Психологическая структура субъектности как личностного свойства педагога. Автореферат диссертации ... кандидата психологических наук/ И.А. Серегина. - М., 1999.

284. Селезньов О.В. Методика професійної підготовки курсантів-штурманів до дій в екстремальних умовах. Автореферат дисертації ... кандидата педагогічних наук/ О.В. Селезньов. - Харків, 2004, 2004. - 18с.

285. Сіненко Д.В. Методика оцінки навичок пілотування курсантів-льотчиків в процесі льотної підготовки. Дисертація ... кандидата педагогічних наук/ Д.В. Сіненко. - Харків, 2008. - 214 с.

286. Слободчиков В.И., Исаев, Е.И. Психология развития человека/ В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. - М., 2000.

287. Словарь современного русского литературного языка. - Издательство Академии наук СССР. М-Л. 1908.

288. Словарь русского языка. М., 1961.

289. Соколова Е.Е. Идеи А.Н. Леонтьева и его школы о поступке как единице анализа личности в их значении для исторической психологии/ Е.Е. Соколова // Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии: школа А.Н. Леонтьева [Под ред. А.Е. Войскунского, А.Н. Ждан, О.К. Тихомирова] - М.: Смысл, 1999. - С. 80-117.

290. Соловьев В.С. Чтение о Богочеловечестве// Соловьев Вл. С. Спор о справедливости: Сочинения. - М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: Изд-во Фолио, 1999. - 864с.

291. Соловьева Г.Г. Современная западная философия (компаративистские исследования): монография: в 2 т./ Г.Г. Соловьева [под общ.ред. З. К. Шаукеновой. – 2-е изд., перераб. и доп.] – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2012. – Т. 1. – 315 с.

292. Солощенко П.П., Караконисова С.Г., Шарипов А.К. Феномен «акме» в классической и постнеклассической философской парадигме/ П.П. Солощенко, С.Г. Караконисова, А.К. Шарипов // Международный журнал экспериментального образования. – 2017. – № 5. – С. 97-100.

293. Социальная философия. – Режим доступа: http://socfil.narod.ru/glava_7.htm.

294. Станиславский К.С. Работа актера над собой / В кн.: К.С.Станиславский. Собрание сочинений в девяти томах. Том 2/ К.С.Станиславский.- М.: Искусство, 1989.

295. Степанский В.И. Свойства субъектности как предпосылка личностной формы общения/ В.И. Степанский // Вопросы психологии, № 5, 1991.

296. Степин В.С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность. URL. – Режим доступа: http://filosof.historic.ru/books/c0026_1.shtml

297. Суходольский Г.В. Структурно-алгоритмический анализ и синтез деятельности/ Г.В. Суходольский. - Л.: ЛГУ, 1976. - 120с.

298. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми: навч. посіб. / В.О. Татенко. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – 288 с.

299. Табачковський В.Г. В пошуках невтраченого часу. Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників/ В.Г. Табачковський. - Київ, 2002. 300 с.

300. Тарнашинська Т. Українське шістдесятництво: аберация явища у постмодерному прочитанні/ Т. Тарнашинська // Слово і час.-2006.-№3.-С.59-71.

301. Татенко В.О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми: навч. посіб. / В.О. Татенко. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – 288 с.

302. Татенко В. О. Соціальна і політична психологія Євромайдану: суб'єктне і вчинкове / В. О. Татенко // Психологічні науки: проблеми і здобутки. - 2014. - Вип. 5. - С. 146-171.

303. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія/ В. Татенко – К. : Міленіум, 2017. – 184 с.

304. Татенко В.А. Объект, предмет и метод психологии как субъекта познания/ В.А. Татенко // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Перспективи розвитку соціогуманітарних наук у класичних університетах» (соціологія, психологія, педагогіка): Зб. наук. Праць. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. - С. 60-66.

305. Татенко В.А. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы/ В.А. Татенко // Психологический журнал, 1995, Т. 16, № 3. — С. 23-35.

305а. Тиханкина И.А. Поступок как единица анализа деятельности студентов в контекстном обучении: дис. ... канд. психол. наук: 19 00 01 / И.А.Тиханкина – М., 1998. – 190 с

306. Ткаченко О. «Діло» та «справа життя» як психологічні категорії/ О. Ткаченко // Психологія і суспільство, №1, 2005. - С.16-27.

307. Ткаченко О. Психологічне дослідження феномена Майдану/ О. Ткаченко // Психологія і суспільство, №2, 2006. - С.19-29.

308. Ткаченко О. Тенденції змін життєвих орієнтацій українського суспільства, обумовлені феноменом «майдану»/ О. Ткаченко // Соціальна психологія, №3, 2006. С.25-33.

309. Ткаченко О. Взаємодія психолога і священика у форматі теоретико-практичного підходу «справа життя»/ О. Ткаченко // Психологія і суспільство, №3, 2007. - С.103-108.

310. Ткаченко О. А. Взаємини психолога і священика: «справожиттєва» практика/ О. Ткаченко // Практична психологія та соціальна робота, № 4, 2011.- С. 62-66.

311. Ткаченко О. Духовне відродження освіти і вище призначення людини/ О. Ткаченко // Соціальна психологія, №2, 2008. - С.141-150.

312. Ткаченко О. Тренінг професійної майстерності психологів-консультантів: «справожиттєвий» підхід. Навчальний посібник (експериментальний курс)/ О. Ткаченко. - Кіровоград: КІРУЕ, 2009. - 92с.

313. Ткаченко О. Експериментальна психологія: «справожиттєвий» підхід. Навчальний посібник (експериментальний курс)/ О. Ткаченко. - Кіровоград: КІРУЕ, 2009. - 88с.

314. Ткаченко О. Психолог на війні та після... (нарративні матеріали). Навчально-методичний посібник/ О. Ткаченко - Київ: ЦП «КОМПРИНТ», 2017. – 176 с.

315. Ткаченко О.А. Розвиток феномена Майдану у форматі генетичного дослідження/ О.А. Ткаченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. Випуск 2. Том 2. – Херсон: 2017.- С.100-106.

316. Ткаченко О.А. Динаміка морально-психологічного стану та посттравматичного розвитку військовослужбовців у ході антитерористичної операції/ О.А.Ткаченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. Випуск 6. Том 1. – Херсон: 2017.- С.118-127.

317. Ткаченко А.А. Организационно-дидактические основы специальной теоретической подготовки курсантов-пилотов летных училищ гражданской авиации. Дис ... канд. педагогических наук / А.А.Ткаченко. – Казань. 1988.- 168с.

318. Ткаченко А.А. Духовно-природная психотерапия. (Эсхатологический аспект). Личностная и профессиональная элитарность/ А.А.Ткаченко. - Кіровоград: КОД, 2001. - 220с.

319. Ткаченко А.А. Дело жизни: достижение личностью высшего предназначения. Монография/ А.А.Ткаченко. - Кіровоград: «Поліграф-Терція», КИРУЭ, 2010. - 288с.

320. Ткаченко А.А. Дело жизни: достижение личностью высшего предназначения. Монография. Изд. 2-е/ А.А.Ткаченко. - LAMBERT, 2014. – 377с.

321. Ткаченко А. Дискуссия в стиле нарративной терапии «О пропаганде, психологии и «Донбасской» войне в контексте «Деложизненного» подхода/ А.А.Ткаченко //Теория и практика психотерапии» 3.5, Май, 2016. - С. 48—57

322. Ткаченко А.А. Социальная морально-этическая терапия: феномен «Майдана»/ А.А.Ткаченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. Випуск 1. Том 1. – Херсон: 2017. - С.132-138

323. Ткаченко О. М. Принципи та категорії психології/ О. М. Ткаченко. - К.: Гол.вид. ВО Вища школа, 1979. - 198с.

324. Ткаченко О. М. Принципи, категорії і методологічні проблеми психології/ О. М. Ткаченко // Психологія і суспільство, №1, 2009. - С.45-134.

325. Талей Н. Н. Чёрный лебедь. Под знаком непредсказуемости / Н. Н. Талей [пер. с англ. В. Сонькина, А. Бердичевского, М. Костионовой, О. Попова; под ред. М. Тюнькиной] — М.: Изд. «Колибри», 2009. — 528 с.

326. Талей Н. Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса / пер. с англ. Н. Караева/ Н. Н. Талей. — М.: Изд. КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2014. — 768 с.

327. Тарнавская Т.В. Методика обучения будущих диспетчеров управлению воздушным движением в экстремальных ситуациях на международных воздушных трассах. Диссертация ... кандидата педагогических наук/ Т.В. Тарнавская. - Харьков, 2008.

328. Тиханкина И. А. Поступок как единица анализа деятельности студентов в контекстном обучении : Дис. ... канд. психол. наук/ И. А. Тиханкина.- Москва, 1998. - 190 с.

329. Тейяр де Шарден П. Феномен человека/ П. Тейяр де Шарден. — М.: Наука, 1987. - 240с.

330. Толстой Л.Н. Полн.собр.соч. В 90 т. Т.48/ Л.Н Толстой. - М.: Гос. изд. худ. лит-ры, 1952.- 539 с.

331. Толстой Л.Н. Полн.собр.соч. В 90 т. Т.50/ Л.Н Толстой. - М.: Гос. изд. худ. лит-ры, 1952. - 352 с.

332. Троцук И.В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках/ И.В. Троцук // Вестник РУДН, № 6-7, 2005. - С. 56-74.

333. Тюгашев Е.А. Ситуация как категория социокультурного анализа: Парсонс - Ясперс – Гегель/ Е.А. Тюгашев // Социальные взаимодействия в транзитивном обществе. Вып. XI / Под ред. М.В. Удальцовой. Новосибирск: НГУЭУ, 2009. - С. 23-32.

334. Уайт М. Карты нарративной практики: введение в нарративную терапию/ М. Уайт. - М.: Генезис, 2010.

335. Узланер Д.А. Эволюция взглядов К.Г. Юнга на христианство и феномен национал-социализма/ Д.А. Узланер// Вестн. Моск. ун-та. Сер.7. Философия., 2007. №3. - С. 76-96.

336. Урсул А.Д. Образовательная революция XXI века в перспективе устойчивого будущего (начало) / А.Д. Урсул // Знание. Понимание. Умение. 2009, №1.

337. Філософський словник / [За ред. В. І. Шинкарука. – 2 вид. перероб. і доп.] – К.,1986. – 800с.

338. Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції / [Відповідальний редактор член-кореспондент АН УРСР В.І. Шинкарук] – К. : Наукова думка, 1976. – 480 с.

339. Философский словарь / [Под ред. И.Т. Фролова. 4-е изд.] - М.: Политиздат, 1981. - 445 с.

340. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса/ Л. Фестингер [пер. с англ. А.

Анистратенко, И. Знаешева]. - СПб.: Ювента, 1999. - 318 с.

341. Флоренская Т.А. Мир дома твоего. Материалы к программе "Этика и психология семейной жизни" Библиотека журнала "Воспитание школьника"/ Т. А. Флоренская. - М.: "ШКОЛА-ПРЕСС", 1999.

342. Флоренская Т. А. Диалог в практической психологии: Наука о душе/ Т. А. Флоренская. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 208с.

343. Франк С.Л. Смысл жизни / Духовные основы общества/ С.Л. Франк. - М., 1992. - 511с.

344. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник/ В. Франкл [пер.с англ. и нем./ Общ.ред. Л.Я.Гозмана и Д.А.Леонтьева; вст.ст. Д.А.Леонтьева]. - М.: Прогресс, 1990. - 388с.

345. Фурман, А. А. Особистісний світ як онтофеноменальнадійсність (до категоріального аналізу Георгія Балла)/ А. А. Фурман // Психологія і суспільство.- 2017, № 2.- С.-135- 145.

346. Фурман А. Модульно - розвивальна організація миследіяльності – схема професійного методологування/ А. Фурман // Психологія і суспільство, №4, 2005. - С.40-70.

347. Фурман А. Методологічна план-карта освітології як синтетичної наукової дисципліни/ А. Фурман // Вітакультурний млин. Модуль 4, 2006. - С.4-19.

348. Фурман А. Парадигма як предмет методологічної рефлексії/ А. Фурман // Психологія і суспільство.- 2013, № 3. - С. 72-85

349. Фурман А.В. Світ методологій/ А.В. Фурман // Психологія і суспільство.- 2015, № 2.- С. 47-60.

350. Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування [Текст] : монографія / А. В. Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 378 с.

350а. Холлендер М., Вульф Д.А.Непараметрические методы статистики. М., 1983

351. Хохліна О. П. Проблема методологічних принципів психології/ О. П. Хохліна // Юридична психологія, № 2, 2015.- С.5-25.

351а. Чикесентмихайи М. Поток: Психологія оптимального переживання/ М. Чикесентмихайи. – М: Альпина нон-фікшн, 2011.

352. Человек и мир человека: монография / [под ред. В.И. Шинкарука]. - Киев, 1977. - 342 с.

353. Челпанов Г.И. Мозг и душа: Критика материализма и очерк современных учений о душе/ Г.И. Челпанов.- М.: Изд. Круг, Психологический институт РАО, 1994. - 350 с.

354. Челпанов Г. Учебник психологии (для гимназий и самообразования)/ Г.Челпанов. – М: Тов. «В.В.Думов, наследн. Бр. Салаевых»,1915.- 220с.

355. Чепелева Н.В. (ред.) Проблемы психологической герменевтики/ Н.В. Чепелева. - К.: Издательство Национального педагогического университета им. Н.П. Драгоманова, 2009. – 382 с.

356. Чудновский В.Э. Проблема субъективности в свете современных задач психологии воспитания/ В.Э. Чудновский // Вопросы психологии, №4, 1988. - С.15-25.

357. Чудновский В.Э. Смысловая вертикаль человеческой жизни / В.Э. Чудновский / Психологические проблемы смысла жизни и акме: Электронный сборник материалов XVII симпозиума [Под ред. Г.А. Вайзер, Н.В. Кисельниковой, Т.А. Поповой]. – М.: ФГНУ «Психологический Институт РАО», 2012. - С.11-25. – Режим доступа: <http://www.pirao.ru/ru/scilife/mpirao/>

358. Чурсанов С.А. Богословское понятие личности (proswpon) в структуре методологической парадигмы православной психологии и

педагогіки/С.А. Чурсанов// Развитие личности, №4, 2006. – Режим доступа: http://www.fapsyrou.ru/z16_chursanov.php

359. Шабельников В.К. Психология души: Учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. Заведений/ В.К. Шабельников. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 240с.

360. Шакурова З. А. Основы математической статистики для психологов: Учебное пособие/ З. А. Шакурова. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2000. – 35 с.

361. Шамне А. В. Теоретико-методологічний аналіз психосоціальної проблеми/ А. В. Шамне // Збірник наукових праць. Психологічні науки. Том 2. Випуск 11 (99), 2013. - С.321-326

362. Шапарь Р.Б. Практическая психология. Инструментарий / Серия «Учебники для высшей школы»/ Р.Б. Шапарь.-Ростов на Дону: Феникс, 2004. - 768с.

363. Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования)/ Ю.М. Швалб. – К.: Миллениум, 2003. – 152 с.

364. Швалб Ю.М. Жизненный опыт как проблема психологии сознания/ Ю.М. Швалб // Вісник Харківського національного університету. Серія “Психологія”, 2010, №913.- С.178-181.

365. Шинкарук В. І. Марксистсько-ленінська філософія і світогляд/ В. І. Шинкарук // Філософська думка. – 1969. – № 1. – С. 9–20.

366. Шинкарук В. І. Вибрані твори: У 3 т., 4 кн. / В. І. Шинкарук. – К.: Український центр духовної культури, 2003–2005. – Т. 1. – 392 с.; Т. 2. –528 с.; Т. 3, Ч. 1. – 404 с.; Т. 3, Ч. 2. – 428 с.

367. Шинкарук В. И. О месте права в формообразованиях человеческого духа в философии Гегеля/ В. И. Шинкарук // Философские науки. –1968. – № 1. – С. 70–77.

368. Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения/ В. И. Шинкарук, А. И. Яценко. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 256 с.

369. Шоттер Дж. М. М. Бахтин и Л. С. Выготский: интериоризация как «феномен границы»/ Дж. Шоттер // Вопросы психологии, №6, 1996. - С. 107-117.

370. Шульга В. Д. Спільний учинок як механізм соціалізації учнівської молоді: дис. ...канд. психол. наук : 19.00.05 / В. Д. Шульга. – К., 2013. – 257 с.

371. Шульга В.Д. Суб'єктно-вчинковий підхід до розвитку сутнісних сил дитини: методологія педагогіки і психології XXI століття/ В. Д. Шульга // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, II(14), Issue: 27, 2014.- P. 99-102.

372. Шутценбергер А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы/ А. Шутценбергер. - М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. - 240 с.

373. Щедровицький Г. Методологічна організація сфери психології/ Г. Щедровицький // Психологія і суспільство, №2, 2000. - С.7-25.

374. Щедровицький Г. Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок/ Г. Щедровицький // Психологія і суспільство, №2, 2004. - С.30-50.

375. Щедровицький Г. Схема мислєдіяльності – системно-структурна будова, значення і зміст/ Г. Щедровицький // Психологія і суспільство, №4, 2005. - С.29-40.

376. Щедровицький Г. Смісл і значення/ Г. Щедровицький // Психологія і суспільство.- 2016, № 3. - С. 24-45

377. Щедровицький Г.П. Избранные труды/ Г. П. Щедровицький. - М.: Шк. культ. полит., 1995. - 800с.

378. Щербина С.В. Науково-дослідна робота майбїтніх диспетчерів міжнародних авіалїній як засїб формування професїйних умїнь. Автореферат дисертації ... кандидата педагогїчних наук/ С.В. Щербина. - Харків, 2001. - 19 с.

379. Еколого-психологїчні чинники якостї життя в умовах розвитку сучасного суспїльства : Колективна монографія / [за наук. ред. Ю. М. Швалба]. – Кїровоград : «Імекс-ЛТД», 2013. – 208 с.

380. Эльконин Б.Д., Зинченко В.П. Психология развития (по мотивам Л. Выготского)/ Б.Д. Эльконин, В.П. Зинченко // Гуманитарная наука в России: Соросовские лауреаты. Философия, психология. М., 1996.

381. Эммонс Р. Психология высших устремлений: мотивация и духовность личности / Р. Эммонс [пер. с англ.; под ред. Д.А.Леонтьева]. - М.: Смысл, 2004. - 416с.

382. Юнг К.Г. Аналитическая психология. Прошлое и настоящее/ К.Г. Юнг.- М.: Мартис, 1995. - 320с.

383. Юнг К. Г. Синхронистичность. Сборник/ К.Г. Юнг [гер с англ.]- М. "Рефл-бук", К "Ваклер",1997. -320с

384. Юнг К.Г. Практика психотерапии / К.Г. Юнг.- Санкт-Петербург: Университетская книга, 1998. - 416 с.

385. Явкина Т. А. Духовное производство: проблемы определения эффективности. Диссертация ... кандидата философских наук/ Т. А. Явкина. - Саранск, 2003.

386. Янков И.В. Нарратив в историческом освоении действительности: феномен обновления и социокультурный смысл. Диссертация ... кандидата философских наук/ И.В.Янков. - Екатеринбург, 1997.

387. Яковлев В.Ю. Нарративный метод научного познания/ В.Ю. Яковлев // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена, №11, 2008. - С.28-36.

388. Ярошовець В. Екзистенційно-антропологїчне упредметнення філософїї Володимира Шинкарука/ В. Ярошовець // Психологія і суспїльство.- 2011- №1.- С.54-65.

389. Ярошевский М.Г. Теория «поля» Курта Левина. История психологии от античности до середины XX века/ М.Г. Ярошевский. – М: 1996.

390. Ярошевский Т.М. Личность и общество/ Т.М.Ярошевский. - М.: Прогресс, 1973. - 543 с.
391. Ярошевский М.Г. История психологии/ М.Г.Ярошевский. - М.: Мысль, 1966. - 591 с.
392. Ясперс К. Духовная ситуация нашего времени // Ясперс К. Смысл и назначение истории/ К. Ясперс [Пер. с нем.] - М.: Политиздат, 1991. - 527 с.
393. Яценко А. И. Целеполагание и идеалы/ А. И. Яценко. - К.: Наукова думка, 1977. - 275 с.
394. Aldwin C. M. Vulnerability and resilience to combat exposure: Can stress have lifelong effects? / C. M. Aldwin, M. R. Levenson, A. Spiro // *Psychology and aging*. - 1994. - № 9. - P. 34-44.
395. Elder G. H. Combat experience and emotional health: Impairment and resilience in later life / G. H. Elder, E. C. Clipp // *Journal of personality*. - 1989. - № 57. - Vol. 2. - P. 311-341.
396. Elder G. H. Turning points in life: The case of military service and war / G. H. Elder, C. Gimbel, R. Ivie // *Military Psychology*. - 1991. - № 3. - P. 215-231.
397. Erbes C. Posttraumatic Growth among American Former Prisoners of War / C. Erbes, R. Eberly, T. Dikel, E. Johnsen, I. Harris, B. Engdahl // *Traumatology*. - 2005. - № 11. - Vol. 4. - P. 285-295.
398. Ellison, C.W. Spiritual well-being: Conceptualization and measurement. *Journal of Psychology and Theology*, 19, 1983.- P. 35-38.
399. Epstein, S. Integration of the cognitive and psychodynamic unconscious. *American Psychologist*, 49, 1994. - P. 709-724.
400. Fontana A. Psychological benefits and liabilities of traumatic exposure in the war zone / A. Fontana, R. Rosenheck // *Journal of Traumatic stress*. - 1998. - № 11. - Vol. 3. - P. 485-503.
401. Hall, T.W., Edwards, K.J. The initial development and factor analysis of the spiritual assessment inventory. *Journal of Psychology and Theology*, 24, 1996. - P. 233-246.
402. Heisenberg W. Wolfgang Paulysphilosophische Auffassungen//*Die Naturwissenschaften*, 1959. 46. Jg., Heft 24, S. 661-663
403. Kahneman, D. *Thinking, Fast and Slow*, Farrar, Straus and Giroux, ISBN 978-0374275631. (Reviewed by Freeman Dyson in *New York Review of Books*, 22 December 2011, pp. 40-44.)
404. Little B.R. Free traits, personal projects, and idio-tapes: Tree tiers for personality psychology. *Psychological Inquiry*, 7, 1996. -P. 340-344.
405. Malony, N. The clinical assessment of optimal religious functioning. *Review of Religious Research*, 30, 1988. - P. 3-17.
406. Maslow A.H. *The Farther Reaches of Human Nature*. Harmondsworth: Penguin, 1971.

407. Maslow Abraham H. *Motivation and Personality* (2nd ed.) N.Y.: Harper & Row, 1970.
408. McAdams, D.P. The five-factor model of personality: A critical appraisal. *Journal of Personality*, 60, 1992. - P. 329-361.
409. McAdams, D.P. Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons. *Psychological Inquiry*, 7, 1992. - P. 295-321.
410. McCrae, R. R., Costa, P. T., Jr. Toward a new generation of personality theoretical contexts for the five-factor model. In J.S. Wiggins (Ed.), *The five-factor model of personality: Theoretical perspectives* (p.p. 51-87). New York: Guilford Press, 1996.
411. Park C. L. Intrinsic religiousness and religious coping as life stress moderators for Catholics versus Protestants / C. L. Park, L. H. Cohen, L. Herb // *Journal of Personality and Social Psychology*. - 1990. - № 59. - P. 562-574.
412. Park C. L. Religious and nonreligious coping with the death of a friend / C. L. Park, L. H. Cohen // *Cognitive Therapy and Research*. - 1993. - № 17. - P. 561-577.
413. Park C. L. Assessment and prediction of stress-related growth / C. L. Park, H. C. Lawrence, R. L. Murch // *Journal of personality*. - 1996. - № 64. - Vol. 1. - P. 71-105.
414. Peterson C. Strengths of character and posttraumatic growth / C. Peterson, N. Park, N. Pole, W. D'Andrea, M. E. Seligman // *Journal of traumatic stress*. - 2008. - № 21. - Vol. 2. - P. 214-217.
415. Pervin A. *Personality: Theory, assessment and research*. New York etc., 1970.
416. Pervin L. Definitions, measurements and classifications of stimuli, situations and environments // *Hum. Ecology*. V. 6, 1978.
417. Sanders A. F. Toward a model of stress and human performance / A. F. Sanders // *Acta Psychologica*. - 1983. - № 53. - P. 61-97.
418. Schnurr P. Change in MMPI scores from college to adulthood as a function of military service / P. Schnurr, S. Rosenberg, M. Friedman // *Journal of Abnormal Psychology*. - 1993. - № 102. - P. 288-296.
419. Solomon Z. Positive and negative changes in the lives of Israeli former prisoners of war / Z. Solomon, M. A. Waysman, Y. Neria, A. Ohry, J. Schwarzwald, M. Wiener // *Journal of Social and Clinical Psychology*. - 1999. - № 18. - Vol. 4. - P. 419-435.
420. Sledge W. H. Self-concept changes related to war captivity / W. H. Sledge, J. A. Boydston, A. J. Rabe // *Archives of General Psychiatry*. - 1980. - № 37. - Vol. 4. - P. 430-443.
421. Speed N. Posttraumatic stress disorder as a consequence of the prisoner of war experience / N. Speed, B. E. Engdahl, J. Schwartz, R. E. Eberly // *Journal of Nervous and Mental Disease*. - 1989. - № 177. - P. 147-153.

422. Singer, J.A., Salovey, P. (1993). The remembered self: Emotion and memory in personality. New York: The Free Press, 1993.
423. Taleb, Nassim Nicholas. The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable. — New York : Random House, 2007. — ISBN 978-1-4000-6351-5.
424. Taleb, Nassim Nicholas. Antifragile: Things That Gain from Disorder. — New York : Random House, 2012
425. Tedeschi R. G. The post-traumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // Journal of Traumatic Stress. — 1996. — Vol. 9. — P. 455-471.
426. Tedeschi R. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // Psychological Inquiry. — 2004. — № 1.
427. Wlasova, Olena. Psychology of development of social abilities of the personality in ontogenesis (full ontogenesis) [Власова О.І. Психологія розвитку соціальних здібностей особистості в онтогенезі (повний онтогенез)].- Ottawa, Accept Graphics Communications: 2016. - 377 p. —[In Ukrainian]
428. Watts, F., Williamse, M. The psychology of religious knowing. New York: Cambridge University Press, 1988.
429. Zipf G.K. Human Behavior and the Principle of Least Effort. — Addison-Wesley Press, 1949. — С. 484-490. — 573 с.

**Змістовні характеристики самоактуалізації (за А.Маслоу) у
контексті самовизначення СЖ-особистості**

Хар-ки	Зміст у контексті самовизначення СЖ-особистості
<i>служіння</i>	найбільше пасує сутнісній характеристиці СЖ і розуміється як протилежність егоцентричності й пов'язане з покликанням і справою, яку необхідно обов'язково реалізовувати як життєву місію
<i>ефективне сприймання реальності</i>	розглядається як здатність до розпізнавання правди на всіх її рівнях і проявах
<i>самоприйняття</i>	сприймання власного ества, інших і природи з усіма властивими природними недоліками, уміння співіснувати зі своїми слабкостями і «гріховністю»
<i>спонтанність, природність</i>	спонтанність у поведінці та внутрішньому житті, що характеризує внутрішню високу моральність, яка пов'язана з прагненням до досконалості, а не з виживанням і самозбереженням
<i>усамітненість</i>	здатність і уміння спокійно й безболісно зносити і терпіти, і навіть любити самотність, в кризових ситуаціях зберігати спокій, холоднокровність і здоровий глузд, високофункціональну фізичну форму і добрий гумор
<i>самостійність воля, активність</i>	вмотивованість щодо особистісного зростання незалежно від зовнішніх обставин, людей, культури в цілому
<i>міжособистісні стосунки</i>	схильність до злиття з близькою людиною, коли немає місця блюзнірству
<i>демократичність</i>	готовність до спілкування з будь-якою людиною незалежно від її класової чи якоїсь іншої соціально-групової приналежності, рівня освіченості, політичних уподобань, національності тощо
<i>уміння відрізнити добро від зла</i>	непереймання щодо правомірності того чи іншого вчинку, оскільки поведінка такої особи завжди високоморальна, більш послідовна і логічна, ніж у пересічної людини
<i>філософське почуття гумору</i>	здатність до самоіронії, яка, проте, ніколи не переростає в мазохізм чи блюзнірство
<i>креативність</i>	універсальна характеристика як особливий спосіб світосприймання, що допомагає виразити себе у творчості і буденному житті, як схильність до обдарованості і талановитості
<i>трансцендування</i>	одночасне існування в рамках конкретної культури і водночас опір її впливу, що дозволяє шукати відповідь на питання: «Чи можна

<i>культури</i>	бути здоровою людиною у нездоровому суспільстві?»
<i>недосконалість самоактуалізації</i>	здорова, нормальна і дуже сильна, але зі своїми слабкостями і недоліками, людина, вчинки якої можуть показатись жорстокими, але вони виправдані вищою метою, що не звільняє від відповідальності;
<i>цінності самоактуалізації</i>	універсальна, надкультурна об'єднавча характеристика, що є основою інших якостей як системи тотального щоденного філософського ставлення до життя, згоди із собою, своєю біологічною природою як прийняття соціального життя і фізичної реальності
Трансцендери	піковий і плато-досвід стають найважливішими цінностями; природно говорять мовою Буття і невербального спілкування; скрізь бачать сакральну сторону; найбільше вмотивані буттєвими цінностями; миттєво досягають взаєморозуміння між собою на всіх рівнях; чуйніші до краси; більш цілісне ставлення до світу, коли важко думати «нормально»; підвищена тенденція до синергії; більшою мірою виходять за межі свого «Я»; здатні не лише до любові, а і до святості; великою мірою схильні до новаторства; великою мірою схильні до якогось космічного, буттєвого смутку з приводу недосконалості людей; здатні з легкістю жити одночасно як в звичайному (дефіцитарному), так і в буттєвому світі; наявність позитивної кореляції між зростанням знання і таємницею; не бояться бути диваками, тому більш здатні до творчості; розуміючи неминучість зла у філософському сенсі, більш непохитні в боротьбі з ним; схильні вважати себе носіями надособистісного, тимчасовими хранителями більшого інтелекту уміння, лідерства, ефективності; схильні до глибокої духовності чи релігійності, більше ніж деякі священники; будучи сильними індивідуальностями, великою мірою здатні переживати почуття чарівності подібно до дітей; схильні сприймати навколишні явища відповідно до того, що повинно бути; схильні віддавати перевагу простоті, уникаючи розкоші, привілеїв, влади.

Додаток Б

Характерні риси здорової особистості

Автори	Характеристики
Г. Олпорт	характерні риси зрілої здорової особистості: розширене «відчуттям "Я"», тепле ставлення до інших людей, незважаючи на відмінності в цінностях і настановленнях; позитивний «образ "Я"»; реалістичне сприйняття світу, що не допускає систематичних спотворень на догоду своїм потребам і фантазіям; об'єктивна оцінка себе; ясний, цілісний підхід до життя, що робить його осмисленим
В. Франкл	якості здорової особистості: вільний вибір своїх дій; прийняття

в інтерпрет. Д. Шульца	на себе відповідальності за перебіг свого життя і визначення долі; недетермінування зовнішніми силами; знаходження відповідного смислу життя; свідомий контроль свого життя; вираз творчих цінностей; подолання неспокою в собі
А. Маслоу	риси особистості, що самоактуалізується: простота, природність, невимушеність як в поведінці, так і у внутрішньому житті, думках, прагненнях; свіжість сприйняття, здатність насолоджуватися навколишнім світом; переважний інтерес до світу, а не до себе; наявність справи, в яку вона вірить, «моя місія в житті»; об'єктивний погляд на життя і людей; об'єктивне (не невротичне) сприйняття проблем; готовність при зміні умов вносити зміни до своїх поглядів і поведінки; наявність творчих здібностей; більша, ніж у інших, здатність переживати радість і щастя, коли «чеснота винагороджується»; поєднання отримання максимуму задоволення від сьогодення з наявністю мети в майбутньому; виражена здатність до любові і глибокого особового зв'язку з іншими людьми; переваги в спілкуванні з людьми з привабливими рисами характеру (чесність, щирість, доброта, сміливість) безвідносно до поверхневих характеристик (соціального і національного походження, освіти, віросповідання, зовнішності); демократичність, несхильність до снобізму; відчуття своєї ідентичності з людством, нехтування політичними, економічними, національними межами; чітка відмінність добра і зла; відсутність підвищеного інтересу до негативних явищ в житті або мистецтві; повага до себе і здатність поважати інших; схильність до філософського гумору; низька внутрішня конфліктність
К. Роджерс	риси «особистості завтрашнього дня»: відкритість до світу, нового досвіду, поглядів, ідей, способу життя; «екзистенціальність» як здатність до повнокровного життя; відчуття суб'єктивної свободи, віра в здійснення своїх життєвих планів і реалізацію вибору; прагнення до автентичності, що включає правдивість, відмову від лицемірства і хитрості; прагнення до цілісності тіла і духу, думок і відчуття, науки і здорового глузду, роботи і гри; прагнення до тісного духовного зв'язку з іншими людьми; ставлення до життя як до процесу знаходження в русі, зміни, готовність до ризику; турбота про людей, готовність надати допомогу; відчуття близькості до природи, прояв турботи про неї; довіра до власного досвіду, готовність продукувати самостійні етичні думки; здатність жити в суспільстві і грати в нім конструктивну роль; антиінституціоналізм (антипатія до жорстко організованих бюрократичних організацій);

	скептицизм до маніпуляційних і підтримка гуманних науково-технічних досягнень щодо людей; відсутність прагнення до грошей і привілейованого матеріального положення, байдуже ставлення до багатства; перевага щодо духовних цінностей, духовних особистостей
Автор	характеристики СЖ-особистості як здатність до: досягнення свого «акме» як вищого рівня професійно-психологічного розвитку; опанування смислу і мети життя; досягнення вищого рівня особистісної і професійної надійності (як стійкості в критичних ситуаціях); трансформування неможливого в можливе при виході з критичних ситуацій; здатність працювати «з душею» не заради матеріальної вигоди; суміщення несумісного (матеріального і духовного) в своїй особистості для збереження цілісності; творення духовного продукту (для «Іншого»), духовного спілкування як діалогу з Іншим; існування в стані як творчої і професійної, так і життєвої свободи (повноцінні сімейні стосунки, життєва спроможність і незалежність); розуміння «мови життя» (смислових зв'язків, подій, знаків і т. ін.); переживання межових і позамежових станів і критичних життєвих ситуацій; життя по совісті - щоб не робити нічого такого, що суперечить моральним і етичним нормам; не здійснювати ніяких дій, що порушують стан духовності (стан «віри і правди») як «іпостась духівника» («функціональна особистість» у О.Ф.Бондаренка)

Додаток В

Тренінг професійної майстерності психологів-консультантів (скорочена характеристика)

Загальні відомості

Цей тренінг, як психотехнологічний механізм, конструється з 8 відносно автономних модулів, що утворюють у свою чергу окремі дидактичні структури. У повному форматі тренінг проводиться упродовж 5 робочих днів (із розрахунку 6-годинного робочого дня). Виходячи з практичної необхідності та конкретних завдань можливе скорочення загальної тривалості та часу функціонування окремих модулів.

Основна психопрактична концепція тренінгу полягає у формуванні загальної спроможності та уміння перетворювати (трансформувати) „неможливу” ситуацію у „можливу”, нормально ставитись до „ненормальних” явищ, що пропонує реальне життя. Це дозволяє адекватно поводитись у неадекватних ситуаціях, з якими стикається практикуючий психолог-консультант. Вважається, що це відкриває конструктивний шлях до загальної професійної спроможності та реальної психологічної життєвої „елітності” психолога-консультанта і забезпечує довіру з боку звичайних пересічних людей та потенційних клієнтів.

Попередні умови:

1. Ведучий тренінгу повинен мати достатній досвід консультативної роботи у життєвій парадигмі, постійно працювати з клієнтами як практикуючий психолог-консультант.

2. Учасники тренінгу повинні бути професійними психологами, слухачами факультету післядипломної освіти або навчатися на випускному курсі відповідного факультету (психологічного, психолого-педагогічного тощо).

Модуль 1. Підготовка тренінгової групи.

1) Ознайомлення з концепцією тренінгу: організація безпосереднього зв'язку з життєвими ситуаціями, що максимально наближені до реальних; пояснення принципових відмінностей від інших тренінгів, що полягає у спрямованості на соціально-професійну сферу і психологічну допомогу іншій людині та відокремлення власних психологічних проблем; учасник тренінгу гіпотетично вважається сформованим спеціалістом, який вже має або повинен отримати відповідну професійну кваліфікацію; учасник не має права на власні неконтрольовані переживання та неопрацьовані психологічні проблеми, тому він не може включати їх у групову роботу; учасник повинен орієнтуватись на допомогу іншій людині (клієнту); вважається, що учасник психологічно і професійно підготовлений, тому цей тренінг є випробуванням на професійну спроможність практичного психолога-консультанта.

2) Визначення основних правил тренінгу. Виходячи з обумовленої життєвої парадигми та початкової професійної спроможності учасника визначаються наступні правила роботи при проведенні тренінгу: у який завгодно момент учасник може визнати себе професійно неспроможним та припинити роботу у тренінговій групі; оскільки кожен учасник вважається сформованим спеціалістом (психологом-консультантом), він повинен дотримуватись принципів професійної етики психолога; учасник не може говорити про власні психологічні проблеми, жалітися на свій стан, опрацьовувати його у групі, він повинен працювати виключно на *іншого* (тобто клієнта); учасник повинен бути готовим до будь-яких критичних ситуацій, тобто ситуацій трансформації „неможливого” у „можливе”.

3) Визначення основної мети та завдань тренінгу а також очікуваного результату.

Мета тренінгу: виявити та практично опрацювати у критичній ситуації професійні уміння психолога-консультанта.

Завдання тренінгу: усвідомлення та рефлексування кожним учасником професійних умінь психолога-консультанта; презентація себе, як спеціаліста психолога-консультанта; демонстрація та ідентифікація заявлених професійних умінь (проведення демонстративної психологічної консультації); проведення реальної психологічної консультації (виконання завдання „клієнт з вулиці”), апробація та оцінка професійних умінь психолога-консультанта; загальногрупова рефлексія заявлених професійних умінь, професіоналізація та завершення тренінгу.

Очікуваний результат: опанування професійних умінь та виявлення власного рівня професійної спроможності як психолога-консультанта.

4) Визначення порядку роботи. Представляється та узгоджується з групою порядок функціонування тренінгових модулів. Визначений порядок приймається і у процесі роботи вже не змінюється (крім виключних форсмажорних ситуацій). Разом з цим треба пам'ятати, що кожен тренінг має життєвий експериментально-формуючий характер і повинен якомога точніше відтворювати життєві реалії.

Модуль 2. Виділення професійних умінь психолога-консультанта, які найбільш актуальні для учасників

1) Актуалізація та рефлексія психологічної сутності поняття „професійного уміння”, визначення його зв'язку із здібностями. Тут важливо не стільки просте згадування академічної трактовки поняття „уміння”, скільки психологічна рефлексія та особисте розуміння й прийняття його кожним учасником. Акцентується увага на тому, щоб у подальшій роботі його можна було б грамотно та адекватно застосовувати. У цьому випадку можуть бути корисні спонтанні дискусії, що дозволяють скоріше „виявити” ніж „згадати” це поняття. Слід зазначити, що не дивлячись на достатньо глибоке опрацювання цього поняття у психологічній науці, у кожній тренінговій групі воно часто має власну трактовку та бачення учасниками.

2) Визначення найбільш актуальних для групи умінь та їх ранжування за ступенем значущості для групи. Для цього кожному учаснику пропонується назвати і потім захистити у групі не менше 3-х найбільш актуальних на його думку умінь. Після цього виділяється список, який має налічувати не більше 10-12 умінь, що найбільш актуальні для конкретної тренінгової групи. Такий перелік повинен достатньо повно охоплювати пропозиції усієї групи і водночас бути зручним для оціночної роботи.

Приклад виділених професійних умінь випускниками психологічного факультету. Денна форма навчання: комунікативність; „бачення” проблеми; розуміння проблеми; уміння слухати і чути; відтворення ситуації; переключення уваги; конкретизація; аналізування; емпатія; терпимість; приєднання; творчість; упевненість у собі. Заочна форма навчання: комунікативність; емпатія; відповідальність; „наповненість” консультанта; професіоналізм; довіра (взаємна); розуміння; аналіз; інтерпретація; не оцінювання; інтуїція.

Важливо, щоб опрацювання і оцінка умінь проходили саме за тим списком, який запропонувала сама група. Це дає можливість здійснювати більш якісну рефлексію та стимулювати групу до демонстрації своїх умінь у роботі з реальним клієнтом.

Модуль 3. Презентація себе як психолога-консультанта.

Проводиться у формі моделювання процедури „працевлаштування” учасників на посаду психолога-консультанта. Тут у ролі „роботодавця” виступає ведучий, а у ролі „претендента” учасник тренінгу. Ця процедура дозволяє провести розподіл групи на „активних” та „пасивних” учасників. До „активних” відносяться ті, кому вдалося „працевлаштуватись” на посаду

психолога-консультанта, до „пасивних”-ті, кому це не вдалося або ті, хто навіть цього і не пробував зробити. Основною умовою такого „працевлаштування” є необхідність терміново проводити психологічне консультування реальних клієнтів (це готує учасника до критичної ситуації, пов’язаної з проведенням реальної консультації).

У цій процедурі визначаються наступні професійні чинники: уміння подати себе, як спеціаліста психолога-консультанта та знайти для цього необхідні аргументи; „претендент” бере на себе реальну професійну відповідальність за виконання функцій психолога-консультанта, що ставить його у реальні професійні рамки і гарантує дотримання професійно-етичних норм; прийняття внутрішнього рішення про здатність виконувати функції психолога-консультанта та зовнішнього закріплення цього рішення „роботодавцем” у вигляді своєрідного „контракту”, який складається у усній або письмовій формі.

Процедура „працевлаштування” одного учасника має тривати не більше 3-5 хвилин та з’ясовує наступні питання: наявність та рівень прийняття освітньої кваліфікації; реальний досвід роботи, як психолога-консультанта; рівень практичної підготовки, як психолога-консультанта; готовність негайно почати виконання професійних функцій психолога-консультанта; усвідомлення власної відповідальності за роботу з реальним клієнтом.

Слід звернути увагу на те, що у разі виявлення професійної неспроможності претендента у процесі роботи з реальним клієнтом може виникнути необхідність передачі клієнта більш досвідченому психологу-консультанту, яким виступає ведучий тренінгу.

Модуль 4. Демонстративний показ консультаційної роботи

Цей модуль базується на принципі „розкажи і покажи”. Ведучий повинен наочно продемонструвати роботу психолога-консультанта, яку учасники оцінюють за допомогою спеціальної карти спостереження.

Для виконання роботи за цим модулем необхідно кожному учаснику підготувати кілька бланків „карт спостереження” (по кількості проведених консультацій, які мають спостерігатись). Форма бланку „карти спостереження” представлена у додатку.

Даний модуль реалізується упродовж таких етапів.

Етап 1. Демонстраційна психологічна консультація. У ролі консультанта виступає ведучий, а клієнта - один з учасників тренінгу. У цій ситуації група розміщується так, щоб консультант та клієнт знаходились дещо окремо і їм не заважав вплив групи, якій було б зручно спостерігати. Клієнт у цьому випадку виступає лише як стимул для консультанта у проявленні своїх професійних умінь.

Не зважаючи на дещо штучний характер консультації, коли усі „свої”, ведучий повинен максимально наблизити її до реальної, спробувати стати „іншим” і намагатись стимулювати й опрацьовувати реальну проблему. Тут треба пам’ятати, що чим реальніше відбудеться демонстративна

консультація, тим більше шансів на успішність проведення реальної консультації у наступному модулі тренінгу.

Етап 2. Демонстрація процедури пропозиції себе, як психолога-консультанта, випадковій людині (“клієнту з вулиці”). На цьому етапі ведучий разом з „активними” учасниками повинен продемонструвати у реальних умовах презентацію себе як психолога-консультанта згідно принципу „розкажи і покажи”. А потім один з „активних” учасників повинен провести реальну психологічну консультацію у тренінговій групі. Краще всього це завдання виконувати безпосередньо на вулиці. Тут важливо, щоб така людина була незнайомою, випадковою, типовим пересічним громадянином, представником реального життя.

Завдання “клієнт з вулиці” полягає у наступному: Один з „активних” учасників тренінгу повинен вийти на вулицю, запропонувати себе як психолога-консультанта першій пересічній незнайомій людині, отримати згоду на проведення консультації у складі тренінгової групи та організувати проведення реальної психологічної консультації у режимі загальновідомого поточного прийому психолога-консультанта.

Під час такої демонстрації ведучим пропозиції себе як психолога-консультанта „активні” учасники знаходяться неподалік і ведуть спостереження з позиції зовнішнього спостерігача і фіксують такі характеристики: загальні особливості поведінки та професійний стиль ведучого; загальні особливості поведінки потенційного клієнта, його особистий стиль; похибки у організації спілкування та те, що б ви самі зробили на місці психолога чи потенційного клієнта.

Під час пропозиції себе як психолога-консультанта необхідно послідовно вирішувати наступні завдання: на інтуїтивному рівні вибрати людину, якій була б необхідна психологічна допомога; звернути на себе увагу як на психолога-фахівця; зафіксувати та ідентифікувати інтерес потенційного клієнта у отриманні психологічної послуги; запропонувати послугу у вигляді психологічної консультації з усіма необхідними коментарями; при необхідності допомогти зрозуміти потенційному клієнтові, що така послуга буде йому корисна і водночас не буде мати негативних наслідків за рахунок суворого дотримання професійно-етичних норм; зафіксувати згоду потенційного клієнта, призначити їй узгодити час та місце проведення консультації, обговорити всі необхідні умови (це краще робити за допомогою спеціальної картки-запрошення, що звичайно використовується психологами-консультантами).

Пропозиція себе як психолога-консультанта не повинна бути обтяжливою для потенційного клієнта і продовжуватись не більше 3-4 хвилин. Якщо людина не проявляє інтересу або чогось відверто побоюється, краще зразу припинити розмову, чемно вибачитись, попрощатись і працювати з наступним кандидатом у клієнти. Головне, щоб потенційний клієнт довіряв психологу як людині і бачив у ній фахівця.

Етап вважається завершеним при отриманні згоди і призначенні часу консультації. Консультація проводиться у той же день не пізніше ніж через

годину. Виходячи з досвіду, необхідно разом з основним кандидатом передбачити ще й запасного з відповідними домовленостями.

Етап 3. Проведення психологічної консультації у тренінговій групі. Цей етап фактично виводить учасників на реальну психологічну консультацію, яку організував ведучий. Слід зазначити, що обов'язково треба передбачити можливість передачі клієнта більш досвідченому психологу (ведучому тренінгу) у випадку, коли учасник-консультант не зможе ефективно впоратись з своїм завданням.

Така консультація надається у режимі моделювання реального прийому психолога-консультанта і тому у клієнта не повинно виникати ніяких сумнівів у реальності цієї процедури. Сама процедура надання психологічної консультації включає наступні пункти: спочатку потенційному клієнтові пропонується вибрати собі консультанта з числа „активних” учасників тренінгу, з яким він хотів би працювати (крім ведучого); після вибору консультанта починається консультація, яка продовжується не більше однієї години. Консультант повинен продемонструвати свої професійні уміння, а інші учасники (спостерігачі) фіксують це у своїх протоколах; у випадку, коли консультант не до кінця виконує свої функції і його компетентності не вистачає для надання якісної консультації, клієнтові пропонується скористатися допомогою більш досвідченого психолога-консультанта (ведучого), який і доводить консультацію до завершення. Це також фіксується учасниками (спостерігачами), що дає можливість більш детально і повно проаналізувати невдачу свого колеги-учасника.

Модуль 5. Підготовка до виконання завдання “клієнт з вулиці”

Основна мета виконання завдання “клієнт з вулиці” полягає у трансформації ситуації „неможливості” (пропозиція себе як психолога-консультанта незнайомій людині на вулиці) у можливу. Таким чином створюється і потім вирішується критична професійна ситуація, за рахунок чого і мають з'являтися новоутворення у професійно-психологічному розвитку учасника тренінгу і виявлятися відповідні уміння. Підготовка тренінгової групи включає таке:

1) Створення робочих підгруп (по 4-5 учасників). Така підгрупа повинна моделювати роботу всієї тренінгової групи. У ній передбачається керівник, який підбирає собі робочу команду. Керівником може бути один з „активних” учасників, які спостерігали пропозицію себе як консультанта з боку ведучого під час демонстрації. Спочатку потенційний керівник у групі заявляє про спроможність взяти на себе керівництво тренінговою підгрупою і потім набирає собі команду, у якій можуть бути як „активні” так і „пасивні” учасники.

2) Після створення робочих підгруп основна тренінгова робота переміщується у підгрупи. Ведучий виконує лише пасивне наглядове керівництво та консультаційні функції. Кожна підгрупа, виходячи з свого досвіду попередньої тренінгової роботи, розробляє власну стратегію виконання завдання „клієнт з вулиці”. Розподіл функцій проводиться повністю самостійно і з цього моменту відповідальність за професійну

спроможність (професійну потентність) покладається на самих учасників. При необхідності вони можуть проводити репетиції презентації себе як спеціаліста. Але, як показує досвід, у більшості випадків учасники покладаються на власну інтуїцію, вирішуючи працювати за принципом „тут-і-зараз”. Про свою готовність до виконання завдання група заявляє сама.

Модуль 6. Польова робота щодо виконання завдання “клієнт з вулиці”

Цей модуль виконується учасниками повністю самостійно. Але тут треба дотримуватись наступних обмежень: клієнт повинен бути незнайомою людиною, тобто „іншим”, ніякі маніпуляції тут не допускаються; необхідно дотримуватись усіх принципів професійної етики, не „заманювати” та не „обманювати” клієнта, надавати всю необхідну інформацію про завдання; рекомендується дотримуватися порядку, що запропонував ведучий під час демонстрації; не слід бентежитися, якщо завдання виконати не вдається, це ще не означає професійну неспроможність.

На виконання завдання відводиться не більше однієї години. Якщо група не змогла знайти клієнта, вона розформовується і її учасники розподіляються по іншим підгрупах, які це зробили успішно. У випадку, коли ніхто не зміг виконати це завдання, уся тренінгова група визнається професійно неспроможною і проводиться детальний аналіз цієї неспроможності. Якщо хоча б один клієнт згодився працювати, вся група визнається професійно спроможною і має можливість успішно завершити тренінг.

Один з випадків професійної неспроможності тренінгової групи був пов’язаний з „залипанням” її учасників у власних неопрацьованих психологічних проблемах, які були актуалізовані попередніми особистісними тренінгами. Група „перетренінгувалася”. В ній вже були усі „свої” і „іншого” вона сприймати відмовилась.

Модуль 7. Проведення психологічної консультації з “клієнтом з вулиці”

Психологічна консультація „клієнта з вулиці” може проводитись по черзі кожною підгрупою у складі усієї тренінгової групи або у складі підгруп окремо. У першому варіанті безпосередньо за клієнтом спостерігає відповідна підгрупа, яка розташовується на першому плані а інші учасники спостерігають як за роботою консультанта, так і за працюючою підгрупою. У другому варіанті необхідно передбачити кілька окремих кімнат (по кількості працюючих підгруп).

Після проведення консультацій у кожній підгрупі відбувається колективне обговорення та узгоджуються остаточні результати спостереження.

Модуль 8. Професіоналізація та завершення тренінгу

Цей модуль реалізується у складі усієї тренінгової групи і завершує тренінг. На нього покладається особлива відповідальність. Для цього необхідно виділяти не менше одного робочого дня. Він включає такі складові:

1) Звіт кожного керівника підгрупи про роботу, де коротко узагальнюється виконання підгрупою свого завдання, аналізуються помилки і особливо причини професійної неспроможності (якщо був такий випадок).

2) Фіксація рівня розвитку та демонстрації виділених професійних умінь кожним „активним” учасником, що працювали з клієнтами, де коротко обговорюється кількісна та якісна характеристика.

3) Виділення найбільш цікавих та вдалих моментів роботи консультантів, а також відвертих помилок та невдалих рішень, узагальнення професійного рівня кожного консультанта.

4) Коментарі роботи з кожним клієнтом з боку ведучого, „розкриття” ним окремих власних професійних „секретів”, створення характерного стану спілкування у „професійному товаристві”, вже не як з учасниками тренінгу, а як з колегами. Це вже професійний діалог не з учнями, а з рівними, спеціалістами, здатними відповідати за долі людей. Вищим рівнем тут є формування „елітних” умінь психолога-консультанта. Це досягнення стану „духовного професіоналізму”, коли спеціаліст взмозі у процесі психологічної роботи одночасно знаходитись “ТУТ” (у життєвій реальності сьогодення) і “ТАМ” (у трансцендентному стані актуалізації психологічної проблеми клієнта), що і дозволяє трансформувати „неможливу” ситуацію у можливу.

При завершенні кожного модуля проводиться групове обговорення та рефлексія рівня його опрацювання й виконання. Модуль вважається завершеним, коли це усвідомлюється як на когнітивному, розумовому, так і на чуттєвому, інтуїтивному рівнях. Такого стану групи повинен постійно добиватися ведучий.

Завершення тренінгу. В завершення тренінга ідентифікується та рефлексується реальний рівень професійної спроможності кожного учасника і групи в цілому. Можна визначити, що група вважається професійно спроможною, коли вдалося опрацювати хоча б одного „клієнта з вулиці”. Учасник вважається „повністю професійно спроможним” як психолог-консультант, якщо йому вдалося повністю опрацювати “клієнта з вулиці”. Якщо така робота почалася, але не була доведена до кінця, то такого учасника можна вважати „потенційно професійно спроможним”. Учасників, які були „пасивно” присутніми при роботі своїх “активних” колег, можна вважати таким и що „очікують професійну спроможність”.

Разом з цим не слід виділяти „кращих” чи „гірших”, оскільки психологічна напруженість та інтенсивність роботи і „активних” і „пасивних” учасників може вважатись приблизно парітетною. Спостерігати за своїм „активним” колегою, що реально працює з клієнтом, не менш психологічно важко і продуктивно, ніж безпосередньо проводити консультацію. Тут особливо яскраво відчувається власна професійна неспроможність, що може стати значним мотивом до подальшого професійного росту та психологічного розвитку.

Звітність по проходженню тренінга та його формальна фіксація

Тренінг „елітних” професійних умінь психолога-консультанта вважається успішним для учасника, коли мають місце такі фактори:

- учасник був присутній на протязі усього тренінгу, ним були опрацьовані усі модулі, незалежно від вибраного „активного” чи „пасивного” статусу у групі;

- наявність повністю заповнених та проаналізованих „карт спостереження” за кожною проведеною консультацією;

- наявність власного звіту про роботу тренінга, де у довільній формі вказуються: а) власні враження про тренінг; б) основні позитивні та негативні моменти; в) особливості поведінки чи професійної роботи, що були помічені та заслуговують на їх окреме виділення; г) власні пропозиції, зауваження та побажання, загальна оцінка ефективності тренінга.

Усі „карти” та „звіти” є іменними і під ними має бути особистий підпис учасника. Це психологічно фіксує персональну відповідальність (насамперед перед самим собою) за наданий матеріал та всю проведenu роботу.

Додаток В.1

КАРТА СПОСТЕРЕЖЕННЯ УМІНЬ

1) Дата спостереження _____

2) Час спостереження _____

3) Спостерігаючий

(П.І.Б.) _____

4) Консультант-стажист

(П.І.П.) _____

4) Ситуація спостереження (психологічна консультація) _____

5) Предмет спостереження (професійні уміння) _____

6) Вербальні характеристики (зміст, мова, смисл, логіка тощо) _____

7) Невербальні характеристики (міміка, пантоміміка, жести, вегетативні реакції, інші прояви) _____

8) Оцінка умінь: кількісна (у балах від 1 до 9) та якісна (словесна).

Таблиця кількісної та якісної оцінки умінь

№ ум.	Найменування уміння	Кільк. хар-ка	Якісна характеристика
1			
2			
3			

4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
Сума			

9) Результати обговорення: _____

Додаток Г

Приклади інтерв'ю-одкровенень представків кожної з досліджуваних груп осіб, що реалізують СЖ

Додаток Г.1

Інтерв'ю-одкровення представника 2-ї групи

Жінка. Вік - 66 років. Тривалість інтерв'ю -1год. 56 хв.

Життя складне. Знаєте, творчі особистості дуже ранимі, все сприймають з такою внутрішньою біллю, яка не знайома звичайним людям.

Якщо брати особисто мене, свій життєвий шлях, який я обрала..., якщо би сьогодні про це питати, може б і задумалась..., розумієте. Так склалося, я виросла в селі, де, як той казав «жилося поживалося» (я на житомирщині росла). Ми народилися на цій святій землі, де були наші діди і пращури. Після війни було бідно, паспортів не було. Коли мама вже потім їздила до мене, то брала довідку, що вона така то і така то і це був документ. Чому зараз такий вакуум у селі, - молоді немає, старе покоління іде. Зараз приїжджаю додому, а я маю 66 років, знаю у селі кожну хату, кожну родину і хто там жив. І коли їду і бачу ті хати забиті дошками, а було ж життя, народжувались діти, все бурлило, дві невістки в одній хаті, але якимсь чином мирились, поважали одне одного, хоча внутрішньо і були якісь негаразди. Але все це не виносилося на подвір'я чи на вулицю. Батьки на той час намагались своїх дітей вивести в люди, щоби вони кудись пішли. Якщо брати мою родину, мою маму, яка досьогодні жива і здорова, за що дякую Господу Богу. Вона працює, все робить сама дома і у городі і має на сьогодні 88 років. А почала працювати у колгоспі з 12 років, бо бабуся Ярина, яка прожила 101 рік, казала, що в школу не підеш, бо треба якимось чином жити. Батько в 23 роки втратив на війні ногу, в нього повністю не було лівої ноги. Нас у сім'ї було трое, я і ще двоє братів, а батько отримував на нас 47 карбованців пенсії. Жити було дуже важко, бо в колгоспі грошей не платили, а писали лише

трудоодні. Якщо в кінці року мішок цукру дадуть, то і все. Тому всіми правдами і неправдами намагались взяти паспорт, щоб піти вчитись, якось приписувались у єврейських сім'ях, щоб потім стати повноцінним громадянином цієї держави.

Так я попала у професійний колектив у Житомирі, потім попала у Кіровоград, бо чоловік був звідти. Яне можу жалітися ні на свою творчу долю ні на особисте життя, бо живу за принципом «не загадувати, що буде завтра», бо часто те що задумувала сама, не здійснювалось. Я ніколи ні на кого не надіялась. Я багато років живу одна, з чоловіком ми розійшлися ще у 70-х роках і з тих пір не одружувалась. Роблю все сама, ремонт по 20 років, бо не дозволяють зарплати. Звикла дивитись на світ тверезими очима. Зараз я живу так як я живу і таке життя мене страшенно закалило. Коли кажуть, що я сильна жінка, мені це не подобається, хоча можливо це так і є. Я в своїй професії вже більше 40 років. За цей час скільки зазнала всього...! То трішечки пішло вгору, то знову бабах вниз і так все життя. Кількість цих «бабах» порахувати не можна. Все життя суцільне «бабах». Тиждень все добре, працюєш як на крилах літаєш. Потім, начебто на порожньому місці, тебе по голові бабах. Так і сьогодні, в нас склалася така ситуація в колективі. У нас 33 людини, різнопрофільні, різного віку. У мене є авторитет, громадянська позиція, намагаюсь жити з усіма в мирі. Але у мене є така риса, що завжди говорю прямо і правду, пропоную мене переконати у чомусь іншому. Якщо переконають, тоді все добре. Зараз я до одного члена колективу (звання заслуженого артиста якому я сама добивалась) звернулася не так як треба, із-за чого той мене буквально змішав з багном. Це людський фактор, скільки людям добра не роби, воно від них не повертається. Я можу назвати багато осіб по місту, яким я допомогла чи то з роботою, чи то з житлом і т.ін. Я не чекаю вдячності, ні від кого з них не одержала подяки, але страшно боляче отримувати від них поштовхи в спину.

Тому у моєму творчому житті, а починала я у Житомирській філармонії у «Льонку», - це прославлений колектив, де працювали Авдієвський, Башкевич і інші знані люди, мені страшенно везло на таких людей. Уявіть собі, дівку з села у валянках забрали у місто робити з неї артистку. Тоді приїхали Рая Кириченко, я, Оля Павловська. Добре, що я жила недалеко, могла їздити додому, брати сала, картоплі. Ми про це часто потім говорили і сміялись. А зараз це згадується, коли ставити на ваги особисте і творче життя, я вважаю, що я ніколи не йшла наперекір долі, що вона мені дає, те я сприймаю і ніколи не роблю навпаки. Як є так і має бути. Я не знаю, є Там щось чи неає, це питання риторичне. Коли бабуня помирала, а помирала вона по суті не від хвороби, а від старості, вона була неймовірно мудрою, хоча ставила лише хрестики. Коли побачила, що я читаю в очках, коли їй було 98 років, казала, що погано стала бачити. В неї, яка пройшла голод, молот, таке що не дай Боже, коли зараз люди жаліються..., вона збере нас і каже, що ви не знаєте, що таке позано жити. Я зараз получаю дванадцять шістдесят пенсії, а пропрацювала все життя в колгоспі. В неї висіло 3 ікони. Як помру, що

віддаси Федору, цю Миколі (сини), а цю забереш собі. В мене вона висить в рушнику дома і бабуніна хусточка, вона в нас завжди була як намальована, чистюня, манюня, ніколи не дозволяла бруду. Я рідко ходжу до церкви, але коли бува безвихідь, такий стан душі, як наприклад зараз, я маю розуміти і не звертати увагу на це. У такі моменти приходжу додому і, клянусь Вам, стаю перед іконою і прошу бабуню мені допомогти, врозумити, підказати. Я невіруюча людина до мозга костей, грішу, працюю у вихідні, всяке буває. Але я стала вірити, не знаходячи виходу, отримувала для себе душевний спокій. Тоді людина по іншому дивиться на проблему.

Життя пройшло якось швидко. Коли було 40 років, їздили по забутих Богом і людьми селах, у холодних клубах з мінусовою температурою, а балет роздягається до спіднього... Мені зводять руки. Дивлюся і задумуюсь, а що змінилося за 20 років самостійності, які мали б дати нові можливості для розбудови, скоріше стати на свої ноги. Як раніше ставили в селі хату, робили толоку. Все село зібралось, валіків намісли, кізків туди накидали, за день побудували хату. Я сама ходила на такі толоки. Сіли, випили, закусили, а через неділю пішли до іншого будувати. Люди жили страшенно бідно, а зараз наче все є. Вчора приїхали з Києва, від Оперного театру до Верховної Ради добиралися півтори години (пішки 10 хвилин-О.А.), потік машин.

Тому зараз люди як в інкубаторі. Раніше як батько купив телевізор, то все село ходило дивитись. А зараз іду по селу на цвинтар, кожному людину знаєш і зрівнюю як живуть вони і як жили їхні батьки. Напевно наша загальна трагедія, що якимось не зуміли передати молоді, чим ми жили (а може вони не зуміли взяти-О.А.). Можливо і так. Вчора дивилася ТВ, хоча звичайно і не дивлюся, в школі де вчать діти депутатів, спитали де відпочивали, а це звісно десь на Канарах, Славенії, Боснії чи щось таке, розшифруйте СССР. То там були такі перла! І всі їдуть вчитись в Англію, Америку. Адже у нас була краща система навчання і ніхто про це не говорить. Я об'їздила весь світ. У тій Америці була 2 рази, в Італії мені казали що платять гроші а навчання їм не треба. Потім приїжджають і намагаються поступити кудись вчитись вже у нас. Якщо ти не закінчив музичилище, то у виші тобі знань не дадуть. Там було все, медицина, науковий комунізм ... і лише раз у тиждень за спеціальністю. Тому я вважаю, що у виші має більше приділятись тому, на що ти вчишся. Я подивилася, там Порошенко вів своїх дітей, не знають хто такий Ленін. Але це історія.

А Різдво, Пасха, вибивали з людей. Я у місті прийшла і мене не пустили. Я горжусь, що у нас у селі моя племінниця з братом провели вже 20 свят Купальських ігр. Вже люди приїжджають з Ізраїля, Америки, Москви. Всі вулиці заняті машинами.

Тобто, хто захотів, той взявся-О.А. Звичайно, а хто не хоче, тому нічого не треба. Але не треба нав'язувати. Є речі, у моїх братів, у обох є діти. Зате є дисципліна і вихована повага дітей і батьків. А зараз іде несприйняття поколінь. Старші навіть намагаються стати поряд з молодими, щоб зрозуміти. Але є таке, що треба нав'язувати. Адже не

можна жити одним інтернетом. Перестали спілкуватися один з одним. Від цього стають бідніші. ...

Може і у Вашому колективі Ви це намагаєтесь робити-О.А. Так, і є незадоволені. Вони хочуть мати, але їм не подобається...дисципліна тощо. Одна пропозиція менше працювати. Тоді ідіть у тепличне господарство. А у нас холодні клуби, мала оплата. У мене є такі, що п'ть. У мене 3 заяви на розрахунок з відкритою датою. Я знаю їх матерів. Тому намагаюсь виховувати, бо талановиті. Інколи хватає дипломатії, сьогодні не хватило. Бурлить все, з чим додому іти не хочу. Висказалась по «рабоче-крестьянському», зрозумів,-добре, не зрозумів, «пошел вон отсюда». Мені кажуть, що вони дома із своїми не можуть справитись, а як ти з цілим колективом справляєшся.

Коли більше болить душа, коли терпиш, чи коли виганяєш-О.А. Болить і по тому і по тому. В мене випадку, коли виганяла, не було. Один раз написав заяву, на другий день прийшов, повибачався і все. Таке було і недавно. 22 роки, страшенно здібний, але повна необузданість. Прийшов до мене і каже «Я Вам нужен», я відповіла «ви мне не нужны, но вы нужны искусству». Ви здібна людина, у вас мала дитина, а ви таке витворяєте. Через тиждень прийшов і попросив прощення... Я їх ніколи не виганяю.

А цей цимбаліст, з яким сьогодні є конфлікт. Але його не сприймає колектив. А я не звертаюсь до нього як до Заслужено. Якщо у людини виникає манія величності, на цьому і крапка. Як азав батько мамі, «наливай бо зараз буде крапка». Ти повинен своєю справою доводити.

Пані Антоніно, у Вас вже величезний шмат життя позаду, що ще хотіли б зробити чи переробити?-О.А. Ха-ха. Скажу відверто, я щойно вернулася, щоб писати заяву на розрахунок. Мене сьогодні дуже скривдили. Я сказала, буду я працювати, чи не буду, я знайшла на своє місце співачку... Хоча колектив робився підмене. Викликали в Обком партії до Олефіренко, Чабаненко і сказали, що будемо робити для тебе колектив. Я звозила реквізит, шукала людей. Відстоювала як художнього керівника А.Кривохижу. Хоча за це погрожували звільнити з роботи. Мені дуже хотілося це зробити. Цим «Зорянам» вже 25 років. Я жила лише цим, не створила совб сім'ю. Ходжу до губернатора, прошу танцювальний зал, де зараз займаються футболом. А директор нашої організації недавно заявив, що не потерпить у себе більшого авторитету... така глибока фраза (з іронією).

Я вже 11 років на пенсії. Хотіла взяти чоловічий голос в заміну, але взяла дівчину. Але вона не тягне. Приходиться працювати самій. Заробила собі нагоров, за якими ніколи ні до кого не ходила і не просила. Почули мене у Києві, зібралось письменство і дали мені народну артистку. Я не кажу, що це неприємно. Але мені завжди подають руку. На день народження всі губернатори звонять, вітають. А якщо весь твій авторитет лише у тому, щоб давати квитки у шостому раді... Перш за все треба бути людиною з великої літери.

Може прийшов час підніматися ще вище, наприклад писати-О.А. Ви знаєте, ви не перший це говорите. Якби я написала все, що пережила у

своєму житті починаючи з 22 років, бестселлер був би такий, що всі б відпочивали. Я зустрічалася з багатьма великими людьми. Президентами, м і брази участь у звітних концертах всіх останніх партз'їздів. Коли їздила, робила нотатки. По Америці коли це читала, то плакала. Зараз до ніч спалюжили слово «патріот». То є неправда, як їх тут зносили. Спецслужба мене по сей день вітає з днем народження. Свого часу я розірвала запропоновану мені заяву на мого творчого колегу і керівника. Я ніколи не хожу на корпоративи, але, якось будучи на фуршеті, де було керівництво спецслужб, мене визнали як «цікаву особистість». На другий день мені запропонували прийти і почитати свою справу «легендарної» особи. Коли туди зайшла, у мене перед очима вималювалось все...

Ситуація щодо гастролей у США у семидесятих роках-О.А. А зараз за іронією долі ми поселилися в одному під'їзді з людиною, яка наді мною тоді знущалася і вже 20 років живемо. Мабуть так склалося, щоб у нього мучила совість.

І як у нього склалося життя-О.А. Погано, він став алкоголіком. Виниться переді мною. Прийде судний день, коли він буде мене кликати... Тоді я посвіла за одну ніч і дотепер не збагну, як могла це пережити. Ми тоді спілкувалися з нашим послом, де надавали всі документи, щоб подавати на суд. А ми повинні були їхати в анішу країну. Знущання тут продовжувались..., хай він там спочиває. Якщо взяти по місту, що я перенесла..., мабуть такої постаті немає. Колеги писали на мене і керівника. Тоді нас рятували українці.

Всього було, якби все це написати...

А можна сказати, Ви сильна людина і це очевидно. Які найтрагічніші моменти Вашого життя-О.А. Перийш, оскільки я творча людина, ми домовились з чоловіком, що я співати не буду. У нього були дуже гарні батьки. Він поїхав далеко, у Магадан. Батьків я сама хоронила. Вони раділи, що з ним розійшлася. Дома в них ідеальна чистота, хоча і обоє незрячі. В тій родині я не знала як буду жити. Чоловік поставив умову, або в Ятрань, або розлучення. Менеприйняли там добре, оскільки до мене на Кіровоградщині народним голосом ніхто не співав. Я появилась як те сонце. Мене зразу огорнули теплом і ласкою, стала любимою для всіх, писали багато людей, творча обстановка. Перийш трагізм, коли розійшлася з чоловіком. У нас не було дітей. Просили прийти до лікаря чоловіку, але він не захотів. Чоловік отримував за мене зарплату, його батьки ходили на ринок і купували продукти. Своїх грошей у мене не було. Після останньої розмови я пішла від чоловіка, переночувала на вулиці, бо було соромно йти до друзів. Почала життя, маючи в кишені випадково залишені 2 рублі 48 копійок. Коли вперше отримала зарплату 64 карбованців, то для мене було велике щастя. Трагічне було в тому, що мене звинувачували в тому, в чому я не винувала. Так сталося, що бувий чоловік одружився і поїхав в Магадан. У них теж дітей не було. Вона вирішила народити від іншого. Коли він приїхав до мене, взяв справку що не може мати дітей. Якось у 30 років я вирішила народити дитину і поговорила з мамою. Та спитала, чи я виходжу заміж. Я за ті роки

заміжжя такого натерпілася. Ми з нею обговорили все і, подумавши, потім сильно захворіла і це питання зняла з повістки дня.

Сказати що жалію, то ні. Колись я займалася будинком пристарілих. Там над тими бабушками знущалися. Я туди возила продукти, речі. Коли дізналась, що там 80% мають дітей, то написала кожному з них листа, щоб вони на День матері приїхали і привітали батьків. Я у той день їх усіх посадила на стільчиках під ворітьми. І ви думаєте хтось приїхав? А щоб потрапити туди, треба дати хабар. Я робила їм концерти, носила вечерю. І коли під час концерту бабушка танцює, я плачу. Я їм казала, щоб вони пробачили своїх дітей. Мене все це настільки вразило, що не може заспокоїтись дотепер. Як можна бути такими черствими. Адже їм же теж дорога буде туди ж, бо їхні діти це бачать. Для мене це було страшно, що я пішла з родини.

Друга трагедія – це була Америка. Уявіть собі ніч, до тебе вриваються в кімнату, відкривають своїм ключом, обзивають, вимагають одягатись, б'ють. Керівник колективу не знає де я ділася, а я не знаю де він. Всі речі залишаються в готелі. Мене виводять, садять в літак і летимо в Вашингтон. Я ніхто, сиджу у прострації. Я не знаю що робиться. Я як прочитала (**те, що інкримінували-О.А.**)... знайшли дівчину і знущалися над нею. ... Мене і керівника повинні були відправити додому... Вони хотіли знищити колектив... тому що ми підняли всю Америку на ноги... Я сказала, що додому не поїду... А ми мали з Нью-Йорка летіти в Англію. ... В посольстві мені сказали, що ми Вас відправим в колектив... Я виходжу і не зовсім розумію, що їду назад... Керівника теж вернули...він переживає, де я ділась. ... В Лондоні я цілий місяць стояла перед дверми... Я увечері виходжу на сцену, вони мене перед цим луплять, а мені треба співати... я ошпарилась, температура за 40... жодного концерта не пропустила... Півтора місяця я спала в кріслах... Оце таке життя я прожила... артистичне... А скільки я пережила, коли приїхали...

Коли померла бабуня, - це був найстрашніший день. Це інші трагедії. Коли втрачаєш людину..., яка вас оберігала. Вона все життя просила смерті. В 29 років залишилась одна. Діда вбила блискавка. Сина вбили, коли йшов додому після зарплати...

В мене в житті боргів немає... Я зрозуміла ще одну істину. Жінка повинна мати чоловіка, якого-небудь, вона ніби-то захищена... Вона заміжня, на неї дивляться іншими очима. ... Я могла б вийти заміж за того чоловіка, якого б трішки боялась... поважала, щоб це був авторитет. І в житті була така людина, але просто не склалося. Я не захотіла їхати до Москви...

Я стараюсь завжди придержуватись субординації, а сьогодні я вже все говорила... Я в житті нікого не зраджувала... А люди цим користуються.

Якщо немає чоловіка, який би захистив, то може Бог захищає?-О.А.

А я на це й надіюсь.

Може саме тому Бог і захищає?-О.А. А це та бабуніна ікона... Буває безвихідь, а мені допомагає... Я, коли заертаюсь до Матері Божої, виникає

якийсь спокій... Бабуня мене любила... Є якісь цінності, інші... Я в своєму житті такого побачила... такий світ пізнала... Сільська проста дівка, якій випадково зробили паспорт, яка випадково попадає в «Льонок»... потім пішло і пішло... Моя бабуня, 101 рік прожила, а що вона бачила крім свого села, Бердичива... А я пізнала те, чого ніхто не пізнав з моєї сім'ї, я пізнала світ... Ви знаєте, я не жалію ні про що.

У мене таке відчуття, що Ви просто не маєте права це так полишити... в собі-О.А. Так, я все ношу в собі... Ви мене якось до себе розташували, я навіть дивуюся, я останнім часом навіть з друзями не говорю ні про що... Тому що повторюючи все це ти починаєш ранили свою душу, воно починає тебе розпирати, розпирати і ти повертаєшся до того, від чого намагався відійти... В мене дуже гарні стосунки з моєю родиною, моїми братами... Якби мені сказали, що треба віддати пальця, щоб їм допомогти... у мене немає питань... Так само і вони... Існує якийсь такий зв'язок... Але є багато прикладів, де живуть зовсім по іншому.

От такі справи.

Додаток Г.2

Інтерв'ю-одкровення представника 3-ї групи

Жінка. Вік - 59 років. Загальний стаж - 35 років (з них 27 в медицині і 8 в профспілці). Тривалість інтерв'ю -31 хв.

Да, все поняла. К... Л... Г..., родилась в Кировограде 10 декабря 1953 года. Родилась в Кировограде, училась в Кировограде, затем поступила в Львовский медицинский институт, после окончания работала в Детской поликлинике сначала 10 лет участковым педиатром, затем 17 лет зам. Главного врача по лечебной работе, в настоящее время возглавляю областную профсоюзную организацию медработников Кировоградской области. Замужем, имею дочь. Имею внучку 4 с половиной года. Это основные этапы моего пути.

Всю жизнь имела активную жизненную позицию, занималась общественной работой, руководила пионерской, комсомольской организацией в школе, руководила профсоюзной организацией в институте, сейчас опять вернулась на общественную работу, посчитала, что в чем-то нужно иметь принципиальную позицию. Почему резко ушла из медицины? А я ушла ровно в 50 лет, бросила педиатрию и ушла на профсоюзную работу. Ну бывают какие-то моменты в жизни, когда приходится изменить своей основной профессии... Жалею ли я об этом? Нет, не жалею. Хотя первые 5 лет было состояние двойственности. Я понимала, что многое теряю в своей основной профессии, хотя еще многое могу, чувствовалась не востребованность. Но потом это чувство прошло. Вчера было 8 лет как я ушла из медицины и перешла в профсоюз.

А вот интересно, в Вашем глубоко детстве что раньше появилось у того ребенка, влечение к общественной деятельности или к медицине? Какие были первые мечты?-О.А. Вы знаете, тогда наверное не было общественной работы, тогда была медицина. Так сложились обстоятельства, что наша соседка была молодая доктор (стоматолог),

потом сестра закончила мединститут. И эти разговоры о медицине дали толчек тому, что я созрела, что надо лечить и помогать. Потом в школе уже занималась общественной работой. Все просто наложилось. Если честно, занимаясь профсоюзной работой в институте, и приехав в Кировоград, никто не поверил, что я когда-то занималась общественной работой. Я занималась только детьми, участком, принимала роды. На эти 10 лет я полностью отошла от общественной жизни. Потом опять появился какой-то всплеск, когда стала начмедом, что-то делать и потом пошло уже второе.

Такой вопрос. Общественная работа – это общаться с человеком, а медицина – это лечить человека... О.А. Наверное там и там главное любить людей.

Но ведь можно общаться и лечить, а можно лечить не общаясь. Вы прошли и то и то. Когда получается лучше и человек быстрее выздоравливает? - О.А. Когда лечишь, общаясь.

Или общаясь, лечишь? - О.А. Наверное...общаясь, лечишь. Это наверное синонимы, потому что врач, который не может общаться и убеждать...он не врач.

А вот сейчас, находясь на профсоюзной работе, Вы общаетесь...лечите? - О.А. Ха-ха-ха. Это разные вещи. Тогда я лечила людей от конкретной болезни, здесь же я защищаю людей, пытаюсь объяснить, что у них есть еще и защита от закона. Мы неграмотны и не знаем, как защититься. Не получили зарплату и тупо плачемся. А ведь мы можем требовать моральную компенсацию за то, что нам не дали зарплату. У нас многого люди не делают. Они обижены. С ними происходит несчастный случай, они получают профзаболевания и не знают, куда обратиться, чтобы им это компенсировали.

Можно ли сказать, что сейчас у Вас больше удовлетворение собой, чем тогда, когда лечили? - О.А. Это две разные жизни. Это абсолютно разные жизни. Тогда я была полностью удовлетворена, что общалась и лечила детей. А это совершенно иное. У меня та жизнь закончилась а эта началась. То было в том мире, а это в этом. И там и там я не могу сказать, что не получала удовлетворения.

Значит, там миссия была закончена и началась здесь - О.А. Да. Можно сказать и так. Это были две совершенно разные миссии. На ту миссию ушло 27 лет жизни, а на эту уже 8.

Как Вы чувствуете, долго еще продлится эта миссия - О.А. Ну, наверное, сколько смогу. У меня выборная должность, скоро выборная конференция, если люди захотят...и смогу ли я долго работать. Занимая эту должность, я не могу сказать, что хотела бы работать до глубокой старости, когда тебя уже не воспринимает, а ты еще хочешь руководить. Мне уже скоро 60, можно идти на пенсию. Я считаю, что в таком возрасте в 65 нужно уходить и нянчить внуков.

Или же уходить на более высокий уровень - О.А. Нет, после 65-и начинается возраст признания собственных заслуг. Начинается привыкание

к своей несостоятельности и это страшное чувство. Идешь по старой накатанной дорожке и тебе уже ничея не надо. Вот тут надо уходить. Надо всегда хотеть чего-то.

Вы наверное понимаете, что уходить со второй ступени...это просто доживать...-О.А. Никогда! Нужно вкладывать, передать свой опыт детям, их надо научить правильно жить. Чтобы они не плевали в подворотнях. Им надо показать жизнь и мир. Я, например, хочу своей внучке показать Ленинград, чтобы она это ощутила и поняла. Хочу ее повезти во Львов, Киев, смогу показать за границу, значит повезу и туда. Хочу показать ей мир в том свете, в каком видела его я. А дальше уже ей выбирать. И идти. Я хочу с ней учить стихи Тютчева, Пушкина, ей нужно показать картины...ей надо это все дать. В школе этого не дадут. Ей нужно показать мир, научить любить... А что мы сейчас видим... Сплошная жестокость на ТВ ...

Значит, дальше – учить любить мир-О.А. Конечно.

Но ведь одну внучку... в этом нет сомнения. А если будут еще желающие-О.А. Будут еще внуки.

А ведь и у других тоже есть внуки, но они учить не умеют, как Вы-О.А. Ну, знаете, может быть. У меня есть крестники... Мы всю жизнь делали праздники...собирались, делали программы. Дети, пока мы были за столом, делали нам концерт. Режиссер мой муж. А потом они уже сами. Это тоже учеба. Ведь все идет по круку. Все это было у нас и раньше, уже все выросли, но все и сейчас общаются. Они вместе с нами пели песни, играли на гитаре, все мы вместе. Этим они воспитываются и это прекрасно.

Я знаю, что у Вас образовалась целая медицинская династия-О.А. Да.

А кто стержень этой ложи ло-О.А. Стержень является тот, кто самый старший, это дед. Но в семье так складывается, что все уважают деда, родители-это основа, это целый ритуал. Например, Рождество, Святой вечер. Все знают, что несмотря ни на что, все должны быть у родителей. Все традиционные блюда соблюдаются. Это прививали детям. У нас много крестников. По очереди их собираем дома. Все читают стихи, играют, получают подарки. Это традиция и все об этом знают, и дети и их родители. Кроме того, в Новый год все лезут на четвереньках под елку за подарком и дети и внуки. Я уверена, что и у моей дочки и внучки будет то же самое, даже если меня не будет.

Но ведь наверное это даром не дается, наверное были кризисные моменты в жизни-О.А. Много было таких моментов. Если честно, в жизни больше помнится плохое. Но я стараюсь больше помнить хорошее. Приучила себя проходить «семь морей», когда случаются неудачи. Я знаю только, что всегда надо дойти до конца, всегда есть выход, еоторый нужно искать. Вот ситуация, конец света... Надо выйти из этого... Пока все получается.

Но все таки больше было плохого, чем было заплачено за хорошее, какое здесь соотношение?-О.А. Не знаю, наверное было больше хорошего. Плохое, это мелочи. Пока ты жизнью не доволен, она проходит.

Вы считаете, что какие бы ни были плохие моменты-это мелочи-О.А.

Конечно.

Даже потеря кого-то...-О.А. Я не беру потерю кого-то. У меня так сложились, что у меня уже в 28 лет не стало отца, а в 37 – мамы. Не было кому поплакаться, посоветоваться. У меня родители были мудрые люди. Никто не говорил: «Делай так». Они просто с тобой говорили с тобой и уже в процессе разговора ты пони ал где правда а где неправда. Никто никогда не заставлял, не считал, что его мнение основное. Мне пришлось добывать опыт самой.

Эти потери наверное были трагичными моментами?-О.А. Естественно. Это были очень трагичные моменты. Когда ушел отец, я родила дочь. Приятное и плохое наложилось одно на другое. Но а потеря мамы...они так уходили из жизни, что сумели меня подготовить. И отец и мама умирали от инсульта, 10 дней были между жизнью и смертью и за это время я успевала подготовиться. Я просто осталась сама и состояния типа депрессии у меня не было.

Может это и подтолкнуло к медицине?-О.А. Не знаю. У медика должно быть чувство – любить людей, пока оно есть ты живешь. Недавно на море был случай. Мужчина возле киоска рассказывает продавцу, чем он лечит своего ребенка. А у меня сразу мысль: «Что ты делаешь, к врачу надо обращаться!..» Моя подруга меня еле оттянула от него... Не приставайте к людям. А я не могу..., потому, что просто не могу. Наверное их нужно любить, чтобы постоянно пытаться помочь.

Но ведь сейчас большинство медиков любят не людей, а деньги. Деньги или дети, кого больше любят сегодня врачи?-О.А. Неправда. Они и любят детей...

Но наверное за деньги...-О.А. Нет. В том то и дело, что кому-то в этом обществе очень надо столкнуть людей и медиков. Мы задекларировали, что наша медицина бесплатна. Но когда больному предлагают заплатить за медикаменты, бинты и т.д., у него это всегда вызывает протест. Сегодня медицина финансируется на 80% на зарплату, остальное на энергоносителя, и только из оставшегося на ремонты, оборудование, на все... Возьмем кабинет УЗИ. Гель, которым надо смазать датчики... его нет. Сломался аппарат... нужно вызвать астера, а бывшего госпредприятия медтехники уже нету. Нужно или закрыть кабинет или найти частника и заплатить ему за ремонт, где взять деньги. Это те пожертвования, которые собирают медики. Есть ли среди них нечестные...конечно есть. Но в чем они виноваты... Мы говорим о взятках... Всегда о медицине заботилось государство. В губернии медику платили 2 тыс. рублей в год, когда корова стоила 2 рубля. Кроме того, выделялась квартира, библиотека, экипаж, кухарка, садовник. Он должен был летом отдыхать... Он должен был посещать научные конференции. И на все это давались деньги. Это было в бюджете городской власти. А сейчас, 1600 гривен зарплата. Покажите мне мужика-хирурга, который принесет Вам домой эти деньги и поднимет глаза на свою жену и что она ему скажет.

Да, были благодарные больные тогда, есть сейчас и будут. Да, были тогда и есть сейчас категория врачей, которые требуют за свою работу оплату, но их немного. В этих слухах и сплетнях много преувеличения. Так сложилась моя судьба, что я всегда была членом «вромадської ради» при губернаторе, где была комиссия по здравоохранению. Сидит передо мной женщина и рассказывает, что чтобы получить инвалидность надо обязательно платить день, все надо покупать. Я смотрю на нее и вспоминаю, что инвалидность ей оформляла я, будучи еще в детской поликлинике. Я ее спрашиваю: «Вы меня узнаете». Она отвечает: «Да». «Колько вы мне уплатили, чтобы получить инвалидность?». Отвечает: «Нисколько». И тут же продолжает говорить то же самое. Как это понять! Я, живой человек, сижу перед ней, а она мне рассказывает, что там берут взятки. Когда спрашиваешь: «Ты платил?». Отвечает, что нет, но все говорят.

Я Вас хорошо понимаю, поскольку у нас в системе образования нечно похореее. Есть ли еще то, что Вы могли бы безоговорочно положить на алтарь Высшего Суда?-О.А. Я хотела бы, чтобы меня судили другие. Я не млогу с чистой совестью что-то положить на алтарь и уверенно сказать, что это мое. Я не создала ни ракету ни самолет. Я просто старалась выполнять свою работу, старалась любить людей. Хотя давно думала над этим. У каждого человека бывают такие периоды, когда стоит задуматься, когда, например, серьезно заболеваешь. Наверное, ничего не сделала такого в жизни, чтобы можно было уверенно сказать, что это мое, это я. Я не знаю.

Но я это вижу, в этом можете быть совершенно спокойны, это есть-О.А. Мне очень нравится в одном из мультиков выражение: «делай добро и бросай его в море». И никогда не спрашивай, кому и за что ты его сделал. У меня есть два жизненных принципа, о которых я говорю своей дочери: этот и всегда отзываться на боль каждого человека.

То, что у вас в жизни происходит, заранее планируется или получается само собой-О.А. Само собой. Ситуация следующая. Меня звали на работу в облздрав, облдержадминистрацию, но я никуда не собиралась уходить. Но вдруг случается так, что мне предлагают возглавить профсоюз. Я еще посмеялась с мужем, что с этого я начинала. На следующий день так складываются обстоятельства, что я соглашаюсь. И когда машина уже пошла, я засомневалась, но назад уже хода не было. А Вам не предлагали идти в депутаты... Была.... Верховного Совета. Я им не верю. Я знаю, что туда нельзя попасть просто так и там самостоятельно сделать ничего нельзя.

Я говорю не о купи-продай, а о том самом течении жизни...как третий ее этап. Хватило бы духу?-О.А. Не вопрос. Конечно хватило бы. Ха-ха-ха. Большое спасибо.

Інтерв'ю-одкровення представника 4-ї групи,

Жінка. Вік - 51 р. Психолог-вихователь сімейного дитбудинку.

Викладач психології ВНЗ. Тривалість інтерв'ю - 19 хв.

Я не розумію, чесно говоря, о чому треба говорити.

Начніть з народження і потім все потихеньку вилється-О.А. *Я навіть не знаю. Я, П... Н... В..., народилася 26 жовтня 1960 року. З самого дитинства мріяла про те, щоб зробити щось таке, щоб залишити слід на цій Землі. Перша мрія і бажання було винайти еліксир життя. Я цим усилено цікавилася. У моєї подруги була подруга хімік, вона давала мені оазніє колбочки. Я видавлювала з квіток сік, змішувала і мріяла, що знайду ліки, щоб лікувати інших людей. Далше по мірі доросліня такжє були фантазії, як себе реалізувати. То я хотіла бути геологом, то космонавтом. В принципі, о реалізації свого призначення в дитстві так уж серйозно не задумувалася. Були у мене і кризисні моменти. Я боліла, часто лежала в лікарні. Там допомогала іншим дітям.*

Слідуюча мрія, як себе реалізувати, була стати журналістом, оскільки я писала вірші і навіть хотіла поступати на факультет журналістики. Мені завжди хотілось реалізувати себе в сфері «людина-людина». Но, чесно скажу, из-за страху не вивчити іноземну мову, я не пішла поступати на факультет журналістики, хоча у мене і було туди напрямлення – в іркутський університет. Потім пішла по шляху найменшого опору. У мене мама була педагогом і мене переконували йти в педагогіку. Мама переконувала, що легше всього на фізмати, там просто перевіряють тетради і я пішла на фізмат. Після першої ж практики зрозуміла, що не туди пішла. Мені було дуже важко. Я боялась дітей, но увлеклась психологією, оскільки писала курсову роботу по психології. Появилась мрія стати психологом. Ще хотіла себе реалізувати в сім'ї – любов, діти. Щоб був один чоловік на все життя. Но...не вийшло, багато терпіла, но розвелись. Саме головне моє самореалізація – це все таки моя дитина, її виховання, розвиток, самореалізація її в житті. І свою самореалізацію я відклали на другий план. Хоча я прийшла в психологію. Вивчилася на психологічному факультеті, почала працювати з клієнтами і зрозуміла, що допомогти іншим людям все-таки це моє діло життя, яке прийшло ще в дитстві, винаючи еліксир життя і лікувати інших людей. Тепер лікую душі. Если говорити, що я повністю себе реалізувала, то напевно ні. Я увлеклась психодрамою, мене цікавлять фантазії стосовно школи журналістики на Інтернеті. Мені би там було би цікавіше. Сейчас нове діло появилось-праця з дітьми-сиротами в дитячому домі. Тут я відчуваю, що можу дати цим дітям свої знання, життєвий досвід, допомогти якось-то. Тут я також можу себе реалізувати. Хоча єсть відчуття незадоволеності стосовно цієї роботи, коли ти знаходишься один 24 години в сутки з цими дітьми. Віддаєш їм увагу як хотілось би – не отримуєш.

Преподавательская работа – мотивировать студентов на морально-духовные ценности. В этом я считаю, что удовлетворена. Это получается. То же в консультационной помощи. Если подвести итог... Скажем, я стою перед Судьей. Он говорит: «тебе было так много дано, и стихи писать и творчество, воспользовалась ли ты этим даром до конца... Наверное нет, наверное нет.

Но еще не вечер-О.А. Да, еще не вечер и хочется совершить что-то такое... Скажем, есть фантазия...терапия человечества, как у Морено. Чтобы можно было что-то изменить. Но я понимаю, что один в поле не воин. Но все равно, сказать, что я полностью реализовала свои способности...сказать не могу. Единственное, в чем реализовалась и удовлетворена, это в воспитании дочери. Я довольна, что получилось. Она полностью приспособлена к жизни, может себя реализовать, быть независимой и обойтись без меня. Это очень важно. Хотя тоже есть чувства вины относительно идеальной матери. Но моя неидеальность ей наверное тоже в чем-то помогла.

В дочери и не только. С кем бы я не говорил из студентов, даже бывших, все обязательно упоминают П... весьма позитивно. Почему бы дальше это не тиражировать, сначала в дочери, потом в студентах и дальше так «следить», но уже в большем масштабе...-О.А. Я об этом думала. У меня есть мечта сделать терапевтический театр в городе, чтобы любой смог прийти, чтобы это было массово, привлечь других людей... Если бы я выиграла миллион, то наверное вложила бы его а этот терапевтический театр. Такой как был у Морено-трехярусный, где сверху «боги»... Я бы его назвала «театром самопознания». Чтобы смог прийти любой человек, любого возраста. Какая-то социодрама. Была идея сделать проект, написать на ТВ, Савику Шустеру. Пригласить психотерапевтов, делать расстановки. У меня много фонтани рующих идей, но чтобы это реализовать – нужны деньги.

Боюсь, не только деньги-О.А. Ну и свои страхи какие-то.

Деньги понятно, но нужно еще что-то, личностное, может личности не хватает...-О.А. Не знаю, может менеджерских способностей. Изменить свое отношение к деньгам. Мои родители и общество меня воспитывали, что богатый человек-это плохой человек. Поэтому, возможно я и не пускаю деньги в свою жизнь. Для меня заработать – это прежде всего работать. У меня нет способностей, скажем, привлекать деньги. Должен быть еще какой-то человек, который это умеет...

Такое чувство, что Вы стоите на каком-то «клапане», который может открыть поток и средств и денег. Но пока не получается с него сойти и освободить. Он в Вашей власти. Это собственная драма...-О.А. Есть очень много страхов. Я боюсь рисковать. А вдруг не получится, как потом буду жить.

Много ли было в жизни кризисов, трагедий-О.А. Много...связанных в основном с потерями, болезнями близких (отца и матери), развод, когда ребенок уходит и живет отдельно...это как хирургическая операция.

Не научила жизнь эти страхи воспринять как необходимый жизненный атрибут.-О.А. Ну, справляюсь же.

Но тот кризис, который откроет тот «клапан», совсем иного, гораздо большего масштаба...как «смерть-возрождение»...-О.А. Не знаю. Может быть...

Додаток Г.4

Інтерв'ю-одкровення представника Майдану

Чоловік. Вік -32 р. Загальний стаж роботи - з 17 р. Професія - за першою освітою і спеціальністю учитель іноземних мов, за другою – фінансовий менеджер, на момент інтерв'ю менеджер, помічник голови Наглядової ради бізнес концерну

Нельзя сказать, что Майд и моя жизнь взаимосвязаны. У меня жена с майд. А познакомились мы интересно. Мы собрались с компанией и поехали на М. А когда приехали, были уже другие реалии. Нашли знакомых в Киеве и первые дни противостояния решили пойти на банковую. Мы блокировали наших ребят в форме, которые могли по своему выполнить свой долг, и работников милиции. Создавали коридор для политиков и общения с президентским дворцом. А моя жена (будущая) в это время пыталась прорваться в этот коридор и считала меня вредителем. Но вскоре мы познакомились уже ближе и решили пожениться. Она тогда пела песни для людей, ее уважали. В Виннице на ее родине даже поставили памятник «співуча дівчина»-прототипом была моя жена. Она была самая активная на М. Пела солдатам, МЧСникам и всем остальным.

Мы приняли решение остаться. Мы пошли в группу самообороны (по некоторым данным эту группу курировал Третьяков). Нам выдали форму, потавили офицеров ВДВ командирами. Заступали в наряды, спали по 4 часа. Особенно страшно было, когда ходили в наряды в «трубу» (переход под М.), на вокзал. Так, в результате потасовки с какими-то наркоманами я чуть не погиб. Мня спас мой комвзвода. Пытались ударить ножом, но удар пришелся вскользь, отделался невралгией межреберных тканей. Провокаторов было много. На моей памяти многих задерживали, которые потом предъявляли справки о досрочном освобождении. На ж/д отстойниках привозили людей вагонами и бросали. Когда у них заканчивалась еда, они шли воровать. Мы все время с ними делились, специально возили термосы с борщом.

С какого момента на М. стали появляться эксцессы? Ведь поначалу все было как-то возвышенно.-О.А. Вы знаете, стычек как таковых не было. Все шло очень спокойно. На протяжении первого месяца я не видел ни одного пьяного. Хотя мы постоянно ходили на охрану и назывались «сини вильноб України» (СВУ). Многие иностранцы спрашивали «хлопці, ви СВУшники», це ж так аллона. До этого были аллона ть с такой аббревиатурой.

Какой срок вы пребывали на М? –О.А. Могу сказать точно. На следующий день после первого тура я в группе из 60 человек уехал и

оставался до самой инаугурации. Так что захватил и прочувствовал все. Нам выдали хорошую одежду, которую я в конце пребывания счесал до дыр.

Как шли внутренние переживания в этот период? –О.А. Изначально подвигла гордыня, собственная самооценка, показать себе, что не дебил, выразить свое мнение. Но потом все поменялось. Постоянные стрессы, недосыпания, кроме того так наложилось, что до выборов я назвался с первой женой и было желание что-то менять. И я начал с власти. Когда отдельный гражданин может менять ход истории. Мне казалось, что история состоит из сотен тысяч и миллионов биографий. И как я могу не написать свою историю и биографию, чтобы потом рассказать своему ребенку. Чтобы потом не искать отговорки, почему я там не был, когда он меня об этом спросит. Потом друзья, которые там были, перестанут тебя уважать и ты будешь смотреть на них по-другому. Тем более такая эйфория и единение.

Это был натуральный коммунизм, когда все делились, были друг другу братья.

И как потом этот «коммунизм» начал меняться, со временем до сегодня? –О.А. Возможно я идеалист. М. сделал меня таким. После М. я пол года не мог устроиться на работу. Хотелось какой-то вольности. Тогда решил, что если мы смогли добиться таких результатов там, то нужно менять жизнь и здесь. Пошел в администрацию, тем более там были Зейналов, Ревенко. Но апогеем было, когда на Сороч. Ярмарок в приезд Луценко меня пригласили. Шел разговор, что подарить Луценко. Он заходит и спрашивает, что я тут делаю. Я ответил, что хлчу изменить мир и начать с себя. А мы с ним и многими другими на М. часто встречались. Тогда я их особенно и не запомнил. Когда это узнали, предложили стать начальником пресс службы администрации.

Глядя на все, что происходило, я сторонник люстрации. Ломать систему нужно. Потому что она потом подминает тебя под себя.

А с Вами лично на М. люстрация произошла? –О.А. Да. Мое детство прошло в несуществующей стране а сейчас живу в Украине и ее люблю. Рос я в советской системе, которая была под кальку с христианских ценностей. Я бфл пионером, немного не дотянул до комсомольца, времени не хватило. Но думаю, что был бы хорошим комсомольцем. Было видно, что есть система, в которую ты должен вписываться. А М. стал тем моментом, который показал, что ты тоже можешь решать судьбу страны не взирая на стереотипы. Он показал, что не всегда власть права. Они такие же люди как и ты. И ты тоже можешь решать. Это и была моя люстрация. Это была ломка стереотипов.

А сейчас это не запачкано под влиянием многих событий, которые произошли с тех пор-О.А. Вы знаете, что без греха, пускай кинет в меня камень. Все грешат. Не всегда приходится делать что хочешь. Возможно то, что я сделал в 27 лет, не сделал бы сейчас. И тогда это было правильно и своевременно. Сейчас я работаю на Березкина. Когда он был сторонником БЮТ былот одно, теперь он в регионах. У него не было другого выхода. Я

стремлюсь к одному работодателю. Я уже член партии регионов, член политсовета и даже стал на место человека, с которым боролся во время революции. На место товарища Волканова. В этом я тоже вижу определенный плюс: если не хватает сил бороться, нужно влиться в организацию оппонентов, чтобы изнутри ее переделать. Так вот такая ситуация.

Но ведь душой не покривил-О.А. Для этого есть церковь и исповедь. Во всяком случае предательство...

Такое ощущение, что для тех кто прошел М. это выше политики-О.А. Да. Есть какая-то отстраненность. М. остается здесь (указывает на сердце и потом на голову). Ты стоишь выше суеты. И свое внутреннее ество ты не будешь подстраивать под ситуацию, а скорее наоборот, ситуацию перестраивать под свое ество. Как это происходит. Вот посмотрите. В частности мне говорили, что ты никогда в администрацию не устроишься и ничего не сможешь сделать. Но я устроился, сделал немало, есть похвальные грамоты. Более того, даже такая вещь как искали усчаток для дома (у меня мечта построить дом, родить сына, посадить дерево). Мне говорили, что это невозможно, сумасшедшие цены. Но я нашел недалеко от города, и по смешной цене, но никто не верит. Не нужно лениться.

На том же М. получалось забавно. Мы охраняли и охранять и опекать оппонентов, чтобы с ними ничего не случилось. Эти крестные ходы, эти бабушки, которые на тебя сначала «сатана, сатана». Ну поулыбался. Поговорил. А на следующий день эта же бабушка тебе пирожки приносит.

Сергей до М. во время М. и Сергей сейчас-О.А. Это три разных человека. До-это исполнитель. М.-это вольнодумец, для которого главное идея. Сейчас-это микс, совмещение всего, могу плотничать, столлярничать, или же составлять бизнес-планы, руководить людьми, -все это пройденный этап. Но в то же время возможно как-то замкнулся в себе, лучше свои эмоции не показывать, такое сейчас время.

Россия больше всего боится М., там даже есть «майданофобия». Если представить, что там случится М., что неминуемо чревато большой кровью. Пошел бы помогать братьям россиянам спасти матушку Русь, чтобы удержаться от насилия-О.А. Вы думаете, смогли бы там удержаться от насилия.

Представьте, что при наличии украинских «майданников» появляется минимальная надежда это сделать-О.А. Я бы спасал выборочно, что ближе к славянам, у которых схожая ментальность. Хотя у них иная ментальность, где высшим мерилом есть царь-батюшка, а для украинца таковым есть Господь Бог. У них идиология раба. Когда принзжали россияне с Кубани, даже они удивлялись, как никого не убили и даже не бухали и не стреляли.

А как так получилось, что удалось обойтись без насилия. Ведь вы были внутри этого ненасильственного механизма-О.А. Самый интересный момент, что опирались на единство народа и чувство сопричастности. Хотя там были не только украинцы, но и русские, белорусы, иностранцы, не

было только цыган, которые в это время работали на рынках. Я Вам скажу так, ненасилие происходит из другой ментальности. Мы не ценим независимость, потому что не пролили кровь. Возможно, если бы это случилось, по другому относились к своей независимости, языку ... Мы мягкие, лояльные, и у нас другая идеология. «Украина не Россия», и Кучма здесь был прав. Возможно Кучма тогда был прав, именно благодаря этому и не было крови. Много было священников и они тоже много молились, чтобы не было крови.

А в Вашей жизни много ли было по настоящему драматических моментов, когда стоял вопрос жить или не жить-О.А. Пару моментов было. Это критическая случайность, когда получил травму. М. совсем не критический момент, а приятные воспоминания. Благодаря этому мне есть что вспомнить и есть что аллона ть детям. Сейчас только нужны дети, чтобы рассказывать чтобы не забыл. Но нужно записывать, потому что все-таки забывается. М. то, что остается в общем, дает скелет, а наполнение все время меняется.

Так все же драматичекий момент-О.А. Два раза тонул, один раз был в реанимации, один раз получил травму в спортзале. Занимался легкой атлетикой, вся юность прошла у Савченко в карате до. Детства спокойного не было.

Можно ли сказать, что переживания на майдане выше по степени жесткости, чем обычные жизненные драмы-О.А. Я даже не ставлю их в один ряд. Мы общались с людьми, которые охраняли кандидата в президенты. Мы были на крыше почтампта, где сделали замечательные фото. А задагие было темные точки, где могли бы быть снайперы. У нас были такие ребята афганцы... Люди-загадки: настоящие и бывшие военные, милиция, СБУшники, которые взя отпуска, лишь бы попасть на М. С такими людьми все можна было делать голыми руками.

Значит там с обеих сторон был спецназ. -О.А. Да, тлько у нас не было оружия.

Но ведь оружие можно было забрать-О.А. Мы прикинули возле Банковой, что же может быть и что делать. Мы четко решили, что первый ряд оцепления бросайтесь на щиты, второй идет по нему, третий по второму т т.д. Я был в первом ряду, поэтому, если бы что-то случилось, то там бы и остался. По большому счету морально мы были аллон. Нам говорили, что в польских лесах кого-то тренировали... Смешно.

Есть ли будущее у Сергея-О.А. Будущее есть всегда Я фаталист. Это зависит от тебя самого. Можно быть счастливым не от материальных благ, а от определенных моментов в жизни. Тут нужно определиться для себя с понятием счастья. Тогда будет хорошее настоящее и будущее. Если будешь наслаждаться цветку и не ждать подачки, тогда сможешь что-то создать.

Два момента. Первый, выдали спецсредства, и ни один из бойцов (а нас было порядка 300 человек) не использовал ни одного аллона. Но, приехав в

Кировоград, на первой же остановке, ... а ты кто такой... Сразу пришлось вскрыть баллон. Это родной город.

Возможно благодаря М. увлекся Войтовичем (фольклорист, мифолог, онтология украинского мифа). Единственно чего не хватает – ребенка. Теперь все видишь иначе, чем раньше. Более серьезно. Бросит курить, пить... начал писать сказки. Замен нужны чужие сказки. Была идея, чтобы деньги фонда в несткафе пустить на издание сказок в отличном качестве, чтобы это было родное.

Уже есть какой-то свой сборник-О.А. Материала собрано на 20 сказок, готовых 13. Знакомый в Торонто готов сделать иллюстрации. Это сказки не для совсем маленьких.

Можешь сейчас рассказать свою авторскую сказку, которую первую хотел бы рассказать своему ребенку, сыну например-О.А. Дословно не могу воспроизвести, не совсем восстановился. Это моя самая первая сказка про Мисяц и Сонечко. Иде в том, что когда был создан Мир, Господь определил 2 светила... не могу, лучше переishлю... Но попытаюсь... Суть сказки в том, что сначала Месяц (мужское начало) и Солнце (женское начало) одинаково светил. Однажды по какому стечению обстоятельств Месяц волюбился в Солнце. Но оно оказалось панянкою и любовь оказалась неразделенной. Месяц стал блекнуть. И где был Месяц люди стали потерпеть от жара любви, а потом от холода. И Господь предложил ему выбрать «либо ты для людей, либо для себя». Тогда Месяц вырвал часть себя вместе с сердцем и бросил ее в воду. На этом месте выросли лилии, которые расцветая нагреваются до 40 град. И светятся в темноте. А мораль в том, чтобы пожертвовать своим ради других. Но Творец не мог это оставить и сделал так, что время от времени Месяц встречается с Солнцем и на этом месте возникает новая жизнь. Вот так...

Стало быть перед М. Сергей был исполнителем, а теперь он стал творцом-О.А. Возможно так, во всяком случае хочется в это верить.

PS. Зашел разговор о понимании феномена М. Киевский-вершинный, Донецкий-глубинный. В донецке шахты и тереконь. В центре-бескрайние степи (как в фильме «В бой идут одни старики»), на Западе – горы. Точно так же и восприятие М. как психотип и культура.

Я же хочу ответить по поводу российского М. Чтобы Украину оставили в покое и не использовали, я бы россиянам помог. Там по настрою наши М. на 10%. Уйма радикалов из психлечебницы. У нас не было опаски, а там животный страх. Они не могут говорить правду, потому что боятся за себя и родственников. Они стремятся сплотить народ вокруг врага, наших сыров. Украина в этой игре инструмент. Я бы помог, чтобы с Укр считались как с равноправным.

Может даже стоит и поучить кое-кого как не бздеть...как сказал папа Павел 2, вводя 11-ю заповедь «Не бойся» -О.А. У меня дядько военный летчик, прошел войну в афгане, грой Росси. Раньше к Путину относился замечательно. Но сейчас ничего не поменялось. Если прогнозировать, Россия

так же должна опираться на средн. Класс. Ведь именно Чпшники вытянули . Поэтому их и гнобят. Жизнь научила их не бояться. Когда-то мне пришлось побывать на программе у Пиарициков Гора. Наш народ не знает чего хочет. Наш народ хочет мира во всем мире, чтобы дети Африки не голодали. В америке хотят конкретного. Когда такие балаболы приходят к власти ...

Давайте не будем портить нашу беседу политикой....

Додаток Д

Анкета 1

Ваші: підрозділ _____; в/звання _____; вік _____р.; в АТО _____ міс
З метою експрес-оцінки морально-психологічного стану особового складу просимо Вас відверто відповісти на запропоновані питання. При відповіді можна вибирати до 3-х варіантів

1. Яким чином Ви потрапили до армії?

- 1) мене призвали по мобілізації;
- 2) я пішов добровольцем;
- 3) свій варіант _____

2. Я прийшов в АТО, для того щоб:

- 1) захищати Батьківщину і своїх рідних;
- 2) вбивати ворога;
- 3) заробити грошей і покращити матеріальний стан;
- 4) розібратись в собі і ситуації в країні;
- 5) вирішити проблему протиріч між українцями і росіянами мирним чином;
- 6) краще зрозуміти себе і смисл свого життя;
- 7) перевірити себе в екстремальних ситуаціях і розкрити свої приховані можливості;
- 8) реалізувати своє вище призначення;
- 9) свій варіант _____

3. Я думаю, що ця «війна» закінчиться:

- 1) повною перемогою України і поверненням Донбасу і Криму;
- 2) розвалом Росії і подіями на кшталт Майдану;
- 3) поразкою і окупацією (частковою чи повною) України Росією;
- 4) свій варіант _____

4. Після завершення цієї «війни» в залежності від результату, я:

- 1) хочу залишитись в армії, щоб допомагати її розбудові;
- 2) повернусь до цивільного життя і продовжу розбудовувати Україну на своєму робочому місці;
- 3) у випадку окупації буду боротись за Єдину Україну до кінця;
- 4) незалежно від того, як все закінчиться, підкорюся ситуації і спробую в ній знайти найзручніше для себе місце;
- 5) свій варіант _____

5. На цей момент я оцінюю свій настрій як:

- 1) патріотичний, піднесений і готовий до бою;

- 2) спокійний, розважливий, що дозволяє швидко приймати розумні рішення;
 3) відчуваю тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію, які повністю мною контролювані;
 4) відчуваю сильну тривогу і хвилювання за майбутню ситуацію, які не завжди мною контролювані;
 5) свій варіант _____

Додаток Ж

Методика експрес-оцінки морально-психологічного стану (МПС)

Експрес-оцінка морально-психологічного стану (МПС) проводилась на основі таких методів:

1. Рекомендована анкета 1 експрес-оцінки морально-психологічного стану особового складу в ході виконання завдань за призначенням.

2. Для оцінки морально-психологічного стану підрозділу до опитування залучати не менше 30% особового складу (для отримання узагальнених даних рекомендується проводити опитування шляхом вибірки пропорційної кількості військовослужбовців усіх підрозділів військової частини).

Індивідуальну оцінку морально-психологічного стану отримувати шляхом обрахування середнього арифметичного.

Загальну оцінку морально-психологічного стану особового складу військової частини обраховувати за сумою середнього арифметичного – тобто, сума отриманих даних за всіма підрозділами, яка поділена на загальну кількість опитаних військовослужбовців:

$$\Sigma_{\text{сеп}} = \frac{n_1 + n_2 + \dots}{N},$$

де, **n1, n2...** – сума середнього арифметичного за кожного опитуваного;
N – кількість опитаних військовослужбовців.

Морально-психологічний стан оцінювати: менше 2,4 бали – незадовільний; 2,5-3,4 бали – задовільний; 3,5-4 бали – достатній; 4 бали і вище – добрий.

Анкета 2

Підрозділ _____; в/звання _____; вік _____р.; в АТО _____ міс.

З метою оцінки морально-психологічного стану особового складу просимо Вас оцінити за п'ятибальною системою запропоновані твердження та питання

№	Питання	Оц-ка (1-5 б.)
1	Як Ви оцінюєте власну фізичну підготовку до виконання завдань за призначенням?	
2	Як Ви оцінюєте власний рівень теоретичної підготовки до	

	виконання завдань за призначенням?	
3	Як Ви оцінюєте власну психологічну готовність до виконання завдань за призначенням?	
4	Як ви оцінюєте рівень згуртованості Вашого підрозділу?	
5	На скільки Ви готові разом із співслужбовцями свого підрозділу здійснювати виконання завдань за призначенням?	
6	Оцініть рівень Вашої довіри до командирів (начальників)?	
7	Як Ви оцінюєте рівень довіри особового складу командирам та начальникам?	
8	Оцініть, наскільки Ви інформовані про рішення керівництва держави та ЗС України?	
9	Як Ви оцінюєте рівень дисциплінованості військовослужбовців Вашого підрозділу?	
10	Оцініть, наскільки добре Ви володієте військовою технікою та озброєнням вашого підрозділу?	
11	Як Ви оцінюєте рівень практичної підготовки до виконання завдань за призначенням особового складу Вашого підрозділу?	
12	Як Ви оцінюєте готовність Ваших товаришів по службі до виконання завдань за призначенням?	
13	Оцініть на скільки Ви встигаєте відновитись після відпочинку?	
14	Оцініть рівень матеріально-технічного забезпечення підрозділу?	
15	Як Ви оцінюєте рівень професійної підготовки Вашого командира (начальника) та його спроможність керувати діями підрозділу.	

Додаток 3

АНКЕТА (потрібне підкреслити)

Ваші: вік ___ років., стать (ч,ж); соц.статус (учень.,робітн.,служб.,пенс.,без роб, тощо.); освіта (сер.,сер.спец.,вища.); професія _____

Якщо Вам за допомогою лише одного питання було б необхідно оцінити життєвий шлях *Іншої* людини, яке з перерахованих *Ви* б задали: **А** - Які Ви отримували задоволення? **Б** - Чого Ви досягли і ким стали? **В** - Що Ви зрозуміли й осмислили? **Г** - Що Ви зробили?

1. Якби Ви були б дитиною _____ **А Б В Г**
2. Якби Ви були б підлітком _____ **А Б В Г**
3. Якби Ви були б молодою людиною (юнаком/дівчиною) _____ **А Б В Г**
4. Якби Ви були б дорослою людиною _____ **А Б В Г**
5. Якби Ви були б мудрою людиною _____ **А Б В Г**
6. А якщо б таким *Іншим* були Ви самі, яке питання Ви хотіли почути _____ **А Б В Г**

Анкета **ПСИХОЛОГІЯ МАЙДАНУ 2013/14** Дата __ __ Код __

Шановний Громадянинне України!

Просимо Вас взяти участь у дослідженні з метою вивчення глибинних психологічних процесів під час перебування на Євро-Майдані. Вам необхідно відверто оцінити рівень відповідності наведених нижче характеристик етапах: 1- **пасивна фаза** (до 19 січня); 2 – **активна фаза** (після 19 січня); 3 – **російська агресія** (після 23 лютого).

Критерії оцінки: **2 бали** -характеристика повністю відповідає психології „Євро-Майдану”; **1 бал** -характеристика частково відповідає психології „Євро-Майдану”; **0 балів** –характеристика зовсім не відповідає психології „Євро-Майдану”. Якщо Ви не зрозуміли значення характеристики чи не знаєте що відповісти, ставте „?”.

Ваші загальні демографічні характеристики: вік ____ (років); стать ____ (ч/ж); професія _____; загальний стаж роботи ____ (років); загальна кількість днів перебування на Євро-Майдані ____ (днів)

А тепер згадайте і психологічно увійдіть в той стан, який Ви переживали безпосередньо на Євро-Майдані. Ви готові? Бажаємо успіху!

№	Характеристики	Етапи		
		1	2	3
1	Агресія загальна			
2	Агресія ситуативна (цілеспрямована)			
3	Багатоваріантність форм існування Майдану			
4	Бажання залучитися до дійства на Майдані			
5	Бажання залучитися до творення нової української модерної культури			
6	Безпорадність			
7	Безсилля щось вдіяти			
8	Взаємодія різних особистих, політичних, соціальних позицій та культур			
9	Вищий прояв громадянської самосвідомості			
10	Вищий прояв особистісної надійності (стійкості в екстремальних ситуаціях)			
11	Виконання своєї справи життя			
12	Випадковість виникнення явища „Майдану”			
14	Відображення національної культури			
15	Відображення світової культури			
16	Відчуття що можеш все			
17	Відчуття великої грандіозної перспективи			
18	Відьмовство			
19	Віра			
20	Вказує напрямок розвитку суспільства			

21	Вождізм			
22	Воля та свобода			
23	Всепощення			
24	Ґрунтується на архетипі „Київської Русі”			
25	Динамічність і постійна зміна ситуації			
26	Діалогова форма спілкування (коли всі чують один одного)			
27	Дії за законом „закономірної випадковості”			
28	Доброта і гумор як засіб боротьби зі злом			
29	Духовне спілкування			
30	Духовне самовизначення			
31	Духовний стержень та сила окремої людини			
32	Духовний стержень та сила суспільства			
33	Є суто національним явищем			
34	Є явищем всього християнського світу			
35	Є загальносвітовим транскультурним явищем			
36	Ейфорія			
37	Елітність			
38	Жах			
39	Закономірність виникнення			
40	Здатність все робити «з душею» не заради матеріальної вигоди			
41	Зона волі			
42	Зона свободи			
43	Здатність не робити того, що суперечить совісті і моральним нормам			
44	Здатність не виконувати ніяких дій, що протирічать моралі, духовності та вірі			
45	Ідентифікація себе з Майданом („Я є Майдан, Майдан є Я”)			
46	Незвичне, піднесене сприймання національних символів			
47	Існування завдяки соціальному середовищу			
48	Існування завдяки „вищим” силам			
49	Керівники Майдану функціонували як „носії знань суті”			
50	Керівники Майдану функціонували як посередники між учасниками Майдану та його вищою суттю			
51	Магічний вплив			
52	Має етнічні підвалини			
53	Масова маніпуляція			
54	Місіонерство			
55	Містичні переживання			
56	Модель громадянина майбутнього суспільства			
57	Модель майбутнього суспільства			
58	Мудрість			
59	Наслідок і чинник трансформації суспільства			

60	Навчання цивілізованому життю			
61	Національна самосвідомість			
62	Неземні (космічні) переживання та стани			
63	Нестримне приємне бажання належати Майдану			
64	Нова якість суспільства			
65	Одкровення			
66	Ознаки комуністичного суспільства			
67	Опанування смислу життя			
68	Особиста свобода			
69	Орієнтація на особистість, індивідуальність			
70	Орієнтація на молодь та її цінності			
71	Піднесення та радість			
72	Повна активна відкритість і довіра			
73	Поєднання в своїй особистості матеріального та духовного			
74	Поле правди			
75	Поле праведності			
76	Проводи минулого			
77	Прообраз громадянського суспільства			
78	Прояви української модерної культури			
79	Прояви „Майдану” різними ознаками, весь час по новому			
80	Розуміння «мови життя» (мови знаків, прикмет, випадкових подій тощо)			
81	Розпач			
82	Самодостатність			
83	Самореалізація			
84	Самовизначення у своїй справі життя			
85	Самовизначення своєї особистості			
86	Самоорганізація			
87	Сатанізм			
88	Сміливість			
89	Соборність			
90	Солідарність			
91	Сповідальність (повна відвертість)			
92	Спрямованість у майбутнє			
93	Страх			
94	Творення нових національних традицій			
95	Трансформування неможливого в можливе			
96	Унікальність			
97	Успішне переживання критичних станів і життєвих ситуацій			
98	Храм Божий			
99	Цивілізаційний чинник суспільства			
100	Школа виживання			

101	Національна гідність			
102	Особиста гідність			

Свої доповнення, варіанти та коментарі _____

Додаток К

Характеристика смислового наповнення «одиниць аналізу» розвитку феномена Майдану

Характеристики «одиниць аналізу» феномена «Майдану»
<i>Самоусвідомлення (самоорганізація)</i>
Вищий прояв особистісної надійності; виконання своєї справи життя; духовне самовизначення; духовний стрижень та сила окремої людини; ідентифікація себе з Майданом; особиста свобода; самореалізація; самовизначення у своїй справі життя; життєве самовизначення особистості; самоорганізація; опанування смислу життя; орієнтація на особистість, індивідуальність; самодостатність.
<i>Національно-культурне усвідомлення</i>
Національна самосвідомість; бажання долучитися до творення нової української модерної культури; взаємодія різних особистих, політичних, соціальних позицій та культур; незвичне, піднесене сприймання національних символів; відображення національної культури; прояви української модерної культури; творення нових національних традицій; є суто національним явищем; унікальність.
<i>Гідність</i>
Воля та свобода; національна самосвідомість; віра; вищий прояв громадянської самосвідомості; вищий прояв особистісної надійності; доброта і гумор як засіб боротьби зі злом; духовний стрижень та сила суспільства; здатність не робити того, що суперечить совісті і моральним нормам; здатність не виконувати ніяких дій, що протирічать моралі, духовності та вірі; незвичне, піднесене сприймання національних символів; спрямованість у майбутнє; виконання своєї справи життя; відчуття що можеш все; відчуття великої грандіозної перспективи; духовне спілкування; духовне самовизначення; духовний стрижень та сила окремої людини; здатність все робити „з душею ” не заради матеріальної вигоди; ідентифікація себе з Майданом; модель громадянина майбутнього суспільства; нова якість суспільства; особиста свобода; повна активна відкритість і довіра; самореалізація; самовизначення у своїй справі життя; життєве самовизначення особистості; самоорганізація; сміливість; творення нових національних традицій; трансформування неможливого в можливе; школа виживання; виробництво духовного продукту; всепрощення; має етнічні прояви у підвалинах; одкровення; опанування смислу життя; поєднання в своїй особистості матеріального та духовного; самодостатність; сповідальність (повна відвертість); успішне переживання межових та позамежових станів і життєвих ситуацій.
<i>Психологічні вершинні</i>

Воля та свобода; віра; вищий прояв особистісної надійності; зона свободи; здатність не робити того, що суперечить совісті і моральним нормам; здатність не виконувати ніяких дій, що протирічать моралі, духовності та вірі; виконання своєї справи життя; відчуття що можеш все; відчуття великої грандіозної перспективи; духовне спілкування; духовне самовизначення; духовний стрижень та сила окремої людини; ейфорія; здатність все робити „з душею ” не заради матеріальної вигоди; зона волі; неземні (космічні) переживання та стани; особиста свобода; піднесення та радість; повна активна відкритість і довіра; самореалізація; самовизначення у своїй справі життя; сміливість; соборність; солідарність; трансформування неможливого в можливе; сповідальність (повна відвертість); мудрість; елітність; одкровення; опанування смислу; життя; поєднання в своїй особистості матеріального та духовного; поле праведності; самодостатність; страх.

Геоосоціокультурні

Вказує напрямок розвитку суспільства; духовний стрижень та сила суспільства; відображення світової культури; відчуття великої грандіозної перспективи; є загальносвітовим транскультурним явищем; наслідок і чинник трансформації суспільства; солідарність; цивілізаційний чинник суспільства; вождизм; є явищем всього християнського світу; унікальність.

Соціальність

Взаємодія різних особистих, політичних, соціальних позицій та культур; вказує напрям-мок розвитку суспільства; багатоваріантність форм існування Майдану; існування завдяки соціальному середовищу; модель громадянина майбутнього суспільства; модель май-бутнього суспільства; наслідок і чинник трансформації суспільства; нова якість суспільства; провиди минулого; прообраз громадянського суспільства; самоорганізація; солідарність; цивілізаційний чинник суспільства; масова маніпуляція; ознаки комуністичного суспільства; прояви Майдану різними ознаками, весь час по новому.

Ситуативність соціальна

Взаємодія різних особистих, політичних, соціальних позицій та культур; вказує напрям-мок розвитку суспільства; багатоваріантність форм існування Майдану; динамічність і постійна зміна ситуації; існування завдяки соціальному середовищу; модель громадяни-на майбутнього суспільства; модель майбутнього суспільства; наслідок і чинник транс-формації суспільства; нова якість суспільства; провиди минулого; прообраз громадянського суспільства; самоорганізація; солідарність; трансформування неможливого в можливе; цивілізаційний чинник суспільства; випадковість виникнення явища „Майдану”; дії за законом „закономірної випадковості”; масова маніпуляція; ознаки комуністичного суспільства; прояви Майдану різними ознаками, весь час по новому; розуміння „мови життя” (мови знаків, прикмет, випадкових подій, смислових зв'язків тощо); успішне переживання межових та поза межових станів і життєвих ситуацій.

Ситуативність загальна

Динамічність і постійна зміна ситуації; трансформування неможливого в можливе; ви-падковість виникнення явища „Майдану”; дії за законом „закономірної

випадковості”; прояви Майдану різними ознаками, весь час по новому; розуміння „мови життя” (мови знаків, прикмет, випадкових подій, смислових зв'язків тощо); успішне переживання межових та поза межових станів і життєвих ситуацій.

Додаток Л

Типи професійно-особистісного моделювання

(курсивом виділені запропоновані нами модельні характеристики)

Типи моделей та їх характеристика
I. Моделі підготовки
мінімальна освітня програма; кваліфікаційні вимоги; державні вимоги до мінімуму змісту і рівня професійної підготовки; державний освітній стандарт; <i>міжнародні (загальноєвропейські) вимоги до мінімуму змісту, рівня освіти і професійної підготовки; міжнародний (загальноєвропейський) освітній стандарт; модель формування духовної складової професіонала.</i>
II. Моделі професійної діяльності
психограма; професіограма; кваліфікаційна характеристика; фонд комплексних кваліфікаційних завдань; модель діяльності
III. Моделі реалізації СЖ
<i>модель СЖ-особистості; модель індивідуальної СЖ-методології; модель індивідуальної СЖ-практики</i>

Додаток М

Рівні професійно-особистісного моделювання

Рівні та їх характеристика
I. Діяльнісний
відображає «техно-центрований» чинник, базується на діяльнісному механізмі здійснення освітнього процесу і включає: проблеми (завдання); рівень діяльності (репродуктивний, продуктивний); види діяльності (педагогічна, наукова, адміністративна, управлінська, комерційна, суспільна); технології, методи і прийоми в діяльності; функції (узагальнені характеристики основних обов'язків залежно від спеціальності); <i>результат діяльності (життєво і професійно конкурентоздатні технології на рівні бакалавра, фахівця, магістра</i>
II. Особистісний
відображає «людино-центрований» чинник, базується як на діяльнісному, так і на вчинковому механізмі здійснення освітнього процесу і відображає: знання; уміння; навички; професійно-педагогічні якості і здібності; психофізіологічні якості і здібності; установки, ціннісні орієнтації; рівень професійної компетентності; рівень педагогічної майстерності; <i>професійний досвід; професійну особистість (як «інструмент» творчої діяльності)</i>
III. СЖ
відображає «духовно-центрований» імператив орієнтації людини на досягнення свого вищого призначення і базується на СЖ-особистості викладача-майстра і вчинковому механізмі здійснення освітнього процесу

«Дидактична вертикаль» формування професійної і життєвої компетентності фахівця-психолога в рамках КПФ

Курси	Орієнтовне змістовне наповнення
5-й	Дипломна робота в контексті майбутньої спеціалізації та робочого місця. Тренінг професійної майстерності (спецкурс). Індивідуальне психологічне консультування і супервізія.
4-й	Кваліфікаційна робота в контексті вибраного професійного напрямку. Спеціальні тренінги (психодрами, сензитивності тощо). Психологія самовизначення і самореалізації (спецкурс). Профорієнтація. Психологічне консультування. Психологія сім'ї (спецкурс).
3-й	Курсова робота в контексті професійних інтересів. Професійні тренінги. Клінічна психологія. Патопсихологія. Основи психотерапії. Експериментальна психологія.
2-й	Курсова робота в контексті загальнопрофесійних інтересів. Тренінг професійних здібностей. Практикум із загальної психології. Психодіагностика.
1-й	Вступ до практичної психології. Загальна психологія.

Приклад змісту нарративного діалогу (П – психолог; О – ветеран - клієнт)

Етап	Короткий зміст
	<p>О. (клієнт): жінка, вік 47 років, має сім'ю, чоловіка і дорослого сина. До війни працювала на керівній посаді. На війні - заступник командира бойового батальйону по роботі з особовим складом. Учасник БД, понад 3 роки знаходилась в ЗБД. Активно, на життєвому інтуїтивному рівні виконувала функції психолога, брала активну участь у забезпеченні евакуації, оформлення документів, організації лікування чи поховання тощо понад 110 поранених та 30 загиблих (пропустила «через себе»). Так О. зобразила сама себе до, під час та після війни:</p> <p align="center"><i>до війни на війні після війни</i></p>
III.	<p>Сильна слабка жінка</p> <ul style="list-style-type: none"> - ... пропустивши війну через себе до останньої краплі. - Перший потік свідомості тривав повних три години ... говорилося

	<p>про смерті, про осіб загиблих та обставини їх загибелі, про дії і спроби порятунку або транспортування (евакуації), про перипетії документального оформлення смертей, про цинкові труни і особливості їх добування і використання.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Особливо важко було повідомляти рідним і спілкуватися з ними. <p>Про поранених, яких вдалося врятувати ..., О. говорила дещо менше.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Явний негатив і якась злість виливалися на адресу «аватарів». - З якоюсь теплотою матері-берегині О. говорила про бійців як про «дітей». - Невеликі вкраплення з сімейного життя і його повної невизначеності. - На війні психологічно було набагато легше і зрозуміліше. - Зараз або ніколи? - приблизно так можна було читати питання в її очах. - Порція смертей, ... переживань пішла в наступні дві години. - Втретє ... О. знову стала перед вибором - залишатися чи йти. - Війна, пропущена через себе, її загартувала і спалила мости до відступу. - Це була інша, хоча все та ж слабка, але вже така сильна жінка.
10.	<p>Три життя. Рішення прийнято, йду додому</p> <ul style="list-style-type: none"> - Є три життя, але останнє ще як за хмарою. Перше життя, до війни, точніше до Майдану. Потім все швидко - війна. Нерозуміння, страх за те, що не вистачить сил. - Коли питають за минуле, то мені важко орієнтуватися. - У Микити Я. (Шайтана) народився син. Це не просто дитина. 18 грудня він Микита повів групу своїх на штурм. Сталося так, що він - Герой України, але по смертно. Спочатку радість, а потім я просто ридала. Проклята війна. - І прошу я, щоб збулося те, що хоче Він, Бог, а не те, про що мрію я. - Чомусь я жива? І Він то знає, а мені ще не дійшло. - Всі, майже всі атошники важко виходять з війни. Самі до психологів, психотерапевтів не підуть. А тут- просто реабілітаційний центр. - Так, рішення прийнято. Йду додому. Відчуття, що ти кидаєш своїх. - Якщо запитати, хочу їхати чи ні, відповім - душею ТАК. - Залишитися там... і я втрачу роботу (часу зайнятися наукою там не буде). Втрачу ту пристань, куди повернутися. Мене не зрозуміє ніхто, ні мати, ні сестра, ні син. Я втрачу чоловіка. Роки йдуть. А що буде після війни (якщо повернуся). Буду одна, стара, нікому не потрібна, брехлива старушенція з вічними принципами і ідеями, які сама не реалізую, а більше ніхто їх не буде слухати. Такий святковий пиріг на свята, на які будуть запрошувати
2П.	<p>Війна- справа тимчасова</p> <ul style="list-style-type: none"> - Помирати виявляється легше, ніж потім з усім цим жити тим, хто залишився. Цю думку О. повторила кілька разів. - О. на рівні голови прийняла тверде рішення йти з армії, але

	<p>внутрішньо в душі відчувала великий опір.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Якщо на війні головним завданням було «руйнувати», то в мирному житті прийдеться «створювати», що загалом, набагато складніше. - Адже на війні все було «тимчасовим»: бліндажі та інші споруди, техніка і навіть самі люди. «Це все смертники» - слова одного нашого старшого офіцера, сказані мимохідь. - Просто минув час тієї самої «тимчасовості» і настав час створення «постійного». <p>Це Я така</p> <ul style="list-style-type: none"> - Стосунки з жінками. Пішов «свій», а повернувся «чужий». - Прийшла війна і показала, що справжні чоловіки у нас такі є. - А де ж ті жінки, здатні не тільки «підносити патрони» і «заліковувати рани», але ще і вирости до нового розуміння життя?
20.	<p>Ми без шкіри</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ми там без шкіри, як оголене м'ясо. - На мене натягнули невидимий скафандр. Він допомагає не боятися. Ти людина, але без права на помилку і права жалітися, прощати. - І тут бац, - мирне життя. Він («скафандр») приріс. Під ним тільки нерви і м'ясо. Дотик – біль. Вітерець – біль. Все біль. Те ж з головою. Мозок, він є. Але, як біомаса, яка ось-ось хлопне на землю, бо не тримається і від всього болить. - Враження, що я народжуюся знову. - Війна - це чистилище, як радіація Чернобиля. - Почала читати біблію... відкриваю навмання сторінку, і читаю. - Бог не дає війни, її розпочинають люди. - Якщо війна не від вишнього, як припинити? - Щось хочуть сказати, щоб дійшло. Якби зловити це. - Ще одне моє «дитя» втекло в «сезече» з полігону на війну, на передову.
3П.	<p>Дорослішати і створювати</p> <ul style="list-style-type: none"> - У О. зараз чітко проявляється «мати» і «дитина». З одного боку вона «мати-берегиня», котра переживає за кожне своє «дитя», а з іншого - «маленька дівчинка», зі страхом дивиться в новий світ. - У неї є величезний (практично безмежний - скільки буде потрібно, стільки і прибуде) енергетичний і життєвий потенціал. - Треба «дорослішати». - Перше (суто професійне) - повернення на роботу. - Друге (для душі) - допомога ветеранам (вчорашнім «дітям»). - Робота з О. все більше нагадує здійснення як скелелеза по крутій стіні, де страховкою є психолог. - Зараз це відбувається як своєрідний «смысловий діалог»
3О.	<p>Чому я залишилася живою?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Я подзвонила нашому батальйонному священику, сказала що болить. - На моє, чому я залишилася живою, він пояснив, що померти треба

	<p>заслужити.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Він не читав проповідей. Не вказував. Не звинувачував в якихось подіях. Не підкреслював грізність. Не задавав питань. Стало легше. - Як почати історію життя на війні. Все було, мабуть, як у всіх - Майдан. Усвідомила, маленьких гвинтиків не буває. Далі військкомат, перший раз. - Було цікаво- чому я, жінка? Виявилося, що у чоловіків були обставини. - А що далі, коли почнеться справжня війна (чомусь здавалося як в кіно). Яка я була наївна!
4П.	<p>Ксю</p> <ul style="list-style-type: none"> - Помічається зовсім інша О. Вона була жива, вона ожила. - Переповнена наполегливим запалом, пустотлива дівчина, яка входить в новий, повний захоплюючих пригод світ. - Суттєво допомогло попереднє спілкування зі «своїм» батальйонним батюшкою. - Питання, яке вона поставила, стосувалося боязні деяких незнайомих людей і очікувань невідомих ситуацій. Де страшно - туди йти і діяти. - Вона заговорила про Степанівку, де в хід пішло все, включаючи «гради», гаубиці і танки. «Тридцятка» фактично була розбита. - Мати, яка очікує з війни загиблого сина. - Батько, який втратив єдиного улюбленого сина. - Російська кривава пропагандистська медіа-машина.
4О.	<p>«Скажіть, де мій син»? Раділи ті, що знали. Раділи, що не знали. Тримали тих у кого «200-й». Це чесно жах</p> <ul style="list-style-type: none"> - Дзвінок – «скажіть, де мій син»? То була жінка, яка залишиться символом МАМИ. Навіть, як символом нашої української Мами Батьківщини. - СМСки різних волоцюг і вимагачів грошей. - Вона сказала – «Хоча не своє, але похороню як слід». - О 8-й ранку прийшли дружини офіцерів, чоловіки яких там. За парканом частини бунт. Образи в спину. Верески, що ви вбивці і ваші чоловіки вбивці. А ці жінки йдуть. - Навкруги кричать родичі, бігають люди, а вони, як мармурові. - Як вибух, дзвінок мобільного... В очах надія і страх. Дзвінок не той. - Три дні дівчата працювали майже цілодобово. - Знову задзвонив телефон. То був той дзвінок. ...втрати бригади жахливі. А бабський бунт не припинявся. - Дівчата стояли мовчки біля неї, як вкопані. Ні звуку. Стройова завмерла. А вона, як диктор по радіо під час війни, повторювала - той живий, про того не бачив, того вже повезли в шпиталь - одним незмінним голосом. - Це чесно жах.

	<p>- Є звістка. Все. Виберуться. Раділи ті, що знали про своїх. Раділи, що не знали. Обнімались. Цілувались. Тримали тих, у кого «200-й».</p> <p>- Цікаво, що в цей момент вони не плакали. Просто застигли, як мармур.</p>
5П.	<p>«Дух серйозності»</p> <p>- Одні в своєму житті прагнуть до щастя, радості, задоволень.</p> <p>- Інші намагаються не тікати від труднощів, криз, наповнених горем і стражданнями.</p> <p>- А що переживали ті жінки українських військових в очікуванні звістки про долю їх чоловіків, яких «накрили» під Степанівкою?</p> <p>- Що відбувалося в їхніх душах ті три доби безсонних очікувань? Що відбувалося в душі О., яка весь цей час була поруч з ними?</p> <p>- С.Л.Рубінштейн, який пережив страждання і приниження від знищення своїх праць і особистості, пройшов табори ГУЛАГу, потім писав про стан «духу серйозності», що здійсмається над щастям-радістю й стражданнями.</p> <p>- Потім, коли прийшла звістка і стало ясно, хто «200», хто «300», хто «безвісти зниклий», в їхні душі увірвалося і щастя-радість і страждання. І ті й ті плакали. Одні від радості, інші від горя. Але це вже було потім, це був зовсім інший стан душі.</p>
5аО.	<p>На моїх очах майже на моїх руках вмирає моє дитячко, мій батальйон</p> <p>- Для того, щоб змінити армію, треба ввести одне єдине звання для всіх- "СОЛДАТ".</p> <p>- Ніколи не бачила такого стану, коли у людей немає емоцій: ні радості, ні злості. Ви увияти не можете, як на то страшно дивитися.</p>
56О.	<p>Хто дає команду відступити, коли позицій були наші?</p> <p>- Буду пам'ятати ті команди і той голос в трубці з вищих штабів.</p> <p>- Сьогодні страшна річниця проведення операції на сепарському "мурашнику".</p> <p>- Сьогодні загинув великий співак, - Сліпак з позивним "Міф".</p> <p>- В цей день загинула ще одна чудова людина при виконанні тієї проклятої команди «відійти». Простий солдат Татарчук. Він так і не нагороджений, документи заблукали десь в кабінетах штабів.</p> <p>- Вперше в житті я не змогла підписати акт, що я впізнала тіло свого хлопця. Вибач солдате Татарчук. Але вірити, що це ти, ніхто не хотів.</p> <p>- Артем Іваненко в шпиталі. «<u>Михаил Физик</u>» вижив. Слава Богу.</p>
5вО.	<p>Я звільнилася. Що я відчуваю? Біль. Страх. Злість. Волю. Радість. Втому. Все це разом</p> <p>- Біль. За те, що я побачила на полігоні, що я бачу в ЗСУ.</p> <p>- Страх. Що кинула своїх і знаю, що буду робити далі. Боюся, щоб встигнути і вистачило сили.</p> <p>- Злість. Шановний пане міністр та інші керівники ЗСУ. Зараз солдат не хлопчик, що заробляє. Це думаюча людина, в якій є досвід життя.</p>

	<p>- Волю. Я на боці наших хлопців. Шановні добробатівці. Ви вільні люди. Такими будьте. Тільки ви можете змінити все.</p> <p>- Радість. Бо в мене розв'язані руки. Я більше ніколи не скажу, що я офіцер (нажаль це огидно зараз). Я солдат України. Я вільна.</p> <p>- Втома. Це просто втома. Десь навіть від себе.</p>
5гО.	<p><i>Набагато легше. Дуже допоміг спорт</i></p> <p>- Було важко, коли перший раз після санаторію поїхала до своїх.</p> <p>- Вже можу писати. Після поїздки на полігон після санаторію було пекло.</p> <p>- На роботі зустріли дуже добре, навіть не очікувала. Колеги боялися говорити. Зараз вже простіше.</p> <p>- Після санаторію була окрилена. Поїхала на полігон. Спочатку була дуже рада. У кожному наметі довелося сидіти по півгодини мінімум, тільки слухати. Там на передовій вони герої, а тут ніхто. Почалося жахливе - недовіра до нових. А де медалі, а як перейти чи звільнитися і таке інше. Найстрашніше - війна хлопців всередині самих себе і жахлива недовіра до офіцерів.</p> <p>- Приїхала просто убита. Думала все, нічого не вийшло. І туди тягне і тут вже налаштувалася. Уже майже зважилася назад до своїх.</p> <p>- Другий раз поїхала, вже був наказ на звільнення. Відчувала себе зрадником.</p> <p>- Після звільнення відразу пішла на роботу. Міністр особисто хотів зустріти. Попросили всі нагороди, статті в музей. Здивувало що все те тут розуміють. Але бояться щось робити.</p> <p>- Колеги бояться мене навантажувати роботою. А мені жах так не вистачає втоми і навантаження. Хочеться більше роботи.</p> <p>- Запросили на презентацію фільму.</p> <p>- Все-таки там краще, тому що простіше. Тут все важче, треба намагатися бути толерантною.</p> <p>- Поки шукаю себе. Зараз з тієї, що була до війни, залишилася зовнішня оболонка, а начинка зовсім інша, - все-все інше. Хочеться легіти в бій. Дзвонять батьки загиблих і полонених. Це кошмар. Мені те просто страшно згадати, а вони живуть з втратою. Нечесно виходить.</p>
5дО.	<p><i>Може в мене застарілі погляди. Може змінився світогляд</i></p> <p>- Йдуть на роботу в органи влади в цікавому одязі. Від них, ні не пахне, вже смердить, як з парфумерної фабрики. І дуже противно і гидко.</p> <p>- Поруч з таким, вибачте, бидлом відчуваю себе ну м'яко кажучи, дівчинкою з яйцями (це вже як дівчинка кажу).</p>
6П.	<p><i>Синдром повернення або «дівчинка з яйцями»</i></p> <p>- Багато радянських солдат, що повертались з Великої вітчизняної (Другої світової) війни, були просто каліками, потрапили до сталінських концтаборів, просто вимирали, але певній частині</p>

	<p>реальних героїв вдалось вижити, приховуючи справжню правду тієї війни, забравши її у могилу.</p> <ul style="list-style-type: none"> - З багатьма американськими солдатами, що поверталися з в'єтнамської війни, почались негаразди, які забрали більше життів, ніж сама війна. - Багатьох радянських солдатів, що поверталися з афганської а потім російських солдатів з чеченської війн також спіткав посттравматичний синдром, згодом вони знаходили себе в кримінальних структурах. - Зараз з донбасівської війни повертаються українські бійці-захисники. З ними теж відбуваються серйозні негаразди, але іншого змісту і характеру. Виявилось, що головною проблемою для них стало саме повернення («синдром повернення») у старе суспільство, яке не змінюється. - Донбасівські ветерани прийшли на війну щоб захищати Батьківщину, йшли у бій щоб буквально по сантиметру відвоювати свою землю, вони жили зовсім в іншому світі з домінуванням морально-етичних цінностей. - О. вже гідно пройшла вогонь війни, холодну воду повернення з війни, що виявилось ще важчим, ніж воювати. Лишилися мідні труби. Поки що все це виглядає як красива й помітна «дівчинка з яйцями». - Але ж О. - Жінка, яка здатна змінювати не лише себе а і світ навколо себе.
--	---

Додаток II

**Персональна рефлексія на основі смислового аналізу наративних
матервілів**

ЗКС	СКС
<i>Початок</i>	Мінливості долі або як я потрапив на війну. Початок або вихідні правила для психолога на війні.
<i>Бойове хрещення</i>	Психологія вибуху. «Я не вірю в Бога, але вірю в реінкарнацію». Бій з їжаком. Повернення під шансон.
<i>Дебальцеве</i>	Плановий відхід. Дорога в нікуди. Шоу на крові продовжується. Це війна на знищення. Кулетник. Бій, який лікує. Афганці («це інша війна»). Комбриг та Першийзам. Психологія бойового штабу. Розплата або «іловайський синдром».
<i>Героїзм</i>	Міна повільної дії. Командир якого любить Бог. Герой повернувся з війни. Ярослав. Батя. Койот. Він прийшов виграти війну. «Кіборги» з люським обличчям. Головне – вистояти. Далі смерті. Перший бій та несподіване знайомство.
<i>Жінка на війні</i>	Фронтowa сім'я. Волонтер. Захищати Батьківщину, а не вбивати. Ефект Насті Дмитрук. Феномен Надії Савченко. Дружина/чоловік дружини АТОшника.

<i>«Зелений змій»</i>	Як перемогти росіян. Країна «аватарія». Покайся. Миронич.
<i>Військовий психолог</i>	Правила, котрі прийшлося порушити на війні. Психолог на передовій. Пи...різ для психолога. Мій «Аеропорт». Людина чи звір. Про «психолога-злочинця».
<i>Про Бога та «божественне»</i>	«Далі бога». Капличка. Злісний старець. Мій «хресний хід». «Божі» агітатори.
<i>Про душу і дух</i>	В'язниця для душі. Дихання війни й замальовки по душі. Мінливості душі.
<i>Про Донбас та донбасівців</i>	«Я ніколи не буду воювати і не візьму в руки автомат». Бесіда по душам психолога й сепаратиста. Надія Донбасу. Урок мужності. Бумеранг або фактор страху. Донбас після... Повернення в АТО після відпустки. По дорозі у відпустку й після... Дружківка: психологія відродження Донбасу. Донбасівська бабуся й інші... Про донбасівських патріотів.
<i>Шпиталь</i>	В харківському шпиталі. Постмайданний Харків. До тих, хто повернувся з війни.
<i>Два світи</i>	Два світи. Ще про два світи. Постмайданний Київ. Три війни й одна Перемога. Про ненависть або про те, «за що»?
<i>Повернення</i>	Збуття мрій чи знову випадок. Моя адаптація. «Нічия земля» і феномен «між» як «терапія душі». «Нічия земля» й наука про душу.
<i>Різне</i>	Казка про дві Руси і одну війну. Діди на війні. Сміливість дилетанта. Синьо-жовта косичка. Не заганяючи патрон в патронник або військово-еротичні фантазії. Випадок з «5,45», «пацанщина» та про користь інструкцій.
<i>Війна як життя</i>	У мирному житті я був офісним планктоном, що не служив в армії. Зрозуміти війну. Записатися на війну. Перший бій - це нове народження. Не потрібно відкидати те, що з вами сталося. Порада тим, хто хоче записатися на війну. Ставтеся до всього філософськи. Я вважаю неправильним підхід суспільства до війни. Потрібно виховувати патріотизм. Без війни планета прожила всього 298 днів. Фраза «тупий вояка» дуже необачна.
<i>Життя як війна</i>	Все є, а щастя немає. Звичайний жлобізм. Творець може все...? Химера кохання. Психологічний ювілей або 13-й ряд. Інтелігент і «пересичення». За любов'ю і щастям... на війну. Зникає пітетет. Хто кого.
<i>Мовчання війни</i>	Війна мовчить зовсім не так, як мовчать гори, коли стоїш на вершині над хмарами, слухаючи дзвінку тишу, або як мовчить море, коли повний штиль і горизонт зливається з водною гладдю. Таке мовчання завжди величне і нескінченне, воно хвилює душу і змушує її тремтіти. Війна мовчить інакше. Мовчання війни насторожує і лякає.

	<p>Пам'ятаю одного офіцера, який, довго перебуваючи на передовій під обстрілами, не міг спати в тиші. Пам'ятаю бійця, який при обстрілі вибігав на найвидніше місце з криком -Ура! Війна!</p> <p>Найгірше, коли про війну мовчать люди, які її пройшли - не тільки ті що воювали, але також їхні рідні та близькі, постраждали мирні жителі. Це небезпечне мовчання. Таке мовчання дозволяє війні пускати глибоке коріння, спотворюючи не тільки психіку людини, але і гальмуючи розвиток суспільства. Таке було після Великої Вітчизняної, таке було після «афганської», таке було після «чеченської» та інших відомих і невідомих нам воєн. Очевидно, що в результаті такого мовчання російське суспільство приречено себе на «психологічну депортацію» і несвідомий відхід у «касту знедолених» (на думку російського психолога професора Олександра Асмолова).</p> <p>Щоб подібне не сталося після закінчення «донбасівської» війни на сході України, її (війну), як і бій, необхідно «виговорити» й осмислити, виплеснувши негативні емоції і почуття.</p>
<p><i>Смерть- відродження (фрагмент діалогу автора і клієнта Ю.)</i></p>	<p>Ю. <i>«Сьогодні тобі мало б виповнитися тридцять, але безжальна потвора-війна не дала тобі шансу. Тебе вкрали з мого життя. Цинічно і нахабно. НАЗАВЖДИ. П'ять місяців даремних сподівань. П'ять місяців молитов і пошуків. І лише одна фраза з телефону про збіг ДНК на 99,9%, що вибила землю з під ніг. Тепер немає нічого, ні ТЕБЕ ні надії. А я до цього не була готова. Думала, попереду купа часу. Я так багато тобі не сказала. Не зробила, не почувала, не дала. І іншого шансу немає. Пробач мені, братику, за всі НЕ. Безмежно тебе люблю, мій Сір'онька».</i></p> <p>Ю. <i>Це було страшно. Я в той момент була за кордоном. Папа надіслав смску, що Сергій не виходить на зв'язок. Але я нічого не відчувала ... (у Ю. з'явилися сльози). Як я могла не відчувати ..., що щось сталося ... !? Я повинна була хоч щось відчувати ...!</i></p> <p>Ю. <i>Так. Згадала. Як я зараз розумію цю ситуацію. Коли я тоді, через 4 дні після Серьожиної загибелі, тільки дізналася про це і приїхала в Кіровоград, у мене був чи то сон чи видіння: начебто я бачу ситуацію загибелі Сергія з двох точок, з машини, де він сидів (його очима) і з іншого боку. Щось дуже велике летить прямо на мене і яскравий спалах, величезний вибух ... і все, більше нічого. Це була одна мить. Ніяких почуттів я не зазнала. Я зрозуміла, що це те, що він бачив в останній момент свого життя. Це було пряме</i></p>

	<p>попадання і від Сергія практично нічого не залишилося. Останки, ці пару кілограмів, зібрали і просто прикопали поруч з машиною. Було пряме попадання в місце водія. Сергійка розірвало</p> <p>Ю. ... почалися пошуки. Оскільки Сергія ніде не було, ні серед убитих, ні в полоні, ми все-таки сподівалися, що він живий ...</p> <p>Ю. За цим мішком з останками я сама їздила до Запоріжжя. Мені було цікаво подивитися, але я б цього не витримала. Мені показали фото останків ...</p> <p>Авт. А як до цього поставився твій син Нестор (йому п'ять з половиною років).</p> <p>Ю. Він Сергійка дуже любив. Оскільки у Нестора немає тата, то Серьожа йому його заміняв. Нестор вірить, що Сергій помер. Він говорить про це. Але, незважаючи на це, він говорить про нього не в минулому часі. Він навіть сам собі визначив по батькові - Сергійович ... Нестор показує на фото Сергія і впевнено каже, що це його тато. Правда, через паузу додає, що «хресний».</p> <p>Авт. А ти кажеш, що Серьоги немає, що він помер. Навпаки, він отримав інше життя в Несторі.</p> <p>Ю. (Раптом скоромовкою ...) До того, коли все це сталося, я всю свою увагу і переживання направляла на Нестора. А тепер я за Нестора стала переживати набагато менше. Мене навіть не полишає думка, що Сергій своєю такою смертю оберіг від чогось поганого Нестора. Я не можу це пояснити, але це дуже чітке розуміння.</p>
--	---

Додаток Р

Характеристики факторів аналізу тексту «дискусії в стилі нарративної терапії»

Учасники дискусії: зовнішній спостерігач (Канада); автор (Україна, Київ); 1-й опонент, який позиціонує себе як психолог (Україна); 2-й опонент, який позиціонує себе як психолог (Україна, Київ); 3-й опонент, який позиціонує себе як психолог (Україна, мешканець окупованої території, можливо Донецька); 4-й опонент, який позиціонує себе як психолог (Україна).			
№ п/п	Фактор	Зміст судження	*Вага %
1	«терапія»	згадки про терапію, пов'язані з психологією	20
2	«пропаганда»	згадки про пропаганду	17
3	«ватяні мізки»	згадки про «ватні мізки росіян» та інші судження неадекватної оцінки ситуації в Україні та Донбасі зокрема	15
4	«опорні	посилання на тексти, на які спиралися учасники	13

	тексти»	дискусії в якості додаткових аргументів до своїх суджень	
5	«війна»	згадки про «донбасівську війну» і бойові дії	9
6	«нація на підйомі»	згадки про позитивний розвиток української нації	7
7	«зовнішній світ»	згадки про можливість винести на загальне обговорення свою точку зору в міжнародному виданні	5
8	«інше»	інші судження, які не підпадають ні під один зі згаданих факторів	14

*Вага – характеризує у % частоту, з якою з дана ознака зустрічається у тексті

Додаток С

Зміст «віртуальних дискусій в стилі нарративної терапії»

№	Назва дискусії та вихідний пост	К*
1	<i>Про пропаганду, психологію та «донбасівськ увійну». Поранений ангел. Саме така метафора ще недавно використовувалась для опису стану українського суспільства... але зараз українці вже пройшли цей етап і нація — на підйомі.</i>	94
2	<i>Про ДНР, Донецьк як місто контрастів і обличчя у «руського миру»</i>	149
3	<i>Про спробу психологічної допомоги, душу та її існування. Карл Роджерс про наші маски, значення фрази «ставати людиною» та важкий тягар бути самим собою. Спроба психотерапії.</i>	46
4	<i>Про психологію «донбасівської війни» та «предмет» дискусії</i>	42
5	<i>Про мужиків та «сурових» мужчин і довіру</i>	49
6	<i>Про авіацію, психологію і красу. Академік Наталія Бехтерева про Зазеркалля та віщі сни...</i>	23
7	<i>Про «руських» та «росіян». Пройшло два роки. Тоді я ще сподівався, що війни вдасться уникнути, що люди включать голову і почнуть думати. Не включили. Не почали... до тепер.</i>	46
8	<i>Про етику й мораль в психотерапії і житті. Нарешті вдалося побувати на лекції у Альфріда Ленгле и задати йому своє сакраментальне питання щодо долі того рукопису, котрий В.Франкл (учитель Ленгле) будучи в концтаборі намагався зберегти як найбільшу цінність, але не вдалось.</i>	64
9	<i>Про спробу звернення до «досвідченого» психолога. Ох і день вчора був! Майстер-класи, нові цікаві знайомства, можливість обговорити проблеми сучасної військової та кризової психології. Провів майстер-клас по посттравматичному розвитку учасників бойових дій (робота з метафоричними картами),... Радий був зустріти на конференції О. А. Ткаченка!</i>	64
10	<i>Про «срач» в голові</i>	26

11	<i>Про «нову точку відліку» в розвитку.</i> Пройшло більше місяця після всеукраїнського форуму "Україна: посттравматичне зростання та розвиток - 2016".	13
12	<i>Про «військових» психологів.</i> Психологи. Люблю це слово, і надзвичайно поважаю, частково по доармійському життю. А сьогодні до нас приїхали дві групи людей. В першій були два молодих хлопця, котрі викладали рукопашний бій, при цьому чомусь кидали під ноги взривпакети... Я пішов до іншої рясно комуфляжної групи товаришів, в середині котрих знайшов двох дівчат в ... тільняшках...	272
13	<i>Про «повернення» з війни/на війну.</i> Тягне. Ну це вже геть неправильно. Навіть так - це нелюбиме мною слово "не логічно". Це така неймовірна неправильність, як непотрібність УБДшки чи тканини нашої піксельної форми. Але з УБД та з мерзотною мануфактурою ми змирились. Просто переконали себе, що "от просто так воно є". А з цим - ніяк. Назад – це ж сюди, в тил, в мирне життя, додому. Це повинно позначатися словом "назад", світла кімната, маленькі ручки, помаранчеве світло величезного міста і нескінченна вода зі справжнього крану. Там ми були ненадовго, а потім - назад... Ти просто скажи собі чесно, от так, просто, поклавши руку на серце - ти хочеш назад. На війну.	53
14	<i>Про донбасівських патріотів.</i> Вчора, в День мого рідного міста Донецька і в День шахтера, на мене накотили протирічні почуття. Дуже хотілось святкувати цей день дома, в українському Донецьку. Від неможливості цього було дуже сумно... Але приємно, що президент відмічає, що Донбас - це Україна. Тільки хотілося б поскоріше...	96
15	<i>Про совість, хабарі та психолів.</i> Розмова клієнта (зрілого чоловіка) та починаючого психолога (молодого хлопця). Психолог: Де ще можна заробити? Клієнт (посміхаючись...): Можна почати просто брати хабарі зі студентів... Тоді точно доволі швидко набереться потрібна сума. Психолог: Що треба, щоб почати брати хабарі? Клієнт (дещо здивовано-запитально...): Та взагалі особливо нічого. Психолог (з ентузіазмом): Що заважає почати це робити? Клієнт (трохи подумавши...): Мабуть, совість. Психолог: Що треба, щоб позбутися совісті?... Клієнт згодом: Може й справді почати брати хабарі...?	46
16	<i>Про нормальних психологів.</i> Орієнтовна градація тих, хто надавав (чи намагався надавати) психологічну й духовну допомогу бійцям (з власного досвіду): Психологи: «дівчатка»; дорослі жінки з не зовсім вдалим життям і купою невирішених особистих проблем; рідкі чоловіки, що чомусь не потрапили до армії. Капелани: протестантські капелани. Це були молоді	74

	хлопці. На мене, то справжні чоловіки. Всі сімейні й багатодітні. Приїздили в повній екіпіровці лінійного бійця (окрім зброї).	
17	<i>Про нормальних психологів та нову психологічну практику.</i> Це той випадок, коли психотерапевт, розповідаючи про бойовий шок, травму та ПТСР, добре розуміє, про що говорить... Данський психотерапевт Дітті Марчер сама пережила не одну психологічну травму, що глибоко закарбувалось у її психіці.	142

*К - кількість комунікацій.

Наукове видання

Ткаченко Олександр Анатолійович

**СПРАВА ЖИТТЯ:
УМОВА РОЗВИТКУ ЗРІЛОЇ ОСОБИСТОСТІ
Монографія**

В авторській редакції

Видавець і виготовлювач ТОВ «ЦП «КОМПРИНТ»
Формат 60×90/16. Тираж 300 пр. Ум. друк. арк. 26,3. Зам. №440.
Київ, вул. Предславинська, 28 Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру суб'єкта видавничої справи ДК № 4131 від 04.08.2011 р.

Ткаченко Олександр Анатолійович

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології, старший науковий співробітник, практичний психолог. Автор понад 100 наукових та науково - методичних праць, серед яких 4 монографії та 3 навчальних посібники. Розробник ряду авторських спецкурсів та тренінгів з проблем професійної підготовки та життєвої психології.

Довгий час займається дослідженням проблем професійного та життєвого самовизначення й розвитку особистості в кризових умовах у форматі прагнення до досягнення вищого призначення. Основною сферою науково - практичних інтересів є розробка відповідного авторського підходу у психології «справа життя». У даному напрямку досліджував проблеми професійної надійності пілотів, професійної підготовки психологів для роботи у кризових умовах, що виникають в сучасному суспільстві. У публікаціях це представлено як психологія феномену «Майдану» та «донбасівської війни», де автор був дослідником та учасником бойових дій у якості військового психолога.

